

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI)**

**KIRGIZLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İLİŞKİLERİ
(XV.-XIX.YY. ARASI)**

DOKTORA TEZİ

TİMURLAN OMOROV

ANKARA-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI)**

**KIRGIZLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İLİŞKİLERİ
(XV.-XIX.YY. ARASI)**

DOKTORA TEZİ

TİMURLAN OMOROV

**Tez Danışmanı
Prof.Dr. ÜÇLER BULDUK**

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI)

KIRGIZLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE İLİŞKİLERİ
(XV.-XIX.YY. ARASI)

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: PROF.DR. ÜÇLER BULDUK

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

İmzası

Prof.Dr.Mehmet ŞAHİNGÖZ

.....

Prof.Dr.Üçler BULDUK

.....

Prof.Dr.Saadettin GÖMEÇ

.....

Prof.Dr.Abdullah GÜNDOĞDU

.....

Doç.Dr. Konuralp ERCİLASUN

.....

Tez Sınavı Tarihi: 07/03/2013

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (07/03/2013)

Tez Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

TİMURLAN
OMOROV

İmza

.....

ÖNSÖZ

Genel Türk Tarihi'nde hem de Türk soylu toplulukların siyasi ve sosyal yaşantısında önemli bir yere sahip olan “Türkistan” coğrafyası, Dünya tarihi açısından da mühim bir bölgedir. Zira bir dönem uygarlık tarihinin önemli merkezlerinden biri konuma gelen Türkistan, Dünya tarihi açısından mühim olayların yaşandığı bir coğrafya haline gelmiş, bölgenin kontrolü için büyük güçler arasında amansız mücadeleler yaşanmıştır.

Türkistan'ın (Orta Asya) siyasi hayatında önemli bir rol oynayan ve genellikle boy yapılanmasını muhafaza eden Türk topluluklarından biri olan Kırgızlar, müstakil olarak “hanlık” oluşturmamışlar, ancak Türkistan'da ortaya çıkan hanlıkların oluşumunda çok önemli roller üslenmişlerdir. Türkistan Hanlıkları, XV. Yüzyılın sonundan XX. Yüzyıl başlarına kadar Türkistan coğrafyasına ve siyasi hayatına damgalarını vurmuşlardır. Hive, Buhara, Hokand, Kaşkar ve Kazak Hanlıkları olarak bilinen bu hanlıklar içerisinde yer alan Kırgız Türkleri özellikle askeri açıdan (Hive Hanlığı dışında) bir siyasal güç merkezi oluşturmuşlardır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Türkistan Hanlıklarının Çarlık Rusyası tehdidi altında kaldığı yıllarda Kırgızların oynadıkları rol daha da önem kazanmıştır.

Tarihten günümüze aynı coğrafi alanı paylaşan ve büyük devletler kurarak dünya tarihine imzalarını atan Türk kavimlerinin ilişkileri genel hatlarıyla incelenmiş, önemli araştırmalar ve tespitler yapılmıştır. Fakat Kırgızların Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri maalesef günümüze kadar kapsamlı olarak araştırılmamıştır. Daha çok yapılan incelemeler, son dönemlere ait olup, genellikle Kırgız-Rus siyasi ilişkileri ile sınırlı kalmıştır. Kırgızların siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve etnik yapılanmasında, özellikle Türkistan Hanlıklarının güçlü dönemlerinde değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Ancak bu ilişki ve etkileşme tek yönlü kalmamış, diğer Türk Boyları arasında da benzer değişimler görülmüştür.

Kırgızların Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri şüphe yok ki, XV. yüzyılın sonundan günümüze kadar etkili ve yoğun bir biçimde süre gelmiştir. Bu bağlamda, Kırgızların diğer Türk topluluklarıyla münasebetleri, günümüzde olduğu gibi, geçmişte de büyük önem taşımaktaydı. Anılan gerekçelerle,

çalışmamızın konusu olarak “Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX.YY. Arası)” seçilmiştir. Çalışmamızda, Kırgızların Türkistan Hanlıklarındaki sosyal siyasi faaliyetleri ile ilgili belirtilen dönemin kaynakları incelenerek değerlendirilmiş, bununla beraber kaynak tercümelerinden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Çalışmamızda belirtilen dönemde Kırgızlar ile Türkistan Hanlıkları arasında cereyan eden ilişkilerinin tahlili ve değerlendirilmesi eldeki imkanlar dahilinde yapılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın asıl amacı Türk ve akraba toplulukların birbiriyle olan tarihsel bağlarını aydınlatmaktır. Kuşku yok ki Türk etnik yapısının bireyleri olan Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen ve Uygurların (vs.) münasebetleri bir bütün içinde ele alınmalıdır. İşte biz bu çalışmada söz konusu dönemi, ilişkilerin şekillendiği siyasi kojüktürü, üstü kapalı bir şekilde bahsedilen, hasıraltı edilmiş planları gerektiği ölçüde ele almaya çalıştık. Bu suretle ele aldığımız ana dönemin tarihinin geçmişten kopuk ve zoraki bir mücerretleştirme olmadığını göstermeye çalıştık. Gayemiz, Kırgızların Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri açısından mühim bir zamanı oluşturduğuna inandığımız bu dönemi, ayrıntılı bir şekilde ilmî ölçülerle ortaya koymak olmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde, XV-XVIII. Yüzyıllarda Türkistan Hanlıkları ve Kırgızlar hakkında önemli neticelere varmaya çalıştık. İkinci bölümde ise, XIX. Yüzyılda Hokand ve Kaşkar Hanlıkları, özellikle Kırgızların bu hanlıklardaki faaliyetlerini ve üçüncü bölümde ise Rus İşgali Döneminde Türkistan Hanlıkları ve sömürge dış güçlere karşı Kırgızların durumlarını ortaya koymaya gayret ettik. Dörtüncü bölümde ise Türkistan Hanlıklarında rol oynayan bazı Kırgız şahsiyetler hakkında bilgi vermeye çalıştık.

2008 tarihindeki “Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları” isimindeki yüksek lisans tezimizde, Kırgız şecerelerindeki yazılara dayanarak Kırgız topluluklarının Türk soyundan oluştuğunu ortaya koyarak “Türk” ismini muhafaza etmiştik. 24 Ekim 1924 tarihine kadarki tüm ilmi eserlerde ve tüm dünya devlet arşivlerinde “Türkistan” terimi mevcuttu. Tam bu tarihlerde Rusya ve Çin’in resmi makamları, Türkistan adının kullanılmasını yasak etmişlerdi. Çünkü bu meselede, onların siyasi menfaatleri vardı. Biz de bu ilmi

araştırmamızda yeri geldikçe birçok sebepten ötürü, objektif bir bakış açısı gereği “Türkistan” terimini muhafaza ettik.

Kırgızların Türkistan Hanlıkları ile olan ilişkileri, sadece XV-XIX. dönemin şekillenmesi için değil, günümüz Türk cumhuriyetlerinin anlaşılması açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Burada öncelikle yalnız akademik anlamda kendimi geliştirmemde değil, hemen hemen her konuda yardımını ve desteğini esirgemeyen, Kırgızistan Manas Üniversitesi’ndeki lisans eğitimim sırasında öğrencisi olma şerefine eriştiğim, daha sonra ise Ankara Üniversitesi’ndeki Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarında danışmanlığımı yürüten kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Üçler Bulduk’a (Üçler Ata) minnetarlığımı bildirmek isterim.

Bu çalışmada bulunması çok güç olan kaynak eserleri, hiç tereddüt etmeden tarafıma veren kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Sayın Prof. Dr. Saadettin Gömeç ve Kırgızistan Cumhuriyeti’nden Sayın Prof. Dr. Döölötbek Saparaliyev’e, Osmanlıca arşiv belgelerini temin etmemizde emeği geçen T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri memuru Sayın Hasan Koç’a, ayrıca çalışmamıza katkı sağlayan yakın arkadaşlarım, Ar. Gör. Özgür Türker’e ve Ar. Gör. Selim Serkan Ükten’e sonsuz şükranlarımı sunarım. Özellikle, akademik çalışmalara başladığım tarihinden itibaren dört sene boyunca maddi anlamda beni destekleyen TÜBİTAK’ın Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı’na (BİDEV) minnetarım. Tez çalışmamda Kırgızistan’dan yanıma gelerek, çok sayıda belgenin arasından tez konumla alakalı sınırlı bilgileri bulup çıkarmamda emeği geçen, ilk öğretmenim emekli öğretmen kıymetli annem Almagül Junusova’ya, son olarak da Türkiyede bulunduğum süre içinde bana maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, geniş ailem Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri ve Araştırma Görevlilerine, Ankara Üniversitesi kütüphanelerinin ve Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi’nin tüm çalışanlarına teşekkür eder, minnet ve şükranlarımı sunarım.

Timurlan Omorov

Ankara, 2013

KISALTMALAR

A.g.e:	Adı Geçen Eser
A.g.m:	Adı Geçen Makale
ASSSR:	Avtanomnıy Soyuz Sovetskih Sosyalisticheskih Respublik (<i>Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği</i>)
Arh.Gl.şt.Mosk:	Arhiv Generalnıy ştab Moskova (<i>Moskova Genel Karargah Arşivi</i>)
BDA:	Başbakanlık Devlet Arşivleri
Bkz:	Bakınız
C:	Cilt
D:	Doküman
Hızr:	Hazırlayan
S:	Sayfa
Ekb:	Ek Bilgi
TTK:	Türk Tarih Kurumu
Tr.CBDA:	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri
SSR:	Sovetskih Sosyalisticheskih Respublik (<i>Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti</i>)
No:	Numara
PRG:	Program
İzd:	İzdatelstvo (<i>Yayınevi</i>)
İzd. AN. SSSR:	İzdatelstvo Akademi Nauk Soyuz Sovetskih Sosyalisticheskih Respublik (<i>İlimler Akademisi Yayınevi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği</i>)
MİKK:	Materiyali po İstorii Kırgızov i Kırgızıstana (<i>Kırgız ve Kırgızistan Hakkındaki Tarihi Belgeler</i>)
şt. Voen. Gub.Türk. Obl:	ştab Voennıy Gubernatorstva Türkistanskiy Oblast (<i>Askeri Valiliği Karargâhı Türkistan Vilayeti</i>)
SPb:	Sankpetersburg
SGİA:	Sentralnıy Gasudarstvennıy İstitut Akademi (<i>Devletin Merkezi İlimler Akademisi</i>)

SGVIA:	Sentralny Gosudarstvenny Voenno-Istoričeskiy Arhiv (<i>Devletin Merkezi Askeri-Tarihi Arşivi</i>)
SGVIA. Ras.F:	Sentralny Gosudarstvenny Voenny Istoričeskiy Arhiv Rossiyskiy Federassi (<i>Rusya Federasyonun Merkezi Devletin Askeri Tarihi Arşivi</i>)
Türkistan. Okr. Arh:	Türkistan Okruk Arhif (<i>Türkistan Bölgesi Arşivi</i>)
Özb:	Özbekistan
Özb. CMA:	Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Arşiv
Özb. SSR:	Özbekistan Soyuz Sovetskih Respublik (<i>Özbekistan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği</i>)
Kg:	Kırgızistan
Kaz SSR:	Kazakistan Soyuz Sovetskih Respublik (<i>Kırgızistan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği</i>)
Kg.MBA.A:	Kırgızistan Mamleketi Borborduk Arhiv Agenstvosu (<i>Kırgızistan Devleti Merkezi Arşiv Acenteliği</i>)
Gg:	God (<i>Yıl-sene</i>)
Mosk:	Moskova
Rus.F:	Rossiyskoy Federasii (<i>Rusya Federasyonu</i>)
Rus.GA:	Rossiyskiy Gosudarstvenniye Arhivı (<i>Rusya Cumhuriyeti Devlet Arşivi</i>)
Voen. Naç:	Voyenny Naçalstvo (<i>Askeri Komutanlık</i>)
LO İVAN:	Leningradskoy Otdeleniya Institut Vostoçnlı Akademii Nauk (<i>Leningrad Şubesi Doğu Bilimleri Akademisi Enstitüsü</i>)
KSA	Kırgız Sovyet Ansiklopedisi
SSKP	Sovyet Sosyalist Komunis Partisi
TOSSC	Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RKP	Rusya Komunistik Partisi
TKP	Türkistan Komunistik Partisi
TKO	Türkistan Kızıl Ordusu

Kg.SSR.İA: Kırgız Sovyet Sosyalist Respublikası İlimder
Akademyası (*Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
İlimler Akademisi*)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	IV
İÇİNDEKİLER	VII
KAYNAK TANITIMI	X
A. Kaynaklar	X
B. Araştırma Eserleri	XXIV

GİRİŞ

Türkistan'ın Coğrafi Yeri ve Tarihi İsmi	1
--	---

I. BÖLÜM

XV.-XVIII. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

I. TÜRKİSTAN HANLIKLARININ SİYASİ TARİHİ

A-ÖZBEK HANLIĞI

1. Özbek Adı ve Menşei	6
2. Özbek Hanlığın Kısa Tarihi	8

B- BUHARA HANLIĞI

C- KAZAK HANLIĞI/CÜZLERİ

1. Kazak Adı ve Menşei	25
2. Kazak Hanlığının Oluşumu	27

D-DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ SAİDİYE HANLIĞI

1. Saidiye Hanlığındaki Ak Dağlılar ve Kara Dağlılar	42
--	----

II. TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA BOYLAR, ETNİK YAPILAR VE KIRGIZLARLA İLİŞKİLER

A. ÖZBEK BOYLARI

B. ÖZBEK BOYLARINDA GEÇEN KIRGIZ BOYLARI

C. BUHARA HANLIĞINDAKİ ETNİK YAPI

D. KAZAK CÜZ'LERİ

E. KIRGIZ KOLLARI (KANAT)

III. KIRGIZLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARIYLA İLİŞKİLERİ

A. MUHAMMED KIRGIZ ZAMANINDA KIRGIZLARIN ÖZBEK ve SAİDİYE HANLIKLARINDAKİ FAALİYETLERİ	74
---	----

1. Muhammed Kırgız/Aytımbet Han	75
2. Muhammed Kırgız'ın Sultan Said İle İlişkileri	77
3. Kırgızların Kazaklarla İttifakı	81
4. Kırgız Tagay Biy'in Faaliyetleri	84
B. KIRGIZLARIN DOĞU TÜRKİSTANDAKİ FAALİYETLERİ	86
1. Doğu Türkistan Haceganının Kırgızlar Üzerindeki Dini Faaliyetleri	90
C. XVII. ASIRDA YENİSEYLİ KIRGIZLARIN İÇTE VE DIŞTA YÜRÜTTÜKLERİ SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ	93
D. TANRI DAĞILI KIRGIZLARIN DURUMU VE KOMŞU BÖLGELERLE YÜRÜTTÜKLERİ SİYASİ FAALİYETLERİ	98

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA HOKAND, KAŞKAR HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

I. HOKAND HANLIĞI ve KIRGIZLAR	104
A. HOKAND HANLIĞININ OLUŞUM SÜRECİ	104
B. FERGANA'DA KIRGIZLARIN HÂKİMİYET MÜCADELELERİNE KATILMASI	120
C. ŞİRALİ HAN ve KIRGIZLAR	132
II. KAŞKAR HANLIĞI VE KIRGIZLAR	147
A. KAŞKAR HANLIĞININ OLUŞUMU	147
B. KIRGIZ SIDIKBEG ve FAALİYETLERİ	155

III.BÖLÜM

RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

A. ÇARLIK RUSYASININ TÜRKİSTAN HANLIKLARINI İŞGALİ	170
B. ÇARLIK RUSYASININ HOKAND HANLIĞINI İŞGALİ	175
C. ÇARLIK RUSYASININ BUHARA HANLIĞINI İŞGALİ	185
D. RUS İŞGALİ SÜRECİNDE KIRGIZLARIN TUTUMU	193

IV.BÖLÜM

TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA ROL OYNAYAN KIRGIZ ŞAHSİYETLER

A. ACİBEK BAHADIR	203
1. Halk İnsanı Toktobay oğlu Acıbek	203
2. Acıbek'in Asker Adamları	206
B. ORMON HAN	209
1. Ormon'un Halk Tarafından Han Olması	209
2. Ormon Han'ın Kırgızları Toplama Çabası	215
3. Ormon Han'ın Ölümü	222
C. ALIMBEK DATKA	226
1. Alımbek Datka ve Hokand Hanlığı	226
2. Alımbek Datkanın Rolü, 1831-1862 Yıl	228
D. KURMANCAN DATKA	242
1. Kurmancan Datka'nın Hayatı	242
2. Kurmancan Datka ve Onun Devri	245
3. Kurmancan Datkanın Türkistan'daki Siyasi Başarıları	249
4. Kurmancan Datka ve Rusya İmparatorluğunun Siyasi Yöneticileri	254
SONUÇ	267
ÖZET	272
ABSTRACT	274
KAYNAKÇA	276
HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR	287

KAYNAK TANITIMI

A. KAYNAK LAR

Cami'üt-Tevarih; Modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen söz konusu eser Ortaçağ İslam Dünyasının yetiştirdiği önemli devlet yöneticilerinden biri, aynı zamanda âlim ve tabip olan Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî tarafından İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın isteği üzerine kaleme alınmıştır.

Cami'üt -Tevarih'in günümüze kadar gelebilen iki ayrı versiyonu vardır. 1306-1307 yıllarında tamamlanan birinci versiyonu üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilt olarak düzenlenmiştir. Eserin birinci versiyonunun birinci bölümünde Türk ve Moğol kabileleri, bunların çeşitli kolları, şecereleri İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın soyu, Argun Han'ın tahta çıkışı hakkında bilgiler verilmektedir. Bu eserin ikinci bölümü ise Cengiz Han'dan Gazan Han dönemine kadar olan Moğol tarihini ortaya koymaktadır. Cami'üt Tevarih'in I.cildinin ilk bölümleri geniş çapta "Altın Defter" adındaki bir Moğol tarihine dayanmaktadır. Bu eser zamanımıza ulaşmamış, ancak 1284 tarihli Çince bir çevirisi Sheng-wu Ching-cheng Lu (Kutsal Savaşçının-Cengiz'in şahsi mücadelelerinin Notları) adıyla günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kaynağın I.cildinin Bazı bölümlerini I.N.Berezin Ruçaya tercüme ederek 1888'de Santpeterburg'da "*Sbornik letopisi. İstoriya Mongolov, Soçineniye Raşid-edina*" isminde yayımlamıştı. I.cildin metni ve tercümesi Rus İlimler Akademisi tarafından dört cilt halinde 1946-1960 yıllar arasında yayımlanmıştır.

İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın emriyle kaleme alınan ve umumi tarih niteliğini taşıyan Cami'üt Tevarih'in ikinci cildinin orijinal nüshasının başına, bu cildin birinci bölümünü oluşturan, Olcaytu Han'ın doğumundan hicri 706/miladi 1306-1307 yılına kadar geçen dönemin bir tarihi eklenmiştir. 1312'de tamamlanan bu bölümün bir nüshası Z.V.Togan tarafından Meşhed'de bulunmuştur. Cildin, Gazneliler ve Selçuklulara dair kısımları Ahmet Ateş tarafından Türkçeye tercüme edilerek sırasıyla 1957 ve 1960 yıllarında Ankara'da yayımlanmıştır.

Orijinal adı Şu'ab-i Pençgâne olan Cami'üt Tevarih'in IV. cildinde Arap, Türk, Yahudi, Frank ve Çinlilerden müteşekkil devlet idaresinde söz sahibi olan beş büyük sülalenin şecereleri Türk ve Moğol hanlarının aile fertleri, yüksek rütbeli

memurlar ve ordu mevcudu anlatılmaktadır. Bu cilt de 1927’de Z.V.Togan tarafından Topkapı Müzesi Kütüphanesinde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu cildin Timurlular devrinde Şahruh Mirza’nın (1405-1447)emriyle kaleme alınan Mu’izzül-ensâb adlı esere kaynak teşkil ettiği ve asıl nüshanın diğer ciltlerden ayrı olarak Çağatayca yazıldığı rivayet edilmektedir. Bu cildin bir kısmı Mecnû’a-i Tevarîh-i Reşidiyye adlı eserin içinde İstanbul’da Nuriosmaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır (№ 3415).

Bu eserin Türkçe tercümesi Ahmet Ateş tarafından 1957’de Ankara şehrinde yapılmıştır. Biz çalışmamızda bu değerli eserin içersinde geçen Özbek boylarının tarihleri ve faaliyetleri hakkındaki bilgileri kullandık.

Şecere-i Türk; Bu eser Türkistan’daki hanlıklarından olan Hive Hanlığı’nın hükümdarı Ebul Gazi Bahadır Han tarafından yazılmaya başlanıp, onun vefatından sonra oğlu Anoşe Han tarafından tamamlanmıştır. Eser XV. yüzyılın ikinci yarısından 1663 yılına kadarki süreçte Harezm’de hükmünü sürdüren Özbek hanedanlıklarından Yadigar Hanedanlığı başta olmak üzere XV. ve XVII. yüzyıl Türkistan tarihini ayrıntısıyla anlatmaktadır. Ebulgazi Bahadır söz konusu eserini yazarken Reşidüddin’in Cami-üt Tevârîh adlı eserinden yararlanarak Türklerin başlangıç tarihi ile ilgili bilgiler, özellikle Oğuz Kağan hakkındaki rivayet hakkında tafsilatlı bilgiler aktarmaktadır. Bu değerli eser ilk defa 1720 yıllarında subay F.İ.Strahlenberg tarafından Sibir’de bulunmuştu. Eser 1726 yılında Fransızcaya, 1770 ve 1897 yıllarında Rusçaya, daha sonra Almancaya ve İngilizceye tercüme edilerek neşredilmişti. Eserin orijinal nüshası 1825 yılında Kazan’da neşredilmiştir. 1861’de B.Desmaisov tarafından neşredilmiştir. Bugün eserin Türkiye, Uygur, Özbek ve Tatar Türkçesi gibi Türk lehçelerindeki neşirleri de bulunmaktadır. 2007 tarihinde de Tataristan’ın Kazan şehrinde Tatarcası basılmıştır. Bu değerli eseri Tatarcaya tercüme ederek baskıya hazırlayanlar Marsel Ehmetcanov ve Edibe Sabirova’dır. Biz de araştırmamızda bu değerli eserin Tatarcasını kullandık.

Majmu at-Tavarih; Tacik dilindeki Majmu at-Tavarih (*Tarihler tutarı*) XVI. asırdaki Ferganalı Molla Sayf ad-Din Aksıkendi tarafından yazılmış değerli bir eserdir. Tacikçeden Rus diline tercümesi V.A.Romodina tarafından yapılmıştır. Bunun iki nüsha halindeki elle yazılmış kopyası tahminen XVIII. asrın sonu ve

XIX. asrın ilk yarısında olmuştur. Bunun birinci nüshası B 667 numarasıyla LO İVAN'da, ikinci nüshası № 693 numarasıyla Rusya'daki Leningrad Devlet Üniversitesi'nin kütüphanesindeki Doğu bölümünde korunmaktadır. Belirttiğimiz bu iki nüshanın da içerdiği bilgiler aynıdır, ama coğrafi, tarihi ve şahıslara ait bazı isimlerin yazımında bazı değişiklikler mevcuttur. Bu belgeyi Rusçaya tercüme eden V.A.Romodın, B.667 ve № 693 numaralı iki nüshayı karşılaştırarak kullandığını belirtmektedir. Bu eserin müellifi Sayf ad-Din Aksıkendi, eserini sonuna kadar bitirememiştir. Geriye kalan kısmını Sayf ad-Din Aksıkendi'nin oğlu Nur Muhammad (veya; Nooruz Muhammed) hicri hesabına göre X. asırda (1494-95/1591-92) bitirmiştir.

Bu değerli eserin muhtevası V.V.Barthold tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir; *“Kitap aslında Kasan (Fergana'da) şehrinin şeyhlerinin tarihini kapsar; şeyhlerin hayatı oldukça ilginç bir şekilde aslından uzak anlatılmış, nesnelerin ait olmadıkları bir zaman diliminde gösterilmiştir. Bundan dolayı bu kitabın bilgileri tarihi değere sahip olamaz”*. Yani, V.V.Barthold eserde yer alan değerli etnografik bilgilere önem vermeyerek büyük bir hataya düşmüştür.

Majmu at-Tavarih tarihi olaylar ile şecerelerin karıştırılarak ortaya koyulduğu bir eserdir. Özellikle bu eser, Kırgızlar ve diğer Türk halklarının etnografisi hakkında değerli bilgileri içermektedir. Eserin genel içeriği Kasanlı ve Şirkentli şeyhlerin hayat tarzı, ortamlardaki savaşlar, Kırgız kabileleri ve kabilelerinin oluşumu hakkında bilgiler içermektedir. Bu belgede, Özbeklerin 92 kabile ismi net şekilde belirtilmektedir. Hatta bu eserde, Kırgızlardaki kabile şekillenışı ve bazı boylar hakkındaki bilgiler de yer almaktadır, yani Kırgızların Sağ ve Sol boy olarak oluştuğu ortaya koyulmaktadır. Ancak Kırgızların kabile şekillenışı hakkındaki bilgiler net olarak belirtilmediği için bu bilgilerin kabul edilmesi oldukça zordur. Çünkü eserdeki bu bilgiler Kırgızların kendilerine ait şecerelerindeki kabile oluşumu konusundaki bilgilere hiç benzememektedir. Ama bu eserde, 1460 (1470)-1535 (1540) tarihinde Kırgızlar arasında lider bir şahsiyet olan Tagay hakkında değerli bilgiler mevcuttur. Bunun yanı sıra, dönemin değerli bir kaynağı olan bu eserde Özbek boylarının isimleri açık şekilde belirtilmiştir.

Tarih-i Reşidi; Bu eser, zamanında Doğu Türkistan'da sanat ve siyaset alanında etkin bir rol oynamış ve hayatının son dönemini Keşmir hükümdarı olarak

geçirmiş Muhammed Haydar Mirza Doğlat (Mirza Haydar Duğlat) tarafından Keşmir’de yazılmıştır. Söz konusu eser, XIII- XVI. yüzyıllar arasında bugünkü Doğu ve Batı Türkistan’da hüküm süren Çağatay Hanlığı’nın tarihine ışık tutan önemli bir kaynaktır. Ayrıca XVI. yüzyıldaki Kırgız tarihi hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde 1508-1540 tarihlerindeki Kırgızların ve özellikle de bu tarihlerde Kırgızların liderliğini yapan Muhammed Kırgız’ın ortamlardaki siyasi faaliyetleri açık şekilde anlatılmaktadır. Bu yönüyle eser, bu dönemdeki Kırgızların tarihine ışık tutan değerli bir kaynaktır.

Tarih-i Reşidi’de Doğu Çağataylıların hükümdarı Tuğluk Timur döneminden başlayıp, Yarkent Saidiye Hanlığının ikinci hükümdarı Sultan Abdurreşit Han dönemine kadarki (1329-1560) Türkistan tarihi anlatılmaktadır. Yazarın kimliği de esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. Mirza Haydar Duğlat, baba tarafından Ulus Beği Emir Bulaçı’nın torunlarından olup, ana tarafından Hindistan fatihi Babur Han’ın teyzesinin oğludur. Eserini Keşmir hükümdarı iken, 1545 yılında tamamlamıştır. Mirza Haydar Duğlat’ın kendi el yazısı olan orijinal nüsha, 1947 Keşmir olayları sırasında Srinagar Kütüphanesi yangınında yanmıştır. Doğu Türkistan kökenli Uygur Türk tarihçisi M.E.Buğra, 1938-39 yıllarında Şarki Türkistan Tarihi adlı eseri üzerinde çalışırken, Tarih-i Reşidi’nin bu orijinal nüshasından yararlandığını belirtmiştir.

Tarih-i Reşidi’nin günümüzde var olduğu bilinen nüshaları, orijinal nüshanın el yazması kopyalarıdır. Eser 1864’te ilk olarak Z.Velyaminov tarafından bastırılmıştır. Günümüzde eserin iki cilti BSL Farsi el-yazma nüshası; BSL, “Abdi Niyazi”nin açıklamaları Uygur Türkçe tercümesi, N.Elias ve E.D.Ross’un İngilizce tercümesi (*E.Elias and E.D.Ross, A History of Moghuls of Central Asia Being The Tarih-i-Reshidi Of Muhammed Haidar Dughlat, Curzon Press, London, 1895*) ve Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin’in çalışmasına göre W.M.Thackston tarafından çevirilen açıklamalı İngilizce tercümesi (*W.M.Thackston, Mirza Haydar Duhlat’s Tarikh-i-Rashidi A History of the Khans of Moghulistan, Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996*), 1983’te iki cilt halinde Urumçi’de neşredilen Çince tercümesi, 1996’da Taşkent’te basılan Rusça tercümesi, 2003’de Almatı’da neşredilen Kazakça tercümesi, 2004’te Tahran’da neşredilen Farsça tercümesi bulunmaktadır. 2007 yılında Urumçi’de iki cilt halinde

Uygur Türkçesi ile neşredilmiştir. 2006'da Türkiye'nin İstanbul şehrinde Türkiye Türkçesi basılmıştır. Biz de araştırmamızda özellikle XVI. yüzyıldaki Kırgızların tarihini anlatırken bu kitabın Türkçe tercümesine müracaat ettik.

Dört Ulus Tarihi (Tarih-i Arba Ulus): Bu değerli eserin yazarı Mirza Uluğbek Türkistan İmparatorluğu'nun 4. sultanı, hem de bilim dünyasının değerli şahsiyeti olarak matematikçi, tarihçi ve gökbilimcidir. Emir Timur'un erkek torunudur ve Timur'un kurduğu Türkistan İmparatorluğu'nun 2. hükümdarı olan Şahruh'un oğludur. 1393 yılında Sultaniye kentinde doğmuştur. Timur'un öldüğü sıralarda Uluğbek Semerkant'ta bulunuyordu. Maveräünnehir, Mirza Halil Sultan'ın saldırısı ve işgali üzerine babasının yanına gitmek zorunda kalmıştır. Babası buraları yeniden yönetimine alarak on altı yaşında olan Uluğbek'e yönetimini bırakmıştır. Uluğbek, bu tarihten sonra, hem hükümeti yönetmiş ve hem de öğrenimine devam etmiştir.

Uluğbek, bilgin ve olgun bir hükümdardı. Boş zamanını kitap okumak ve bilginlerle ilmi konular üzerinde konuşmakla geçirirdi. Tüm bilginleri yöresinde toplamıştı. Uluğbek, dikkatlice okuduğu kitabı sözcüğü sözcüğüne hatırında tutacak kadar belleği vardı. Matematik, astronomi ve tarih bilgileri oldukça ileri düzeydeydi. Bir söylentiye göre, kendi falına bakarak, oğlu Abdüllatif tarafından öldürüleceğini görmüş ve bunun üzerine oğlunu kendisinden uzak tutmayı uygun görmüştür. Baba ile oğlu arasındaki bu soğukluk, Uluğbek'in küçük oğluna karşı olan yakınlığı ile daha da şiddetlenmiş ve sonunda Uluğbek'in korktuğu başına gelmiştir (1449 yılında öldürülmüştür).

Mirza Uluğbek'in yazdığı, tarih bilimindeki değeri biçilmez ölçüde kıymetli olan “Tarih-i Arba Ulus (Dört Ulus Tarihi)” eseri eskiden gelen ölçülmez değerini günümüzde de yaşatmaktadır. Paha biçilmez olan bu eser 1425 yılında yazılarak tamamlanmıştı. Bize ulaşan, Tarih-i Arba Ulus'nin “Dört Ulus Tarihi” yazıları oldukça eksiktir. Eserin tam nüshası hâlâ bulunamamıştır. Günümüzde bu eserin kısaltılmışı korunmakta olup, bunun iki nüshası İngiltere'de, bir tanesi Hindistan'ın Bankipur şehrinin kütüphanesinde, dördüncüsü nüshası ise Amerika'nın Harvard üniversitesinde korunmaktadır.

Eserde, hem Türk'ün yönetim devri, hem de onun Türkistan topraklarında hanlık yapan evlatları Abulca Han, Dibokuy Han, Kuyuk Han ve başkaları hakkında

değerli bilgiler anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Tatar-Moğol ve Türk kabilelerinin hanları olan Moğol Han, Kara Han, Oğuz Han'ların tarihleri beyan edilmektedir. Mütercimim bu eserinde Oğuz Han zamanındaki saray kabul kurallarından başlayıp, Türk topluluğunun oluşumunu aydınlatan mükemmel bilgiler belirtilmektedir. Bunun yanı sıra eserde Türk-Moğol kabilelerinin karışarak beraber yaşadıklarını, Türk dünyası ve onun başka topluluklar karşısında tutulan değeri açık şekilde belirtiliyor. Bu eserde, tarih sahnesindeki rekabetsiz büyük güç olan Cengiz Han'ın tarihi ve faaliyetleri hakkında bilgiler mükemmel şekilde belirtilmektedir. Cengiz Han'ın kurultay ve başka kabul merasimlerindeki tertip kuralları, bu ortamlardaki Türk halkı, yani Naymanlar, Karluklar ve Uygurların yetkileri de belirtiliyor. Özellikle Cengiz Han'ın ordusundaki komutanların çoğunun Türkler olduğu eserde geniş şekilde belirtilmektedir. Bunun hakkında eserdeki bilgileri belirtecek olursak şunları sayabiliriz: “Türk komutanlar hadang üki bilan, zirihro top gözünü açtılar” “Komşu yurdun Tangutlarını Türk atlılarının astına bırakıldı”. Hatta eserde, Cengiz Han'ın oğlu Cuçi Han neslinden olan 33 han devrindeki Deşti Kıpçak'ın tarihinden beyan edilmektedir. Ama eserde bu hakkında bilgiler oldukça kısa belirtilmişti. Mirza Uluğbek'in Dört Ulus Tarihi adlı bu eserin değeri biçilmez ölçüde üstün olmasının asıl sebebi de Cengiz Han'ın torunu Özbek Han hakkında mükemmel bilgiler bulunmasıdır.

Belli ki bu eserde “Özbek” etniğinin genel ortamda oluşumuna ait mükemmel bilgiler belirtilmektedir. Bilim dünyasındaki ortamda oldukça etkili olan şahsiyetler N.A.Aristov, A.Yakuboskiy, P.P.İvanov, M.A.Çaplička , H.Hukkemlarning ve bunlar gibi birçok bilim adamları “ÖZBEK” etniğini Altın Orda Han'ı Özbek Han'ın ismine bağlıyorlar. Biz de bu değeri biçilmez olan eserin Farsçadan Özbekçeye Buriboy Ahmedov, Naim Norkulov ve Mahmud Hasaniy tarafından tercüme edilerek 1994'de Taşkent'te basılan nüshasını kullandık.

Calis-i Muştakini; Bu eser, Türkistan'ın XVI-XVII. yüzyıldaki dini açıdan durumunu ve özellikle Kırgız Türklerinin ilahi açıdan tuttukları tavrı ortaya koyabilen çok değerli bir kaynaktır. Bu belge, Mevlana Pirui Buharai (diğer ismi; Maulavi Şah Muhamad ibn Maulana Hisam ad-Din) tarafından yazılmıştı. Calis-i Muştakini'nin anlamı yani tercümesi –“*Dine ihtiyacı olanların fikirdeşi*”dir. Calis-i Muştakini ismindeki bu el yazılı eser, LO İVAN seçme eserler mecmuasında A

232 numarasında korunmaktadır. Eserin Farsçadan Rusçaya tercümesi Z.N.Voroceykina tarafından yapılmıştır. Eser sufi şeyhi Hoca İshak'ın (1599'da vefat etmişti) hayatına bağışlanmıştı. Bu değerli eser 1897'ci yılı Asya Müzesi tarafından, Kaşkar elçiliğinin önceki temsilcisi Y.Y.Lyutşan'dan satın alınmıştı. Calis-i Muştakini daha araştırılmamış ve ilmi edebiyatta yazılmamış bir belgedir. Bu eserdeki bilgileri kullanan K.G.Zaleman, İshak Hoca'nın hayatını kısacık da olsa belirtebilmişti. K.G.Zaleman'ın belgelerini A.Z.Validov (Vostochny rukopisti v Ferganskoy oblasti- s.304) ve A.A.Semenov (Ukazatel persidskoy literaturı), İshak Hoca hakkındaki bilgileri ortaya koymuşlardı. Eseri XVI. yüzyılda Kırgızların dini inancı konusunda kullandık.

Ziya al-Kulûb; Ziya al-Kulub (Kalplerin nurlanması) diye isimlendirilen bu önemli eser, LO İVAN'da A1615 numarasıyla korunmaktadır. Bunun Farsçadan Rusçaya tercümesi Z.N.Voroceykina tarafından yapılmıştır. Bu belge, XVI. yüzyıldaki Türkistan'ın önemli ilahiyatçısı ve manevi lideri olan Mahdum-ı Azam'ın oğlu İshak Hoca'nın hayatını ve faaliyetlerini anlatmaktadır.

LO İVAN da A 1615 numarasıyla korunan Ziya al-Kulub çok nadide bir eserdir. Komünizm zamanında korunmaya alınan bu belgenin, günümüzde bile sadece bir nüshası vardır. Başka yerlerdeki basma kataloglarında bu belgenin kopyası yapılmamıştır. Ziya al-Kulub, tahminen 1603 senesine aittir. Yazarın ismi belirsizdir. Bu belgenin girişinde, yazar kendisi hakkında hiçbir bilgi vermeyip eserin yazılış sebepleri üzerinde durmuştur. Yazar bu eserde, İshak Hoca'nın yakın dostları ile o tarihdeki kişilerin hatıralarını kullanmıştır. Yine yazar bu bilgileri uzun bir zaman zarfında topladığını eserin içinde açıkca belirtmektedir. Yazar eserinde özellikle İshak Hoca'nın, Kırgızların İslam dinine girişinde büyük bir emeği olduğunu söylemektedir.

V.V.Barthold, bu eserin değerini ortaya koymuştur, ama bunun gibi İslami edebiyatla ayrı şekilde çalışmadığını kabul etmiştir. Bunu “*Otçet komandirovke Turkistan (s 212)*” isimli eserinde belirtmektedir. Yani kısaca belirtecek olursak, Ziya al-Kulub Türkistan tarihi ve etnografisi hakkında dikkat çekici bir eserdir. Biz de çalışmamızda, Kırgızların dini inancı hakkında bilgiler verirken bu eserden faydalandık.

Rafik at-Talibin; Abu Mansur tarafından Uygur dilinde yazılan Rafik at-Talibin (Hakikatı arayanların dostu) LO İVAN el yazmaları arşivinde korunmaktadır. Uygur Türkçesinden Rus diline M.A. Salahetdinova tarafından tercüme edilmiştir. Abu Mansur tarafından yazılan bu belge, Mirza Şah- Mahmud ibn Mirza Fazil Çuras'ın emeği Anis at-Talibin'in tercümesidir. Yani bu belge orijinal Farsçadan Uygur Türkçesine tercüme edilen bir belgedir. Anis at-Talibin'in Farsça'sı A.Biston tarafından araştırılarak ortaya koyulmuştur. Abu Mansur, tercüme ettiği bu belgeyi, Emir Daulat Şah-bek ile onun oğlu Osmon Şah-bek'e ithaf etmiş, önsözünde onları övüp, "bir sürü iyilikler gördüm" diye belirtmiştir. Bu belge de zamanın manevi adamı olan İshak Hoca'yı anlatmaktadır. Bu belgede de Kırgızlar hakkında kısacık bilgiler geçmektedir. Yani, bu tarihlerdeki Kırgızların İslam dinini kabul edişleri hakkındaki değerli bilgileri ortaya koymaktadır. Biz de burada Rus diline tercüme edilen nüshadan faydalanıp, inanç konusunda muhalif olan bazı Kırgızların, İshak Hoca'nın çabalarıyla Müslüman olduklarına dair bilgileri kullandık.

Tarih-i Kaşkar; Uygur Türkçesiyle kaleme alınan ve kim tarafından yazıldığı belli olmayan Tarih-i Kaşkar adlı eserin üç nüshası LO İVAN'da korunmaktadır. Bu eser Uygur Türkçesinden Rusçaya L.A. Pokrovsky tarafından tercüme edilmiştir. Kaşkar tarihi hakkında bilgiler veren eserin tercümesi yapılırken bu nüshalardan S 576 numaralı nüsha dikkate alınmıştır. S 576 numaralı bu nüsha, 1802 yılında Asya Müzesi adına V.V.Barthold tarafından Taşkent'ten satın alınmıştı. El yazması eserin yazı karakterinden Doğu Türkistan'da kopya edildiği anlaşılmaktadır. S 577 numaralı nüshanın da (ki bu eser N. F. Petrofskiy'in koleksiyonundan gelmişti) Doğu Türkistan'da yazıldığı anlaşılmaktadır. Yalnız B 2472 numaralı nüshanın Türkistan'da yazıldığı sanılmaktadır. LO İVAN'daki üç nümunenin muhtevası aynıdır. Bunun dışında, belirtilen numunelerde eserin yazarının kim olduğu ve hangi tarihte yazıldığı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Kitabın yazıldığı tarih sadece içerdiği bilgilerle az çok tahmin edilebilmektedir. Eserin son bölümünde Ak-Baş Han (XVII. asrın sonu) adı geçmekte ve bunun Muhammed-Mumin Sultan'ın lakabı olduğu bilinmektedir. Yine bu bölümde Kırgızların Yarkent'e yaptıkları seferler anlatılmaktadır. Yazarın Mirza Şah-Âlem-bek'i sıkça övmesi ve ona uzun ömür dilemesinden eserin XVII. asrın sonlarında

ya da XVIII. asrın başlarında yazılmış olabileceği tahmin edilebilir. Yazarın ayrıca Yarkent şehrine gösterdiği saygı ve sevgiden onun Yarkentli olabileceği tahmin edilmektedir.

V.V.Barthold, bu eserin çok değerli bir tarihi vesika olduğunu, Kaşkar tarihini anlatan diğer kaynaklar arasına eklenebileceğini belirtmiştir. Barthold, eserin muhtevasına değindikten sonra şu yorumu yapmıştır:“ *Bu eser Türklerin tarihinde Nuh ve Yafes’den başlayıp, Cengiz Han ve onun nesilleri anlatmakta, ardından da Kaşkar Hanlığı’nın XVIII. asra kadarki dönemini içermektedir*”.

Tarih-i Kaşkar’ın Kırgızların XVI-XVII. asırlardaki tarihini anlatan çok değerli kaynak olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Kaynak yalnız Kırgız Türkleri için değil Genel Türk Tarihi açısından da çok değerlidir. Tarih-i Kaşkar’da Abdallah Han’ın ordusu ile Kırgızların savaşı ayrıntısıyla anlatılmış, bunun dışında coğrafi isimler, Kırgız ordu komutanlarının isimleri ayrıntılı olarak verilmiştir.

Şah-Name (Tarih-i Omor-hani); Tarih bilmi için oldukça değerli olan bu kaynak, Tacik dilinden Rusçaya V.A.Romodın tarafından tercüme edilmiştir. Kaynağın yazımına 1822’de başlamıştır. Mirza Kalender Muşrif İsfaragin’in Şah-Name eseri devlet yöneticisinin özellikleri, onun yönetiminin sorumluluğu hakkındaki bilgilerle başlamaktadır. Eserin diğer bir bölümünde, yazarın bu eseri yazmasına sebep olan olaylar hakkında bilgiler verilmektedir. Bununla beraber yazar, Hokand Hanı Omor Han’ın tarihini şiir şeklinde yazan saray şairi Fazli Namangani’nin eserini düzyazı haline geçirdiğini belirtir. Müşrif İsfaragi bu eserde, menşei Timur ile Babur’a kadar ulaştırılan Omor Han’ın özelliklerini aktarmanın yanı sıra, Tarihi Reşidi ve Şeybani-Name adlı eserlere de dayanarak, Türkistan’da Babur ile Şeybani Han çekişmesi sırasındaki olaylar hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Bundan sonra Babur’un oğlu “Altın Beşik” hakkında şecere belirtilir. Ayrıca XVI-XVIII asırdaki Ming kabilesinden çıkan Ferganlı bürokratlar ve özellikle XVIII. asırdaki bu hanedanlığın Narboto’ya kadarki yöneticileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Mirza Kalender Muşrif İsfaragin, eserinde Hokandlıların Kırgızistan’ın iki dağlı bölgelerinde yürüttükleri seferleri bizzat görerek aktarmıştır. Bu eserde de Kırgızlar hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle Hokandlıların Ketmen-Töbö’de yaşayan Kırgızlara karşı yürüttükleri seferleri (XVIII. asrın sonu, XIX.

asrın başı), Omor Han'ın Sarıbağış kabilelerine karşı yürüttüğü cezalandırma seferi ve Kırgız kabilelerinin birbirine karşı kışkırtma siyaseti hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Şecere-i Horezmşahi (Şacarayi Horazmşohiy); Harezmi tarihinin en önemli kaynaklarından biri Muhammad Yusuf Bayoniy'in eseri Şecere-i Horezmşahi'dir. Bayoniy'in bu eseri, Harezmi ve Türkistan (Orta Asya) halklarının kendi tarihlerini öğrenmesi açısından dönemin genel durumu hakkında önemli bilgiler veren bir kaynaktır. Eserin kaleme alınan iki adet orijinal nüshası mevcuttur. Birincisi 1913 yılında kopya edilmiştir. Bu Özbekistan Fenler Akademisi Kaynaklar Enstitüsü'nün elyazması eserler bölümünde numara-274 de korunmaktadır. Bu belge 517 sayfayı kapsar. İkincisi nüshası 1914 yılında usta Cumaniyaz'ın oğlu Muhammad Yakub tarafından kopya edilmiştir. Bu da Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Üniversitesi'nin arşivinde numara 9596'da korunmaktadır. Bu belge 508 sayfayı kapsamaktadır. 1911 yılında başlanarak, 1913 yılında bitirilen el yazısı eser “Şecere-i Horezmşahi”, günümüzde de iyi bir şekilde korunmaktadır. Bu arşiv belgesi 1994'de Özbekistan'ın Taşkent şehinde Nuratullo Cumaxuca ve İkboloy Adizade tarafından kitap haline geçirilerek *Gafur Gulom Nomidagi Adabiyat Sanat Nashriyatında* basılmıştır.

Bayoniy'in eseri “Şecere-i Horezmşahi'de Hive Hanlığı ve çevresindeki 1846 ve 1873 yıllarındaki olaylar ve 1873-1914 tarihinde ortaya çıkan genel değişiklikler açık şekilde belirtilmiştir. O zamanın durumu, Hive hanlığının iç ve dış siyaseti, ortamdaki feodal çekişmeler, taht kavgaları, bunların sonucu halkın düştüğü sıkıntılar ve zorluklar hakkında geniş bilgiler de eserde yer almaktadır. Eser özellikle, Rus Çarlığı'nın Türkistan hanlıklarına yaptığı zulümleri ve katliamları açık şekilde belirten orijinal bir belgedir. Bu kaynakta, Rus Çarlığı'nın bürokratları olan Kaufman, Golobaçov ve Skobelev'in yerli halka karşı yürüttükleri sömürge siyasetini, dolandırmaları ve ağır savaşları anlatılmaktadır. Bu kaynak bu tarihlerdeki Türkistan hanlıklarının durumunu anlatması açısından da oldukça önemli orijinal bir belgedir. Biz bu araştırmamızda Şecere-i Horezmşahi'nin 1991 tarihinde Taşkent şehrinde Özbek dilinde basılan nüshasını kullandık.

Muntahab At-Tavarih; Diğer bir önemli eser olan Muntahab at-tavarih, Tacik dilinden Rusçaya V.A.Romodina tarafından tercüme edilmiştir. Türkistan

tarihi için oldukça önemli bir yeri olan bu eserin yazarı Seyid Masum Han'ın oğlu Hacı Muhammad Hâkim Han, Hokandlı bürokratik bir aileden çıkmıştı. Yazarın babası ve dedesi hanlık sarayındaki önemli adamlardan biriydi. Kendisi Hokand hanı Muhammed Ali Han'ın (Madali Han) yakın adamı idi. Ama Madali Han tahta geçtiğinde bazı sebeplerden dolayı Hacı Muhammad Hâkim ile arası bozulur. Bundan dolayı Hacı Muhammad Hâkim 7 yıllık bir süreyi başka bir yerde sürgünde geçirir. Bu eser, tarihi ve otobiyografik bir kaynak olarak sayılır. Muntahab At-Tavarih'in başında İslama kadarki peygamberler, eski İran'ın şahları ve Arap halifeleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Bundan sonra Müslüman bir hanedan olan Saffaridlerden büyük lider Timur'a kadarki bazı bilgiler aktarılmaktadır. Timur ve Timuriler, Babur ve Mogollar, Şeybaniler, Astarhanidler hakkında geniş bilgiler de eserde mevcuttur. Özellikle bu eserde, Mangıtlar zamanındaki Türkistan'ın (Çoğunlukla Buhara'nın) tarihi olayları geniş bir şekilde verilmiştir. Eserin önemli bir bölümü Ming hanedanlığının tarihini içermektedir.

Muntahab At-Tavarih'in yazarı bizzat olayların şahidi olduğu için, eserdeki bazı bölümleri kendi hatıralarıyla aktarmıştır. Bunu Hokand'a ayrılan bölümünde görebiliriz. Eserin önemli bir bölümü, onun Rusya ve Doğu ülkelerine yaptığı seyahatleri içermektedir, ama bu bilgiler ayrı bir konu olarak belirtilmemiş, tarihi olaylarla karıştırılarak anlatılmaktadır.

Muntahab At-Tavarih, Omor Han'ın (1810-1822) yönettiği devirdeki Hokand Hanlığı'nın tarihi olaylarını anlatan çok değerli bir eserdir. Hacı Muhammad Hâkim, Hokand Hanlığı'nın XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlarındaki tarihi bilgilerini kendi babasından ve olayların şahitlerinden alarak yazmıştı. Hacı Muhammad Hâkim, eserin bazı yerlerinde bilgileri aldığı kişilerin isimlerini ve olayların şahitleri zikretmektedir. Oldukça değerli olan bu eserde Kırgızlar hakkında da önemli bilgi mevcuttur. Özellikle, Kırgız Türklerinin lideri Akboto ile Hokand Hanlığı'nın yöneticisi Rahim Han arasındaki münasebetler anlatılmaktadır. Bu eserden elde ettiğimiz bilgileri tezimizin birinci bölümünde büyük ölçüde kullandık.

Magzuni-Ziyabidin Maksım “Fergana Hanlarının Tarihi”: Tarih biliminin değerli adamı Anvar Mokeev 1992'de İstanbul Üniversitesi kütüphanesinden Hokand tarihiyle ilgili Ziyabidin Maksım'ın el yazısı eserini

bulmuştı. Bu 833 sayfadan oluşan el yazılı eser, kütüphaneciler tarafından “Fergana Hanlarının Tarihi” diye isimlendirilmişti. Bu eser XIX. asrın ortalarında eski Türkistan dilinde yazılmış bir kaynaktır. Bu eserin yazarı Ziyabidin Maksım isminde bir Kırgız idi. İstanbul’da bulunan bu “Fergana Hanlarının Tarihi” ismindeki değerli kaynağın yazarı Ziyabidin Maksım, Kırgızistan Cumhuriyetindeki Nookat semtindeki Töölös köyünde doğmuştu. Ziyabidin’in kardeşi Sracidin Maksım de bir âlim kişiydi ancak Komünizm zamanında, dindarlıkla suçlandığı için hayatının çoğunluğunu kaçarak geçirmişti. Ziyabidin Maksım’ın el yazılı eserlerinin çoğunluğu Sracidin Maksım’ın yanında idi. Ama bu şahıs vefat ettikten sonra tahminen bu eserlerin çoğu kaybolmuştur.

Bu eser, günümüze kadar Hokand Hanlığının tarihine dair diğer önemli eserlere göre kapsamıyla ve bilgisiyle ayrı bir yer tutmaktadır.. Çünkü ilmî alanda, Hokand Hanlığı’nın tarihi için önemli tarihi kaynak olarak sayılan Molla Niyaz Hokandi’nin Fars dilindeki “*Tarih-i Şahruhi*” isimli eseri 350 sayfayı geçmemektedir. Hem de Molla Niyaz’ın eseri sadece 1876 yılına kadarki olayları kapsamaktadır. Bu tarihten sonra Hüdayar Han’a ait bilgiler yoktur.

Fergana Hanları Tarihi’nde “Altın Beşik” ile bağlantılı ideolojik bir şecere yoktur. Yani Ziyabidin Maksım’ın bu eserinde Babur’un Hindistan’a çekilerek giderken kendi evladını bırakarak gittiği ve onun evlatları olan Altın Beşik’in sonradan gelenlerin Hokand Hanlığı’nı oluşturarak yönettikleri konusunda bilgiler yer almamaktadır. Ama eserin önemli bir bölümü Hüdayar Han zamanındaki siyasi olayları ve Hüdayar Han’a ait olan bilgileri içerir. Bu eserin diğer özelliği de Şirali’nin tahta geçişi ve bu esnada Kırgızların faaliyetleri hakkında geniş bilgilere yer vermesidir. Eserde ayrıca Hüdayar’ın bütün faaliyetleri, hanlıkdaki taht kavgaları, yerli halkın isyanları, Polot Han’ın tahtı ele geçirmesi, Hüdayar Han’ın 1875 yılından sonraki kaderi, yani onun Orenburg şehrine sığınması ve oradan kaçarak Hindistan üzerinden Mekke’ye gidip hacı olması ve oradan dönerken Afganistan’da vefat etmesi hakkında geniş bilgiler yer almaktadır.

Eserin yazarı Magzuni, eserine Hüdayar Han’ın ricasıyla başlamış ve bunu 22 yılda tamamlamıştır. Eser bittikten kısa süre sonra da, Hüdayar Han vefat etmiştir. Bu tarihlerde yazar eseri kendi elleriyle korunması için Türkiye’den gelen

Abdurahim Efendi'ye vermiş, Abdurrahim de bu kitabı Türkiye'ye getirerek koruma altına almıştır. 1990'dan sonra Kırgızistan'ın bağımsızlığını almasıyla başlayan dış ilişkilerle birlikte 1992 yılında Türkiye'ye gelen Anvar Mokeev, İstanbul Üniversitesi kütüphanesinden Ziyabidin Maksım'ın bu eserini bulup, bir kopyasını alarak Kırgızistan'a götürmüştü. Oldukça değerli bir kaynak olan bu kitap Moldo Sabır ve Omor Soroonov tarafından Kırgız Türkçesine tercüme edildikten sonra 2007 tarihinde Bişkek'te yayımlandı. Bu eser sadece tarihi açıdan değil, o zamanın sosyal durumunu da anlattığı için siyasi alanda önemli bir kaynaktır. Biz buradaki ilmi araştırmamızda eserin Kırgızca tercümesini kullanmayı tercih ettik.

Manas Destanı: Manas Destanı, Kırgızların millî destanıdır. Mani dinini yaşıyan Karahitaylar ile Müslüman Karahanlılar arasındaki mücadelelerde Kırgızların durumunu ve Manas adlı kişiyi anlatan destan, çeşitli kaynaklar tarafından XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dayandırılır. Kırgızların millî destanı olan Manas Destanı, 500 bin mısradan fazla ve tamamen manzumdur. Destan Manas'ın oğlu Semetey, torunu Seytek ile ilgili kısımlardan ve yine Manas destanının çerçevesine giren Er Töstük ile Colay Han destanlarından oluşmaktadır. Kırgız Türkleri arasında geniş bir kahramanlık hikâyesi olarak 11.ve 12. yüzyıllarda oluşmaya başlayan, kısa bir sürede büyük bir Türk destan halini alan Manas, en eski Türk destanlarının motiflerinden, mitolojik unsurlardan da izler taşıyan dünyanın en büyük destanıdır.

Manas Destanı adeta bir tarih ve folklor ansiklopedisi gibi Kırgızların bütün gelenek ve göreneklerini, törelerini, inançlarını, dünya görüşlerini, başka milletlerle olan ilişkilerini, masallarını ve ahlak anlayışlarını ifade eder. Destan, Kırgızların iç ve dış düşmanları, Budist Kalmaklar, Çinliler, kısmen de Uygur ve diğer Türkistan Türk kabileleriyle yaptıkları hürriyet mücadelesini konu alır. Manas'da adı geçen coğrafi yerler, mücadele edilen kavimler, tarihî ve coğrafi gerçeklere uygundur. Destandaki olaylar sihir ve büyüye bağlı olarak hayalî sahnelerde geçse de diğer taraftan destan çok realist bir üsluba sahiptir. Adeta gerçek bir roman gibidir.

Üç büyük koldan ibaret olan Manas destanının bu üç koluna Manas Üçlüğü adı verilmektedir. Manas adını taşıyan birinci kısmı; kahramanın doğuşu,

güç sahibi olarak kendini tanıtmaması, Kırgızlar arasındaki mücadelelerde şöhret kazanması, Kalmaklara karşı elde ettiği başarılar, Kırgızları bir bayrak altında toplaması, ülkesini düşman istilasından kurtarması gibi olay örgülerinden oluşur. Manas'ın öldürülmesinden sonra, Kırgızlar arasındaki iç çekişmeler artar, hâkimiyet mücadelesi yeniden başlar.

Destanın Semetey ve Seytek kollarında ise daha çok Kırgızların kardeş kavgaları, şahsî mücadeleler, hanlar ve beyler arasındaki vuruşmalar anlatılır. Semetey'den adını alan ikinci bölümde, Manas'ın karısı Kanıkey ve annesi Çıyırdı, küçük Semetey'i yanlarına alarak Buhara'ya, Manas'ın kayınbabası Temir Han'ın yanına giderler. Semetey burada dayısı İsmail'in yanında on dört yaşına kadar kim olduğunu bilmeden büyür. Kim olduğunu öğrendiğinde Talas'a gelir, hâkimiyeti amcalarının ve dedesinin elinden alır. Kırgızlar arasındaki iç çekişmeler, kanlı vuruşmalar devam eder. Sonunda akrabalarından İlyas Han, Semetey'i öldürür, karısı Ayçörek'le evlenir.

Üçüncü bölüm Manas'ın torunu Seytek'in hayat hikâyesinden ibarettir. Seytek de büyüdüğünde babasının katillerinden intikamını alır, hâkimiyeti eline geçirir, esir ninesi Kanıkey'i kurtarır.

Destanın bu üç büyük kolundan başka, Manas destanı içinde kabul edilen Er Töstük ve Colay Han destanları vardır. Bazı ilim adamları bu son iki kolu bağımsız birer destan olarak görürler.

Kırgızların bu büyük destanını bilim dünyasına ilk defa duyuran kişi Kazak âlimi Şokan Uelihanov (1835-1865) olmuştur. Onun ardından Radloff, 1862, 1864, 1869 yıllarında Kırgızistan'a yapmış olduğu seyahatlerde Manas'dan derlediği parçaları yazıya geçirmiş, bunları Kırgızca, Rusça ve Almanca olarak yayımlatmıştır. Bu yayınların ardından günümüze kadar Manas destanı ile ilgili çalışmalar durmamış tam tersine hız kazanmış, Manas destanı birçok yönlerden bilim dünyasına konu olmuştur. Biz de emsali bulunmayan bu değerli eserin Sagınbay Orozbek oğlu versiyonunu ilmi araştırmamızda kullandık.

B. ARAŞTIRMA ESERLER

Kızıl Kırgız Tarihi: Kırgız halkının unutulmaz siyasi lideri, bilim adamı ve umum Türk toplumunun değerli tarihçisi Belek Soltonoyev tarafından yazılan ve iki ciltten oluşan Kızıl Kırgız Tarihi kitabı oldukça değerli bir çalışmadır. Bu değerli eser Belek Soltonoyev tarafından 1895'te yazılmaya başlanıp 1934 yılında bitirilmiştir. Belek daha sonra 1938 yılında Moskova yönetimi tarafından suçsuz yerde cezalandırılarak idam edilmiştir. İki ciltten oluşan bu kitapta Kırgızların oluşum zamanından başlayıp 1916-yılındaki Rus sömürge güçlerine karşı isyanlara kadarki sürece dair değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu değerli eser uzun zaman totaliter güçler tarafından kapalı bir alanda tutulmuş ve eser hakkında da konuşmalar yasaklanmıştı. Kırgızistan bağımsızlığını aldıktan sonra, bu değerli eser 1993 yılında günyüzüne çıkarılıp hemen kitap olarak basılmıştı. Bu iki ciltlik kitabın tezimiz açısından önemi, XV. asırdan XVIII. asıra kadarki Kırgızların durumlarını ve ortamlardaki mücadelelerini ortaya koymasıdır. Hatta eser Kırgızların hem Türkistan hanlıklarındaki siyasi faaliyetlerini hem de Rus Çarlığı ile olan çekişmelerini net şekilde ortaya koymaktadır. Biz bu değerli eserden, tezimizin “Türkistan Hanlıkları ve Kırgızlar” ve “Türkistan Hanlıklarında Rol Oynayan Kırgız Şahsiyetler” bölümünü yazılırken faydalandık.

Kara Kırgız: Kırgız tarihinin 8 bin yıllık sürecini ele alan beş ciltlik bu eser Kırgız Cumhuriyetinin ikinci Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev'in kendi desteğiyle 2007'de basılmıştı. Kırgız Cumhuriyeti'nin değerli bilim adamı Orozbek Aytumbet tarafından kaleme alınan beş ciltlik bu kitap Kırgızların Milattan Önceki tarihinden başlayıp XVI. yüzyıla kadarki bilgilerini kapsamaktadır. Bu eserde Kırgızların tarihi yolu, genişlemesi, oluşumu, bulundukları bölgeler ve gelenekleri anlatılmaktadır. Yazar, geçmişten beri tüm dünyaca tanınan tarihçilerin eserlerini, Asya, Grek ve Çin kaynaklarındaki bilgileri hem de Kırgızların şecerelerini geniş şekilde ele alarak bu verimli çalışmada Kırgızlar hakkındaki tarihi gerçekleri ortaya koymuştur. Bu eserlerin 4'cü ciltinde Cengiz Han zamanındaki Kırgızlar, Altın Ordunun son zamanları, Kırgızlara komşu bulunan Sart, Kazak, Tangıt, Mangıt, Argın gibi başka toplumların tarihi belirtilmiştir. Bu eserlerden 4'cü cilti, tezimizin birinci bölümündeki “*Özbek Hanlığı Zamanında Kırgızların Siyasi Durumu*” başlığımızda faydalanılmıştır.

Türkistan Rusya ile Çin Arasında: Kıymetli ilim adamı Dr. Baymırza Hayıt tarafından yazılan bu değerli eser, Türkistan milli devletlerinin ve milli mücadelelerinin Rus ve Çin istilâsı devresindeki tarihini anlatmaktadır. Bu eserde XV. asırdan başlayıp XVIII. asırları kapsayan Türkistan ve Doğu Türkistan coğrafyasındaki sosyal ve siyasi olaylar hakkındaki tüm bilgiler aktarılmaktadır. Bu eserde Dr. Baymırza Hayıt, bir çok sebeplerden ötürü “Türkistan” terimini muhafaza etmişti. Bunun sebepleri konusunda da eserinde şunları söylemektedir; *“Bu terimden, hepsi Orta Asya’da bulunan, fakat hiçbir süretle tek başına Orta Asya sayılmayan, bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri denilen bölgeler ile Çin Halk Cumhuriyetindeki Sinkiang Uygur Muhtar Vilayeti anlaşılmaktadır. Rusya ve Çin’in resmi makamları, Türkistan adının kullanılmasını yasak etmişlerdi. Çünkü, bu meselede, onların siyasi menfaatleri vardı. Bunun arkasından da Avrupa ve Birleşik Amerika Devletlerindeki literatürde de, “Türkistan” terimi yerine Rus literatüründen alınan “Orta Asya”, “Doğu Türkistan” yerine Çinlilerden geçen “Sinkiang” kavramının kullanılarak oturtulduğu tarihi bir gerçektir.”* Genel ortamda bulunan bu kitap, tüm Türk toplumuna bir sorumluluğu ve bu şuuru hissettirecek değerde bir kitaptır. Türkistan Hanlıklarında yaşanan tarihi dramlar bütün acıklığı ve ayrıntısı ile bu eserde anlatılmaktadır.

Biz bu değerli eserden elde ettiğimiz bilgileri tezimizin birinci bölümünde ve özellikle de ikinci bölümdeki *“Çarlık Rusyanın Türkistan Hanlıkları işgali”* başlığında kullandık.

Kırgız Sovet Ansiklopedyası; Tarihi, coğrafi ve sosyal alanda geniş bilgileri kapsayan bu eser Kırgızistan Komünist Partisi’nin emriyle basılmıştı. Bu ansiklopedinin yazımı 1977-1980 yılları arasında olmuştur. Altı ciltten oluşan bu ansiklopedik eser Kırgız dilinde yazılmıştı. Bu ansiklopedi çoğunlukla o tarihlerdeki Komünist ülkelerin sosyal durumlarını ve başarılı adamların hayat tarzları konusunda geniş bilgileri kapsamaktadır. KSA’sı ayrıca Marksizim-Leninizimin asıl amaçlarını, tarihi ve efektifli meseleleri, komünist devrim teorisi, SSKP- Sovyet Sosyalist Komünist Partisi hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Ayrıca bu eserde Kırgız halkının geçmişteki tarihi, medeniyeti ve gelenekleri hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Bu eserler yani ansiklopediler,

verdiği ayrıntılı bilgilerle beraber fotoğraflar ve haritalar ile de süslenmiştir. Biz, bu ansiklopedilerden tezimizle ilgili olan konularda geniş şekilde faydalandık.

Kırgız Tarihi; Kalen Sıdıkova tarafından yazılan bu ilmi-tarihi kitap 2003 yılında Kırgızistan'ın Bişkek şehrinde basılmıştır. Bu kitapta, Kırgızların tarihi serüveni, Kırgızlardaki Sağ-Sol-İçkilik isimlerindeki kabilelerin şekillenışı, yaşadıkları bölgeler, yaşam tarzları, gelenekleri ve Kırgızların diğer başka halklara karşı yürüttükleri faaliyetler hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu eserde Kırgızların millattan önceki tarihleri hakkında da geniş bilgiler bulunmaktadır. Eserde IV-V. asırdaki Kırgızlar, bundan sonraki tarihlerdeki Kalmaklar, Çin ile vatan toprakları için savaşan Hokand Hanlığı, Rus Çarlığı zamanlarındaki Kırgızlar hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Hatta bu eserde şecereler ve Manas Destanı hakkında da bilgiler mevcuttur ve bu belgeler kaynak olarak da kullanılmıştır. Biz tezimizde bu eserdeki bilgilerden geniş ölçüde faydalandık.

Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi: Prof. Dr. Üçler Bulduk tarafından yazılmış ve Ankara şehrinde basılmış eserdir. Bu eserde, Fergana Vadisi ve Hokand Hanlığı'nın tarihi ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra eser bölgede yaşanan etnik-politik çatışmaların tarihi arka planını anlamada bir örnek oluşturmaktadır. Özellikle bu eserde, Fergana Vadisi'nin jeo-politik ve etnik yapısı üzerinde durulmuş, ayrıca Fergana Tarihi'nin yazarı İbret ve eseri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin birinci bölümünde Hokand Hanlığı tarihi ele alınmıştır. Bu eseri değerli kılan diğer bir özellik de, Hokand Hanlığı'nın tarihini verilirken İbret'in Fergana Tarihi'ndeki Hokand Hanlığı'na dair sunduğu bilgileri ortaya koymasıdır. Bu değerli eserin ikinci bölümü, İshakhan Cüneydullahoğlu (İbret)'nin 1916 yılında yazdığı Fergana Tarihi adlı el yazması eserin Türkçeye sadeleştirilmesi ve metin neşrine ayrılmıştır. Hokand Hanlığı'nın tarihi hakkında geniş bilgiler veren bu değerli eseri, tezimizde geniş ölçüde kullandık.

Ulu Kötörölüş; Baktıbek Maksudov tarafından kaleme alınan bu eser 2009 tarihinde Bişkek'te basılmıştır. Bu eserde 1916 yılındaki yüzbinlerce insanın yaşamlarını sona erdiren kanlı isyan, katliam, insanların dayanamayacağı zulüm ve eziyetler arşiv belgelerindeki kaynaklarla belirtilmektedir. Biz bu eserdeki bilgileri elimizdeki arşiv belgelerle karşılaştırarak tezimizin ikinci bölümünde geniş ölçüde kullandık.

Kırgızstandağı Uluttuk Boştonduk Kötörölüş 1916; Mistegül Mahmutbekova tarafından kaleme alınan bu eser 1996'da Bişkek'te basılmıştır. Bu eser, önceden kullanılmamış arşiv belgeleri araştırılarak ortaya konmuş bir kaynaktır. Bu eserde, Kırgıztan'daki Rus Çarlığı'na karşı isyanın başlamasının sebepleri konusunda geniş bilgiler bulunmaktadır. Özellikle, Kırgızistan'ın güneyindeki isyan, Bişkek şehrindeki isyan, Tokmok isyanı ve Talas bölgesinin o zamanki durumu anlatılmaktadır. Hatta, Precevalsk vilayetindeki Kırgızların isyanı ve Narin bölgesindeki isyanlar hakkında da bilgiler vardır. Ayrıca, Rus askerlerinin yerli ahaliyi acımadan katletmesi, Kırgızların da Çin'e kaçmaları ve Çindeki durumları ortaya koyulmuştur. Sonunda da sistemin değışmesi, Çin'e kaçan Kırgızların topraklarına geri dönmeleri, onların yerleştirilmesi ve sonuçları konusunda geniş bilgiler verilmiştir. Biz de bu eseri tezimizin ikinci bölümünde geniş şekilde kullandık.

Tarihtağı Ak Taktar; şabdanbay Abdıramanov tarafından kaleme alınan bu eser Hokand Hanlığındaki Kırgızların faaliyetleri ve durumları hakkında oldukça geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eser yazar vefat ettikten sonra gazeteci yazar İrisbek Ömürzakov tarafından 2007 tarihinde Bişkekte basılmıştır. Bu kitapta, şabdanbay Abdıramanov son zamanlarında yazdığı tarihi makalelerini toplanmıştı. Burada XVIII. asırdaki Kırgızların liderleri olan Alımbek Datka, Polot Han ve Madali (İyikçi) Eşen'in hayatları hakkında tarihi bilgiler bulunmaktadır. Hatta Kırgızların bu tarihlerdeki liderleri Toktogul ve Çıybıl hakkında da bilgiler vardır. Ayrıca Kurmancan Datka hakkındaki bilgileri de eserde bulmamız mümkündür. Biz bu kitabı tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde kullandık.

Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter; Bu eser V.V.Barthold'un Kırgız tarihi, medeniyeti, Kırgızistan ve onunla sınırdaş olan bölgelerin arkeolojisi hakkındaki çalışmalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kitaptaki bilgiler Kırgızların millattan önceki zamanlarından başlayıp XVIII-XIX. asıra kadarki bilgilerini kapsamaktadır. Örneğın eserde *“M.Ö.Kırgızlar, VI.asırdan IX. asra kadarki Kırgızlar, IX ve X. asırdaki Kırgız Hanlığı, X.asırdan sonraki Yenisey Kırgızları, XVI. ve XVII. asırlardaki Tanrı-Dağ Kırgızları, XVII. asırdaki Yenisey Kırgızları ve XVIII-XIX. asırlardaki Tanrı-Dağ Kırgızları”* hakkında oldukça değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu kitabı tezimizin

genelinde kullandık. Bunun yanısıra, tezimizde Barthold'un Türkçeye tercüme edilen "*Orta Asya Türk Tarihi Dersler*" kitabıyla beraber Rus dilindeki "*Rabotı po İstorii Vostokovedeniya ve Kirgızı (İstorişeskiy Oçerk)*" kitabını da geniş ölçüde kullandık.

Uzbekistan Halkları Tarihi; Özbek Türkçesindeki bu eser F.Cumabayev tarafından 1992'de Taşkent'te yazılmıştı. Bu eserde günümüzdeki Özbekistan'ın tarihi bilgileri geniş şekilde belirtilmiştir. Ayrıca bu eserde Timur ve Timuriler zamanı hakkında da geniş bilgiler bulunmaktadır. Biz de bu eserde verilen "*XV-XVI. asırlarda medeniyetler, Özbek feodal hanlıklarının teşkil edilişi, Türkistan Hanlıklarının Rus Çarlığı tarafından kontrole alınması, XIX. asrın ikinci yarısındaki Türkistan halklarının kültürel durumu ve XX. asırdaki Türkistan'ın siyasi durumu*" hakkındaki bilgilerden faydalandık.

Uzbekiston Tarihi va Madaniyatı; Türkistan tarihine dair geniş bilgiler içeren bu eser 1992 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde basılmıştır. Bu eser Özbekistan'ın değerli bilim adamları olan Ş.Karimov, H.Turayev, T.Yunusov, M.Sodikov, A.Hakimcanov, N.Hakimov'un Türkistan tarihi hakkındaki eserlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Biz bu eseri tezimizin birinci bölümünde geniş ölçüde kullandık.

Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilinden XIX. Kılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi; Bu kitap Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Tarih Enstitüsü bilim adamları, Bişkek'deki Sosyal Bilimler ve Oş'daki Devlet Üniversitelerinin akademikleri tarafından hazırlanmıştır. Bu eserde Kırgızistan tarihi ile komşu ülke tarihleri ve dünya tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Kırgızistan'ın sosyo-ekonomik ve medeni gelişimi geniş ölçüde anlatılmıştır. Eserde özellikle de milli tarihin belli olmayan sayfaları ortaya koyulmuştur. Biz bu eserdeki Doğu Türkistan'ın yöneticileri ve onların Kırgızlar ile ilişkileri, XVII-XVIII. asırdaki Kırgızlar ile Kalmakların durumları hakkındaki bilgileri tezimizde geniş ölçüde kullandık.

1916-cılkı Kırgızstandağı Kötörülüş; Bu değerli eser, L.V.Lesnaya tarafından toplanan devlet arşivleri ve belgelerinin kitap haline getirilmesiyle oluşturulmuştur. 1937 yılında Moskova'da Rus dilinde basılmış bu eserin Kırgızçaya tercümesi T.Abdıldayev tarafından yapılmış ve 1996'da Bişkek'te

basılmıştır. Bu eser, Kırgızların Türkistan halklarıyla beraber Rus Çarlığı'na karşı isyanlarını ele almaktadır.

Uygur Türkleri Tarihi; Genel Türk Tarihinin değerli bilim adamı Prof.Dr. Saadettin Gömeç tarafından yazılan bu eser, 2011 tarihinde Ankara'da basılmıştır. Bu eser Uygur Türkleri'nin genel tarihini kapsayan kitaptır. Eserde Uygur Türklerinin M.Ö. tarihinden, son zamanlarına kadarki tarihleri ayrıntısıyla ele alınmıştır. Açıkça belirtecek olursak bu eser; *“Uygur Adı, Uygurların Tarihi Gelişimi, Uygur Kaganlığının Kuruluşu, Uygur Kaganlığın Yükselişi, Uygur Hakimiyetinin Sonu, Doğu Türkistan Coğrafyası, Doğu Türkistan Yakup Han Dönemi, Uygur Türklerinin Kültürü”* hakkında geniş bilgileri kapsamaktadır. Biz bu eseri, tezimizin birinci bölümünde ele aldığımız Kaşkar Hanlığı konusunda geniş ölçüde kullandık.

Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibaniler Devri: 1512-1740); Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Üniversitesinde ve Kırgızistandaki Manas Üniversitesinde bulunup ve emeği geçmiş olan değerli tarihçi Prof.Dr. Abdullah Gündoğdu tarafından yazılan bu eser Ankara'da 2007 tarihinde basılmıştır. Eserde Arşiv belgeleri, yerli kaynaklar, Farsça kaynaklar, Rusça kaynaklar ve Seyahatnameler ayrıntısıyla kullanılmıştır. Eserde; Şiban Han sülalesi ve Özbek ulusunun teşekkülü, Yadigar Şibanileri'nin nesebi ve Harezmi'de müstakil bir hanedan tesirleri, XVII. asırdan Yadigar Şibanileri Hanedanı'nın sonuna kadar (XVIII. asrın ortasına) Harezmi ve Yadigar Şibanileri devrindeki Harezmi'de kültür hayat hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu eser, tezimizin *“Özbek Hanlığı ve Kırgızlar”* bölümünün yazılmasına oldukça katkı sağlamıştır.

Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı: Araştırmamızın genelinde oldukça faydalı olan bu eser Genel Türk Tarihi alanının en değerli kaynağıdır. Bu değerli eser 6 citten oluşmaktadır. Çokan Velihanov'un bu eseri Türkistan'ın genel tarihini, XVIII. yüzyıllardaki Türkistan Hanlıklarındaki siyasi ve sosyal durumları ve Doğu Türkistan'ın o tarihlerdeki durumu hakkında önemli bilgiler ortaya koyan çok değerli bir eserlerdir. Biz araştırmamızda çoğunlukla bu değerli eserlerin III. ve IV. ciltlerini kullandık. Çokan Velihanov'un VI ciltlik eserlerinin, III. ciltinde, onun 1858-1859 yıllarında Kaşkar'a yaptığı seyahati sırasında yazdığı günlüğünde yer alan o tarihlerdeki Doğu Türkistan ve Türkistan'ın ekonomisi, siyaseti ve

coğrafyası hakkındaki bilgiler önemli bir yer kapsar. Bu eserde, Kaşkar gündeliği, Turfan şehrinden Kaşkar'a kadarki ortamın durumu, Türkistan'dan Doğu Türkistan'a ulaşım durumları ve ilişkileri, o tarihlerdeki Kaşkar'ın siyasi durumu, Hokand Hanlığı'nın tarihi kimliği ve en önemlisi de o tarihlerdeki Hokand Hanlığının sınırları, bölgeleri ve toprağın yüzölçümü hakkında eşsiz bilgiler bulunmaktadır. Bu değerli eserin dördüncü cilti XIX.. yüzyıldaki Türkistan'ın genel durumu hakkında bilgiler kapsayan oldukça önemli bir kaynaktır. Bu eserin birinci bölümünde, yazarın 1860-1864 yıllarında yaptığı ilmi araştırmalar oldukça önemli bir yer tutar. Örneğin, Türkistan haritası, Japon haritası, Sibir haritası, Rusya ile Çin'in ilişkileri, Kırgızların eski tarihlerdeki askeri malzemeleri ile eşyaları, mahkeme reformu ve Kırgızların komşuları hakkında oldukça değerli tarihi bilgiler bulunmaktadır. Diğer bölümleri de çoğunlukla o tarihlerdeki Türkistan Hanlıkları ve onların Rusya Çarlığı ile olan ilişkilerini içermektedir. Bunun yanı sıra, Rusya'nın Jungarlar ve Çin yönetimiyle yürüttükleri ilişkiler hakkında da oldukça önemli bilgiler bu eserde yer almaktadır. Net bir şekilde söyleyecek olursak bu eserde Rus Çarlığı'nın Türkistan'a karşı yürüttüğü siyasi faaliyetleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu değerli eserlerin Rus ve Kazak Türkçesi ile yazılan tüm ciltlerini tezimizde geniş bir ölçüde kullandık.

Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi; Genel Türk Tarihi alanı için oldukça değerli olan bu eser, ilim dünyasında büyük bir şöhret sahibi olan kıymetli alim Z.V.Togan tarafından yazılmış ve 1981'de İstanbul'da basılmıştır. Bu değerli eser, Türk toplulukları ve Türkistan hakkında verdiği ilmi bilgi açısından eşsiz bir konumda bulunmaktadır. Yani, bana göre bu eser, hiçbir siyasete ve hiçbir ideolojiye bağlı kalmadan orjinal tarihi bilgileri başarılı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu eserde Türkistan'ın coğrafi durumu, Türkistan'ın idari taksimatı ve ahalisi, Göktürkler ve İslamiyet, Karahanlılar, Moğol çağı, Türkistan'ın dünya tarihindeki liderliği, Timur ve Timuriler devri, Türkistan Hanlıkları, Rusların Türkistan'daki siyasetleri, Komünizm İsyanı ve bu gibi geniş konularda ilmi bilgiler bulunmaktadır. Bu değerli eser, çalışmamız için oldukça faydalı olmuştur.

GİRİŞ

Türkistan'ın Coğrafi Yeri ve Tarihi İsmi

Dünya meydanındaki değeri biçilmez ölçüde kutsal olan, tarihi terimi ile Türkistan, Türk etnik gruplarının, yani Kırgızların, Kazakların, Özbeklerin, Oğuzların/Türkmenlerin, Uygurların (v.s) ata yurdudur. Bu nedenle geniş topraklar tarih sahnesinde TÜRKİSTAN olarak isimlendirilmiştir.

Coğrafi, etnografi ve tarihi manası ile “Türkistan” cenuptan “Cürgan” ırmağı, Horasan dağları, Kopet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzar-i Mescid), Mezdûran, eski Yunanlıların Paropamis dedikleri Topçak ve Ak Dağ (Kôh-i Sefîd) dağları, Hindügûş sırtları, Muztağ-Küenlün sıradağları; doğudan Şarkî Türkistanın doğu sınırları, “Sucav” civarında 98°,50’ tûl, 40° arz noktasından Moğol Altayında “Burucan” geçidi- 93°, 50’ arz noktası-; şimalden Jungarya ve Kazakistan’ın şimal sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının şimal yamaçları; batıdan Cenubî Ural Dağı, Yayık ırmağı, Edil’in denize döküldüğü yer (Bökey Orda) ve Hazar Denizi ile sınırlanmıştır. Bütün bu geniş ülkenin- Afganistan sınırları içinde olan “Afgan Türkistani” ve İran’ın Astarâbad ve Derigiz vilâyetlerinden ibaret olan “İran Türkistanı” sayılmadığı halde mesahası 5.340.066 kilometre murabbıdır. ¹

TÜRKSTAN veya TÜRKİSTAN, “Türklerin ülkesi” manasındaki Farsça bir kelimedir. Tabiatıyla Farslar için Türkistan’ın sadece İran’a karşı olan cenup hududu mühim olduğu gibi, tabii bu hudut da siyasi şartlara bağlı idi. Türkler daha Türkistan’da faaliyetli ortaya çıktıkları Milâdi V. asırda Amu-Derya’ya kadar ilerlediler. Bundan dolayı Sasaniler zamanında Türklerin memleketi, doğrudan-doğruya Amu-Derya’nın şimalinden başlıyordu. Taberi (I, 435 v.d.)’de nakledilen efsaneye göre, İraş’ın attığı okla Amu-Derya, “Türklerle İranlıların memleketi” (amal) sırasında hudud olarak tespit edilmişti. Ermeni Sebeos (M.s. VII. asır)’a göre, Vehrot yâni Amu-Derya, Türkistan ilinden çıkar; aynı eserin başka yerinde

¹ Zeki Veleli Toğan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt I, Batı ve Kuzey Türkistan, İstanbul 1981., s.1

Türkistan, Dalhastan yâni Dağıstan (Hazer denizinin yakınında, Atrek'in şimalinde) ile birleşir.²

Türkistan sözü bilhassa eski çarlık umumi valiliği ve Doğu Türkistan'a itlâk olduğundan, Hazar Denizinden ve Edil'den (Volga) Çin Seddi'ne, Altaylardan Hindüğüş'a kadar uzanan ülkeler manasında umumi isim olarak "Uluğ (Büyük) Türkistan" ve "Türkili" tabirleri kullanılmıştır.³

Türkistan (veya Turkistân) kelimesinin yalnız Rusya ile Afganistan'da idari bir manası olmakla beraber, kitabiyatta, bilhassa seyahatnamelerde Rus, Çin ve Afganistan Türkistan'ı çok defa birbirinden tefrik edilmiştir. Bazen bunun yerine garbi ve şarki Türkistan tabirleri kullanılmıştır.⁴

İran kaynaklarına göre Horasan'daki "Mezduran" geçidinin, Kûhzâr Mescid dağlarının şimal tarafı, efsanevi çağlardan beri, "Türkistan" diye adlandırılmıştır. Sasaniler ve Araplar çağından başlayarak "Türkistan" adı Mâveraünnehir (şimdiki "Özbekistan'ın") doğusundaki dağlıklara ve şimalindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistan'la şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir. İslamiyet'ten önce, Sasaniler çağındaki durumu söyleyen Musa Khoreni eserinde "Turkastanak" tabirini eski Yunanlıların "Skythia"sı karşılığı olarak kullanıldığı gibi, on beşinci asrın bidayetinde yazılan Temür Beğ sefaretnamelerinde dahi "Türkistan" tabiri Mâverraünnehir dışında yaşayan Türk ülkeleri manasında kullanılmıştır. Bununla beraber Hazar Denizinin şimalindeki Hazar, Oğuz, Peçenek, Bulgar ve Başkurt'ların ülkelerine de İbn Fadlan'da "Bilâd üt-Türk", Ahmed Tusî ve sairede Farsî olarak Türkistan denilmiştir. Keza Ermeni müellifi Sebeos ve Araplar (Ya'qûbî) Pamir yaylasını "Türkistan" diye adlandırmışlardır. Bugün Şimali Afganistan'da Türklerle meskun olan Belh (Mezari Şerif) ve Badahşan tarafları "Türkistan" tesmiye edildiği gibi, İran'ın Horasan vilayetinin Türkmenlerle meskun olan kısımlarına da "Türkistan" denir. Muahhar Arap coğrafyacısı Şemseddin Muhammed Dimaşqî (öl. 1327) Fergana'ya "Türkistan" demekle ise de, Mâveraünnehir'in diğer kısımlarına, bilhassa Sogd'a "Türkistan" dememiştir. Ruslar "Türkistan" sözünü Kazak-Kırgızlar vasıtasıyla

² V.V.Barthold, **Kırgız cana Kırgızstan Tarıhı Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek, 1997, s. 419

³ Zeki Veleli Toğan, a.g.e., s.2

⁴ V.V.Barthold, a.g.e., s. 420

öğrenmişler ve onlara mutabakat ederek şimdiki Kazakistan'ın cenup bölümünde Şeyh Ahmed Yesevi'nin türbesi bulunan “Yese” şehri ve civarını, keza Sır Derya'nın orta ve aşağı mecralarını “Türkistan” tesmiye eder olmuşlardır.⁵

Arapların kazandığı zaferlerle Türkler daha şimâle atıldılar; bundan dolayı III. (IX)ve IV. (X) asır Arap coğrafyacıları için Türkistan, doğrudan-doğruya Amu-Derya'nın şimalinden değil, ancak Mâveraünnehir diye tesmiye edilen kültür sahasının şimâlinden başlamakta idi. Eskiden Türkistan, yani Türk-ili, Mâverâünnehir'in şimal ve şark tarafları olarak düşünülürdü. Yakut'a göre Fergana'daki Sır-Derya'nın şimalindeki Kasan şehri Türkistan memleketinin başladığı yerde bulunurdu; aynı ırmağın aşağı mecrasındaki Cend ve Şahrkent şehirleri Türkistan'a âitti. Hoten şehri Türkistan'da idi. Dildeki bu kullanılış tesiriyle, Türkistan adının ilk defa Orta-Asya'ı ele geçiren Ruslar tarafından ihtiyâri olarak Mâveraünnehir memleketine verildiği iddia edilmiştir (bilhassa M.Hartmann, Chinesich-Turkestan, Halle, 1908, s. 1). XVI. Asırda Özbek fütûhatıyla, Amu-Derya'nın cenûbunda yeni bir Türkistan ortaya çıktı. Türkistan adını bugün hala Afgan devletinin buna tekabül eden eyâleti taşımaktadır. Bu Türkistan'ın cenup hududu olarak bâzı seyyahlar (R.Burslem, A peep in Toorkisthan, London, 1846, s.57 v.d.), Bâmiyân'ın şimâlinde Ak Rabat geçidini, bazıları (J.Wood, A Journey to the Source of the River Oxus, yeni tab'ı London, 1872, s. 130), Helمند ile Amu-Derya havzaları arasındaki su tevzi hattının bulunduğu daha cenupta kain Hacikak geçidini gösterirler; daha garpta Murgab ile Ab-i Maymana, arasındaki havalide, Türkistan'ın hududu olarak, Band (veya Tirband) silsilesi kabul edilir. Türkistan kelimesi, XIX. asrın ilmi ıstılahına Ruslar tarafından değil, her halde İran ve Afgan dillerinde kullanılması tesiriyle İngilizler tarafından sokulmuştur.⁶

1886 senesinde I.Muşketov tarafından “Türkistan” adına, idari değişiklere bağlı olmaksızın, sabit bir coğrafi mana kazandırılmağa çalışılmıştır. Bu zat, A.Petzhold (Umschhau im Russischen Turkestan nebst etner allgemelnen Schilderung der Turkestanisches Bechens, Leipzig, 1877)'ün tesiriyle, Orta

⁵ Zeki Veledi Toğan,a.g.e., s.23-24

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, **İslam Ansiklopedisi** (*İslam Alemleri Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*), İstanbul, 1998, s. 141

Asya'nın merkez dağları ile Hazar denizi havzası, İran yaylası ve Buz denizi arasındaki memleketlerin Türkistan veya Türkistan havzası diye adlandırılmasını teklif edilmişti. Bu sahalar takriben Rus ve Afganistan Türkistan'ı tâbirine tekabül etmektedir. Muşketov'a göre, Rusya ile İngiltere arasındaki hududun yakın bir istikbalde Hindu-Kuş'ta tesbit edileceğinden şüphe etmemek lazımdı. Bu müellif, Çin Türkistan'ı tabiri yerine Çince (Avrupa ilim dünyasında Richthofen'den itibaren "kuru deniz" olarak manalandıran) Hanhay'ın kullanılmasını teklif edilmişti. Umumiyetle Muşketev, Türkistan kelimesinin iştikak mânasını ve umumi olarak herhangi bir etnografik vaziyeti dikkate almadan, sadece coğrafi vaka ve şartlardan hareket etmektedir.⁷

Uzun tarihlerden beri kendilerini savunmak için Rus Çarlığıyla savaşan Türkistan Hanlıkları 1800 yılın sonlarına doğru tamamen güçlerin kaybetmişlerdi. Bu tarihlerin sonlarına doğru Türkistan Hanlıkları Rus Çarlığına tamamen bağlanmıştı.

Ruslar tarafından 1867'de, başşehri Taşkent olmak üzere, Türkistan umumi valiliği kurulmuştu. Bunun hudutları gâh daraltılmış, gah yeniden genişletilmiştir; 1882'den 1898'e kadar evvelce Türkistan'a tâbi olan Semireçiye havalisi, başşehri Omsk olan istep umumi valiliğine bağlı olmuştur. 1898'de Semireçiye'den başka Mâvera-yı Hazer bölgesi (Türkmenistan), Türkistan'la birleştirilmiştir.⁸ Daha önce zapt edilen "Yedisu" vilayeti Batı Sibiryâ Umumi Valiliği'ne, 1869-1884 yılları arasında işgal edilen "Türkmenistan" ise "Hazar Denizi Ötesi Vilayeti" (Zakaspiyskaya Oblast) adıyla Tiflis'deki Kafkas Ötesi Rus Namismatikliği'ne (çarın naibine) tabi idiler. 1898'de bu iki vilayet (Yedisu ve Türkmenistan) de Türkistan Umumi Valiliğine eklendi ve o vakit Türkistan kelimesi 1867-1897 yıllarına nispetle daha şümullü bir mana aldı.⁹

Rus Çarlığında çıkan Ekim isyanından sonra, 1918'yılı nisan ayında Türkistan bölgesinde Türkistan Otonom Sovet Sosyalist Cumhuriyeti oluşmuştu. 1918 yılı 30 nisan ayında Sovetlerin tüm Türkistanlı 5-ci kongresinde (1918 yıl. 20'ci nisan-1'ci mayıs ortası) kanun çıkarılıp Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı,a.g.e., s. 141

⁸ V.V.Barthold,a.g.e., s. 420

⁹ Zeki Veledi Toğan,a.g.e., s.23-24

Cumhuriyeti ilan edilir. Merkezi Taşkent şehri olmuştur. TOSSC’de 1920 yılındaki hesaba göre 5.230 bin kişi (Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Tatar, Kara Kalpak, Tacik, Rus v.b.) yaşıyordu. 1918’ci yılın 17-25’ci haziranında Türkistan Bolşevik Kurumlarının 1- kongresi oluşup, Rusya Komünistik Partisinin bir parçası şeklinde Türkistan Komünistik Partisi (TKP) kurulmuştu. Bunun arkasından hemen Türkistan Kızıl Ordusu (TKO) oluşmuştu. RKP merkezi TOSSC’nin işçilerine savaş meydanlarında ve siyasi arenada geniş şekilde yardım ediyorlardı. 1919’yılı eylül aylarında Türkistan ile Rusya’nın bağlantıları sağlamlaşmıştı. 1920 eylülünde tüm Türkistanlıların 9’cu kurultayında TOSSC’nin yeni anayasası kabul edilir. Ama, Türkistan Otonom Sovet Sosyalist Cumhuriyeti 1924’cü yılı 27’ci ekim ayında Orta Asya’nın devletleri (Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan) olarak ayrılmasından sonra parçalanır.¹⁰ Rusya ve Çin’in resmi makamları, Türkistan adının kullanılmasını yasak ettiler. Çünkü bu meselelerde, onların siyasi menfaatleri vardı.¹¹

¹⁰ Kırgız SSR İlimler Akademiyası, **Kırgız Sovet Ansiklopediyası**, Cilt-VI, “*Türkistan*”, Frunze (Bişkek), 1979, s. 101

¹¹ Baymırza Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, 1975, s. XIV

I.BÖLÜM

XV.-XVIII. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

I. TÜRKİSTAN HANLIKLARININ SİYASİ TARİHİ

A.ÖZBEK HANLIĞI

1.Özbek Adı ve Menşei

Özbek tabiri etnolojik bir terim olmayıp, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelmiş olan Özbek Han'ın (1312-1340) adına izafeten verilen politik bir terimdir.¹²

Özbek adı, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın da belirttiği üzere, Altun Orda beyi Özbek'in adından gelmektedir. Altun Orda tahtına Özbek Han (1312 -1340) 'ın geçmesinden sonra, onun emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlanmıştır. Yani başlangıçta şahıs adı olan Özbek, bir zaman sonra belli bir Türk topluluğunun adı olarak kullanılmağa başlanmıştır. Özbek Türkçesi, Modern Uygur Türkçesi ile birlikte Türk dilinin Güneydoğu Çağatay grubuna girer. Altun Orda Hanı Özbek (1312- 1340)'in ahfadından gelen idareciler, Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplayarak yeni bir devlet kurmuş ve bu devlete “Özbek Devleti” adını vermişlerdir. Tıpkı Osmanlı ve Selçuklu dendiği gibi, bu devletin halkına da “Özbek” denilmiştir.¹³

Özbek adını Özbek Han ile kesin şekilde bağlayan görüşler yaygın şekilde bulunmaktadır. Bu konuda en ciddî tenkidin sahibi olan Mirzo Uluğbek'in Dört Ulus Tarihi adlı eserinde şöyle denilmektedir: “Hazreti Sayid Ata, onlara (Allahın rahmeti ve rızalığı olsun) hem de Sultan Muhammed Özbek Han ile beraber hükümdarlık kılan insanlardan: *‘Bu gelen kim?’ diye sordu. Onların yöneticisi ve padişahı Özbek Han olduğu için onları Özbek diye isimlendiriyorlar. Bundan dolayı, bu zamandan başlayıp gelen adamlar Özbek diye isimlendirilmeye başladılar dediler*”.¹⁴

¹² C.W.Hostler, **Turkish And The Soviets**, London, 1957, s. 64; McCagg O-Silver B.D., Soviyet Asian Ethnic Frontiers, Newyork, 1979, s.147

¹³ Saray. M, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 13-14. Ekb; Omorov Timurlan, **Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları** (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 2009, s. 75

¹⁴ Mirzo Uluğbek, **Turt Ulus Tarihi**, (Farsçadan Özbekçeye tercüme edenler; Buriboy Ahmedov, Naim Norkulov ve Mahmud Hasaniy), Taşkent, 1994, s. 226

Zamanın geçmesiyle, Türkistan’da yaşayan Türk toplulukları yanlarında yaşayan Özbek ulusuna katıldılar. Bunlar, Özbek Han ile beraber olan Seyid Ata’nın müritleri idiler.¹⁵

Belirttiğimiz bu kaynağa karşı fikir savunan A.A.Semenov’a göre; Özbek adı Ak-Orda çevresinde doğmuş ve kullanılmıştır. Özbek Han ise Gök-Orda hanıdır. Adı geçen Farsça kaynaklardaki Özbek tabiriyle Özbek adının bir alakası yoktur.¹⁶

XIV. yüzyılda yaşayan Arap müellifleri “Nasrettin İbn Fırat (1361-1404), El-Asadî (1377-1447), El- Aynî (1361-1452) Özbek Han’ı “Çöl Sultanı” ve “Kıpçakların Padişahı” olarak isimlendirmişlerdi.¹⁷ Bunun yanı sıra meşhur Arap Seyyahı İbn-i Batuta Özbek Han ve ülkesi hakkında geniş şekilde şu bilgileri vermektedir: “*Geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultan olup, Tanrının düşmanlarından biri olan Konstantaniye/Bizans İmparatoru ile savaşa, cihat ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır. Kefe, Kırım, Macar, Azak, Sağdak, Harezim ile taht kenti olan Saray bunların en meşhurları olarak sayılabilir*”.¹⁸ Ebulgazi’nin nakline göre; *il ve ulusunu İslam’a sokması sebebiyle Özbek Han devrinden başlayarak bütün Cuci iline Özbek ili, denilmiştir*.¹⁹

Buradaki Özbek ismi konusunda Barthold oldukça değerli ve dikkat çekici bilgiyi ortaya koymaktadır. Bu hakkında bilgileri ortaya koyacak olursak böyledir; Özbeklerin kavimlerinin ismini başka kaynaklarda, bu arada Ebu’l - Gazi’de, Özbek Han’ın isminden getiriyorlar. Mevcut örneğe göre, böyle bir türetme herhalde bir çok âlimler ve bunlardan Radloff tarafından kabul edilmiş olan “Özbek” yani “*kendi başına hakim*” anlamında olan tefsir şeklinde daha uygun olsa gerektir. XV. asır tarihçileri Cuci torunlarının ülke veya “ulus”larına “Özbek ulusları” ismini veriyorlar. Orta Asya’da sonradan “Özbek” kelimesine kavim ismi

¹⁵ Mirzo Uluğbek, a.g.e., s. 226

¹⁶ A.A. Semenov , **K voprosu o prosishojdenii i sostave Uzbekov Şeybani-Hana**, “*Raboçaya Hronika İnstituta Vostokovedeniye*”, II, Taşkent, 1944, s. 14-15

¹⁷ B.Ahmedov, **Özbek Ulusu Tarihi**, Taşkent, 1992, s. 52

¹⁸ İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, (hazırlayan; İsmet Parmaksızoglu) Ankara, 1998, s. 82

¹⁹ Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, Kazan, 2007, s. 129

olarak “Çağatay” kelimesi karşılık tutulmuştur. Bu isimle yerli hanların askeri kuvvetlerini teşkil eden Türkistan göçebeleri adlandırılıyordu.²⁰

Aynı fikirde olan Yakubovsky ise; Altın-Orda askerî kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden askerlere başlangıçta Özbekiyan (Özbekliler) denildiğini, zamanla Özbek şekline dönüşen bu adla Doğu Deşt-i Kıpçak’taki Türk-Moğol kabilelerinin kastedildiğini, Özbek Ulusu tâbirinin de bütün Altın-Orda’yı ifade ettiğini belirtir. Gerçekten de kaynaklardaki bilgiler bu görüşü desteklemektedir. Hatta XVI. asrın başlarında Kazak ve Mangıt (Nogay) uluslarının teşekkülünden sonra da Özbek adı, umumî bir ad olarak bütün Deşt-i Kıpçak ahalisini ifade edecek şekilde varlığını korumuştur.²¹

Maveraünnehir’e gelen Moğollar zamanla yerli halkla karıştılar, kendi dillerini ve dinlerini unuttular. Bundan sonra Türk diline geçerek İslam dinini kabul ettiler. Cengiz Han’ın evlatları devrinde Deşti Kıpçak’da yaşayan çoğunluğu göçebe kabileler kendilerini Özbek diye isimlendirmeye başlamışlardı. Bunlar Orta Asya’da binlerce yıldır yaşamakta olan Türk toplumuna karışarak, Özbek milletini temsil etmişlerdir.²²

2.Özbek Hanlığının Kısa Tarihi

Özbek Hanlığının tarihinin Özbek Han ile başlamış olduğu tarihi bir gerçektir. Biz burada Özbek’in hanlık tahtına oturmasını Dört Ulus Tarihi’nden şöyle özetleyebiliriz; “Dünya’nın evlatlarının ve bilim sahiplerinin gönüllerinde yer alsın ki, Tokta vefat edince Özbek hanlık tahtına oturdu. Özbek ulusu ona nispettir. Hak Teala onu hanlık hilafıyla nasip edip, hükümdarlık rütbesine ulaştırmıştı. Türklerin orta yıllarına denk gelen hicri 712 (miladi:1312/1313) yılında (Özbek) saltanat tahtından yer aldı. Bilgilere göre, hanlık tahtına oturduktan sonra, sekiz yıla yakın Deşt-i Kıpçakların memleketine yakın yerde, kendisinin eli ulusuyla beraber burada gün geçirdi. Hicri 720 (miladi:1320/1321) yılında İslam dinin kabul

²⁰V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersler** (Yayına hazırlayan;Hüseyn Dağ), Ankara ,2004, s. 155

²¹Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi** (Yadigâr Şibaniler Devri: -1512-1740), Ankara, 2007,s. 25. Ekb; A.Y.Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, (çev; Hasan Eren) Ankara, 1976, s.194

²² F.Cumaboev, **Uzbekiston Halkları Tarihi**, Taşkent, 1992, s. 30

edip Müslüman oldu. Bu konudaki bilgiler “*Makamat-ı hazreti Seyid Ata alayh-rahme ve-r-rıza kitabında yazılmış ve zikredilmişti.*”²³”

Berke’nin ölümünden sonra Altın Orda’da yeniden Müslüman olmayan hanlar hükümler oldular. İslamiyet’in kesin yerleşmesi ancak Özbek Han zamanında (1312 - 1340) gerçekleşmiştir. Yukarıdaki bilgiyi doğrulayan İbn Batuta’ya göre Özbek Han’ın hocası Seyyid İbn Abdülhamid idi. Özbek Han’a İslâmiyeti kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han ismini verenin de Taşkent yakınında gömülü Zengi Ata halifelerinden Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata (asıl adı Ahmed idi) olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Bu olayın hicrinin yedi yüz yirmisinde (miladi:1320/1321) Tavuk yılında olduğu söyleniyor.²⁴

Özbek Han 13 yaşında ata-babasından kalan toprakları kendisinin yönetimine aldı. Hükümdarlık mertebesine layık olup, toplumuna büyük imkânları sağladı. Yönetimindeki tüm toplumu hem de bölgesini İslam dinine geçirtti. Bundan sonra Cuci iline Özbek ili dediler, kıyamete kadar böyle isimlendirilecektir²⁵.

Sultan Muhammed Özbek Han’ın hanlık tahtındaki yönetimi, Müslümanlıktan önce sekiz yıl, Müslüman olduktan sonra 30 yıl sürmüştü. Vefatı Türklerin güçlü yılına denk gelen miladi 1342 yılında oldu²⁶.

Ebulgazi’nin de belirttiği gibi, Özbek Han öldükten sonra, Canıbek Han’ı han yaptılar. Sarayçık şehrinde *tahta* oturup dürüst ve şeriata layık yönetimi iş başına getirdi. Melik Eşref ile Timurtaş Azerbaycanda idiler. Bunlar her tarafta kargaşa çıkaran ve zalim kimseler idi. Onun bölgesindeki sağ kalanları her tarafa dağıldılar. Kadı Muhyiddin isimli birisi kaçarak Saray’a sığındı. Bu her gün öğüt ve nasihatleri söylerdi.²⁷

Bir günü Canıbek Han, Kadı’nın üzüntülerin eşitmek için hanlık meclisine vardı. Kadı konuşmalarını bitirinceye kadar, Melik Eşref’in zulümlerin ve katliamların böyle hikâye etti ki, Han ve Beg’ler hem de tüm halklar durmadan

²³ Mirzo Uluğbek, a.g.e., s. 226

²⁴ V.V.Barthold, a.g.e.,s. 154

²⁵ Ebulgazi Bahadır Han, a.g.e.,s. 129

²⁶ Mirzo Uluğbek, a.g.e., s. 226

²⁷ Ebulgazi Bahadır Han, a.g.e., s 129

gözyaşlarını döktüler. Bundan sonra Kadı, Han'a böyle dedi; "Eger gidip, Melik Eşref'den öcümüzü alırsanız, kıyamet gününde senin eteğindeki köleleriniz oluruz",-dedi. Han (Canıbek Han) bu sözlerden etkilenip, Melik Eşref ile savaşıp kazandı ve onu öldürdü. Melik Eşref'in dört yüz adet kıymetli taşları ve cevherleri var idi, yarısını herkese dağıttı ve oğlu Berdibek'i orada han yapıp, yurduna döndü. Canıbek bürokratları ve halkı toplayıp oğlu Berdibek'i vâris yaptığını ilan etti. H.758'de (miladi:1356/1357) Han vefat etti. 7 yıl (*belgede 17 olarak geçmektedir, ama biz bu tarih bilgisine denk gelmediği için 7 yıl olarak belirttik*) padişahlık yapıp, Saraycık şehrinde defnedildi.²⁸

Canıbek Han öldükten sonra, Berdibek Han, Tebrizden Saray'a geldi. Üç gün yas tuttular. Bundan sonra şehzadeler ve âmirler Berdibek'i Han yaptılar. Berdibek Han zülüm, içi dar ve kötü niyetli adam idi. Memleket sadece benim olsun diye akrabalarından ve kardeşlerinin soyundan kimseyi diri koymadı, öldürdü. Bu dünya fani, ata-babalarım ölmüştü ben de ölürüm diye düşünmedi. Sonunda padişahlığı uzun sürmedi, tarih 762 (miladi:1360/1361) vefat etti. Özbek içinde bir misal var ki; nara topu Berdibek'e kesildi, diye. Bundan sonra Cuci Han'ın başka oğullarının soyu hanlık yaptılar.²⁹

Bu tarihten sonra Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han ile on üçüncü oğlu Togay Timur neslinden gelenler güç kazanmışlardır. Şiban Han, Cuci Han'ın ölümü üzerine yapılan söz konusu düzenlemede Sayın Han'ın maiyetine verilmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a Altın Busagalı (kapılı) Ak-Orda'yı, Orda-İçen Han'a Gümüş Busagalı Gök-Orda'yı kurdururken Şiban Han için de Pulat Busagalı Boz-Orda'yı kurdurmak suretiyle bu durumu sembolik olarak ifade etmek istemişti. Deşt-i Kıpçak fethinin tamamlanmasından sonra Batu (Sayın) Han, gösterdiği yararlılık karşılığında yeni alınan Kürel yurdu ile 15 bin evlik il beraberinde eski ilinden dört uruğu-Kuşçu, Nayman, Karluk ve Beyrek-Şiban Han'a vermiş ve "senin oturduğun yurdun ağabeyim İçen ile benim aramda olsun, yalnız Irgız, Savuk, Ur ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar, Yayık Irmağı'nın doğusunda yayla ve kışın Ara-Kum, Kara-Kum sahası ile Sır-Derya boyu, Çu ırmağı ve Sarı-Su ayağında kışla" diyerek bu ülkeleri de ona bırakmıştır. Böylece, Şiban

²⁸ Ebulgazi Bahadır Han, a.g.e., s. 130

²⁹ Ebulgazi Bahadır Han, a.g.e., s. 130

Ulusı'nun teşekkülünden sonra Şiban Han ve halefleri, uzun yıllar kendilerine bırakılan Doğu Deşt-i Kıpçak'ın batısındaki yurtlarında hâkimiyet sürmüşler ve bu süre zarfında Altın-Orda tahtına bağlı kalıp gerektiğinde sadâkatle hizmet etmişlerdir.³⁰

Şiban Han'ın ölümünden sonra yerine ikinci oğlu Bahadır geçmiştir. Bahadır Han'dan sonra büyük oğlu Cuci-Buka, onun ardından Cuci-Buka'nın büyük oğlu Badakul han olmuştur. Onun ölümü ile Özbek Han ile muasır olduğu tahmin edilen Min (Mengü, Münge)-Timur, Şiban Ulusı'nun başına geçmiştir ki, cengâverliği ve akıllığı sebebiyle kendisine Külük lakabı verilmiştir. Külük Ming-Timur'un İlbak (İlik), Hanta (Canta), Fulad (Pulat veya Pusat), Sevinç-Timur, Töngge ve Big-Kondı adlarında altı oğlu bulunuyordu. Bunlardan Fulat, babasının ölümüyle onun yerine geçmiştir. Onun, 1360 yıllarında ve Berdi-Beg Han'ın ölümünden sonra Altın-Orda tahtına oturan Hızır Han zamanında Şiban Ulusı'nun başında olduğunu biliyoruz. Arab-Şah (Arab-Oğlan) ve İbrahim (Ayba) Oğlan adında iki oğlu bulunan Fulat Han'ın ölümünden sonra Şiban Ulusı'nun başına bir müddet Ming-Timur büyük oğlu İlbak (İlik)'in oğlu Kan-Bay geçmiştir. Togay-Timur neslinden ünlü Toktamış Han, 1381 yılında bütün Cuci Ulusı üzerine hâkimiyet kurmasından sonra, yardımını gördüğü Arab-Şah'ı Kan-Bay'ın yerine geçirmiştir. Arab-Şah, kardeşi İbrahim Oğlan'la iyi geçinerek Şiban Ulusı'na beraber hükmetmiştir. İki kardeş, babalarının yurdunu aralarında bölüşerek Yayık ırmağının başında yaylayıp, Sır-Derya'nın ayağında (döküldüğü yer) kışlamaktaydılar. Arab-Şah'dan sonra Hacı-Tuli (Cuci Tolu), ondan sonra da yerine tek oğlu Timur-Şeyh han olmuştur. Timur-Şeyh'in beklenmedik ölümü üzerine Şîbânîler'in başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Kan-Bay, mezkur Ming-Timur'un büyük oğlu İlbak (İlik)'in oğludur. Hanlığı zamanında, Tura bölgesinde oturan Kongrat ve Secut uruğlarını mağlup ederek bu bölgede tam bir hâkimiyet kuran Mahmudek Hoca, Şiban Ulusı'nda hâkimiyeti ele geçirmek için mücadele eden Ebu'l-Hayr Han tarafından mağlup edilerek öldürülür. Ebu'l-Hayr Han, hâkimiyetini bütün Deşt-i Kıpçak'a yaymayı başarmıştır. Onun devri

³⁰ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., s. 20

(1428-1468), Özbekler olarak adlandırılan Deşt-i Kıpçak ahalisi göçebelerinin, büyük bir ulus haline geldikleri bir devirdir.³¹

Özbekler, Ebu'l-Hayr Han'ın idaresinde, 1428-29'da Güney Sibirya'daki Tura şehrini fethettiler ve 1446'ya kadar burayı kendilerine başkent yaptılar. Ebu'l-Hayr Han, 1446'da, hükümet merkezini Sırderya üzerindeki Sıgnak şehrine nakletti. Bu şehir, 1468-69 yılına kadar, Özbeklerin başkenti olarak kaldı.³² 1447 yılında Sırderya'nın hemen hemen tamamını ele geçirmiş, Suzak ve Uzkent ile birlikte Suğnak'ı da hükmü altına almıştır.³³ Ebu'l-Hayr Timurlular arasında Maverâünnehir'de meydana gelen iç savaşlara da karışmış idi. Onun yardımı ile Miranşah'ın haleflerinden Ebu Said, Şahrüh'un haleflerinden Uluğ Bey'in yeğeni Abdullah'ı mağlup etmişti.³⁴

O zamanlar Ebu'l-Hayr Han Deşt-i Kıpçak'da tüm iktidarı elinde tutuyordu. Cuçi soyundan gelen sultanlarla savaşmış, Canıbek Han ve Kiray Han onun (Ebulhayr'ın) önünden Moğolistan'a kaçmışlardı.³⁵

Ebu'l-Hayr Han, 1451 yılında Ebu Saîd'in tarafını tutmak suretiyle Timurlular arasındaki saltanat kavgasını destekledi. Bu destek sayesinde Ebu Saîd, Abdullah'ı tahttan indirmeye muvaffak oldu ve Timur İmparatorluğunun arta kalan kısmına hâkim oldu. Ebu'l-Hayr Han bu faaliyetinden sonra maddi açıdan büyük gelir elde etti.³⁶

Özbeklerin siyasi hayatında, Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani, yeni bir devir açmıştı³⁷.

³¹ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., s. 22

³² Baymırza Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, 1975, s. 7

³³ A.Y.Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev; Hasan Eren), Ankara, 1976, s.201.

³⁴ V.V.Barthold, a.g.e., s. 196

³⁵ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî** (Türkçe çeviren; Osman Karatay), İstanbul, 2006, s. 246

³⁶ Mairuzalar Tuplamı, **Uzbekiston Tarihi va Madaniyati**, Taşkent, 1992, s. 91. Ekb; V.V.Barthold, a.g.e., s. 196

³⁷ Şeybani (Şibani) Han ile beraber, Türkistan'a gelen Özbekler yeni bir dönemi başlatmışlardır. Nitekim Türkistan hâkimiyetinin meşruiyetini de oluşturmak anlamında pek çok Şeybaniname yazılmıştır. Bu eserlerde Özbeklerin bölgeye gelişleri anlatılmakta ise de aslolan, Şibani soyunu hâkimiyetin tesisi anlamında zihinlerde canlı tutmaktır. Örneğin bkz.: İ, Berezin, Şeybaniname, İstoriya Mongola-Tyurkov na Djagatayskom Dialekt, Kazan 1849

Özbekleri teşkilatlandırarak bir kuvvet haline getiren Şeybani Han'ın liderliğinde 1500 yılında binlerce göçebe Özbek, Türkistan'a yerleşmeye başlamıştır. Fournieau ise, Şeybani Han ile birlikte başlayan bu dönemi Türkistan'ın etnik ve sosyal yönden Özbekleştirilmesi olarak değerlendirmiştir.³⁸ Şeybani Han 1500 yılında Buhara'yı, 1501 de Semerkant'ı 1503 yılında da Belh'i ele geçirerek Maverâünnehir'deki durumunu sağlamlaştırmıştır.³⁹ 20 Mayıs 1507'de Herat'ı fethetmek suretiyle hedefine erişmiş oldu. Şeybanî, Herat'ta "Zamanın İmâmı ve Rahman olan Allah'ın halifesi" ilan edilmiştir.⁴⁰ Şeybani Han başarılı şekilde yürüttüğü fetihlerle Özbekleri Türkistan'ın birinci gücü haline getirmişse de, aynı yıllarda Şah İsmail'in Şiilik başarısıyla siyasi bir aksiyon olarak kullanıp kurduğu devleti, Şeybani Han ile Şah İsmail'i karşı karşıya getirmiştir. İki kuvvet arasındaki savaşta 1510 yılında Şeybani Han Şah İsmail'e yenilerek hayatını kaybetmiştir.⁴¹ Buradaki savaşta başarıya ulaşan Şah İsmail, İran topraklarını genişletip Horasan'ın tüm bölgelerini kontrolüne geçirmişti. Şeybani Han'ın vefatından sonra onun vârisleri ortasında taht için uzun zamanı kapsayan feodal çekişmeler başladı, bu olaylar da bu hanlığın gücünü kaybetmesine ve zayıflamasına sebep oldu.

Şeybani Han'ın yerine, 1510-1530 yıllarında devlet reisi olarak iktidarda bulunan Köçküncü Han geçmiştir. Onu, oğlu Ebu Saîd (1530-1533), onu da Şeybani Han'ın torunu Ubeydullah Han takip etmiştir. Bundan sonra da yönetime, altı aylık kısa bir hâkimiyet süren I.Abdullah (1539 sonu 1540 yılın başı) zamanında hanlığın içinde ayrılık güçlenmişti. Yani Buhara'da Ubeydullah'ın oğlu Abdülaziz Han (1540-1549), Semerkant'da ise Köçküncü Han'ın oğlu Abdüllatif iktidara geçmişlerdi. Net olarak belirtirsek hanlığın içindeki iktidar çekişmesi bu şekilde devam edip ayrılık genişlemişti.

II. Abdullah Han'ın (1557-1598), Buhara sultanı ve bir askeri kumandan olarak sivrilmesi ve 1583 yılında hanlığın Han'ı olarak seçilmesi ile hanlığın

³⁸ Vincent Fournieau, **Özbek Fethi**, X. TTK., Cilt.III, Ankara, 1991, s. 37

³⁹ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, İstanbul, 1993, s.104

⁴⁰ Baymırza Hayıt, a.g.e., s. 9

⁴¹ Faruk Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1992,s.31

içindeki parçalanma belirtileri nispeten önlenebilmiştir. II.Abdullah Han, saltanatı esnasında İran Safevilerinden Horasan ve Timuriler devletinin ikinci payitahtı olan Herat'ı geri alabilmek için ortamdaki savaşı başlattı.⁴² Böylece II.Abdullah, Bedahşan, Belh, Horasan'ın bir kısmı, Harezim, Taşkent ile Sırderya'nın şimalinde kalan bütün bölgeleri ve Fergana'yı hakimiyeti altına almıştır. İç çekişmeleri ve taht kavgaları zamanında bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Şehri Sebz, Karşı, Hisar beyliklerini hanlığa bağlamıştı.

II.Abdullah Han'ın ölümünden sonra, 1579 yılında, oğlu Abdu'l Mü'min tahta geçti. O, üvey kardeşi tarafından öldürüldü. Özbek İmparatorluğu'nda kargaşalık baş gösterdi. Beyler, 1554'te Buhara'ya sığınmış olan II.Abdullah Han'ın kız kardeşi ile evli olan Astrahanlı Sultan Canıbek'in tahta çıkması için kendisine teklifte bulundular. Ne var ki Canıbek, bu teklifi reddetti. Bunun üzerine kardeşi Bakîmuhammed, 1597'de Han olarak seçildi. Bununla, 10 Han vermiş olan Şibanî Hanedanı'nın devri kapanarak Astrahanlılar Hanedanı devri başlamış oldu.⁴³

Astrahanlı Hanedanı (1597-1753), dokuz Han verdi ve Şeybani Hanedanı'nın mirasını muhafaza etmeğe çalıştı. Fakat, beylerin benciliği yüzünden başarısızlığa uğradı. Çünkü; Beyler, küçük bölgelerde kendi hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Amu Derya ile Sır-Derya arasındaki devletin birliğini bir defa daha tesis etmeğe, sadece Abdü'l-Aziz Han (1645-1685) muvaffak oldu. İran Şahı Nadir Şah (1736-47), 1740'ta Buhara'yı işgal ettikten sonra, Ebü'l-Faiz Han'ı kendine tâbi kılmak suretiyle, Astrahanlı Hanedanı'nın çöküşüne damgasını vurmuş oldu. Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Astrahanlıların Hanı Ebü'l-Faiz, 1748'de öldürüldü.⁴⁴

Karşı şehri etrafındaki Özbek-Manğit boyu önderi Muhammed Rahim Atalık, 1740'tan beri devlet idaresi meselelerinde önemli bir rol oynamıştı. Ebü'l-Faiz Han'ın öldürülmesinden sonra, Han'ın 9 yaşındaki oğlunu (1747-48), ondan sonra da Ubeydullah'ı (1748-52) tahta çıkardı. Bu hadise ile 1920'ye kadar varlığını sürdürecektir olan Manğit Hanedanı devri başlamış ve 1753'de Astrahanlılar Hanedanı devri sona ermiş oldu. Muhammed Rahim Atalık, "Han" unvanından

⁴²Maruzalar Tuplamı, a.g.e.,s. 95

⁴³ Maruzalar Tuplamı, a.g.e.,s.95

⁴⁴Baymırza Hayıt, a.g.e., s. 11

sarfinazar ederek “Emir” ünvanını aldı. Bununla beraber Manğit Hanedanı, artık Türkistan ve çevresinde nâzım bir güç değildi. Çünkü Şeybaniler devletinde sadece küçük Buhara Emirliği mevcuttu; diğer bölgelere gelince, hepsi bağımsız olmuştu.⁴⁵

B. BUHARA HANLIĞI

Buhara Hanlığı, Orta Asya’daki (günümüzdeki Özbekistan ile Tacikistan topraklarındaki) feodal hanlık. Bu hanlığın temeli XVI. asırlarda Timur İmparatorluğunun dağılma devirlerinde Şeybani (Şibani) Han tarafından oluşturulmuştu.⁴⁶

XVI. asrın başından 1868 yılına kadar müstakil, o tarihten 1920’ye kadar, Rusya’nın himâyesi altında, yarı müstakil bir Türk Hanlığı olan Buhara’da bu müddet zarfında 3 Türk sülalesi hüküm sürmüştür; Şiban oğulları (Şeybaniler:1500-1599), Can oğulları yahut Astrahan Hanları (1598-1785) ve Mangıt Hanları (1785-1920). Şiban oğulları, asıl şubeleri Sibirya’da kalmış olan Cengizlilerden Muhammed Şaybak Şibani’den geliyordu.⁴⁷

Buhara Hanlığı’nın temelini atan Muhammed Şeybani Han (1451-1510) 1510 yılında Safevîler ile yaptığı bir savaşta 59 yaşında vefat eder. Şeybani Han’ın yerine 1510-1530 yıllarında Köçkuncü Han geçmiş, onu oğlu Ebu Said (1530-1533) ve Şeybani Han’ın torunu Ubeydullah Han (1533-1539) takip etmişlerdi. Bundan sonra tahta geçen Abdullah Han’ın (1539-1540) yönetimi sadece altı ay sürmüştü. Bu tarihten sonra hanlığın içinde iç çekişme başlar. Semerkant’ta hanlığın tahtına Köçkuncü Han’ın üçüncü oğlu Abdullatîf (1540-1551) gelir. Tam bu tarihte Ubeydullah’ın oğlu Abdulaziz Han (1540-1549) Buhara’da bağımsızlığını ilan eder. Ama hanlığın parçalanmasını istemeyen Abdullatîf, Abdulaziz’in bağımsızlığını hiç de kabul etmez. Bunun ardından Şeybanilerin kendi içinde feodal taht kavgası başlayıp sık sık hanlar değiştirilmişti. Bu iç çekişme 1557 yılına kadar uzar.

⁴⁵ Baymırza Hayıt, a.g.e., s. 11

⁴⁶ Kırgız SSR İlimder Akademiyası, **Kırgız Sovet Ansiklopediyası**, “Buhara Handığı”Frunze (Bişkek) 1979, s. 589

⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, **İslam Ansiklopedisi** (İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati), İstanbul, 1998, s. 768

Buhara Hanlığının ilk siyasi merkezi Semerkant olmuştur. Zira Timur İmparatorluğu'nun mirası üzerinde kurulan bu devletin Semerkant'ı siyasi merkez olarak seçmesi doğal bir gelişmedir. Fakat Ubeydullah Han'ın 1533-1539 yılları arasında Han olması ile devletin siyasi merkezi Semerkant'tan Buhara'ya kaymaya başlamıştır.⁴⁸ II. Abdullah Han, ülke topraklarını doğuda Kaşkar'a, güneyde Belh'e ve kuzeyde Taşkent'e kadar genişletmeyi başarmış, bu dönemde Buhara siyasi bir merkez haline gelmiştir. II. Abdullah Han, Buhara'yı 1557 yılında ele geçirip hanlığın başkenti yapınca burası resmi şekilde Buhara Hanlığı olarak anılmaya başlar. II. Abdullah'ın, Buhara'yı kontrolüne geçirmesi hakkında bilgileri Hafız Taniş Al-Buhariy'in yazdığı Abdullaname eserindeki bilgiye dayanarak şöyle ifade edebiliriz; "Ortamlardaki durumlardan iyi haberdar olan II. Abdullah Han Buhara'yı kendi kontrolüne geçirmek için hicri 964 yılında (miladi-1557) harekete başlayıp dağdaki sultanların karargâhı olan Çortok kalesine gelir".⁴⁹ Bu kale Buhara şehrine yakın dağda idi. II. Abdullah'ın askerleriyle geldiğini öğrenen Buhara'nın yöneticisi Burhon Sultan anında karşı harekete başlar.

Bu vakitte Burhon Han, halkının hazırlıksız durumuna bakmadan kılıçlı, hançerli askerleriyle beraber düşmanlara karşı hareket edip bahadırılık gösterdi. İkinci gün iki taraf karşı karşıya gelerek ağır savaş oldu. İki taraf atlarına binip savaş meydanında bir birine saldırdılar. Türk pehlivanları hepsi beraber, savaş için çıktılar, her birinin ellerinde savaş tüfekleri mevcuttu.⁵⁰

Bu savaşta II. Abdullah'ın ordusu buraya geniş güçleriyle geldikleri için oldukça üstünlük göstermişlerdi. Yenilmeye başlayan Burhan Han, II. Abdullah'a elçi gönderip barış teklifinde bulunur. Bunun hakkında bilgileri belirteceksek; oldukça kayıplara uğrayan Buhara hâkimi Burhon Sultan vezirleri ve devlet amirleriyle maslahat yaptı. Bunlar bu felaketten kurtulmak için Abdullah Han'a muhabbet kapılarını açıp, vahşet olan savaş kapılarının kapatılması konusunda fikir paylaştılar. Bu gibi zor ve sorumlu işleri her kimseye teslim etmek kolay değildi.

⁴⁸ Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devletleri Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Neşriyatı A.Ş., İstanbul, 2011, s.34

⁴⁹ Hafız Taniş Al-Buhariy, **Abdullanoma (Şarafnomayi Şahiy)**, (*Fas dilinden Özbekçeye tercüme eden; Sodik Mirzaev*), Taşkent, 1999, s. 145

⁵⁰ Hafız Taniş Al-Buhariy, a.g.e., s. 145

Bundan dolayı büyük âlim, dünyadaki tüm Müslümanların yol göstericisi olan Tanrı'nın sohbetçisi Hoca Muhammad İslom yani Hoca Cuyboriy'i elçi olarak seçtiler. Bundan sonra Hoca Muhammad İslam tarikatın önemli şahsiyeti Mir Abulbako ile beraber Abdullah Han'a (II. Abdullah) doğru sulh yapmak için çıktılar. Bu elçiler II. Abdullah'a ulaştıklarında ilahi açıdan geniş örnekleri ortaya koyarak iki tarafın barışa gelmelerini çok rica ettiler. Bunları saygıyla kabul eden han (II. Abdullah) kendi fikrinden hiç vazgeçmedi.⁵¹

Hoca Muhammad İslom, iki tarafı barışa ikna edemedi. O geri döndüğünde Buhara şehri II. Abdullah'ın kontrolüne geçti. Bunun ardından saklandığı yerde yakalanan Buhara hâkimi Burhon Sultan, orada öldürüldü.⁵² Bu savaşta zafere ulaşan II. Abdullah, hanlığın merkezini Buhara şehrine taşır. Böylece burası Şeybani mirasçılarının merkezi haline gelerek, resmi şekilde Buhara Hanlığı olarak ilan edilmişti. II. Abdullah, Buhara hanlığının topraklarını genişletmekle beraber ekonomisinde, inşa işlerinde yani her konuda kalkınma devrin yaşatmıştı. II. Abdullah'ın babası İskender Han ise, onun hanlığı görünüşteydi. Çünkü bu tarihlerde II. Abdullah tüm güçleri kendi eline toplamıştı.

II. Abdullah ağır ve kanlı savaşlardan sonra, 975 h./1567'de Mer'i, 978h./1571'de Andhud ve Şibirgan'ı, 980h./1572'de Tirmiz'i, aynı yılının sonunda dokuz aylık bir kuşatmadan sonra Belh'i ve 987h./1579'de Taşkent'i Buhara tahtına boyun eğdirmiştir. 991h./1583 yılında ise babası ölümünden sonra tahta çıkmıştır.⁵³

II. Abdullah Han'ın babasının yerine tahta çıktığı, 991h./1583 tarihinden sonra başlayan iktidarın ikinci devresinde Harezim'e karşı düşmanlık beslemeye başlar. Orta Asyalı fatihlerin son halkası olan II. Abdullah Han, Harezim üzerine üç sefer düzenler.

Birinci seferi, o hanlığın tahtına geçmesinin ardından hemen başlatmış. Bu sefer savaşız sonuçlanarak, II. Abdullah Han Harezim'in hanı Hacim Han'ın

⁵¹ Hafız Taniş Al-Buhariy,a.g.e., s. 147-148

⁵² Hafız Taniş Al-Buhariy,a.g.e., s. 147-148

⁵³ Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibaniler Devri: -1512-1740)**, Ankara, 2007,s.81-82

kardeşleri Polad ve Timur Sultan ile barış yapıp Buhara'ya dönmeyi uygun bulmuştur.⁵⁴

II. Abdullah Han'ın, Harezim'e olan ikinci seferi 1002h./1593-94'te gerçekleşmiştir. Buraya yürüttüğü seferinde zafere ulaşan II. Abdullah Han, Harezim şehirlerini de kendi yakınlarına paylaştırmıştır. Buna göre, Ürgenç ile Vezir'i Sarı Oğlan'a, Hive'yi Durman uruğundan Mengiş Beye'e, Hezaresb'i buranın Kervek (Kerük) adlı köyünden aynı zamanda kendi nökeri olan bir hocaya, Kât'ı ise Türkmenlerin Bayat uruğundan Ürgençli bir mollasına bırakıp 1002h./1593 yılının sonunda Buhara'ya dönmüştür.⁵⁵ Üçüncü seferi de Harezim'de olan kargaşalar sebep olmuştu. Burasını kaybetmek istemeyen II. Abdullah Han'ın bu üçüncü seferi, Harezim'in tekrar işgaliyle sonuçlanmıştı.

II. Abdullah Han'ın ülkesine tecavüz eden ve üzerine gönderilen orduyu da Taşkent ve Semerkant arasında mağlup etmiş olan göçebe Kazakları cezalandırmak amacıyla 1006h./1598 tavuk yılı sonunda sefer açtığı bir sırada vefat eder. Babasını yerine geçen Abdülmümin Han, altı ay sonra, Damen kalesi yakınlarında ortadan kaldırmak istediği babasının ümerası tarafından katledilir.⁵⁶ Bundan sonra hanlığın tahtına geçecek mirasçı olmadığı için ortamda karışıklık oldukça sertleşmişti. Çünkü Abdülmümin tahta geçtiğinde, tahta geçmesi muhtemel tüm erkekleri katletmiş, hukuken tahta geçecek biri olmayınca da, kimin han olacağına dair tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bu durum Buhara'da Astrahan sülalesinin başa geçmesi için uygun şartları ortaya çıkarmıştır.⁵⁷

Buhara Hanlığı'nda iktidarın el değiştirmesi akrabalık tesis etme yolu ile gerçekleşmiştir. Şeybanilerden tahta geçecek bir erkek kalmayınca, begler daha önce Buhara'ya sığınmış olan ve II. Abdullah Han'ın kız kardeşiyle evli olan Can Muhammed Sultan'ı (Canıbeg) tahta çıkması için kendisine teklifte bulunurlar.

Canoğulları'na Volga nehri kıyısındaki atayurtları Astrahan (Hacı Tahran) şehrinden dolayı Astrahanlılar denildiği gibi, ataları Cuci'nin oğlu Toga Timur'a nispetle Tıga Timurlar da denilmektedir. Ruslar 1556'da Astrahan'ı istila edip kendi

⁵⁴ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., 82-83

⁵⁵ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., 87

⁵⁶ Abdullah Gündoğdu, a.g.e., 91

⁵⁷ Rıza Nur, **Türk Tarihi**, Cilt III, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1924, s. 329

topraklarına katınca Astrahan hükümdarı Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed Harezim üzerinden Buhara'ya kaçarak Şeybani hükümdarı İskender Han'a sığınmıştır. Cengiz Han'ın soyundan gelmelerinden iftihar eden Şeybaniler, Cengiz soyundan olan ve kendilerine sığınan bu kişilere çok iyi davranmışlardır. Hatta İskender han, Zuhre adındaki kendi kızını yani II. Abdullah Han'ın kız kardeşini Can Muhammed ile evlendirmiştir. Uzun süre II. Abdullah Han ile savaşımlara katılan Can Muhammed Sultan'ın, Zühre adındaki bu eşinden, Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed Han adında üç oğlu dünyaya gelmiştir.⁵⁸

Şeybaniler sülalesinin son dönemlerinde kimin han ilan edileceğine dair bir birlik olmayınca, devlet ricali toplanarak Can Muhammed Sultan'ı (Canıbeg) aday göstermişlerdi. O da, *“Benim aslım da Cengiz Han'a dayanmaktadır, fakat Maveräünnehir padişahlığına Şeybaniler'den birinin seçilmesi münasiptir”* demiştir. Bu sözler, kendi oğlunun teklif edilmesi anlamına geliyordu. Bunun üzerine Can Muhammed Sultan'ın büyük oğlu Din Muhammed han ilan edilir.⁵⁹

Fakat Din Muhammed han ilan edildiğinde Horasan'da idi. Buhara Hanlığındaki durumlardan iyi haberdar olan Şah Abbas, Horasan'daki Özbekleri öldürmeye başlar. Yanında geniş askerleri olmayan Din Muhammed, Şah Abbas ile yaptığı savaşta yenilir ve kaçarak dağ kenarına sığınır. Din Muhammed saklandığı yerde ayağına kurşun diyerek yararlanır ve sakat kalır. Bunun ardından sağlık durumu zaman geçtikçe iyi olmadığı için 1598 yılı kardeşi Baki Muhammed tahta geçer.⁶⁰

Baki Muhammed Han olarak seçilmesinden sonra Canıbek'in (Can Muhammed) üçüncü oğlu Veli Muhammed de halef olarak tayin edilir. Onu Belh'e vali olarak gönderir. Böylece bu tayin de gelenek biçimini almıştır. Bu sülaleye Canoğulları (Caniler) ya da Astrahanlılar denmektedir. Çok kısa bir dönem geçmiş olmasına rağmen Baki Muhammed Han döneminin başında hanlığın sınırları çok küçülmüştür. Kuzey ve kuzeydoğuda Kazaklar hanlıktan toprak elde etmişler, bunun

⁵⁸ Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han**, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2011, s. 35

⁵⁹ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s. 35

⁶⁰ G. Vamberi, **İstoriya Boharı İli Transoksani**, (Rusçaya tercüme eden A.İ.Pavlovskago) Sankpetersburg, 1873, s. 70

yanı sıra Şah Abbas 1602 yılından itibaren doğu seferini başlatarak hanlık aleyhine genişleme göstermek istemişti. İran ordusunun seferindeki başarısızlık Baki Muhammed Han'ın prestijini arttırdı. 1603 yılında Kunduz ve Belh şehirleri Özbeklerin kontrolüne girdi. Baki Muhammed Han 1605 yılında Kazaklar ile bir antlaşma yapar. Gerçekleştirmek istediklerini tam olarak yapamadan aynı yıl vefat eder.⁶¹

Baki Muhammed Han hastayken ziyaret için kardeşi Veli Muhammed Belh'den gelir. Bu tarihlerde hastalanan Baki Muhammed vefat edince hanlık tahtına Veli Muhammed geçer (1605-1611). Yönetime geçen Veli Muhammed Han oldukça hayırsever, katliamlara karşı olan nazik adamdı. Onun yerine Belh'de vali olarak kalan yakın adamı hem de veziri Şahbeg Kökeltaş'ın belirtmesine göre, hırsızlara ve birileri dövenlere olan idam cezaları kaldırarak değişik cezaları koydurmuştu. Yani, bu gibi ağır cezaları hafifletmişti. Ama o, çoğunlukla bürokratlar tarafından sevilmedi, çünkü onların hakların oldukça sınırlamıştı. Kısa bir süre sonra Buhara'da Veli Muhammed Han'a karşı bir komplo düzenlendi. İmam Kuli bir süre sonra han olma iddiası ile ayaklanmış, fakat savaşı kaybederek Belh şehrine sığınmak zorunda kalmıştır. Güçlerinden sınırlanan eski Özbek begleri Belh'te bulunan İmam Kuli Han'ı kendilerine han ilan ederler. Bunun ardından Veli Muhammed Han ise iki oğlu ile beraber İran'a kaçarak Şah Abbas'ın himayesine sığınır. Özbek yurtlarını kontrolüne düşünen Şah Abbas, bu durumdan yararlanarak ona çok iyi davranmış ve bir ordu hazırlayarak onu Buhara üzerine gönderir. Yapılan savaşı İmam Kuli'nin kazanmasıyla, esir düşen Veli Muhammed idam edilerek Buhara'nın tahtına İmam Kuli Han getirilir.⁶²

İmam Kuli Han 1611 tarihinde Buhara Hanlığın tahtına oturup 31 yıl yönetir. Bu tarihlerde ülkesinde barış ve emniyet hâkim olmuştur. Bunun zamanında Hanlığın ekonomisi oldukça gelişmişti. İmam Kuli Han ülkesine huzuru sağladıktan sonra, hayatının kalan kısmını Müslümanların farzı olan Mekke'de geçirmeyi seçer. Çünkü o yaşlanmıştı. İmam Kuli Han kardeşi Nezir Muhammed'i Belh şehrinde çağırarak saltanatı ona devreder. Kendisi ise İran üzerinden Mekke'ye gider. O

⁶¹ Mehmet Alpargu, **Türkistan Hanlıkları**, "Türkler Ansiklopedisi", Cilt VIII, Ankara, 2002, s. 565

⁶²G. Vamberi, **İstoriya Boharı İli Transoksani**, (Rusçaya tercüme eden A.İ.Pavlovskago) Sankpetersburg, 1873, s.74-75

Mekke'ye giderken Pers (İran) Hükümdarlığı tarafından törenle kabul edilmiş ve törenle uğurlanmıştı. İmam Kuli Han Mekke'ye geçerek 62 yaşında orada vefat eder.⁶³ Bundan sonra 1642 tarihinde tahta kardeşi Nezir Muhammed geçer. Nezir Muhammed son derece kibirli, açgözlü ve zalim bir insandı. Bu nedenle çevresinde hoşnutsuzluk yaratılmıştı. İktidarının üçüncü yılında (1645) Kazaklar Maveräünnehir'e karşı yaptıkları saldırılarla Hocet'e kadar ulaşmışlardı. Nezir Muhammed Kazakları bölgeden kovalanması için oraya oğlu Abdülaziz'in kumandasında ordusunu gönderir. Sefer sırasında Hocet'te Abdülaziz, han olarak ilan edildi. Olayları öğrenen Nezir Muhammed acele ile Belh'e gitmiş ve Abdülaziz ise Buhara'ya yönelmiştir. Abdülaziz'in hanlığı 1645 yılından 1680 yılına kadar devam etmiştir.⁶⁴ Abdülaziz döneminde en çok dikkat çeken olay Harezim Hanlığı ile yapılan savaşlardır. Bu savaşlar esnasında Harezim Hanı Ebul Gazi Buhara'yı zapt etmiş, fakat orada fazla tutunamamıştır. Abdülaziz Han, 35 yıllık saltanatında komşu ülkelerle yapılan savaşlardan ve kardeşleriyle yaptığı mücadelelerden usanarak devlet işlerinden el etek çekmiş, o da Hicaz'a giderek orada ölmüştür. Onun yerine Subhan Kuli Han geçmiştir. Hayatının son günlerinde ilim ile meşgul olmaya başlayan Subhan Kuli Han, yerine veliaht olarak Begim Hanı bırakmıştır, fakat 1702 yılında öldüğünde Begim Han'ın yaşının küçük olması dolayısıyla tahta en büyük oğlu Ubeydullah Han geçmiştir.⁶⁵ Ubeydullah yetenekli bir idareci olmasına rağmen mutlakiyetçi bir idare kurmaya çalışmış, fakat bir süre sonra emirlerin oyuncağı haline gelmiştir. Ubeydullah'ın iktidar dönemi kendisine karşı isyan eden emir ve beylerin isyanları ile geçti. Mahmudbek Katağan Belh ve Tirmiz'i ele geçirmiş ve kendisine karşı gönderilen Buhara ordusunu da mağlubiyete uğratmıştı. Ubeydullah çok güç bir şekilde Mahmudbek'e karşı üstünlük sağlayabildi. Özbek boyları arasındaki sürtüşmelerin yanında Seyhun civarında yaşanan bozkır göçerlerinin baskınlarıyla da durum Maveräünnehir'de karışık bir hal aldı.⁶⁶

Bu siyasi kargaşaların arkasıyla ekonomik durum da sıkıntıya girmişti. Ubeydullah bunu önlemek için paranın ayarını düşürtmüştü. Ancak bu durum

⁶³ G.Vamberi, a.g.e., s. 83-84

⁶⁴ Mehmet Alpargu, a.g.m., s.565

⁶⁵ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.36-37

⁶⁶ Mehmet Alpargu, a.g.m., s.566

ekonomik kaosa neden oldu. Genel halk bu işten önemli ölçüde zarara uğradı. Bunun yanında yeteneksiz bazı adamların önemli devlet görevlerine getirilmesi de huzursuzlukların çıkmasına neden oluyordu. Cubayrî şeyhlerinin vergilendirilmek istenmesi Buhara’da güçlü bir konumda bulunan bu grubun hana karşı tavır almasına neden oldu. Bu olayların büyümesi üzerine Ubeydullah’a karşı düzenlenen komplo neticesinde 1711 tarihinde han öldürüldü. Ağır şartlar içinde bulunan Buhara’da tahta Ubeydullah’ın kardeşi Ebu’l Feyz geçti (1711-1747).⁶⁷

Ebu’l Feyz (Ebulfeyz) zamanında ortam oldukça ağır duruma düşerek, hanlığın içi kargaşaya kapılmıştı. Bu ağır zamanlarda Buhara Hanlığında birbirinden bağımsız bölgeler oluşmaya başladı. Fergana tamamen Buhara Hanlığından koptu. 1723 yılında Semerkant vilayeti Buhara Hanlığından ayrılarak, Racab Han’ın yönetimine geçti. Maveräünnehir’deki feodal kavgaların çoğalmasından faydalanan İran şahı Nadir Şah 1740 yılında Buhara Hanlığı’na ait birçok yerleri kontrolüne geçirdi. Nadir Şah Buhara Hanlığı’nın birçok yerlerini kontrolüne geçirdikten sonra Buhara Hanlığının yönetimine, kendisinin taraftarı Muhammed Hakim’i Atalığa geçirdi. Buhara’da Ebulfeyz resmi şekilde han olarak duruyorsa da, yönetim işlerin hepsi tamamen Muhammed Hakim’in eline geçmişti. Bu durumun arkasıyla Astrahaniler sülalesinin son mirasçısı Ebulfeyz ortamdaki etkisin tamamen kaybetmişti. Mangıt kabilesinin temsilcisi olan Muhammed Hakim Atalık’ın yönetimdeki etkisi oldukça güçlenir. 1747 yılında İran yöneticisi Nadir Şah öldürülür. Bu tarihlerde Buhara Hanlığının yönetimine babası Muhammed Hakim’in yerine Atalık olarak getirilen Muhammed Rahim, Ebulfeyz Han’ı öldürüp Astrahanlılar hanedanlığını ortadan kaldırdı. Hanlığın içinde çıkan isyanları hiç acımadan bastıran Muhammed Rahim 1753 tarihinde kendisini Emir diye ilan eder. Nihayet, Mangıtlar sülalesinin hükmettiği Buhara Emirliği başlamıştı.⁶⁸ Siyasi işlerde oldukça başarılı olan Muhammed Rahim tarih sahnesinden silinme durumunda olan Buhara hanlığını canlandırarak, yeniden güçlendirir. Muhammed Rahim’in erkek oğlu yoktu. O, 1758 yılında vefat ettiğinde hanlığın tahtına küçük yaştaki torunu (kızı tarafından) Fazıl-Törö getirilir, hanlığın Atalığına ise amcası Danyalbek gelir. Danyalbek hanlık tahtını taşımasa da tüm sorumluluk ve söz

⁶⁷ Mehmet Alpargu, a.g.m., s.566

⁶⁸ Mruzalar Toplamı, **Uzbekistan Tarihi va Madaniyatı**, Taşkent, 1992, s. 111

sahipliği ondaydı. Hanlığın içinde çıkan isyanları sert şekilde bastıran Danyalbek, hanlığın ordusun güçlendirme çabasına girmişti. Ama yerli halkın isyanları basılmayınca, Danyalbek hanlık tahtındaki Fazıl-Törö'yü ailesiyle beraber Karş'a gönderip, bunun yerine Astrahanilerin ırkından olan Ebulgazi'i getirir. Ama Ebulgazi, sarayda bir kukla şeklindeydi. Hiçbir işte söz sahipliği yoktu. Tüm işler Dayalbek'in elindeydi.⁶⁹

Dayalbek 1785 yılında vefat eder. Bunun arkasıyla hanlığın içinde kargaşalar güçlenir. Her yerde isyanlar başlar. Astrahanilerin son temsilcisi Ebulgazi yeteneksiz bir çocuktu, ortamda hiçbir otoritesi yoktu, hiçkimse ona gönül burmuyordu. Bundan dolayı Ebulgazi, hanlığın tahtını Şah Murat'a teklif eder. Şah Murat da bu teklifi kabul ederek 1785 tarihinde Buhara Han'ı olarak ilan edilir.⁷⁰ Bunun arkasıyla Buhara hanlığında Astrahani yönetimi tamamen kaldırılarak Mangıt hanedanlığı resmi şekilde yönetime geçmişti.

Buhara hanlığının tahtına geçen Şah Murat iç güvenliğin sağladıktan sonra dış faaliyetlerini de anında canlandırır. Şah Murat 1789-1790 yıllarında Merv'e sefer oluşturup, İran şahı Bayram Ali Han'ı mağlup ederek yüz bine yakın Mervlileri esir eder. Merv'e de kardeşi Omor beyi vali olarak atar. Merv şehrine su ulaşmıyordu, bundan dolayı Omor'un valiliğin dördüncü senesinde yerliler isyan eder. Omor ailesini alarak Buhara'ya kaçar, Şah Murat da buraya başka birisini vali olarak atar. 1796-1797 yıllarında Şah Murat bu şehre su kanalları inşa ettirip, tarım yerlerine suları ulaştırır. Bunun arkasıyla Merv tamamen sakinleştirilmiş olur. Afganistan'a de askeri hareketlerini yürütüp, orada da üstünlüğünü gösterir. Şah Murat, Afganistan'ın hanı Ahmet Şah ile anlaşma yapıp, Amu-Derya'yı sınır olarak belirlerler.

Şah Murat, siyasi yönden mevkiini sağlamlaştırdıktan sonra eskiden devam eden sorunların çözümü için bir dizi önlemleri almaya başlamıştı. Mali, askeri ve idari alanlarda yaptırdığı ıslahatın en önemlisi babası adına bastırdığı paralardır. 3.6. gramdan oluşan gümüş sikkelerin yerine saf altından sikkeler bastırmış, ayrıca halkın elinde bulunan altınların bir miktar komisyon karşılığında devlet tarafından paraya çevrilmesini sağlayarak hazineye ciddi miktarda gelir sağlamıştır.

⁶⁹ Institut İstorii i Arheologii Akademi Nauk Uz SSR, Cilt II, **İstoriya Narodov Uzbekistana**, Taşkent, 1947, s. 121

⁷⁰ Institut İstorii i Arheologii Akademi Nauk Uz SSR, a.g.e., s. 123

Buhara hanlığının ağır sıkıntılardan çıkabilmesi için tüm emeğin harcayan, Emir Şah Murat 30 kasım 1800 yılında vefat eder. Şah Murat, çoğunlukla barışı ve huzuru savunduğu için halk içinde Emir-i Masum olarak tanınmıştı. Net olarak belirtecek olursak, hanlıktaki merkezi yönetimi sağlamlaştırmakla beraber ekonomide de kalkınmayı sağlamıştı.⁷¹

Emir Şah Murat vefat edince hanlığın tahtına oğlu Emir Haydar (1800-1826) getirilir. Şah Murat'ın vefatını öğrenen, başta hanedan üyeleri olmak üzere hanlıktaki bazı kabileler isyan hareketlerini başlatırlar. Bu tarihlerde savaş meydanlarında hep faal olan Merv'deki Türkmenler de isyan başlatmışlardır. Emir Haydar sadece bunlarla uğraşmakla olmayıp, Hive Hanlığı ile hem de Hokand Hanlığıyla da sorunlar yaşamıştı. Hatta 1821-1825 yılları arasında meydana gelen Hıtay-Kıpçak kabilelerin isyanları önemli sorundu. Emir Haydar bütün bu sorunları bertaraf ederek hanlıktaki yönetiminin sağlamlığını ispat etmişti. Emir Haydar bütün bu sorunları bertaraf ederek hanlıktaki otoritesini de güçlendirmişti. Emir Haydar 1826 yılında vefat eder.

Emir Haydar'dan sonra sırasıyla iki oğlu Emir Hüseyin ve Emir Ömer Han yönetime geçseler de, onlar uzun süre iktidarda kalamamışlar. Bunların arkasıyla Emir Haydar'ın üçüncü oğlu Emir Nasrullah 24 nisan 1827 tarihinde hanlığın tahtına oturur.

Emir Haydar'ın halefi olan Emir Nasrullah (1827-1860) tahtının nüfuzunu arttırmağa ve ülkesinin hudutlarını genişletmeğe muvaffak olmuştur.⁷² Emir Nasrullah iktidarının ilk yıllarında tahta tam anlamıyla hâkimiyet sağlamak için oldukça sert davrandı. Ayrıca Buhara Emirliği'nden ayrılan bölgeleri kendisine bağlamak için de mücadele etti. Nasrullah, hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraştı. O, Merv'i zapt etmek için Hive Hanlığı'na karşı savaş açmış ve nihayet 1845'de Merv'i işgal etmiştir. Nasrullah hâkimiyeti döneminde Buhara, Çarlık Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı haline de dönüşmüştü. İngiltere 1830'larda Hindistan'dan kuzeye özel casus göndermeye başladı. 1831-1833 yıllarında Lahor'daki İngiliz casusu Alexander Burns seyyah

⁷¹ İstitut İstorii i Arheologii Akademi Nauk Uz SSR, a.g.e., s. 124

⁷²Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, a.g.e., s. 768

olarak Buhara’da bulunmaktaydı. O, bu seyahat ile ilgili önemli bir eser meydana getirdi.⁷³

Buhara Hanlığına, 1838 yılında resmi şekilde ilk İngiliz elçisi Albay Charles Stoddart gelir ve Emir Nasrullah ile kısacık görüşür. İki günden sonra casusluğu belli olunca hapse atılır. Bu elçi 4 sene hapiste kalır. Bundan fazla geçmeden Orta Asya’ya İngilizlerin ikinci resmi elçisi Yüzbaşı Arthur Conoly gelir ve Rus Çarlığına karşı durabilmeleri için Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarının birleşmelerini teklif eder. Bu elçi Hive’den, Hokand’a giderken Buharalılar tarafından esir alınır ve hapse atılır. Ortamdaki Rus misyonerlerinin çoğalmasına önem vermeden, Buhara’nın yönetimi bu iki İngiliz elçisini 1842’de idam ettirir. Bu tarihlerde ise, yer madenlerinin işletilmesi için Rusya’dan mühendislerin Han tarafından davet edilmesiyle Rus misyonerleri ortamı tamamen kapsamıştı. Bunların içinde Rus asıllı olan, mühendis Butenev ve Bogoslovskiy, genç oryantalist Hanikov, doğa bilimleri uzmanı Leman ve başka birçok kişi mevcuttu.⁷⁴

Buhara Han’ı Emir Nasrullah’ın son zamanlarında Rus Çarlığının Türkistan topraklarına olan saldırıları oldukça hızlanmaya başlar, hatta Rus Çarlığıyla Buhara Hanlığın birbiriyle savaşları sınır bölgelerde çoğalmıştı. Emir Nasrullah da 1860 hastalanarak vefat eder. Emir Muzaffer hanlığın tahtına oturduğunda fazla zaman geçmeden sömürücü Rus Çarlığıyla uzun süren savaş başlar.

C. KAZAK HANLIĞI/CÜZLERİ

1.Kazak Adı ve Menşei

Kazak adı 1925 yılına kadarki literatürlerde KIRGIZ veya KIRGIZ KAYSAK diye isimlendirilegelmişti. Bu topluluğun dini inancı İslam’dır. Kazakların etnik kimliği oluşumuna Kazakistan ile Orta Asya’nın bölgelerinde yaşayan yerli ve göç ederek gelmiş kabilelerin (Sak, Usun, Türgöş, Karluk, Oğuz, Kıpçak, Kidan, Nayman, Kerey ve başkalar) etkisi oldukça önemli bir rol oynamıştı (Millattan önce XIII. asır-Millattan sonra XIII. asır). XV-XVI. asırlarda

⁷³ Mehmet Alpargu, a.g.m., s. 568

⁷⁴ Institut İstorii i Arheologii Akademi Nauk Uz SSR, a.g.e.,s. 168

bazen Özbek, bazen Kazak olarak isimlendirilirken, XV asrın 50'ci yıllarından başlayıp "KAZAK" isimli etnik grup oluşmuştu.⁷⁵

Kazak Türkleri olarak bilinen Türk zümresi çok eski devirlerden beri Türkistan'da (Orta Asya) yaşamakta olan Türk boylarının siyasi bir birlik oluşturmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Tarihten günümüze Kazak halkının etnik oluşum sürecine bakacak olursak MÖ VII. asra kadar dayanan tarihe ve köklü bir kültüre sahip olduğu görülecektir. Kazakistan stepleri eski Türklerin ilk devletlerini kurduğu kutsal ülkedir. Kazak tarihçileri, Kazak Türklerini meydana getiren bazı boy ve kabilelerin köklerini MÖ VIII. yüzyılda yaşamış olan Sakalara kadar götürmektedirler. Daha sonraki devirlerde Hunlar, Usunlar, VI-VII. asırlarda Batı Göktürkler, VIII-IX. asırlarda Türkes-Karluk, X-XI. asırlarda Karahanlılar ile Kimekler Kazak boylarının içinde yer aldıkları devletleri oluşturdular.

Şüphesiz bugünkü Kazak milleti, küheylanları ve kılıçlarıyla dünyayı sarsan o eski devirlerdeki Sak, Hun ve Türklerin soyundandır. Kazaklar, onların kutsal ata yurtlarına sahip olarak kalan neslidir. Bu gerçeği kimse inkar edemez.⁷⁶

Araştırmacılar iki asırdan beri "Kazak" isminin etimolojik kökenini bulmaya ve anlamını ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Fakat bu çalışmalardan henüz kesin bir sonuç alınamamıştır.⁷⁷

Yakın zamanlarda Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Kazak halkının kendi tarihine ve kültürüne olan ilgisi önemli ölçüde arttı. Bilimsel yayınlarda, gazete ve dergi gibi basın yayın organlarında "Kazak" terimi ile ilgili çalışmalar yer almaya başladı.⁷⁸

A. Zeki Velidi Togan Kazak adını, *"Ekseriya siyasi bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesiz halde ve bazen da aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve sahralara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarıda dolaşan sergüzeştçilere; Türk kavimlerinde ergenlik çağına eriştiğinde erkek çocukları hayata alıştırmak için*

⁷⁵ Kırgız SSR İlimder Akademiyası, a.g.e.,s. 74

⁷⁶ Ali Tokul, **Nurhat Şakuzadauli**, Kutup Yıldızı, "OTIRAR" kitapevi, Almatı, 2000, s. 16-17

⁷⁷ Kazakistan Tarihi, **II cilt**, "Atamura" Yayınevi, Almatı, 1998, s. 303

⁷⁸ Kazakistan Tarihi Makaleler, TTK, 2007, s. 45

sahraya çıkarmak gibi adetlere göre veyahut alelade eşkiyalık maksadıyla evinden ayrılanlara itlaf olunmuştur”⁷⁹ şeklinde tarif etmektedir.

Amancanov’un V. Barthold’a dayanarak verdiği bilgiye göre “Kazak” kelimesi *“kendi devletinden, boyundan ayrılıp, farklı bir hayat yaşama yolunda ömrünü sarf eden kişi”* anlamında kullanılmıştır.⁸⁰

Tarih-i Raşidî’de ise “Kazak” kelimesi Yedisu bölgesine göç eden Canıbek ve Kerey sultanların tabiiyetindeki birliğe atfolunmuştur.⁸¹

Amancanov yine A. Vambery’nin araştırıp neşrettiği Şah-name adlı eserinden yola çıkarak “Kazak” kelimesin tarihte ilk görüldüğü vesikanın IX-X. Asırlara tarihlendirilebileceğini ortaya koymuştur.⁸²

B. B. Velaminov – Zernov’un topladığı kaynaklarda ise 1356 yılında Kazakların Maveräünnehir’e akınlar yaptığı görülmüyor. Bu yazara göre 22 Haziran 1911 yılında çıkan “Müslüman Aleminde”adlı gazetenin 14. bölümünde, 1397 yılında Kırım’dan göç eden Tatarlar kendilerinin “Kazaklar” olduğunu açıkça beyan etmiştir.⁸³

Tarihi araştırmalar sonucunda elde edilen verilere göre Kazakların ezelden beri yaşadığı bölgeler: Deşti Kıpçak, Don, İdil-Yayık, Kırım, Kafkas, Sırderya ve Amuderya, İrtiş’e kadar olan geniş bozkırlar olarak ortaya konmuştur.

2.Kazak Hanlığının Oluşumu

Kazak devlet oluşumunun tarihi XV. yüzyılda kurulan Kazak Hanlığı ile bağlantılıdır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi Kazak hanlığının kökeninin çok eski zamanlara kadar uzanan köklü bir tarihi sürecin ürünü olduğunu bir kez daha vurgulamamız sanırız ki yararlı olacaktır.

Kazakistan topraklarında kurulan ilk siyasi oluşum Saka toplumu (MÖ VIII yüzyıl – MÖ III yüzyıl) ile bağlantılıdır. Saka kabilelerinin sosyal yapısı incelendiğinde ekonomik olarak hayvan yetiştiriciliğine dayanan konargöçer bir

⁷⁹ Z.V.Togan, a.g.e.,s 37

⁸⁰ K.R.Amanolov, **Türk Halıktarının Tarihi**, “Bılım” Almatı, 2002, s. 122

⁸¹ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.246

⁸² K.R.Amanolov, a.g.e., s. 124

⁸³ K.R.Amanolov, a.g.e., s. 124

sosyal yapının göze çarptığı, üretim ilişkilerinin devletin sosyo-politik organizasyonu tarafından düzenlendiği bir sınıf toplumu oluşturma evresinde oldukları görülmektedir. Esik kurganında bulunan mezarlıktan çıkarılan MÖ IV. yüzyıla ait “Altın Elbiseli Adam” olarak bilinen arkeolojik buluntu Saka kültürünün ulaştığı seviyeyi gösteren önemli bir kanıttır.

Kazakların devlet oluşum süreci bundan sonra Yedisu bölgesinde yerleşmiş olan Usunlar ve Ceyhun bölgesinde yerleşik halde bulunan Kanıklılar ile devam etti. Bu topluluklar tarafından gerçekleştirilen siyasi oluşumlar, Kazakistan topraklarında oluşturulan ilk proto-Türk devletler olmuştur. MÖ II. asırda Hunların Asya’nın içlerinden Türkistan’ın (Orta Asya) step bölgelerine doğru ilerlemesi ile Türkçe konuşan büyük topluluklar ve devletler yavaş yavaş şekillenmeye başladılar.

MS VI. yüzyıldan itibaren Türkistan’da ilk Avrasya İmparatorluğu – mançurya’dan Azov Denizine kadar yayılan Türk Kağanlığı – ile bağlantılı yeni bir oluşum süreci başladı.

Kazakistan topraklarında yaşayan Türk soylu topluluklar Ortaçağ’da Kazak milletinin etnik oluşum sürecinde etkin rol oynadılar. Deşti Kıpçak, Yedisu, Türkistan’da (Güney Kazakistan) yaşayan Türk boyları birleşerek Kazak milletini oluşturdular. Kazak halkının asırlardır devam ede gelen uluslaşma sürecinin tamamlandığı bu döneme “Altın Devir” demek sanırsanız yerinde olacaktır.

Moğollar ve hemen sonrasında Timurlular hâkimiyetinde bulunan Güney ve Güney-Doğu Kazakistan’ın bozkır halkı, XV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyılın ilk yarısında Kazak Hanlığı idaresi altına girerek siyasi bir güç haline gelmeye başladı.⁸⁴

Ebul-Hayır Han idaresindeki Özbekler, 1456-1457 yıllarında Sıgnak’ta Kalmaklarla karşı yaptıkları savaşı kaybederek eski güçlerini yitirdiler. Zaten Özbekler arasında, daha Ebul-Hayır Han hayatta iken bir takım çekişmeler baş göstermekteydi.⁸⁵ Ebul-Hayır Han’ın ölümünden sonra ise göçebe Özbekler,

⁸⁴ Kazakistan Tarihi, a.g.e.,s. 344

⁸⁵ Baymirza Hayit,a.g.e., s. 7

Türkistan sınırları içinde hâkimiyet kurabilecek siyasi bir güç olma vasfını tamamen yitirdiler.⁸⁶

Ebul-Hayır Han'ın kendine bağlı toplulukları Kalmaklara karşı koruyamaması bir kısım Özbeklerin tepkisine yol açtı. Halkın bu tepkisinden faydalanan Kerey ve Canıbek sultanlar ondan ayrılarak, kendilerine bağlı topluluklarla birlikte Moğolistan hanlığına göç ettiler. Moğolistan hanı İsen Buha, kendisine iltica eden sultanları oldukça iyi karşılayarak onlara kendi topraklarının batı kısmı olan Şu nehri mecralarını ve Kozıbası bölgesin hediye etti⁸⁷. İsen Buha'nın bu sultanların gelişinden memnun olmasının da bir takım sebepleri vardı. Çünkü sultanların peşinden gelen savaşçı halkı, kardeşi Cünüs ve Oyratlar'a karşı kalkan olarak kullanmak niyetindeydi. Böylelikle İsen Buha Hanla Cünüs Hanların toprakları arasında tarihte ilk olarak Kazak adı ile “ Kazak Hanlığı” kuruldu.⁸⁸ B.B.Velaminov – Zernov bu tarihi hicri 870 (Miladi;1465/1466), XV. yüzyılın 60'lı yılları olarak vermektedir. Bu kaynakta verilen bilgiye göre “Kazak Sultanların idaresi hicri 873 (Miladi;1468/1469) yılında başlıyordu, bunların hepsi de Allah biliyordu”.⁸⁹ Kazak Hanlığını Ak Orda Hanlığının devamı olarak görmek gerekmektedir. Çünkü Ak Orda Hanlığının idarecilerinin soyundan gelen Kazak hanları tarafından kurulmuştur. Bu nedenle biz tarihçiler Kazak Hanlığını Ak Orda Hanlığının devamı diye olarak kabul etmekteyiz.⁹⁰

XV. asrın son yılları ve XVI. asrın başlarında Kazak Hanlığının toparlanarak güç kazanması diğer Kazak boylarının bu hanlığa katılmasına sebep oldu. Bununla birlikte Kazak boylarının oturduğu topraklarının bir kısmı alınarak hanlığa bağlandı. Diğer Kazak boylarının katılımıyla Kazak hanlığı daha da güçlenmeye başladı.⁹¹

Sırderya Nehri'nin orta ve aşağı kısımları tarihin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de Kazak Hanlığı'na bağlı göçebeler için stratejik açıdan önemli

⁸⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 8

⁸⁷ Kazakistan Tarihi, a.g.e.,s. 333

⁸⁸ K.R.Amanolov, a.g.e., s. 141

⁸⁹ Kazakistan Tarihi, a.g.e., s. 337

⁹⁰ Kazakistan Tarihi, a.g.e., s. 339

⁹¹ Kazakistan Tarihi ,a.g.e., s. 345

idi. Kazak Hanlığı'nın bozkırı elinde tutması için bu toprakları muhakkak kontrol altına alması gerekmektedir.

1470 yılının kışında Canıbek Han'ın (Kazak Hanı) oğullarından Mahmut Sultan Sozak şehrini, diğer oğlu Erenşi Sultan ise Sauran'ı alarak hanlık sınırlarına kattılar.⁹² Kerey Han ise Türkistan'a kadar ilerledi. Güney-Kazakistan bölgesinde Kazakların aktif rol oynaması, Muhammed Şeybani Han'ı Maverâünnehir'e gitmeye mecbur etti. Fakat Kazaklarla Özbekler arasındaki savaş hali bu olayla son bulmadı. Aksine ileride iki hanlık arasında çıkacak olan savaş için zemin hazırladı.

Kazak Han'ı Canıbek'in 1480'de vefat etmesi ardından yerine Girey'in oğullarından biri olan Burunduk geçerek 1511 yılına kadar Kazakların Han'ı oldu. Burunduk Han'ın Deşt-i Kıpçak arazisi üzerindeki başarılı faaliyetleri Özbeklerin bölgeyi kesin olarak terk etmeleriyle sonuçlanırken aynı zaman da Kazakların da bölgede etkin bir konuma yükselmesini sağladı. Ancak Burunduk Han, Özbek Kazaklarını hâkimiyeti altına birleştirme konusunda aynı başarıyı gösteremedi.⁹³

Burunduk Han'ın Şeyhim, Sencer-Cahan, Cahan-Bahti ve Kimsin adlarında dört oğlu ile birkaç kızı vardı. Kızlarından Dadim Hanım, Canıbek Han'ın torunu ve müstakbel Kazak Han'ı Şigay Sultan ile evliydi. Diğer kızları, XV. yüzyılın 90'lı yıllarında Şibanlılardan Muhammed Şeybânî Han, Şeybânî Han'ın kardeşi Muhammed Sultan ve bir diğeri de yine Şeybânî Han'ın oğlu Timur Sultan ile evlendirildi. Mihr Sultan adındaki bu sonuncu kız, Semerkant'da yaşamaktaydı ve büyük bir mülke sahipti. Sonraları tebaası tarafından terk edilen Burunduk Han, Semerkant'da bulunan kızının yanında sığındı. Muhtemelen son nefesini de orada verdi.⁹⁴

Kazak Türklerinin başına Burunduk'tan sonra geçen Kasım Han'dan bahsedecek olursak; Canıbek Han'ın oğlu olan Kasım'ın 1445 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Annesi Çagan Begim, Şeybânî Han'ın kardeşi Muhammed Sultan'ın öz kardeşiydi. Mirza Haydar, Kasım Sultan'ın başlangıçta daha önce babasının yaptığı gibi, gerçek bir bozkır yiğidine yakışacak şekilde, büyüklere hürmet duyulmasını emreden geleneğe uyarak Burunduk Han'a itaat

⁹²Kazakistan Tarihi, a.g.e., s. 345

⁹³ Baymırza Hayıt, a.g.e., s. 11

⁹⁴ Klyastorniy. S.G., Sultanov.T.İ, **Kazahstan Letopisi Tryoh Tisyacı Leti**, Almatı, 1992, s. 272

edip, bağılılığını bildirdiğini kaydetmektedir. Kasım Sultan'ın adı, ilk defa XV. yüzyılın 80'li yıllarında Şeybânî Han'la Kazak sultanları arasındaki çarpışmalarda geçmektedir. Bu savaşlar sırasında ondan “*Deşt-i Kıpçak'ın meşhur sultanlarından ve şanlı bahadırlarından biri ve Burunduk Han'ın süvari birliklerinin beyi*” olarak bahsedilmekteydi. Kasım Sultan nüfuzunu XVI. yüzyılın başlarına doğru iyice arttırmıştı. O bu dönemde Mangıtlar'ın yardım ve desteğiyle tüm Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyeti altına aldı. Kazaklar artık Taşkent ve Türkistan sınırlarına akın yapabilecek güce ulaşmıştı.⁹⁵

İleri görüşlü bir kişi olan Kasım Han, son derece dikkatli hareket etmekle acil çözülmesi gereken meselelerde dahi sabırla beklemesini bilmekteydi. Mirza Haydar'ın eserinden alınan bilgiye göre, 1510'da Şibanlılar saldırdıkları zaman henüz han unvanını almamıştı. Fakat geniş bir nüfuza sahipti. O tarihlerde Burunduk Han da nüfuzunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştı. Kasım Sultan, Burunduk Han'ın yakınında olmak istemiyordu. Çünkü eğer yakınında bulunur da bir kusur işlerse, bu hana karşı çıktığı anlamına gelecekti. Dolayısıyla Kasım Sultan, hana itaatsizlik etmek zorunda kalmamak için ondan uzak kalmayı tercih etmekteydi.

Özbek hükümdarı Muhammed Şeybani Han 1510 yılında Şah İsmail'e karşı Merv'de yaptığı savaşı kaybetti ve kendisi de savaş meydanında can verdi⁹⁶.

Bu gelişmeler sırasında yaşanan kargaşa ortamından faydalanmasını bilen Kasım Han Sır bölgesinin en güneyindeki Sayram şehrini istila ederek hanlık topraklarına kattı. Bundan sonra Taşkent'i almak için teşebbüslerde bulundu.

Burunduk Han'dan sonra tahta geçen Kasım Han (doğ:1445- ölm:1523), 1511'de Kazakların Hanı oldu.⁹⁷ 300.000 kişilik bir ordu meydana getirdi ve Kazakları kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye başladı. Kazakların yükseliş dönemi Kasım Han'la başladı demek sanırsanız ki yanlış olmaz. Burunduk Han'dan sonra idareyi ele alan Kasım Han, işbaşına gelir gelmez Kazak Hanlığını güçlendirmelerin yollarını aramaya başlamıştır.

⁹⁵ Klyashchinskaya, S.G., Sultanov, T.İ., a.g.e., s. 271

⁹⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 9

⁹⁷ Öserov, N.İ., **Problemi Kazakskogo Obıçnogo Prava** “Jeti Jargı Jaylı”, Almatı, 1989, s. 136

Bu amaç doğrultusunda Kasım Han'la başlayan ve sonra Hak-Nazar Han'la (1538-1581) devam eden, Kazak Hanlarının güneye, yani Türkistan bölgesine doğru yayılma siyasetinin temelleri atılmıştır. Kazaklar 1510 yılında Türkistan (Orta-Asya) Hükümdarı olan Muhammed Şeybani'nin ordularını yenerek Taşkent ve Türkistan çevresi ile birlikte bölgedeki şehirlerinin büyük bir kısmını ele geçirdiler. Ele geçirilen Türkistan şehirlerin büyük bir kısmı yaklaşık bir buçuk asır Kazakların hâkimiyetinde kaldı. Daha sonra bu şehirler XVII-XVIII. yüzyıllarda Kazak Hanlarının ikamet ettikleri siyasi merkezler halini almışlardır.⁹⁸

Onun kurduğu hanlığın sınırı, batıda Sırderya'nın güney sahillerinden başlamakta, güneybatıda Türkistan şehirlerine kadar ulaşmakta ve güneydoğuda Yedisu ırmağının kuzey bölgesindeki dağlık ve ovalık bölgeyi kapsamaktaydı. Kuzeydoğuda Uludağ tepecikleri ile Balhaş Gölü'ne kadar uzanan Kazak Hanlığı, kuzeybatıda ise Yayık ırmağı düzlüğüne kadar uzanmaktadır.⁹⁹ Bu dönemde Kazakların sayısı bir milyon, asker sayısı ise 300.000' kadardı.¹⁰⁰ Kasım Han, siyasi durumunun kötüleştiği bir dönemde halkın ve beyler şurasının uzun zamanlardan beri talep ettiği gibi şeriatı kaldırarak daha anlaşılır ve uygulanması kolay olan eski "yargı" kanununu yeniden yürürlüğe sokmuş böylelikle halkın onayını almıştı. Kasım'ın şeriatı kaldırıp, eskiden gelen beyler kaidesi olan "yargı"yı ihya etmesi halk tarafından, "Kasım Han'ın kaska yolu " olarak adlandırmıştır.¹⁰¹

Kasım Han, attan iyi anlar ve asil atları çok severdi. Yetenekli bir asker, cesur ve iyi bir liderdi. Yine anlatılanlara istinaden örnek alınması gerekecek şekilde faziletli bir kişiydi. Kazak Hanlığı, tarihin hiçbir döneminde onun zamanındaki kadar muhkem olmamış, Kazak hanlarından hiç biri, onun hükmettiği kadar büyük kitleleri idare etmemiştir. Muasırlarının hesaplamalarına göre tebaasının sayısı bir milyonun üzerindeydi.

⁹⁸ Інститут Історії і Етнології ІМ.Ç.Valihanova, **Учебное пособие по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней**, Академи наук Республики Казахстан, Алматы, 1992, s. 41

⁹⁹ Özerov. N.İ., a.g.e., s. 136

¹⁰⁰ Nebijan Mukametkanuli, **Tarihi Zertteuler**, (çev, Kojobekov Ahat),Almatı, 1994, s. 46

¹⁰¹ Özerov. N.İ., a.g.e., s. 137

Kasım Han döneminde gücünün zirvesindeki Kazak Hanlığı, merkezi bir devlet olmaktan uzaktı. Nitekim onun ölümünden hemen sonra sultanların ve feodallerin hizipleşmesi ve ayrılıkçı faaliyetleri sonucu patlak veren iç savaş bunu göstermektedir. Dış güçlerin de tazyikiyle şiddetlen bu savaşlar hanlığı çok kötü bir şekilde etkilemiştir. Bu yanında Moğol ve Özbek hanları da Kazak yöneticilerine karşı bir ittifak oluşturdular.¹⁰²

Kasım Han 1523 yılında¹⁰³ Sarayçuk'da öldü ve cenazesi buraya defnedildi.¹⁰⁴ Onun vefatından sonra Kazak Hanlığı eski gücünü kaybetmeye başladı. Sultanlar, ileri gelen aşiret reisleri ve beyler arasında şiddetli iç mücadeleler başgösterdi.

Kasım'ın ölümünden sonra tahta oğlu Mamaş (Mamaş, Kamaş) geçti. Mamaş Han dönemi hakkında tarihi kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Mamaş Han'ın, amacı belli olmayan bir iç savaşın kurbanı olduğu ve rivayete göre bir çatışma sırasında üzerine giydiği ağır zırh nedeniyle boğularak öldüğü (1522) anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Mamaş Han'ın 1522'de ölümünün ardından Kazak Hanlığının yönetimi Tahir Han'ın kontrolüne geçmiştir. Onun döneminde Kırgızlarla oldukça iyi ilişkiler kurulmuştur. Tahir Han, Kırgız Hanı Muhammed Kırgız'la (Aytımbet) Moğollara karşı yürütülen savaşı beraber götürmüşlerdi. Tahir Han, Kırgızların içinde 1531-32 yıllarında vefat etmiştir. (*Tahir Han'la ilgili bilgileri yukarıda belirtmiştik*).

Tahir Han'ın ölümünden sonra Kazakların başına bu kez kardeşi Buydaş geçti. Buydaş da kardeşi Tahir Han gibi Kırgızlarla ittifak kurma yolunu seçti. Onun kendisine bağlı 30.000 kadar adamı bulunmaktaydı. Bu bilgiye istinaden

¹⁰² Klyashorniy. S.G., Sultanov.T.İ, a.g.e., s. 276

¹⁰³ Kasım Han'ın ölümü tarihiyle ilgili gerek Rus, gerekse Kazak ve diğer kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Bazı kaynaklara göre 1518. Bkz., Zimanov-Özerov, Problemy Kazakskogo...,s. 136;Arat, "Kazakistan", İ. A., s. 499'da 1520; Saray, Kazak Türkleri Tarihi..., s. 18'de 1523; ve diğer farklı kaynaklarda 1518-1524 yılları arasındaki tarihler zikredilmektedir.

¹⁰⁴ Klyashorniy. S.G., Sultanov.T.İ, a.g.e., s. 275

¹⁰⁵ Klyashorniy. S.G., Sultanov.T.İ, a.g.e., s. 277

Buydaş'ın o sıralar Kazakların tek hanı olmadığını ve hanlığın sadece bir kısmını hâkimiyet altına aldığını söyleyebiliriz.¹⁰⁶

Buydaş Han, 1559-1560 yıllarında, yirmi veya daha fazla Kazak sultanını da yanına alarak büyük bir orduyla Mâverâünnehir'i fethetmek üzere Sayram'a hareket etmiştir. Bu gelişme karşısında bölge sakinleri, düşmana karşı koyacak güçleri olmadığı için, büyük bir telaş ve paniğe kapılmıştır. Kazak ve Özbek sultanları arasında kanlı bir savaş yaşanmış, savaşın ilk saatlerinde başarı sağlayan Kazaklar Şîbanlı ordusu dağılıp kaçma durumuna getirmiştir. Fakat aniden şiddetli bir rüzgârın çıkmasıyla güçlü bir toz fırtınası meydana gelmiş ve Kazaklar kaçarak zaferi yerli ahaliye bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu savaş sonunda Buydaş Han da dâhil yaklaşık yirmi Kazak sultanı hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁷

Buydaş, Moğol reisi Sultan Ahmed'in ikinci kızı Mahim hanımla evliydi. İkinci hanımı ise yine Moğol hanlarından Abdurraşid'in kardeşi Bedi el- Cemal hanımdı. Bir süre sonra Moğol hanının isteği üzerine bu evlilik feshedildi. Konuyla ilgili kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Buydaş Han'ın sadece Bauş Sultan adlı oğlunun adının verildiği belirtilmektedir.¹⁰⁸

Bu tarihlerde Kazaklar arasında bazı hanlar ön plana çıkmıştır. Bunlar; Buydaş'ın Hanlığı döneminde han unvanı taşıyan Ahmed Han ile Tügüm Han'dır. Tügüm Han, tarih araştırmalarında belirtilenin aksine Adik Sultan'ın oğlu değil, Cadik (Yadik, Cauk) Sultan'ın oğluydu. Cadik ve Atik de, Kazak Hanlığı'nın banilerinden Canıbek Han'ın dördüncü ve dokuzuncu oğullarının adlarıydı.¹⁰⁹

Kazakların Ahmed Hanı'na aynı zamanda Özbek ya da Akmat denirdi. İktidarda uzun süre kalamadı. Seydak ile savaşırken Urak (Avrak) Mirza tarafından öldürüldü. Tarih-i Kaşkar isimli eserde o sıralarda Kazakların başında Hak Nazar ve Nevruz Ahmed Han adında iki hanın olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰

Noğaylara bir elçilik vazifesi dolayısıyla ziyarette bulunan Danila Gubin 1535 yılında dönemin Rus Çarına yazdığı mektubunda şöyle demektedir; “Çarım,

¹⁰⁶ Klyaştorıny. S.G., Sultanov.T.İ, a.g.e., s. 280

¹⁰⁷ Klyaştorıny. S.G., Sultanov.T.İ,a.g.e., s. 282

¹⁰⁸ Klyaştorıny. S.G., Sultanov.T.İ, a.g. e., s. 283

¹⁰⁹ Klyaştorıny. S.G., Sultanov.T.İ, a.g. e., s. 281

¹¹⁰ Klyaştorıny. S.G., Sultanov.T.İ, a.g. e.,s. 282

Nogaylar Kazakların çok güçlü olduğunu söylüyorlar. Onlar Taşkent şehzadeleriyle iki defa savaşmış ve ikisinde de Kazaklar galip gelmişler.” Danila Gubin ikinci bir mektupta ise (2 Mamır1535 yıl); “Çarım, Kazaklar çok güçlü, Kalmaklar bile Kazakların üstünlüğünü kabul etmişler, Şih Mamay ile Cusıp ve onlarla birlikte diğer göçebe beyler de Yayık’ın öteki tarafından Cem nehri boyunda güzette dururlar. Bunlar bütün kış boyunca Kazakların tabiiyetinde olup korunurlar”.¹¹¹

Hak Nazar Han’ın hükümdar olmasıyla Kazak Türkleri için çok önemli devir başlamıştır. Hak Nazar, Kasım Han’ın oğlu ve Canıbek Han’ın torunudur. Annesi ise Hanık Sultan hanımıdır. Tahta çıkışı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte 1537-1538 yıllarında, yani Tügüm Han’ın tüm aile efradıyla birlikte öldürülmesinden sonra Kazak hanı olduğu,¹¹² şeklinde genel bir görüş hâkimdir.

XVI. yüzyılın son otuz yılında Kazak hükümdarları ile Şeybaniler arasındaki ilişkilerin aydınlatması açısından Hafız-i Daniş’in “Şeref-nâme-i şahî” (Eserin diğer adı Abdullah- Name’dir) adlı eserin istisnâ bir öneme sahiptir. Eserin neredeyse tamamı, Özbek Han Abdullah’ın idarî ve askerî faaliyetlerine ayrılmış olmakla birlikte, aynı zamanda Kazak halkının XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında da çeşitli bilgiler içerdiği görülmektedir. Örneğin eserde sık sık Abdullah’ın diğer Şeybaniler’le olan ilişkilerinden bahsedilmekte, aynı zamanda Özbek Hanıyla Kazaklar arasındaki ilişkilere değinilmektedir. Hafız-i Daniş’in XVI. yüzyıl Kazak-Özbek münasebetleriyle ilgili vermiş olduğu bilgilerde, Kazak hanı Tevekkül’ün (Tevekkel) diğer Kazak sultanlar ve tebaalarıyla birlikte Özbek hanının vassalıymış gibi hizmet ettiği görülmektedir ki bu durum tarihçiler nazarında şaşırtıcı ve anlaşılması güç bilgiler olarak nitelendirilmiştir.¹¹³ Hafız-i Daniş eserinde, Kazak hükümdarlarını Buhara hâkimiyeti altına girmeye iten sebepler üzerinde durmamış, sadece taraflar arasında süzeren-vassal (koruyan-korunan) ilişkileri olduğundan bahsetmiştir. Onun anlattığına göre Özbek Hanı Abdullah Keleş Nehri sahilinde bulunduğu bir sırada, Kazak sultanları tarafından kendisine gönderilen bir ulak şu haberi iletmişti:

¹¹¹ Kazakistan Tarihi, a.g.e., s. 393

¹¹² Kazakistan Tarihi, a.g. e., s. 290

¹¹³ Kazakistan Tarihi, a.g. e., s. 289

“Bütün sultanlar size karşı duydukları sonsuz saygı ve sevgi dolayısıyla tâzimlerini bildirip, selam, dua ve niyazlarını sunmaktadırlar. Onlar, han hazretleriyle ihlâs, samimiyet ve tam teslimiyetle müttefik olarak yaşamayı arzu ettiklerini ve ayrıca yapmış oldukları ittifak ve anlaşmaya da sadık olduklarını belirtmişlerdir”. Yine Şeref-nâme-i şahi’ye dayanarak verilen bir bilgiye göre ise 24 Mayıs 1579’da Abdullah Han’ın sarayına Kazaklardan bir ulak gelerek, “ihlas, sadakat, dostluk, itaat ve ittifaka bağlılık” mesajı iletmıştır. Ancak bu anlaşmanın tarihi ve şartları hakkında diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Eldeki tek bilgi, 1579’a kadar Abdullah Han’la Kazak Hanı Hak-Nazar arasında muhtemelen bir anlaşmaya varıldığı ve ittifak yapılmış olduğu şeklindedir.¹¹⁴

Hak Nazar Han’ın detaylı şeceresi bilinmemektedir. Adları açıklanmayan iki oğlu, 1580 yılı nisan ayında Baba Sultan’ın adamları tarafından öldürüldü. Mungatay ve Din Muhammed adındaki diğer iki oğlu ise, 1588’de Taşkent vilayetinde Abdullah’a karşı başlatılan ayaklanma faaliyetine bizzat iştirak ettiler. Hak Nazar’ın Tinim Sultan (Tiniş Sultan) adlı oğlu ise 1600-1605 yıllarında Taşkent valisiydi.¹¹⁵

Buharalı Abdullah Han tarafından 1579 yılında Taşkent yakınlarında bozguna uğratılan Baba, kuzeye doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Kazak Hanı Hak Nazar, bu maceraperest komşusundan kurtulmak için bir komplo hazırlayarak onu öldürmek istiyordu. Baba, bu planı tesadüfen öğrendi ve kendisine komplo kuranları yakalattı. Hak Nazar’ın iki oğlunu Taşkent yakınlarında ve Çimkent yolu üzerinde bulunan Şarap Han bölgesinde öldürttü. Kısa bir zaman sonra da Hak Nazar’ı ortadan kaldırdı (1580).¹¹⁶

Halk arasında Hak Nazar Han’ın adı rahmetle anılmaktadır. Hak Nazar’ın hatırası sadece üç Kazak Cüz’ün (Ulu-Cüz, Orta-Cüz, Küçük-Cüz) onun döneminde oluştuğuna inanan Kazaklar arasında değil, aynı zamanda Başkurt ve Nogaylar arasında da saygı ile yaşatılmıştır.¹¹⁷

¹¹⁴Kazakistan Tarihi, a.g. e., s 291

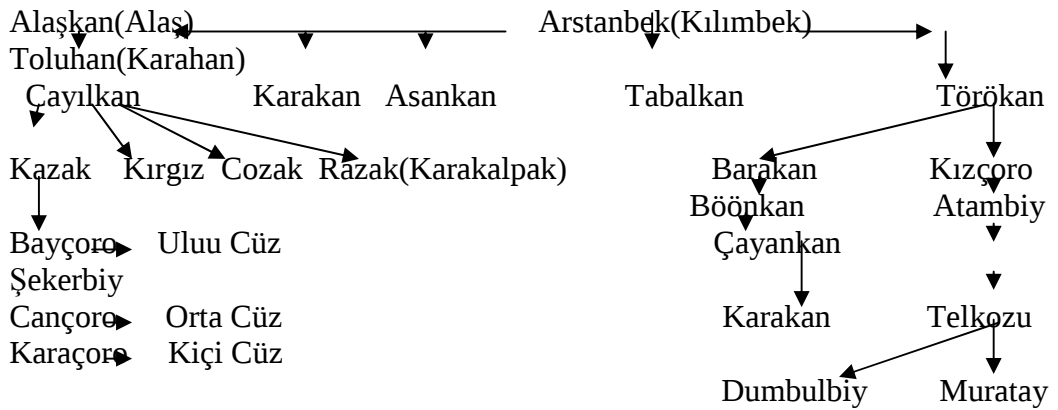
¹¹⁵ Kazakistan Tarihi ,a.g. e., s 291

¹¹⁶ Tınışbayev.M, **Materiyalı k İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda**, Taşkent, 1912, s. 48-49

¹¹⁷ Klyashornıy. S.G., Sultanov.T.İ,a.g.e., s. 291

Orta Asya tarihinde etkin rol oynayan Kazak Türklerinin *Ulu-Cüz*, *Orta-Cüz*, *Küçük-Cüz* kabile teşkilatı Hak Nazar zamanında oluşmaya başlayıp günümüze kadar intikal etmiştir. Bu kabilelerin bölüklerine göre isimleri aşağıda belirtilmiştir.

Kırgız şecerelerinde bazı Kazak urukları Kırgızlara dâhil boylar arasında zikredilmektedir. Aşağıda sunulan şemada da Kazakların Alaşkan oğullarından geldiği Alaşkan'ın Cayılkan adlı oğlunun Kazak, Kırgız, Cozak ve Razak (Karakalpak) olduğu belirtilmiştir¹¹⁸

D. DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ SAİDİYE HANLIĞI

Yarkend Hanlığı veya Kaşkar Hanlığı olarak da isimlendirilen Saidiye Hanlığı bugün Çin'in batısında bulunan ve Çin Türkistan'ı veya Sinkiang (Sincan, gincan) denilen bölgede kurulmuştur. Burası tarihte Doğu Türkistan, Küçük Buhara, Kaşkarya ve Altı Şehir (Aksu, Üç Turfan, Hotan, Kaşkar, Yarkend ve Kuça) isimleriyle de anılmıştır. Bölge için ayrıca Tarım Havzası ismi de kullanılmıştır. Bu bölgede XVI. yüzyılın başında kurulan hanlık, ismini devleti kuran Sultan Said Han'dan (1514–1533) almıştır. Said Han, Çağatay Han neslinden Tuğluk Timur'un soyundan gelmektedir. Mâverâünnehr'de Özbeklere karşı başarılı olamayacağını anlayan Sultan Said Han, bölgeyi terk ederek Mirza Ebubekir'in

¹¹⁸ Barganbek'in Arstanbek (Kılımbek) oğlundan dağılanlar. Ek bilgi için bakınız; Esenkul Törökan uulu, **Kırgızdardın Kısaça Sancırası**, Bişkek, 1995, s.11

hüküm sürdüğü Kaşkar'a gelmiştir. Sultan Said onu yenilgiye uğratarak 1696 yılına kadar varlığını devam ettirecek ve neslinden birbiri ardı sıra on dört hanın iktidara geleceği bir hanlık kurmuştur.¹¹⁹

Said Han'ın babasının ismi Ahmed Han idi, bu zat hakkında Tarihi-i Reşidi'de şöyle belirtilmektedir: “Sultan Ahmet Han'ın 18 oğlu vardı. En büyükleri, Mansur Han'dı. Ondan sonra, babasının ardından eceliyle ölen İskender Sultan geliyordu. Sonra, Sultan Ahmed Han ağabeyi Sultan Mahmud Han'a yardım için gittiğinde 14 yaşında olan Sultan Said Han geliyordu.”¹²⁰

1502'de Sultan Mahmud Han'ın yeni kurulmuş bulunan Özbek devletinin hanı Şeybani'nin eline esir düşmesi ve 1508'de öldürülmesiyle Çağatay devleti yıkılmıştı. Sultan öldürüldükten sonra onun biraderzadesi Said Han, Afganistan'daki Babür Şah'ın yanına kaçmıştı. Babür'ün 1511'de Batı Türkistan'ı Özbeklerden geri almak için yaptığı sefere Said Han da iştirak etmiş ve Fergana'yı ele geçirmişti. Fergana'yı dört yıl idare etmişse de, Özbekler kuvvetlerini tekrar toplayıp Fergana'ya hücum etmeye başladı. Said Han, Fergana'yı bırakarak Kaşkar'a hücum edip Ebubekir (Ebû Bekir) Mirza ile savaşa başladı. Beş ay devam eden savaşta Ebubekir (Ebû Bekir) Mirza kati olarak yenildi, Altı Şehir ve Tanrı Dağları'nın şimâlindeki ülkeler Said Han'ın eline geçti. Yarkent şehrinde toplanan kurultayda Said Han, Büyük Han ilan edildi.¹²¹ Said Han'ın Kaşkar (Saidiye Hanlığı) devletinin başına geçmesi 920 yılı Recep¹²² ayında vukua geldi.¹²³ Said'in, Han seçilmesiyle, “Saidiye” veya “Hocalar” devri başlamış oldu.¹²⁴ Bir yıl sonra Mansur Han'ın itaat etmesiyle memleketin hududu doğuda Çin Seddi, kuzeyde Balkaş Gölüne kadar genişlemiş oluyordu.¹²⁵

Said Han 928'de (miladi: 1521) oğlu Raşid Sultan'ı Moğolistan'a götürdü. Tüm Moğolistan'ı ve Kırgızları tâbi kıldı. Moğolistan halkından pek çoğu

¹¹⁹ Bilal Çelik, **Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları** (1514-1762), “*History Studies International Journal Of History*” (Online), Volume 4 Issue 4, November, 2012, s. 66

¹²⁰ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s. 295

¹²¹ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, 1952, s.16

¹²² 1514'cü yıl Mayıs veya Haziran ayı

¹²³ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s. 299

¹²⁴ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.15

¹²⁵ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s.16

Raşid Sultan'ı destekledi. Nihayetinde Mangıtların üstünlüğü sebebiyle Deşt-i Kıpçak'da daha fazla kalamayan Özbek-Kazaklardan 200 bin kadar kişi Moğolistan'a geldi. Onlara karşı koymak imkansızdı, bu yüzden Raşid Han adamlarıyla birlikte Kaşkar'a çekildi.¹²⁶

Bu arada Said Han, biri 925, diğeri 936 senesinde (1519 ve 1529-30) olmak üzere Badahşan'ı iki kez istilâ etti.¹²⁷ Said Han 934 (miladi: 1527) yılında, Mirza Haydar Duğlat'ı Raşid Sultan'la birlikte Badahşan'la Keşmir arasındaki Balur'a gönderdi. Said Han'ın askerleri zafere ulaşarak yüklü bir ganimetle geri döndüler.

Sultan Said Han, asil, mesut ve müreffeh bir beydi; hünerli ve iyi vasıflarla mücehhezdi. Öldüğünde yaklaşık 48 yaşındaydı. Onun hayatının idaresi kusursuzdu. Türkçe ve Farsçayı fasih bir şekilde konuşur; birisine bir inayet gösterdiğinde, konuşmadan önce yüzü kızarırdı. Daima şen şakrak, açık kalpli, cömert ve sevgi doluydu. Örneğin bir savaşta Maksut Ali adlı birisi hanı sol omuzundan okla vurmuştu; yara öyle şiddetliydi ki Han bundan iki yıl çekti ve bu yüzden öldü. İzdırıp çektiği günlerde bazı kimseler hanın öcünü alması için Maksut Ali'yi yakaladılar. Fakat Han, huzuruna getirildiğinde ona çok yumuşak davrandı ve üzerinde tek bir elbise olmasına rağmen ona verdi. Ayrıca onu kendi mevkebine aldı ve "Benim canım sıkındı, sen sefalar getirdin." diyerek onunla dost oldu. İkisi de hayatlarının geri kalanında arkadaş kalmayı sürdürdüler. Onun ılımlılığı mükemmelliğin en yüksek derecesinde idi. Onun cömertliği öyleydi ki, bazen kendi evinin ihtiyaçları dahi tükenir, hatta kiler bile boşalırdı. Hareme gidip kendi yemeğini kendisi alırdı. Bu sebeple onun masrafları devletin gelirini geçiyordu.¹²⁸

Handan daha doğru bir okuyucu yoktu. Hatta yazı bozuk olsa da, o nazım veya nesri tereddütsüz okurdu. Öyle bir okurdu ki, dinleyiciler onun ezbere bildiğini sanırlardı. Talik yazısını mükemmel yazardı, ayrıca Türkçe ve Farsça yazımı da kusursuzdu. Türkçe çok iyi inşa telif ederdi. Diğer insanlar bunu büyük zorlukla ve özenle zar zor yazarlardı. Şiir yazmada böyle bir iktidar ve yeteneğe

¹²⁶ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.300

¹²⁷ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.301

¹²⁸ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.303

çok nadir rastlanırdı. Ezberden hiçbir şiir söylemezdi, fakat meclislerde ve cemiyetlerde bir divanı açar ve ona bir vezin ve kafiye verilirse irticalen söylerdi. Bir şiiri bir veya iki defa tekrarlasa, herkes onu hatırlardı; fakat birisinin onu kopyalamasından hoşlanmazdı.¹²⁹

Tibet'e vardığı günlerde dam-giri'den¹³⁰ çok zayıflamış ve incelmışti. Tibet'teki konaklama süresinde hiç iyileşemedi. Yine de her şart altında dönüş yolculuğunu yapmak zorundaydı. Dam-girinin iyice yayıldığı bir noktaya geldiğinde, onun muttaki ruhu mübarek diyara uçtu. Bu olay, 939 yılının (miladi: 1533) sonunda vukua geldi.¹³¹

Said Han'ın ölümünden sonra iktidara gelen oğlu Abdürreşid Han (*başka kaynaklarda bu isim; Abd ar-Raşiddin ve çoğunlukla Raşid olarak geçmektedir. 1533–1560*) döneminde merkezî yönetimi güçlendirmek adına hanlıktaki etkin kabileler sindirilmiştir. Ancak onun zamanı oldukça sıkıntılı geçmiştir. Özellikle, hanlığa yönelik Kazak ve Kırgız kabilelerin saldırıları hükümdarı uğraştırmıştır. Hatta bu kabilelerin hanlığa düzenledikleri akınlardan birinde hanın büyük oğlu Abdullatif öldürülmüştür. Bütün bu olumsuzluklara rağmen onun iktidar devresi sanatsal gelişmelere tanıklık etmiştir. Ayrıca bu dönemde hanlıkta yaşayan kabilelerin büyük oranda İslamlaştığı ve yerleşikliğe geçtiği müşahade edilmektedir.¹³²

Raşid Han'ın 1570 tarihindeki ölümünden sonra Şücaeddin Ahmet Han (*bu isim başka kaynaklarda Şaba ed-Din Mahmud olarak geçmektedir. Ölümü-1580*), ondan sonra Abdülkerim Han (ölümü 1594), ondan sonra Mehmet Han (ölümü 1602), ondan sonra Abdüllatif Han (ölümü 1627) tahta çıktı. Abdüllatif Han'ın ölümünden sonra prensler arasında taht kavgası çıktı. Abdallah Han 10 yıllık mücadeleden sonra galip gelerek hanlık tahtını işgal etti ve 1638'de Han ilân edildi. Abdallah Han'ın ilk hanlık devri çok parlak idi. Hokand ve Taşkent devletleri vergiye bağlandı. Yurt içinde büyük su kanalları açıldı ve büyük

¹²⁹ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.304

¹³⁰ Buradaki kelime damgir'dir. Sözlükte nefes tutulması veya kesilmesi anlamına gelir; fakat yazarın işaret ettiği hastalık nefes darlığı ve yüksek rakımlarda havanın azalmasının sebep olduğu diğer sıkıcı belirtilerden doğan bir hastalıktır.

¹³¹ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.303

¹³² Bilal Çelik, a.g.m., s. 66

medreseler inşa edildi. Bu medreselerden Kaşkar, Yarkent ve Hoten’de Hanlık Medrese namıyla üç medrese mevcuttu. O devirde Moğolistan’ın batısı ve Altay eteklerinde epeyce kuvvetlenmiş bulunan Kalmak’ları muvaffakiyetle yenerek Altaylar’a çekilmeye mecbur etti.¹³³

Hindistan’daki Timur Oğulları Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan Abdallah Han, 1664’te Mir Hacı Pulad’ı elçi olarak Hindistan’a gönderdi. O devirde Hindistan hükümdarı olan Babür’ün beşinci kuşaktan torunu Alemgir (1618-1658-1707), 1665 yılında, Hoca İshak’ı elçi olarak Kaşkar’a gönderdi. Fakat, o sıralar Kaşkar’da kargaşa olduğunu duyunca, Hoca İshak yolun yarısında Hindistan’a geri döndü.¹³⁴

Kalmaklar, Kazakları yenerek itaat altına aldıktan sonra büyük bir ordu ile İli ve Beşbalık’a hücumla başladılar ve 1659 yılında Abdallah Han’ın ordusunu yendiler. Böylece Tanrı Dağları’nın kuzeyindeki ülkeler Kalmak istilâsı altına girmiş oldu. Abdallah Han hükümdarlığının ikinci yılında Kalmaklara bir kez daha yenildi. Bu yenilgi sonucunda Turpan ve Kumul bölgeleri Kalmakların eline geçti. Bu suretle Abdallah Han’ın elinde yalnız Altı Şehir bölgesi kalmış oluyordu. Bundan dolayı hanın oğlu Yolbars Han, babasına karşı isyan etti. Han, 1667 yılında mağlup olarak Hindistan’a gidip akrabası olan Evrengzip Alemgir’e misafir olmuş, 1669’da Keşmir’de ölmüştür. Mezarı Keşmir Şahlar mezarlığındadır.¹³⁵ Aynı yıl, Yolbars, Han oldu; fakat o da kardeşi Abdü’l-Mü’min tarafından mağlup edildi ve zalim ilan edilmek suretiyle 1670’de öldürüldü. Taht, Abdallah’ın kardeşi İsmail Han’a intikal etti. İsmail Han, memleketini huzura kavuşturdu.¹³⁶

1676’da Hidayetullah Hoca isminde bir tarikat şeyhi İsmail Han’a karşı ansızın isyan edip hanı esir etti ve kendisini Han ilân etti. Bu gaasıba karşı hanlık ailesinden Mehmet Emin Han harekete geçerek Yarkent’e hücum edince Hidayetullah Hoca esir İsmail Han’ı yanına alarak İli’ye kaçtı ve tahta Mehmet Emin Han çıktı. Hidayetullah Hoca, Kalmak Hanı Galdan’ı, Altı Şehir’i almaya teşvik etti ve bütün müritleriyle ona yardım etmeyi vâdetti. Galdan Han,

¹³³ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 17

¹³⁴ İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.27

¹³⁵ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 17

¹³⁶ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.15

Hidayetullah Hoca'nın, bir mansap açgözlüsü olduğuna inandıktan sonra onu yanına alarak 60.000 Moğol askeriyle Altı Şehir'e yürüdü. Mehmet Emin Han ise Aksu şehrinde savunma için hazırlandı ve 1679 baharında savaş başladı. Han'ın müdafaası çok şiddetliydi. Galdan Han geri dönmeyi düşünürken Kaşkar'da Hidayetullah Hoca'nın müritleri tarafından büyük bir isyan çıkarıldı. İki düşman arasında kalan Mehmet Emin Han, Yarkent'e ricat etmeye mecbur kaldı. Böylece Aksu ve Kaşkar vilayetleri Galdan'ın eline geçmiş oldu.¹³⁷

Mehmet Emin Han, Yarkent şehrinde şiddetli bir müdafa savaşı verirken, Hoca'nın hain müritleri şehrin bir kapısını Kalmaklara açtılar ve Mehmet Emin Han arkadan vurularak şehit düştü. Bununla 165 yıllık ulusal devlet yıkıldı.¹³⁸

1. Saidiye Hanlığındaki Ak Dağlılar ve Kara Dağlılar

Kendilerini, doğrudan doğruya Hz. Peygamber'in (S.A.V.) halifesi olarak kabul eden Hocalar (veya Seyyidler), XIV. yüzyılın ortalarından beri İslâmî-manevî hayatı tanzim ve tayin ediyorlardı. Üstelik kendilerini siyasî mücadeleye katılabilecek kadar güçlü hissediyorlardı. Abdü'r-Reşid'in sarayında, hükümdarın ve halkın mutlak itimadını kazanmış olan Mahdum-i Azam yaşıyordu. Mahdum-i Azam'ın ölümünden sonra, oğulları iki ayrı dinî fırkaya ayrıldılar; İşan Kâlan, "İşkiya" tarikatını; Hoca İs'ak Veli de, "İs'akiye" tarikatını kurdular. Bu tarikatların talebe ve mensupları, tarikat kurucularının yolunda yürüyerek; İşkiyalıların dâhil olduğu Ak Tağlık (Ak Dağlılar) ve İs'akiyelerin bağlı bulunduğu Kara Tağlık (Kara Dağlılar) gruplarına ayrıldılar. Ak Tağlık'ın merkezi Kaşkar, Kara Tağlık'ın merkezi de Yarkent oldu. Her iki tarikat grubu da, hükümdarlarını etkileyebiliyor, fakat aralarında bir hükümdar çıkaramıyorlardı. Bu tarikatler, birbirlerinin amansız rakibi oldular. Raşid'in ölümünden sonra, İslam kisvesi altında memleketi parçalamakta olan bu iki grup arasındaki çekişmeleri Mansur da (öl.1545) önleyemedi. Bu iç çekişmeler, hanların da seçimini etkiliyordu.¹³⁹

¹³⁷ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 18

¹³⁸ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 18

¹³⁹ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.16

İki taraf giydikleri kıyafete bağlı olarak Ak Tağlık ve Kara Tağlık olarak ikiye ayrılıyorlardı. Bu hocalardan Appak Hoca Ak Tağlıkları temsil etmekteydi. Yarkent hükümdarı İsmail, şahsi otoritesini zedelediği için Appak Hoca'yı bölgeden kovmuş, o da bundan dolayı siyasî ve askerî destek aramıştır. Bu desteği Kalmakları parlak dönemine götürmeye çalışan Galdan'da bulacaktır. Appak Hoca, Tibet'e Dalay Lama'nın yanına gitmiş ve onun da tasviri ile Galdan, Kaşkarya'yı işgal ederek, İsmail Han'ı esir almış ve İli üzerindeki Kulca'ya sürmüştür (1678-1680). Bu hadise ile Saidiye Hanlığı topraklarında 77 yıl sürecek Hocalar Dönemi başlamış olur. Bu devir içinde Hocalar, her yıl Kalmaklara 100 bin madenî para vergi vermişlerdir. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı 3,5 ton gümüşe eşitti. Bu vergi Altı Şehir'deki her ailenin gelirinin %55'i ile karşılanmaktaydı.¹⁴⁰

Galdan, Appak Hoca ve oğlunu Yarkent ile Kaşkar'a vali olarak atamıştır. Böylece bütün Kaşkarya, Kalmak hanlarının valisi olarak görevlendirilmekten hiç de utanç duymayan Hocaların valiliğine tanık olmuştur.¹⁴¹

Appak Hoca'nın ilk icraatı Kara Tağlık hocalarını öldürterek, muhaliflerin önünü kesmek olmuştur. Kara Tağlık hocalardan ikisi; Şuayip ve Danyal, Keşmir'e kaçmak zorunda kalmışlardır. Appak Hoca, Kalmaklar'ın gölgesinde iktidarını devam ettirmesinden dolayı halk nazarında oldukça kötü durumda bulunuyordu. Bunun üzerine kukla bir hükümdar temin etmenin gerekli olduğuna inanarak, Turfan'da bulunan İsmail'in küçük kardeşi Mehmet Emin Han'ı getirerek başa geçirdi.¹⁴²

Mehmed Emin biraz da Appak Hoca'nın teşvikiyle Kalmaklara karşı tavır almış, bu faaliyetlerinin sonucunda bir çok Kalmak öldürülmüş, bir kısmı da esir düşmüştür.¹⁴³ Mehmed Emin, Kalmakların yeni bir seferine karşı koyamayacağını anlayarak Keşmir'e kaçmış ise de yakınlarından birisinin düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmüştür. Mehmed Emin'den sonra Appak Hoca yine Kalmaklara dayanarak iktidarını devam ettirmiştir. Appak Hoca bir han olarak tanınabilmek

¹⁴⁰ Mehmet Alpargu, **Türkistan Hanlıkları**, "Türkler Ansiklopedisi", Cilt VIII, Ankara, 2002, s. 588

¹⁴¹ Mehmet Alpargu, a.g.m, s. 588

¹⁴² İklil Kurban, **Hocalar Devri**, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992, s.77

¹⁴³ Mehmet Atıf, **Kaşkar Tarihi**, Kınkale, 1998, s. 136

için İsmail Han'ın kız kardeşi ile evlenmiştir. Bu kadın, Hanım Padişah olarak bilinmektedir. Hanım Padişah çevirdiği entrikalar sayesinde kendi oğlu Mehdi Hoca'yı tahta oturtmuş, ancak kısa bir süre sonra o da öldürülmüştür.¹⁴⁴

Bu sırada Doğu Türkistan'da aktif durumda olan beylerin güçleri oldukça zayıflamıştır. Kalmaklar (Cungarlar), Çin'in bölgeye harekâtı üzerine Doğu Türkistan üzerindeki denetimlerini sürdüremez konuma gelmiştir. Çin, daha sonra Kalmaklara karşı başarılı bir mücadelenin ardından Doğu Türkistan'a da müdahale etmiştir.¹⁴⁵

II.TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA BOYLAR, ETNİK YAPILAR VE KIRGIZLARLA İLİŞKİLERİ

A. ÖZBEK BOYLARI

Özbeklerin bir millet haline geçiş süreci XX. yüzyılın başlangıç tarihine kadar sürmüştür. Bu süreçte üç taife mevcut idi. 1- Kabilelere ayrılmadan tarımla ve ticâretle uğraşarak yerleşenler; 2- Koş Özön bölgesine gelen Türk kabileleri ve Cengiz Han devrindeki Türk ve Moğol kabilelerinin (Karlu, Barlas ve başkaları) soyları. Bunlar konargöçer yaşayarak, kabile geleneklerini muhafaza etmişler, çoğu da kendilerini “Türk” diye isimlendirmişlerdi; 3- XV-XVI. asırdaki Deşt-i Kıpçak Özbek kabilelerinin soyudur. Belirttiğimiz bu Özbek kabilelerinin çoğu o tarihlerdeki isimlerini (Kıpçak, Nayman, Kanglı, Kıtay, Konurat, Mangıt v.b.) koruyup, XX. asrın başında Özbek ulusunu oluşturmuştu. Burada belirtilen toplumların her birinde ayrı özellikler olsa bile, onların dilinde ve medeni geleneklerinde benzerlik mevcut idi. Burada belirttiğimiz kabilelerden veya toplumdan, Özbek halkı oluşmuştu. Özbeklerin şekillenmesine Oğuzlar da katkı sağlamıştı.¹⁴⁶

Özbeklerin Kabile teşkilatına gelince, Zeki Velidi Toğan'ın Türkili-Türkistan ve Yakın Tarihi adlı eserindeki bilgilere bakacak olursak: “Özbek” leri her yerde “doksan iki boy Özbek” (Toqsan iki bavlı Özbek) diye anıyorlar. Bav,

¹⁴⁴ İklil Kurban, **Hocalar Devri**, (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992, s.79

¹⁴⁵ Mehmet Alpargu, a.g.m., s.588

¹⁴⁶ Kırgız SSR İlimder Akademiyası, **Kırgız Sovet Ansiklopediyası**, Cilt-IV “Özbekter”, Frunze (Bişkek) 1979, s. 536

boy (kabile) demektir. Başkurtlar için de “On iki müttefik boy Başgurt” denilir. Özbeklerde bu 92 kabileyi sayan bir “Nesebnâme” vardır. Nesebnâmenin XVI-XVII. nci asırlarda yazılan nüshalarıyla yeni nüshaları pek az bir farkla aşağı yukarı aynıdır (meselâ- Akhund Kurbanali ve Khanikov ve Şeyh Süleyman neşirleri). Şüphe yoktur ki bu nesebnâme, Özbeklerin Altın Orda zamanındaki, yani Mangıt- Nogay ve Kazakların ayrılmalardan önceki heyette bulunan kabileleri saymaktadır.¹⁴⁷

Kabile isimlerinden 33 kadarı Moğol kabilelerinin, diğerleri ise Cuci Ulusundaki bütün meşhur Türk kabilelerinin, birçoğu da bugün bilinmeyen kabilelerin adıdır. Özbekler gelmeden önce Mâverâünnehir’de yaşayıp sonra onlara iltihak eden Barlas, Kavçın gibi kabileler burada yoktur. Zikrolunan Moğol kabileleri ise elbette Cuci ulusuna gönderilen Moğol kıtalarını teşkil eden Moğollardır.¹⁴⁸ Moğolca ad taşıyan kabilelerin büyük kısmı Mâveraünnehir ve Harezm’de bulunuyorlardı.

Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi Türk sivilizyasını araştırma merkezinin 2002’de baskıya çıkardıkları Kırgızların ve Kırgızistan’ın Tarihiy Bulaktarı, kitabında Kırgızların ve Kırgızistan’ın tarihi hakkında bilgileri içeren X-XIV. asırlardaki Arap, Fars ve Türk dillerindeki tarihi ve coğrafi eserlerden alınan bilgilerin Kırgızçaya tercüme edilenleri belirtilmişti. Biz de burada, bu kitabın 299’cu sayfasında değerli kaynaklarla belirtilen Özbek boylarını aşağıdaki tabloda şu şekilde gösterebiliriz:

I	Madcmu at-tavarih yazısındaki (el c.s 17a-18a; T. bas,22-23-s)	II	Tuhfat at-tavarih-i hani yazısındaki (LO İVAN el yazısı, 468, B.2666)	III	Özbekistan Çığıstanuu Enstitüsünün (Doğu Araştırma) 4330.3 el yazısı B.1326
1	Ming: مېڭ	1	Ming: مېڭ	1	Ming: مېڭ
2	Yüz: يوز	2	Kırgız: (قرغېز)	2	Yüz: يوز
3	Kırk: قرق	3	Yüz: يوز	3	Kırk: قرق
4	Calair: جلاير	4	Kırk: قرق	4	Ong: اوندك
5	Saray: سراي	5	Ong: اوندك	5	Ongaçit:
6	Kongrat: قوندغورات	6	Ongaçit:	6	Calair: جلاير

¹⁴⁷ Zeki. V.T, *Türkili-Türkistan ve Yakın Tarihi*, Cilt I. İstanbul 1981, s. 42-43

¹⁴⁸ Zeki. V.T,a.g.e., s. 43

7	Alçin: (الچين)-الچين	7	Calair: جلاير	7	Saray: سراي
8	Argun: ارغون	8	Kongrat: قوڭغورات	8	Hıtay: خطاي
9	Nayman: نيمان	9	Alçin: الجين	9	Kıpçak: قهچاق
10	Kıpçak: قهچاق (قہچاق)	10	Argın: ارغين	10	Nayman: نيمان
11	Kalmak: قالماق (قلماق)	11	Saray: سراي	11	Çakmak: چقماق
12	Çakmak: چقماق (چقماق)	12	Nayman: نيمان	12	Urmak: اورماق
13	Kırgız: قهرغيز (قرغيز)	13	Kıpçak: قهچاق	13	Tuvadak (?): توادق
14	Kırlık: قهرليق	14	Çakmak: چقماق	14	Bustan, Boston: بستان
15	Türk: ترك	15	Burlat: بورلات	15	Sımrıcık: سهرجیق (?)
16	Türkmen: ترکمان	16	Sımrıcık: سهرجیق	16	Kalmak: قلماق
17	Bayaut: بهاولت	17	Bulat.h.b: بولاتحب	17	Karluk: قرلق
18	Burlan: بورلان	18	Katagan: قاتقان	18	Karagan: قاتقان
19	Şımrıcık: شمرجیق (شمرجیق)	19	Kileçi: كهپهچي	19	Arlat: ارلات
20	Kabaşa (?): قهشه ققهه	20	Kineges: كينكس	20	Argun: ارغون
21	Nucin (?): (نحن) نجن	21	Buyuruk: بويرك	21	Barlas: برلاس
22	Kileçi: (كهپهچي) لهپهچي	22	Uyrasut: اوي راست	22	Buytay: نويغاي
23	Kilekeş: كهپهكش	23	Kıyat: قهيات	23	Kineges: كينهكس
24	Burat, Buryat (Borot): بورات	24	Hıtay: خطاي	24	Kilaci, Kileçi: كيلاجي
25	Ubrat, Ubryat: اويرات	25	Kanglı: قنكلي	25	Buyurak: بويراك
26	Kıyat: قهيات	26	Ur (veya) Avar: اور	26	Oyrat, Oyrot: اويرات
27	Hıtay: خطاي	27	Cubaladci (?): جوبللجي	27	Kıyat: قهيات
28	Kanglı: قنكلي	28	Tuyci, Tuyçi: تويجي	28	Kungrat: قنغورات
29	Uryuz: اوريوز	29	Buyut: بويوت	29	Kanglı: قانغلي
30	Cunalahi: جودالاحي	30	Cıyt: جيت	30	Uz: اوز
31	Kuci, Kuçi: قوجي	31	Cilcut: جيلجوت	31	Culaci: جولاجي
32	Utarçi: (اوتارچي) اوتارجي	32	Buyat: بويات	32	Cusulaci: جوسولاجي
33	Futdçi: قولدجي	33	Uymaut: اويهاوت	33	Kuci, Kuçi (?): قحي

34	Cıyıt: جیت	34	Arlay: ارللی	34	Utarçı: اوتارچی
35	Cuyut: جویوت	35	Kerait: کرایت	35	Fuladçı: فولادچی
36	Culcut: (جلجوت) جلجوت	36	Ongut: اونگوت	36	Cuyut: جیوت
37	Turmaut: تورماوت	37	Tangut: تانگوت	37	Cıyıt: جیت
38	Uymaut: اویماوت	38	Mangit: هنگیت	38	Caldcut: جلجوت
39	Arlat: ارلات	39	Calcut: جالجوت	39	Buyazut (?): بویازت
40	Kereit: کریت	40	Masit: هست	40	Uymaut: اویماوت
41	Ongut: اونگوت	41	Merkit (?): هرکیف	41	Kerait: کرایت
42	Tangut: تانگوت	42	Burkut: بورقوت	42	Bagan: باغان
43	Mangut: مانگوت	43	Kiyat: کیات	43	Ongut: اذغت
44	Calaut: جالوت	44	Kuralas: قرالاس	44	Tangut: تغت
45	Mamasit (?): هماسیت	45	Oglen: اوکلان	45	Mangit: ممغت
46	Merkit: مرکیت	46	Karı: قاری	46	Merkit: مرکت
47	Burkut: بورقوت	47	Arab: عرب	47	Burkut: بورقوت
48	Kiyat: کیت	48	İlaci, İlaçi: ایلاجی	48	Masid: هسد
49	Kuralaş: (فورملاش) قورملاش	49	Cuburgan: جویرغان	49	Kiyat: کیت
50	Oglen (?): اوکلان	50	Kışlık: قشایق	50	Oglen (?): اوکلان
51	Karı: قاری	51	Giray, Girey: کرای	51	Alçin: الجین
52	Arab: عرب	52	Türkmen: ترکمان	52	Karı: قاری
53	İlaci, İlaçi: ایلاجی	53	Durman: دورمن	53	Garib: غریب
54	Cuburgan: جهورغان	54	Tabın: تابین	54	Şuburgan: شهرغان
55	Kışlık: قشایق	55	Tama: تامه	55	Kışlık: قشایق
56	Giray, Girey: کبرای	56	Ramadan: رمدان	56	Türkmen: ترکمان
57	Durmen: (تابین) دورمن	57	Mitan (?): هپتن	57	Durmen: دورمان
58	Tabın: تابین	58	Uyşun: اویشون	58	Tabın: تابن
59	Tama: (تامه)	59	Buriya: بوریه	59	Tam: تام
60	Ramadan: رمدان	60	Hafiz: حافظ	60	Ramadan: رمدان
61	Uyşun: اویشون	61	Uyurci, Avirdci: اویرجی	61	Mitan: هپتن
62	Baday: (بادان)	62	Cuyrasut: جویراست	62	Uyşun: اویشون
63	Hafiz: حافظ	63	Buday: بدای	63	Buse: بوسه
64	Uyurci, Avirci: اویرجی (اویرجی)	64	Banaş: بغاش	64	Hafiz: حافظ
65	Curat: جورات	65	Tatar: تاتار	65	Kırgız: قرغز
66	Tatar: تاتار	66	B.dc.k.r: بجقر	66	Tatar: تاتار

67	Yurga: يورغا	67	Sulduz: سولدوز	67	Yac.k.r: ياجقر
68	Bataş: باتاش (تاباش)	68	Azak: ازاق	68	Sulduz: سلدوز
69	Kauçin: قوجين	69	Kalmak: قالماق	69	Kalıbay (?): قلوای (?)
70	Tubay: توبای	70	Karakalfak: قراقلفاق	70	Ducir (?): دوجر (?)
71	Tylay, Tleu: تیلو	71	Sanvadan (?): سنوادان	71	Dcurat: حورات
72	Kardari: کرداری	72	Tubay: توبای	72	Buday: بدای
73	Sanhiyan: سنخیان	73	Tilay: تهللو	73	Oglan: اوغلان
74	Kırgın: قرغین	74	Kiradi: کرادی	74	Kurlaut: کورلاوت
75	Şirin: شرین	75	Saktiyan: سکتیان	75	Çinbay, Çimbay: چینبای
76	Oglan: اوغلان	76	Kırkın: قهرین	76	Mahdi: مهدی
77	Çimbay: چیهبای	77	Şirin: شیرین	77	Çilkas: چلکس
78	Çehel kas, Çarkas: جهلکس (چرکس)	78	Oglan: اوغلان	78	Uygur: اویغور
79	Uygur: اویغور	79	Kurlat: کورلات	79	Arap (?): اعر (?)
80	Anmar (?): انههار	80	Baglan: بغلان	80	Kur: کور
81	Yabu: یابو	81	Çimbay: چینبای	81	Nikuz: نیکوز
82	Targıl: ترغیل	82	Çilkas: جهلکس	82	Kara: قرا
83	Turgak, Turgan: (تورغان)	83	Uygur: اویغور	83	Tuşlub: تشلوب
84	Geit (?), Tin: تین	84	Arnamar (?): ارنمار	84	Yabu: یابو
85	Kohat: قح	85	Yabu (?): بابو	85	Targıl: تارغل
86	Fahır: فاخر	86	Targıl: تارغیل	86	Kohat: قهات
87	Kucalık: قوجهلیق	87	Turgan: تورغان	87	Şuran: شوران
88	Şuran: شوران	88	Kohat: قحت	88	Şirin: شیرین
89	Deradcat: درجات	89	Macar: هاجار	89	Tama: تمه
90	Kimat: کمات	90	Kucalık: قوجهلیق	90	Bahrin: بهرین
91	Şuca'at: شجعات	91	Suran: سورت	91	Girey, Kirey: کرای
92	Augan, Avgan: اوغان	92	Bahrin: بحرین	92	Sahtiyan (?): سختیان

B. ÖZBEK BOYLARINDA GEÇEN KIRGIZ BOYLARI

Saray: Tarih biliminin değerli kaynak eserleri olan Mecmu' at-Tavarih ve Tuhfat at-tavarih adlı eserlerde geçen bu Özbek boyu, Kırgızların sağ kanadındaki Nalı'nın içine girmektedir. Bu boy hakkında kısa şecereleere dayanarak ayrıntılı bilgi vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz; Ak oğlanın Dolon isimli oğlu olmuştu. Dolon'un da iki oğlu bir kızı olmuş. Sağ boyları de bunlardan dağılmıştır.

1: Adığine ırkına—Börü(kurt), Bargı, Olcoke, Toke, Kara Bargı, Sarı Bargı, Tastar, Kökçe Oğlu, Elçibek, Sart, Savay, Coru, Arday, Munak, Akbura, Kara Bağış¹⁴⁹.

2: Tağay ırkına-Bogorston, Koylon, Kılıcır, Karaçoro.

A: Bogorston'don-Solto,

B: Koylon'don-Cediğer,

C: Kılıcır'dan-Sarıbağış, Buğu.

D: Karaçoro'don-Bağış. Tağayın diğer oğullarından; Sayak, Azık(AS), Çerik, Celden, Konurat.

3: Nalı'dan:(Kız, kocası Kökö): Kökö soyu belirtilmeyip, Nalı hanımdan; Moğol ve Dop diye iki oğul söylenilir. Onlardan dağılan soylar; Kudağacı, Capalak, Tölöykön, Coş, Cilkeldi, Sarılar, Saray, Kök Catık, Sokolok, Teyne, Erkekaşka, Moğol.

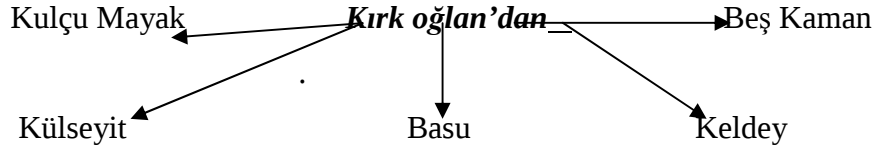
Alçın: Özbeklerin içindeki bu boy, Kırgızların Sol Kanat'ındaki, Basız boyunun içinde bulunmaktadır. Basız boyu hakkında şu bilgileri verebiliriz: Basızlar hakkındaki ilk bilgiler XV. asrın dokumanı olarak bize ulaşan 'Madcumı at-tavarihde' bulunmaktadır. Burada Kuu'nun 6 oğlundan biri olarak Basız belirtilir.¹⁵⁰ Bu devirde Basızlar ayrı Türk boyu idi. Bu tarihte Kırgızların önemli toplumu Hocent dağlarında, Andican, Fergana bölgelerinde bulunduğu bellidir. Kırgız şecerelerinde Basızlar, Bağış –Munduzlar ile beraber söylenir. Bazı şecerelerde Tağay beyin Orda isimli karısından gelen Cankorozdon –Cazı Bağış, Basız boyları dağılır diye belirtiliyor.

Kıpçak: Özbek boylarının içinde geçen Kıpçak boylarının tarihi çok eskilere dayanmakla beraber Kırgız boylarının Sağ Kanadı'nda bulunmaktadır. Bulunduğu bölgeler, Batken, Çüy, Narın ve Isık Göl'dür. Kırgızların içindeki Kıpçak boyu kendi içinde de boylara ayrılmaktadır, onları da şu şeklide belirtebiliriz: Kıpçak- Toraygır, Taz Kıpçak, Taymat Kıpçak, Kocomşükür Kıpçak, Camana Kıpçak, Karmış Kıpçak, Alteke Kıpçak, Omonor Kıpçak, Kabalı Kıpçak.

¹⁴⁹Saparbek Zakirov, **Kırgız Sancırası**, Bişkek 1997, 31–32.

¹⁵⁰ İzdatelstvo "Nauk" Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, **Materialı po istori Kirgizov i Kirgizi (MİKK)**, çıktı I, Moskova, 1973, s. 207

Kırk: Bu boy Kırgızlarda Sol Kola girmekte ve Kırk Oğlan olarak geçmektedir. XIII-XIV. asırda yaşayan Kırken (Kırk) boylarının yöneticisi olarak Tağay'dan bahseder.¹⁵¹ Aşağıda Sol kola giren Kırk Oğlan, boylarının şecerelede belirtilen urkları şema halinde gösterilmiştir:

Türkmen: Özbek ve Kırgız boylarının içinde geçen Türkmen boyları, günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti'nde ve Türkmen halkıyla resmi şekilde yaşatılmaktadır. Bu isim Kırgızların içindeki İçkilik boyunda bulunmaktadır.

Nayman: Timur devrinde onun en yakınında faaliyet gösteren boyların biri olarak Naymanlar belirtiliyor. Bu tarihlerde Nayman Boyunu Emir Akbuğa yönetmekle Timur'un birkaç seferinde katıldığı bilinmektedir. T. İ. Sultanayev'e göre bu boy XV-asırda Maverünnehir bölgesinde yaşıyordu. Özbeklerin içinde bulunan Nayman boyları, Kırgız Türklerin İçkilik boyunda bulunmaktadır. Nayman'lar de içinden; Baybol—Canbol—Kudaymende—Böö—Tuma—Candike—Ürkücü—Bostorgoy—Tentek—Karanayman—Sarıbay—Botkoçu—Boz—Kökö—Hodco olarak ayrılıyor.

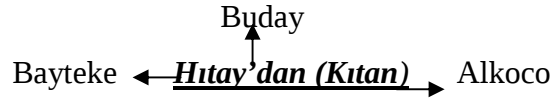
Hıtay-Kıtan (Kıtay): Özbeklerin içinde bulunan bu boy Kırgızların Sol Kanat'ına girmektedir. Yaşadıkları bölgeler Talas ve Narın. Sola giren Hıtay'ların (Kıtan'ların) ismi eskiye dayanmaktadır, hatta VIII asırdaki taş yazılan Orhon Yenisey yazıtlarında da yer almaktadır. Kök Türk Kağanı Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin hatırasına dikilen bu yazı 731 yılına denk düşmektedir. Yazıtta Kıtaylar hakkında şu ifadeler yer verilmektedir. “Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca düşmana kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş”¹⁵² Bu yazıyı günümüzdeki bilim adamları anlamlı olsun diye Kıtan'ı

¹⁵¹ Saparbek Zakirov, a.g.e., s. 5

¹⁵² Bk. Kül Tigin Yazıtı Doğu 12-13. Satır

Kıtay diye belirtmişler.¹⁵³ Eski Türklerde Kitan'ın belli bir boy olduğunu unutulmamalı. Bu fikri de Orhun Yenisey yazıları ispatlamaktadır. Biz bu yerde Kitan(Kıtay)'ların bir boy olarak hangi topluma girdiğini belirtmeye gayret edelim. Rus bilim adamı N. N. Aristov; Kitanlar(Kıtaylar), Türk içindeki bir boy idi, der. Şimdiki Kırgızların sol kanatına giren Kitan boyunun o Eski Orhon Yenisey yazısındaki, Tang hanedanını dağıtan Kitan'lar(Hıtaylar)olabilir¹⁵⁴ diye belirtiyor. Bu fikri başka araştırmalarda da görürüz.

XV-XVI. asırdan el yazı olarak bize ulaşan Mecmu'at-Tavarih'de Kuu oğlunun altı oğlunun biri olarak Suncek Kitan sayılıyor. Hem de Kitan bahadır boy önderidir. ¹⁵⁵ Kırgız şecereleri Kuu oğul'un Könök oğlundan; Munduz, Basız, Karanay. Karanay'dan Kıtay-"Hıtay"(Kitan), Saru, Dulat. Kitan'dan -Baytike, Buday, Alkoco. Baytike'den-Talpagar, Kıyra. Talpagar'dan-Edilbay, Sölpü. Edilbay'dan-Mamatkul, Bayboto. Sölpü'den -Ümöt. Ümöt'den-Koco, Baymırza. Kıyra'dan-Karaboto. Karaboto'nu Kağan Karaboto diye de isimlendirilmişti. Bu gibi boylar uzanıyor.

Kitan'ların (Hıtay) Kırgız Türkleri içinde eski boy olduğunu 'MANAS', 'KOCOCAŞ' destanları de ispatlamaktadır. Kitanlar aslında Talas'da bulunuyorsa da Celal-Abat, Çüy, Isık-Göl'e dağılmışlardı. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Kırgız Türklerin içinde de bu boy bulunuyor.

Dünya çapında ünlü Cengiz Aytmatov'un da Kitan boyuna mensup olduğunu biliyoruz. Ünlü yazarın kızı Roza Aytmatova babasının nesli hakkında şu bilgileri bizimle paylaşmaktadır; *"Bizim babamız Talaslıdır. Talas bölgesinde eskiden beri Kuşçu, Saruu ve Kıtay (KITAN) boyunun mensupları yaşamıştır. Kuşçu boyu genel olarak Talas nehrinin yukarı tarafına yerleşmişlerdir. Saruu boyu, Talas vadisinin orta kısmında, Kıtay(Kitan) boyu ise Kürküröö nehri tarafında yaşamışlardır. Biz Kıtay(Kitan) boyundanız. Şecereye bakacak olursak,*

¹⁵³ Saparbek Zakirov, a.g.e., s. 238

¹⁵⁴ N. A. Aristov, **Opıt vyasnenie etniçeskogo sostava Kirgiz-Kazakov bolşoy ordı i Kara Kirgizov**, Sankpeterburg, 1985, s. 42

¹⁵⁵ İzdatelstvo "Nauk" Glavnaya Redaksiya Vostočnoy Literaturı, a.g.e., s. 209

bizim atamız Kıtay-Hıtay(Kıtan) boyunun Tülkü adlı oğluymuş. Onun Baytike ve Buuday adlı iki oğlu olmuş. Baytike'den Töntögör ve Kıyra adlı çocukları varmış. Töntögör'ün oğullarından biri olan Şeker bizim sülalenin lideriymiş. Şeker'den Kudaynazar, ondan Konçucok, Konçucok'tan Kimbildi doğmuş. Bizim büyük babamız Aytmat, Kimbildi'nin oğludur. Aytmat'ın ise Törökul ve Rıskulbek adlı iki oğlu, Ayımkul, Karagız ve Gülayım adlı üç kızı olmuş. Birimkul Kimbildi'nin Aytmat'tan büyük olan oğludur. Onun ilk eşinden olan Alımkul, ikinci eşinden olan Özübek ve Kerimbek adlı çocukları varmış. Köydeki yaşlıların anlattıklarına göre dedemiz Aytmat, çok iyi bir terzici olmanın yanında kuyumculuğu, at eğeri ve komuz yapmayı da iyi bilen usta insan imiş. Bundan dolayı ona 'Terzi AYTMAT' lakabını takmışlar, gelinler de onu lakabıyla 'Terzi Ağabey' diye çağırırlarmış."¹⁵⁶

Tubay: Kırgızların Sağ Kanat'ında bulunmaktadır. Tubay boyu da kendi içinde boylara ayrılmaktadır, onları belirtecek olursak Tubay- Murataki, Taytorun, Tagayberdi ve Camankara'dır.

C. BUHARA HANLIĞINDAKİ ETNİK YAPI

Buhara tarihin her döneminde bugünkü önemini muhafaza etmiştir. Şehrin plânı daha çok tahripkâr olan ve sık sık vuku bulan göçebe istilâlarına rağmen, bin yılda pek az değişikliğe uğramıştır. Sâ mâniler devrinde şehir tabîî şehristan, ribat ve yüksek iç kale olmak üzere üç kısma bölünmüştü; şehristan, tepede bulunan iç kalenin hemen yanında olduğu için akarsu buraya çıkmazdı. Buradan anlaşıldığına göre, şehristan, bugün de önemini kaybetmemiş olan, yüksek merkezlerde bulunuyordu. İç kalenin yapısı, günümüzdekinden biraz farklıydı; Rîgistan kapısı (batıda) ve cami kapısı (doğuda) olmak üzere iki kapsı vardı. Bunlardan ilki Narşahî'de Gûriyân olarak geçer, ikincisi ise XII. asırda "saman satıcıları kapısı" (Alaf-Furûşân veya Kâh-Furûşân) adını taşırdı. Batı ve doğu kapıları bir cadde ile birbirine bağlıydı.¹⁵⁷ Kalenin içinde, İstahrî'ye göre Sâ mânî idarecilerin oturdukları, bir kale daha bulunurdu. Anlaşıldığına göre bu kale (kâh), Narşahî'de yedinci asırda Buhâr-hudât Bîdûn tarafından yaptırıldığı söylenen

¹⁵⁶ Roza Aytmatova, **Şeceremiz**, "Kardeş Kalemler Dergisi", Ankara, 2008, s.35

¹⁵⁷ İki kapının beşinci yüzyılda adı geçer; şimdi ancak bir tanesi mevcuttur: batı kapısı; krş. Barthold, *Ulugbeg i evo vremya*, s. 51.

kaledir. Bîdûn iç kalenin de tamiratını yaptırmıştır, ismi uzun zaman kale kapıları üzerine konan demir levhalar üzerinde muhafaza edilmiştir. Kalenin inşası bitmeden birkaç defa yıkıldığı, nihayet âlimlerin tavsiyesi üzerine Büyük ay yıldızları sayısınca, yani yedi adet taş sütun ile takviye edilince, binanın başarı ile bitirilmiş olduğu şeklinde bir rivayet vardır. Sonradan hem iç kale, hem kale yıkılmış ve Arslan-Hân Muhammed tarafından XII. asırda tamir edilmiştir. İç kale Hârezimşâh Atsız tarafından 534 (1139-1140) yılında yıkılmış, 536 (1141-1142) yılında burayı Kara-Hıtây hükümdarı Alp-Tegin tamir ettirmişse de, 538 (1143-1144) yılında Oğuzlar tarafından tahrib edilmiştir. Hârezimşâh Muhammed 604 (1207-1208) yılında iç kaleyi yaptırmış ve burası 1220 senesinde Cengiz Han tarafından yıkılınca kadar ayakta kalmıştır.¹⁵⁸

Cengiz Han ordusu, şehri kontrolüne geçirdikleri zaman birçok yerler yağmalanmış ve Câmiler at çadırı şeklinde kullanılmış ve birçok bina yakılmıştı. Bu tarihlerde şehir eski değerini büyük ölçüde kaybetmişti. Ama Emir Timur döneminde bu bölgedeki Moğol yönetiminin silinerek dışarı atılmasıyla, Buhara bölgesinin eski değeri yeniden canlanmaya başlar.¹⁵⁹

Türkistan'ın önemli bölgesi olan Buhara, öteden beri çeşitli din ve kültürel kavşağı olmuştur. Önemli ticaret yollarının bu bölgelerden geçmesiyle farklı etnik unsurlar bu coğrafyada bir araya gelmişti.

Buhara Hanlığı'ndaki etnik yapıya baktığımızda, bir birine kan bağıyla hiç de yakınlığı olmayan toplumu, dini inanç bütünlüğünün bir araya getirdiğini görmekteyiz. Burada belirtmek istediğimiz konu Buhara Hanlığı coğrafyasında eskiden birçok değişik etnik unsurun yaşamış olduğu ve bu bölgelerden geçtikleri için de mutlaka bölgeye izlerini bırakmış olmalarıdır.

Buhara Hanlığı'nın kurulduğu bölgedeki en kadim halklardan biri Taciklerdir. Onların bu bölgeye ne zaman geldikleri hakkında hiç bilgi bulunmamaktadır. Narşahi'nin eserindeki bilgilere göre onlar batıdan göç ederek Ziar-Avşan bölgesine yerleşmişlerdi. Bu bölge otlakların geniş olduğu ve vahşi

¹⁵⁸ Barthod. V. V, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**,(hzr; Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s. 106

¹⁵⁹ N. Hanikov, **Opisaniye Buharskogo Hanstva**, "Vı Tipografi İmperatorskoy Akademii Nauk", Sankpeterburg, 1843, s. 55

hayvanların çok bulunduğu nir alan idi. Tacikler ilk zamanlarında su kenarlarında bitki üretmekle geçinimlerini sağlamaya başlamışlardı. Taciklerin bu işlerde uğraşması, bölgede durmadan çalışan halk olduklarını ispatlamaktadır. Bu toplumun kaderini Arapların yürüttüğü cihat politikası birçok açıdan değiştirdi. Arapların yürüttüğü cihatın ilk zamanlarında bu bölgede İslam dini çok geniş bir alana yayılmamıştı ve Tacikler'in Müslümanlığa geçmesi bir anda olmamıştı. Bundan dolayı Arap ordusu buraya akın etmişti. Su zenginliği ve doğal güzelliği olan bu bölge, kurak bölgelerden gelen Arapları hemen etkileyerek kendine çekmişti. Gelen Arapların birçoğunun bu bölgelerde yerleşerek, yerli halkla iç içe yaşamaya başlamasıyla birçok cami de inşa edilmişti.¹⁶⁰

Kaynaklara göre Buhara Hanlığı'ndaki yönetim birçok defa değişmişti. Değişik hanların yönetiminde bulunan hanlığa, birbirinden başka toplumlar gelerek yerleşmişti. Buhara Hanlığı'nın XVI. asırlardaki etnik yapısı aşağıda belirtilmiştir:

Tacikler-Buhara'nın kadim halkı olarak bilinen Taciklerin Buhara Hanlığı'nda, sayıları oldukça azalmıştı, açıkçası şehirlerde sayıları yok denilecek kadar azalmıştı. Buhara'daki Taciklerin en belirgin özellikleri ticarete oldukça başarılı olmalarıydı. Büyük gelir elde edilen ticari bölgeler onların elinde idi. Onlar eskiden harbe katılmaktan uzak duruyorlardı.¹⁶¹ Asya'da yaşayan kavimlerden Tacik kelimesi târihte çeşitli kavimler için kullanılmıştır. Önceleri Araplar için Tacik denilirken, sonraları Acemler Tacik olarak isimlendirilmiştir. Dîvânü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'te Tacik "İranlı" mânasındadır. Buhara Hanlığı'nda bulunan Tacikler günümüzde Tacikistan Cumhûriyetinin çoğunluğunu teşkil eder. Bunun dışında Surhandarya, Kaşkadarya, Fergana, Endican, Semerkant ve Afganistan'da yaşamaktadırlar. Çoğunluğu Ehl-i sünnettir.

Farslar: Farslar günümüz İran Cumhuriyetinin nüfusunun çoğunluğunu (65%) oluşturan etnik bir gruptur. Fars adı etimolojik olarak Pers kelimesinden gelmektedir. Pers kelimesi Arapça'nın etkisiyle Fars haline gelmiştir. Arapça'da bulunmayan P harfi F ile ikame edilmiştir.

Buhara Hanlığı'nın güçlü zamanlarında Farsların bu bölgelerde sayıları oldukça fazlaydı. Bazıları köle şeklinde; eskiden dışarıdan köle şeklinde satılmak

¹⁶⁰ N. Hanıkov, a.g.e., s. 53

¹⁶¹ N. Hanıkov, a.g.e., s. 56

için getirilen Farsların sayıları oldukça azdı. Emir-Sayid'in yönettiği devirde Merv şehrinden fazla sayıda Fars getirilmişti. Bunun bir sebebi, Emir Sayid'in dışarıdan gelen saldırılara karşı kendi güvenliğini sağlama alma düşüncesidir. Bu amaçla çoğu Fars kökenli Mervli 4000 aile Semerkant semtine tampon olarak yerleştirilir.¹⁶² Buradaki Farsların bazıları Hanlık için askerlik de yapmışlar, ama çoğunluğu mutfak işleriyle ve tarımla uğraşmışlardı.

Araplar:Buhara'daki Arapların sayısı Taciklere nispeten biraz daha fazla idi. Araplar, Buhara Hanlığı'nın kuzey bölgesine yerleşmişlerdi. Bu nedenle Vardanzi ve Semerkant gibi bölgelerde sayıları daha fazlaydı. Bunlar kendi örf ve adetlerini iyi şekilde korumuşlardı. Ancak giyim kuşamları, bölgenin iklim şartlarına göre değişime uğramıştır. Bölgenin iklim yapısının Arap coğrafyasına oranla daha soğuk olması, burada yaşayan Araplar için bir takım zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bunlar kendi aralarında Arapça konuşmakta, geçimlerini ise çoğunlukla besledikleri koyunları satarak elde etmekteydiler. Bölgede yaşayan Arapların ekonomik seviyesi Taciklere oranla daha üstün seviyede idi.¹⁶³

Yahudi, Musevi: Bölgedeki Yahudilerin sayıları az olmakla beraber uzun süreden beri bu bölgede yaşamakta ve Hanlık nüfusunun belirli bir kısmını teşkil etmekteydiler. Bunu dışında Buhara'da ve yoğunlukla Kıyat-Kurgan, Semerkant ve Karşi şehirlerinde Yahudi yerleşimciler bulunmaktaydı. Bütün bu şehirlerde Yahudi mahalleleri mevcuttu. Adı geçen şehirlerdeki Yahudiler, diğer halklardan ayrı şekilde yaşıyor ve özellikle Müslümanlarla karışmamaya özen gösteriyorlardı.¹⁶⁴

Orta Doğu'nun Afrika kıtası ile birleştiği yerde bulunan Filistin toprakları, tarih boyunca Mısırlılar, Asurlular, Babilliler ve Romalılar gibi çeşitli kavimler tarafından işgale uğramış, bölgede yaşayan Yahudi nüfusun büyük bir kısmı esaret altına alınarak göçe zorlanmıştır. Be sebeple Pers İmparatorluğu, Mısır, Babil, Anadolu, İran ve Türkistan'da önemli miktarda Yahudi topluluğu iskân edilmiştir. Yahudilerin Türkistan'a sirayet etmesinde özellikle İpek-Yolu'nun büyük etkisi olmuştur. Türkistan'daki bu yolun hareketli ve yoğun ticarî fâliyetlere imkân vermesinden dolayı Buhara şehri büyük ve müreffeh bir şehir haline gelmiş

¹⁶² N. Hamkov, a.g.e.,s. 71

¹⁶³ N. Hamkov, a.g.e., s. 58

¹⁶⁴ N. Hamkov, a.g.e., s. 72

ve bu özelliğini uzun süre korumuştur. İpek-Yolu'nun gelişmesinde Radanitler adı verilen Yahudi tüccarların ticari hüneryeleri önemli rol oynamıştır. Yahudiler İpek-Yolu'nun muhtelif yerlerinde ticaret postaları kurmuşlardır.¹⁶⁵

Arapların bölgeyi ele geçirmesinden önce Türkistan'da Baktriya-Toharistan, Soğd, Margiana ve Harezim olmak üzere önemli Yahudi yerleşim merkezleri oluşturulmuştur.¹⁶⁶

Graetz, kaynak vermemekle birlikte Buhara ve çevresinde Yahudilerin varlığına dikkat çekmektedir. Graetz eserinde Yahudilerin bu dönemde Hive'ye kadar yayıldığını ve bölgede 8.000 Yahudi'nin yaşamakta olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ Müslümanlığın bölgeye geldiği VIII. yüzyılda hâlihazırda Buhara'da Yahudi yerleşimciler görülmektedir. Timur'un bölgeyi ele geçirdiği tarihlerde de Buhara ve Semerkant'da yaşayan Yahudilere atıfta bulunulmuştur.¹⁶⁸

Türkistan'da da Buhara Yahudilerinin ortaya çıkışına dair çeşitli görüşleri sürülmüştür. Bu görüşlerde dile getirilen ortak olan husus, onların atalarının nesiller önce İran'dan bölgeye gelmiş oldukları yönündedir. Dolayısıyla Buhara Yahudileri İran Yahudilerinin bir kolu sayılmıştır. İran'a ve Türkistan'a 1793 yılında bir yolculuk yapan Rabbi Yosef Maman (1752-1823) Buhara Yahudileri hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerde; Fas'tan İsrail topraklarına göç ederek Tzfat (Safed) şehrine yerleşen Rabbi Yosef'in emissar (özel görevli) olarak 1793 yılında İran'a ve Buhara'ya gittiği, onun gelişine kadar Buhara Yahudilerinin, (İran Yahudileri dışında) diğer Yahudi gurupları ile ilişkilerinin bütünüyle kopmuş olduğu, bu nedenle onların manevî yaşamında bozulmaların ve asimilasyonun yaşandığı, Rabbi Yosef'in onlara İsrail topraklarından haber getirdiği, onların millî şuurunu uyandırdığı, İsrail'in geri kalan kesimiyle irtibat kurmalarını sağladığı,

¹⁶⁵ G. Ya. Dresvyanskaya, "K istorii iyudaizma v Sredney Azii", **Evreyi v Sredney Azii**, "İzdatelstvo Fan Akademii Nauk", Taşkent, 2004, s. 21

¹⁶⁶ E. V. Rtveladze, "Evreyi-İyudaist v doislamskoy sredney Azii", **Evreyi v Sredney Azii**, "İzdatelstvo Fan Akademii Nauk", Taşkent, 2004, s. 12

¹⁶⁷ Hirsch Graetz, **History of The Jewish**, Cilt: 3, (The Jewish Publication Society of America), Philadelphia, 1893, s. 435

¹⁶⁸ L. Gureviç, "Bitovoye i Sakral'noye Prostranstvo Mahallayi Yahudien Buharay i Samarkanda", **Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications**, (S. Petersburg: Transactions on Jewish Studies, 1995), s. 71

onlara Tevrat'ı ve Yahudiliğin emirlerini öğrettiği, onlar arasında (dinî) kitapları yaydığı, öğretmenler tayin ettiği ve onları İsrail ulusunun canlı birer uzvuna dönüştürdüğü bildirilmiş, bu görevlinin ortaya çıkmasıyla Buhara Yahudilerinin Yahudi tarih alanına girdiği vurgulanmıştır. Ayrıca Buhara Yahudilerinin Sefarad geleneğiyle Rabbi Yosef sayesinde tanıştığı, bundan önce onların 'Horasan Dinî Geleneği' (Khorasan Rite) ne bağlı kaldıkları ileri sürülmüştür.¹⁶⁹

Hokand Hanlığı'ndaki Yahudiler hakkında ise A. Horoşhin, Sbornik Statey, kasayuşhsa do Turkestanskogo kraya (St. Peterburg 1876) adlı eserinde şunları bildirir: 'Yahudiler Cugut (mahalle) adı verilen kendi mahallelerinde yaşarlar. Sayıları azdır. Talmudisttirler. İpek boyacılığıyla ve bunları pazarda satmakla uğraşırlar. Buradaki Yahudiler İran'dandır. Bu nedenle Farsça, daha doğrusu Tacikçe konuşurlar. Onların giyimleri Özbeklerden ve Taciklerden ayrıdır.¹⁷⁰ Kaynaklarda Yahudilerin Türkistan'ın (Orta Asya) diğer bazı şehirlerine yerleşimi hakkında da bilgilere rastlanır. B. A. Golender, Dobrosmislov'un, Taşkent v prošlom i nastoyaşem (Taşkent 1912) adlı eserinden şu bilgileri aktarır: 'Yahudilerin Taşkent'e tam olarak ne zaman yerleştikleriyle ilgili literatürde kesin bir bilgi yoktur. Yerel Yahudiler bunun dört yüzyıl önce gerçekleştiğini ve kendilerinin Buhara'dan geldiklerini kabul ederler. Burada fakir bir hayat sürerler. Çoğu ipek kumaşı imalatıyla ve satışıyla uğraşır. Gayrimenkul edinme hakları yoktur. Rusların işgali sırasında Taşkent'te 27 aileden oluşan yaklaşık 100 civarında Yahudi yaşamaktadır.¹⁷¹ Çoğu Buhara ve Semerkant'da yaşayan Buhara Yahudileri daha sonraları Fergana Vadisi'nin diğer şehirlerinde de görülmüştür.¹⁷²

Ancak sağlıklı istatistikî bilgilerin elde edilememesinden dolayı Türkistan'da çeşitli tarihlerde tam olarak ne kadar Yahudi'nin yaşadığı bilinmemektedir. Genellikle Özbeklere ve Taciklere komşu olarak yaşamış olan Buhara Yahudileri bazı Kırgız, Kazak ve Türkmen şehirlerine de yerleşmiştir. Diğer unsurlar yanında Türkistan'da Yahudilerin sayılarının azlığı, onları sosyal ve

¹⁶⁹ Arık Durmuş, **Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme**, Cilt 1, sayı 2, Ankara, 2006, s. 94

¹⁷⁰ B. A. Golender, "İyudaika na Turkestanskiy poçtoviy otkritkah", **Evreyi v Sredney Azii**, (İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk), Taşkent, 2004, s. 64-66

¹⁷¹ B. A. Golender, a.g.e., s. 66-67

¹⁷² G. N. Nikitenko & R. N. Şigabdinov, "Arhiv Uzbekistana kak istoçnik po istorii evreyskoy obşini", **Evreyi v Sredney Azii**, (İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk), Taşkent, 2004, s. 128

kültürel açıdan bölgedeki egemen kültür unsurlarının etkisine açık hale getirmiştir. Dolayısıyla Buhara Yahudileri tarihî süreçte yerel sosyal dokuyla uyum sağlamış, Türkistan’a (Orta Asya’ya) özgü bazı kültürel özellikleri benimsemiştir. Onların maddî kültürü ve yaşam şekli Türk kültüründen etkilenmiş ve etnografik açıdan Yahudilerin yerel nüfusla önemli benzerlikleri oluşmuştur. Bu benzerlikler toplumun sosyal yapısında, konut mimarisi tarzında, *kaşrut*’tan¹⁷³ ayrı olarak yiyeceklerinde, giysilerinde, sanatında, müziğinde, müzik enstrümanlarında, ayinlerinde, törenlerinde, inanışlarında yansımaları bulmuştur. Bu bağlamda onların yaşamında bölgeye özgü altın yaldızlı ipliklerle süslenmiş uzun kadife elbiseler, nazik telli çalgılar, porselen çay takımları ve kâseleri, tandırda pişirilen yassı ve yuvarlak somun ekmekler, düğün şöleninde gelin ve damadın şenlik ateşiyle kuşatılması dikkat çekicidir. Ayrıca, sinagoglarda ibadete gelenlerin genizden çıkardıkları seslerle yaptıkları dualar, Yahudi mahallelerinin kendine özgü sokakları ve mimarî tarzı, Türkistan’da Buhara Yahudiliğini şekillendiren yerel özellikler arasında yer almıştır. Bu nedenle bilim adamları ve araştırmacılar için Buhara Yahudilerine özgü ev araç-gereçlerinin, aletlerinin, geleneksel giysilerinin ve diğer maddî kültür özelliklerinin belirlenmesi hiç kolay olmamıştır.¹⁷⁴

Buhara Yahudileri, uzun süre İslam kültüründe Müslümanlarla birlikte, onlarla yan yana yaşamış ve karşılıklı ilişkilerde bulunmuştur. Bu durum onlar arasında kültürel etkileşime önemli bir zemin hazırlamıştır. Bu etkileşim neticesinde Buhara Yahudilerinden çeşitli tarihlerde İslam’ı kabul edenler olmuş, bunların bir kısmı zamanla bölgede egemen unsur olan Özbekler ya da Tacikler arasında erimiştir. Bunun dışında XVIII. yüzyılın ortalarında ve XIX. yüzyılın erken dönemlerinde Buhara Yahudilerinden “Çala” adı verilen bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman geleneğe bağlıymış gibi görünüp, gizli olarak Yahudiliğe bağlılıklarını sürdürmüştür. Bu grup, Doğu’nun Marranoları olarak değerlendirilmiştir. Çalalar, bir Müslüman’ın yapması gereken her şeyi yapar

¹⁷³ Yahudi fıkında yenebilecek yiyecekleri belirten bir terimdir. Kaşrut helal anlamına gelmektedir.

¹⁷⁴ Valery Dymshits, “The Eastern Jewish Communities of the Former USSR”, Facing West:

Oriental Jews of Central Asia and Caucasus , (Joods Historisch Museum), Amsterdam, 1997, s. 8

görünmüşler, bunun yanında kendi evlerinde Yahudi geleneklerini icra etmeye ve ibadetlerini gerçekleştirmeye devam etmişlerdir. Genellikle tecrit edilmiş bir topluluk olarak yaşamlarını sürdürmüşler ve daha çok kendi toplum yapısı içinde içe dönük bir yaşam biçimine sahip olmuşlardır.

Çingene-Roman: Bunlar hemen hemen dünyanın her yerine dağılmış bulunan ve göçebe hayatı sürdüren bir kavim. Bazı âlimlere göre Çingenelerin menşei Hindistan olup, MS IX. yüzyılda buradan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Buhara Hanlığındaki Çingeneler üç kabileye ayrılmaktaydı, bu kabilelerin isimlerin belirtecek olursak- Dcugi, Myazyang ve Lüli olarak isimlendirilirlerdi.¹⁷⁵ Buhara Hanlığındaki Çingenelerin hepsi Müslüman idiler; ama Çingene kadınlarının çoğunluğu, başörtüsü kullanmadan dolaşırlardı, bununla birlikte Çingene erkeklerinin büyük bir kısmı namaz kılmıyor, namaz sürelerini öğrenmeye de pek istekli görünmüyolardı. Buhara'ya göç yoluyla gelip yerleşen Çingeneler, geçinimlerin ufak tefek malzemeler satarak, çoğunlukla da büyücülük ve falcılık yaparak sağlıyorlardı. Çingeneler göçebeydiler ve çadır kullanmayı biliyorlardı. Buhara Hanlığı bölgedeki Çingenelere şehir içlerinde değilse de, dış bölgelerdeki su kenarlarında yaşayabilme hakkı tanıdı.¹⁷⁶ Çingenelerin çoğunluğu Semerkant kenarındaki Zyar-Avşan, geriye kalanlar ise Karakul kenarlarına yerleşmişlerdi.

Kırgızlar: En eski Türk kavimlerinden birisi olan Kırgızlar, Buhara Hanlığının bozkır bölgelerinde konar-göçer şekilde yaşıyorlardı. Kırgızların tarih sahnesine çıkmaları hususunda Çin, Türk ve İslam kaynaklarında birbirinden farkı birçok bilgiye yer verilmiştir.

Onların reislerinin unvanı A-JE (AJOO) idi. Bundan dolayı kaynaklarda liderlerin isimlerinin yanında A-je soyadını taşıdığı görülmektedir. Diğerleri ise kendi boylarına göre unvan almışlardı. Kırgızlar, bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kıvıll renge değeri verirlerdi. Elbiseleri değeri samur ve kunduz derisindendi. AJO (A-je), kışın samurdan yazın altından, ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüş başlık takardı.

¹⁷⁵ N. Hanıkov, a.g.e., s. 73

¹⁷⁶ N. Hanıkov, a.g.e., s. 74

Halkı ise beyaz keçeden başlık takar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severdi. Milletin giydiği elbise hayvan derilerinden idi. Kadınların elbiseleri yün ve ipekten imal edilirdi. Elbiselerde kullanılan ipek Beşbalık, Fergana, İran ve Çin'den getirilirdi.

Onların yazıları tamamen Türk diliyle yazılmıştır ve kanunları çok serttir. Kırgız kanunlarına göre savaştan kaçanlar, memuriyetlerini layıkıyla yapmayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar başı uçurulmak suretiyle cezalandırılmaktaydı. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

Özbekler: Buhara Hanlığındaki Türk kabilelerinin büyük bir kısmını Özbekler teşkil etmekteydi. Buradaki Özbeklerin sayısı oldukça kalabalıktı ve hanlık nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Özbekler de Kırgızlar gibi çeşitli boylara ayrılıyorlardı.¹⁷⁷ Buhara Hanlığında yaşayan 28 Özbek boyunun yaşadıkları bölgeler şu şekildedir:

1-Mangıt: Tunbina Han'ın dokuz tane oğlu vardı. Bunlardan en büyüğü Coksu idi. Coksu'nun oğulları Noyakin, Urut ve Mangut boylarını meydana getirdiler. Noyakin ve Urut boyları Tayciut'ların yanında yer alıp Cengiz Han'a karşı savaşmışlardır. Cengiz Han zamanında Urut boy beyi Burdut idi. Konkotan, Sunit, Mangut, Karkas, Barulas, Barin-İlingut, İlciut, Kekeuman, Urut, Urnaut, Arulat ve Yisut boyları aynı soydandırlar¹⁷⁸. Bu boylar Cengiz Han'a karşı Tayciut boyunu destekliyorlardı. Cengiz Han, Tayciut'ları yenip idaresi altına alınca bu boylar da Cengiz Han'a tabi olmuşlardı. Cengiz Han, Onghan'a karşı savaşırken Urut beyi Kehte Noyan, Mangut boy beyi Kuyuldar-Seçen Cengiz Han ordusunda yer alıp Onghan'a karşı savaşmışlardı¹⁷⁹.

Bu topluluklar Karşı bölgesi civarında, bir birinden ayrı kabileler şeklinde gezerlerdi. Bununla birlikte çoğunlukla Buhara çevrelerinde

¹⁷⁷ Kırgızlar da diğer Türk Boyları gibi Sağ-Sol-İçkilik olarak üçe ayrılıyordu. Bu hakkında genel bilgilere bakınız. Ekb: Timurlan Omorov, **Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 77

¹⁷⁸ Reşideddin, **Camiüt'-tevarih**, s. 184. Ekb; Timurlan Omorov, a.g.e., s. 78,80

¹⁷⁹ Reşideddin, a.g.e., s. 185. Ekb; Timurlan Omorov, a.g.e., s. 81-86

görülyorlardı. Hanlığın iç işlerinde önemli rol oynayan kabileler özellikle de Mangıtların büyük bir kısmı Buhara ve Karşı şehirlerine yerleşmişlerdi.

2-Hıtay : Buhara ve Kermin bölgelerinin orta kesimlerinde yaşarlardı.

3-Nayman: Ziyaeddin yakınında bulunarak, yönetime iyi hizmet ederlerdi. Bunların üç oymakları vardı: Koştamgalı, Uvaqtamgalı, Sadır. Bunların bir bölükleri de Harezim ve Semerkant civarında bulunuyordu.

4-Kıpçak: Kıyat, Kurgan ve Semerkant bölgelerinin çevrelerinde yaşamaktaydılar.

5-Saray: Semerkant'dan Karşı'ye giden yol güzergahında yaşıyorlardı.

6-Kongrat: Coğunluğu Karşı şehirde yerleşik hayata geçmişlerdi, bir kısmı ise Karşı şehriyle Şahri-Syabz dağlarının ortasında konar-göçer olarak yaşamaktaydı.

7-Türkmen: Amu-Derya bölgelerinde konar-göçer olarak yaşıyorlardı, bunların bázıları su kenarlarına yerleşerek, ağaçlardan ev yapmak suretiyle yerleşik hayata geçmişlerdi.

8-Aralyat: Karşı ve Buhara bölgelerinin orta kesimlerinde konar-göçer biçimde yaşıyorlardı.

9-Buzaç: Buzaçı'den Karşı ve Buhara'ya giden yol kenarlarında konar-göçer olarak yaşamaktaydılar.

10-Durmyan: Hicdun bölgesi ve çevresine yerleşik tarzda yaşıyorlardı.

11-Yabu: Bunların bir kısmı Buhara'nın güney bölgelerinde yerleşik şekilde yaşamaktaydı, bir kısmı da Hıtay, Nayman ve Miankal kabileleriyle beraber konar-göçer bir hayat sürdürmekteydi.

12-Dcid (Cid): Bir bölümü Amu-Derya kenarlarına yerleşik tarzda yaşıyordu, diğerleri ise Türkmenlerle beraber konar-göçer olarak yaşamaktaydı.

13-Dcuyut (Cuyut): Bu boylar Dcid boylarıyla beraber iç içe geçmiş bir halde yaşıyorlardı.

14-Byataş (Bitaş): Byataş boyunun tamamı göçebelikten vazgeçerek Buhara'ya yerleşmiş burada yaşamaktaydı.

15-Bahri: Miankal bölgesinde göçebe olarak yaşıyorlardı ve diğer kabilelerle iç içe geçmiş haldeydiler.

16-Kırk	Bu kabilelerin Buhara Hanlığının hangi bölgelerinde yerleştikleri hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun nedeni söz konusu kabilelerin diğer kabileler arasına karışarak çoğunlukla dağınık halde Hanlığın çeşitli bölgelerine yerleşmeleridir. Bunlar arasında özellikle Uygurlar yerleşik bir yaşam sürdürmekte ve Hanlığın çeşitli şehirlerinde ticaretle uğraşmaktaydılar.
17-Ung	
18-Ungaçit	
19-Kalmak	
20-Katağan	
21-Galyaç	
22-Uzoy	
23-Çil-Dcuyut	
24-Kireit	
25-Gurlyat	
26-Uyhun	
27-Uygur	
28-Tatar	

Yukarıda belirttiğimiz kabilelerden başka Buhara Hanlığı'nda başka kabileler de bulunmaktaydı. Bunlar:

1-Çağatay: Göçebe şeklide ve başka kabilelere karışmış halde bulunuyorlardı.

2-Aymak : Buhara'da yerleşik düzende yaşıyorlardı.

3-Karluk : Karşı şehrinde yerleşik olarak yaşıyorlardı.

4-Kaçın : Karşı yakınlarında göçebe olarak yaşamaktaydılar.

5-Kuram: Bunların yerleştikleri bölgeler hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı için, net bir saptamada bulunamıyoruz, ancak Kuram boyunun Hanlık sınırları içine dahil oldukları kesin olarak bilinmektedir. Kuram kabile ismi Özbeklerin içinde hiç geçmemektedir. Büyük ihtimalde Mangıtların içindeki boydan biridir.¹⁸⁰

¹⁸⁰ N, Hamkov, a.g.e.,s. 66

6-Karakalpaklar: Karakalpak Türkleri asılları itibariyle X-XII. yüzyıllarda yaşayan Peçeneklerin ahfadındandır. Tarihi kaynaklarda “Siyah Küllahlılar” veya sadece “Külahlılar” adıyla geçmektedirler. XII-XIII. yüzyıllarda Kıpçaklarla beraber Moğollara tabi olmuşlardır. Karakalpak Türkleri eski Rus yıllıklarında “Çornıye Klobiki”, Arap kaynaklarında “Karabörklü” adlarıyla anılırlar. Rus yıllıklarına göre Karakalpaklar; Uzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile kardeş bir kavimdir. Rivayete göre Karakalpakların bir kısmı XI. yy. Selçukluların güney ve batıya doğru gerçekleştirdikleri yayılma eylemine katılmış, çoğunluğu ise Aral Denizi civarında kalmışlardır. Karakalpaklar, Tarihi Reşideddin’e göre Moğol istilasını sırasında “Kavm-i külâh-i siyah” adı ile biliniyorlardı. Yine Arap müelliflerinden En-Nuveyri Altınordu Kıpçak kabileleri arasında “Kara-Börklü” adını taşıyan bir topluluktan bahsetmektedir.

Karakalpaklar Buhara Hanlığının bozkırında, Cizah ve Uratıyap bölgelerinin orta kesimlerinde konar-göçer olarak yaşarlardı.¹⁸¹

7-Naymanlar: Nayman boyu Özbeklerin içinde da oldukça önemli bir rol oynamışlardı. Türkistan İmparatoru Timur devrinde buna en yakın müttefik boylarından biri olarak Nayman’lar belirtilmektedir. Bu tarihlerde Nayman Boyun Emir Akbuğa yönetmekle Timur’un birkaç seferinde katıldığı belirtiliyor. Bu boy ismi Şeybani Han ordusunun içinde geçtiği de bellidir. Kazak boylarının içinde geçen Nayman boyu da Orta Cüzde bulunmaktadır. Nayman boyu da on iki oymağa ayrılıyordu: Akbora, Bularçı, Ters Damgalı, Törtovul, Kökcarlı, Ergenekti, Semiz Baganalı, Baltalı, Kazay, Sadır, Matay, Sarı Cumart. Kazak boylarıyla Kırgız boyları tamamen benzer şekilde üçe ayrılmıştı. Kırgız boyları Sağ-Sol-İçkilik, Kazak boyları da Uluu Cüz-Orta Cüz-Küçük Cüz. Bu sistemi de ordu sistemi diye belirtebiliriz.

¹⁸¹ N, Hanıkov, a.g.e.,s. 76

D. KAZAK CÜZ'LERİ

“Cüz” kelimesinin gerçek anlamı, şimdiye kadar tespit edilememiştir. Şimdilik kabul gören genel görüş “Cüz” kelimesinin, genişletilmiş anlamda “dal”, “kol” veya “kısım” anlamına geldiği yönündedir. Belki de bu kabul, doğrudur. Herhalde Cüzler, Kazak-Türk boylarının oymaklarından başka bir şey değildir. Avrupa literatüründe ise “Cüz” kelimesi, “Horde” (Orda) kelimesi olarak anlaşılmıştır.¹⁸²

Tarihse sürece bakacak olursak Kazak Hanlığı içinde yer alan boy ve kabilelerin zaman içinde üçe bölündüğü ve bu bölünmenin “Ulu Cüz”, “Orta Cüz” ve “Küçük Cüz” şeklinde adlandırıldığı¹⁸³ görülmektedir. Aslında bu durum, eski Türk devlet geleneğine uygun bir idari yapılanmaydı. Çünkü Kazak Hanlığından önceki dönemlerde yaşamış Türk devletlerinde buna benzer şekilde “sağ”, “sol” ve “orta” ya da “batı”, “doğu” ve “merkez” olarak devletin üç kola ayrılan idari bölümler şeklinde teşkilatlandığı görülmektedir. Bu yönetim birimleri bazen “ulu”, “küçük” ve “orta”, bazen de “kara”, “ak”, “sarı” ve “gök” olarak adlandırılırdı.

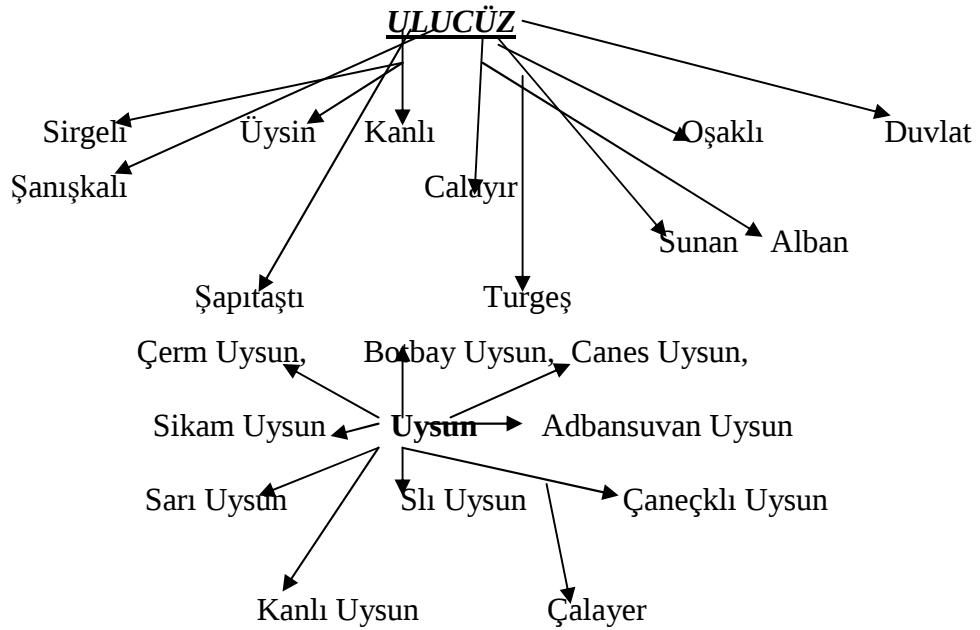
Kısaca anahatlarıyla tarihi gelişimini izaha çalıştığımız Kazak boylarının idari yapılanması, Kazak halk efsane ve şecerelerinde değişik biçimlerde kendini göstermektedir. Bunlarda “Kazak”, “Alaş” ve “Cüz” kelimelerinin birbirleriyle doğrudan ilişkili olduğu görülür.

¹⁸² Baymırza Hayit, a.g.e.,s. 23

¹⁸³ Adı geçen eser Barganbek'in Arstanbek (Kılımbek) oğlundan dağılanlar. Ek bilgi için bakınız; Esenkul Törökhan uulu, **Kırgızdardın Kıskaçı Sancırası**, Bişkek, 1995, s. 126

Ulu Cüz: Ulu Cüz, Taşkent çevresinde Evliya-Ata, Çimkent, Talas ve Yedi-Su bölgesinde yaşamakta ve on bir boydan teşekkül etmektedir.¹⁸⁴

Ulu Cüz Kalmaklar tarafından 1723'te itaat altına alınmış ve onların tabiri caizse ilk kurbanları olmuştur. Onlar, Kalmakların tâbii olmaktan ancak 1750-1758 yıllarında kurtulabildiler. Bununla beraber, Ulu Cüz'ün doğu kesimi de Çin'in nüfuzu altında kaldı. Bu ülkenin, Türkistan (Yassa) şehrine kadar olan en büyük kısmı, 1798'de Taşkent Hanlığına bağlandı. Fakat Ulu Cüz boyları, bundan sonra da birliklerini koruyabildiler. XIX. yüzyılın başlarında bağımsızlığını ilan eden Ulu Cüz'ün bağımsızlık dönemi çok uzun sürmedi. Hokand Hanlığı, Ulu Cüz'ün büyük bir kısmını fethetti. Öte yandan, Ruslar da kuzeyden inerek Ulu Cüz topraklarına giriyorlardı. Ulu-Cüz'ün son hanı Suyuk (boy nüfusu- 55.000 yurt), Karatal Nehri vadisinde Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra Ulu Cüz'ün, tamamen Rus nüfuzu altına girdiği anlaşılmaktadır. Bu Orda'da 600.000'den fazla insan yaşamaktaydı. Rus himayesindekiler hariç, diğerleri Hokand Hanlığı'na dâhildiler ve kendi sultanları tarafından idare ediliyorlardı.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Baymırza Hayit, a.g.e.,s. 24

¹⁸⁵ Baymırza Hayit, a.g.e.,s. 24

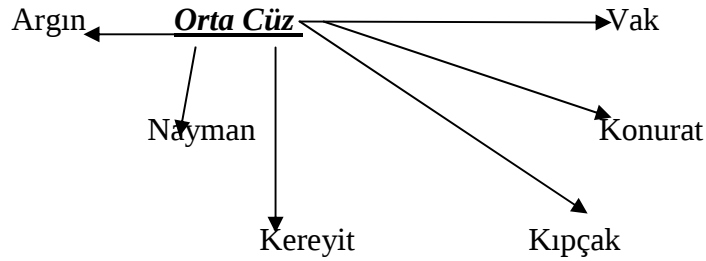
Orta Cüz: Orta Cüz, altı boydan meydana gelmekte, İrgız ve Turgay nehirlerinden Sır Derya'ya kadar ve Altay ile Tarbağatay dağlarından Balhaş Gölü'ne kadar uzanan topraklarda yaşamaktaydı. Orta Cüz, öncelikle Kalmaklara karşı varlığını korumak zorunda idi. Bu mücadelede özellikle Abılay Han (1711-1781) büyük yararlılıklar gösterdi. O, 1781'de, Türkistan (Yassa) şehrinde Orta Cüz Han'ı olarak seçildi. Kalmakların fetih seferlerine ve Rusların ilhak siyasetine rağmen diplomasi sanatındaki ustalığı sayesinde, Orta Cüz'ün bağımsızlığını korumaya muvaffak oldu. Orta Cüz'ün, Kalmaklar ile Ruslar arasında bulunması nedeniyle bir kuvvet dengesi kurmak için Çinliler ile de münasebet kurdu. Abılay, Üç-Cüz Hanlarının siyasetinin tertip ve tanzim edicisi sayılmaktadır. O, Ulu-Cüz, Orta-Cüz ve Küçük-Cüz'ün tek çatı altında birleşmesi için çaba harcadıysa da bundan sonuç alamadı. Kuvvetler arası denge politikası gereği 1739'da Rusların yardımına başvurdu ve daha sonra prens ünvanı alarak 1756 yılında Çinlilere tâbi oldu. O, 1771'de ise Ruslarla olan münasebetlerini tamamen kesti. Fakat Rusya, ilginç bir şekilde onu tekrar kazanmaya çalıştı. Abılay, eski düşmanına karşı çok dikkatli davrandı. Sayram, Çimkent ve Suzak gibi eski kültür merkezini kendi hâkimiyeti altına almaya; Sır-Derya'dan İli ve Çu Vadisi'ne kadar uzanan havzada huzur ve asayiş temin etmeye özen gösterdi ve bunda muvaffak oldu. Abılay, 1781'de, Orta Cüz'ün başkenti Türkistan (Yassa) şehrinde vefat etti. Ünlü halk şairi Buhar-Cirav Kalkamanoğlu (1693-1783) Abılay Han'ın ahlak danışmanı olarak görev yapmıştır. Şair, halk arasında birlik fikrini teşvik etmeye; Han'ın ise, milletine karşı adalet duygusunu geliştirmeye çalışmıştır.¹⁸⁶

Abılay'ın halefi, Orta Cüz'ün birliğini korumaya muvaffak olamayan, oğlu Abdullah oldu. Abdullah, Rusya'nın siyasi baskısına dayanamayarak Çinliler ile işbirliği yoluna gitti. Fakat Ruslar buna kayıtsız kalmadı. Abdullah'tan, Kökçetau'dan bir kale yapma talebinde bulundular. Abdullah, cevabında: *“Ruslar ile barış içinde yaşamaya hazırız; fakat ben, bir kale yapımına karşıyım. Eğer sizler, toprağımızı zor kullanarak almak istiyorsanız, bunun sorumluluğu size ait olacaktır”* demiştir. Ruslar bunun üzerine bir savaş yapmaksızın 1782'de Abdullah

¹⁸⁶ Baymırza Hayit, a.g.e.,s. 25

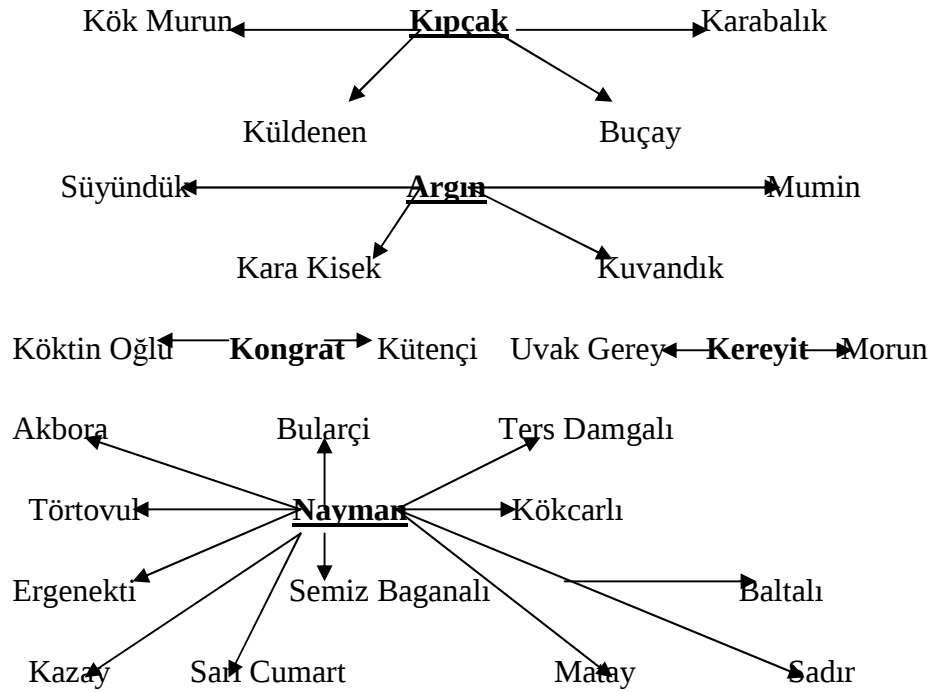
Han'ı esir aldılar.¹⁸⁷ Bu olayın ardından Orta Cüz tahammülü mümkün olmayan bir dış baskıya maruz bırakıldı.

Orta Cüz sultanlarından biri olan Bökenbay, daha 1748'de şöyle demektedir: “*Jungarların (Kalmaklar), Başkir ve Sibiryâ ile Ural Kazaçıklarının (Rus Çarlığı'nın askerleri, son zamanlarında bunların içinde daha çok Ermeniler bulunuyordu) önünde, köpekten kaçan bir tavşan gibi kaçıyorduk*”. Abdullah Han'ın halefi Veli Han da, 1782'den itibaren Rusların akınlarını durdurmaya ve siyasetini Çin'e ve Buhara'ya dönük olarak düzenlemeye teşebbüs etti. Buna karşı Sibiryâ'daki Rus askeri valisi Glazenap, Veli Han'ın otoritesini çökertme girişiminde bulundu. O, 1812'de, Argın boyu önderi Bökey Sultan'ı Omsk'ta kabul ederek, Argın boyu ve Kara Kesek ile Törtöl alt boyları Han'ı olarak ilan etti ve Orta Cüz'e ikinci bir Han tayin ederek siyasi açıdan bölünmelerini sağladı. İki Han (Veli Han ve Bökey Han) , birbirlerine rakip oldular ve Rusların oyununa gelerek, her ikisi de, iktidar yetkilerini kaybettiler. 1817'de Bökey Han ve 1819'da da Veli Han vefat ettiler. Bu sırada Ruslar Balhaş Göl'ünün güney kısımlarına kadar indiler. Orta Cüz'ün direnme azmi artık kırılmıştı. Boy önderleri arasında anarşi baş gösterdi. Her boy prensi, kendini müstakil hissetmeye başladı. 1817'de Argın boyu önderi Cuma Sultan; Nayman boyu önderi Sultan Baba, Kayıp ve Kıpçak boyu önderi Sultan Cantora Cihangir, Hanların salâhiyetlerini tanımaktan kaçınıyorlardı. XIX. yüzyılın başlarında Türkistan (Yassa) boy önderlerinden Toğay, kendini Türkistan'ın (Yassa) bağımsız Han'ı olarak ilan etti. 1814 yılında Hokand Han'lığı, Türkistan şehrinin bu zayıf hanlığını fethetti.¹⁸⁸

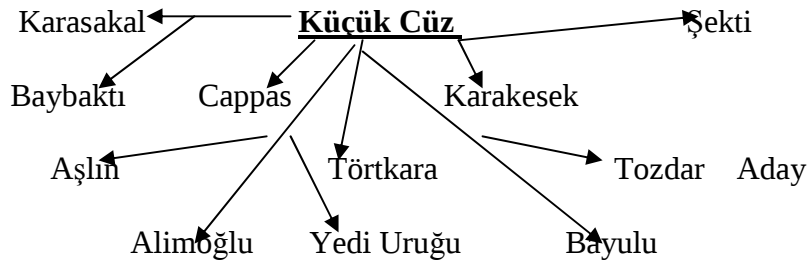

¹⁸⁷T. Smirnov, **Sultan Kenesarı i Sadıka**, Taşkent, 1889, s. 1

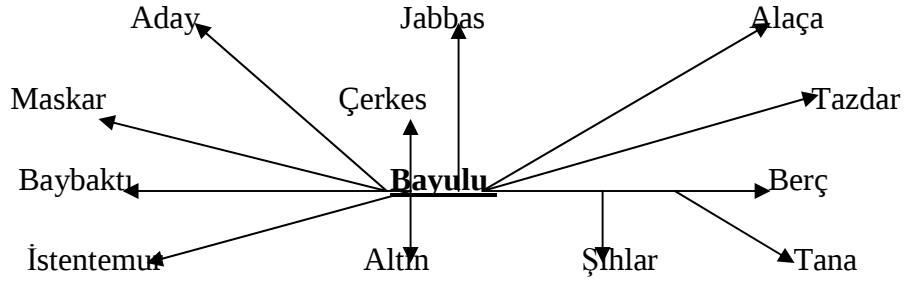
¹⁸⁸ Baymırza Hayit, a.g.e.,s. 26

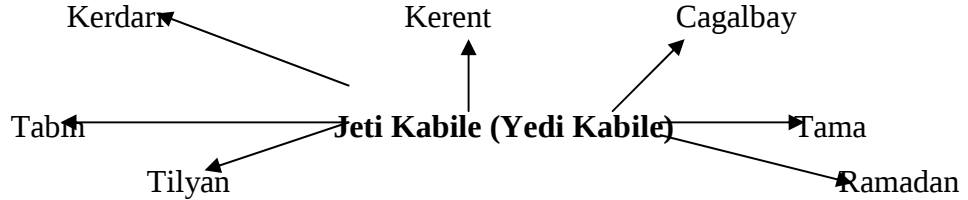
Küçük Cüz: Bu Orda Sır-Derya'nın aşağı taraflarını, Aral Denizi sahillerini, Hazar Denizi'nin kuzey bölümlerini içine alıyordu. Küçük orda'da yerleşen boylar şunlardır: Cappas, Tozdar, Baybaktı, Aday, Aşlın, Törtkara, Şekti, Karasakal, Karakesek, Alimoğlu, (bu Kazak boyu 7 ayrı oymağa ayrılmaktaydı), Bayulu 12 oymağa ayrılmaktadır.¹⁸⁹ Bayulu'nun 12 oymağın belirtecek olursak: Aday, Jabbas, Alaça, Baybaktı, Berç, Maskar, Tazdar, İstentemur, Altın, Şihlar, Çerkes ve Tana boylarıdır. Küçük Orda'yı içeren kabileleri daha da anlaşılır olması bakımından aşağıdaki şemada belirtiyoruz:

¹⁸⁹ K. Daniyarov, *İstoriya Kazahskogo Gosudarstva*, XV-XX, Almatı, 2000, s. 4

Küçük Cüz içinde diğerlerine nispeten daha zayıf olan Jetıru, başka bir deyişle Yedi Kabile; Tabın, Tama, Kerdarı, Kerent, Cagalbay, Tilyan, ve Ramadan adlarını taşımaktadır. Bu yedi kabile önceleri ayrı ayrı yaşarken daha sonra 1680-1718 tarihleri arasında hanlık yapmış olan Tavke Han¹⁹⁰ tarafından bir araya getirilmiştir.

E. KIRGIZ KOLLARI (KANAT)

Kırgızların XV-XVIII. asırlardaki sosyal siyasi faaliyetleri hem de genel durumları konusunda tarih sahnesine çıkışlarından günümüze kadar kapsamlı bir araştırma yapılmadığı herkes tarafından malumdur. Bunun bir sebebi de tarihi arşiv belgelerinin Kırgızlar konusunda oldukça yetersiz olmasıdır. Bu tarihlerdeki Kırgızların hem de Kırgızistan'ın faaliyetlerini araştırılırken, bu durum dikkate alınarak, zamanın etnoğrafik belgeleri ve halk arasında nesilden nesile aktarılan şifahi (sözlü) eserlerden muhakkak surette faydalanılmalıdır. Nitekim söz konusu

¹⁹⁰ Bilindiği gibi, her dönem, kendine özgü kahramanlar çıkarmıştır. Tavke, XVII. asrın son çeyreğinde, Kazakların manvî şehri Türkistan'da, Kazak geleneklerine göre "ak keçe" üstünde yukarı kaldırılarak Küçük Orda Kazak Türklerinin Han'ı olmuştur. Ünlü Kazak komutanı Jangir Han'ın (ölm. 1652) oğlu ve Kazak Hanı Esim Han'ın (ölm. 1628) torunu idi. Tavke, 1680 yılında Han seçildikten sonra o dönemdeki Kazak Hanlığının iç ve dış siyasetine gereken önemi vermiş ve Kazak toplumunun meselelerini çözmek için büyük gayret göstermiştir. Tavke Han konusunda geniş bilgileri: Saken Sozakbayev, Tavke Han Jeti Jargı, Almatı, 1999 kitabından ulaşabilirsiniz.

tarihlerde Kırgızlar içinde çoğunlukla askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunan bir çok şahsiyet emeklerini sözel eserlere aktarmışlardı. Yani net olarak belirtmek gerekirse bu kimseler, faaliyetlerinin çoğunu destanlara ve şecerelere aktarmışlardı. Örneğin Manas, Kococaş, Kurmanbek, Er-Töştük, Janıl-Mırza, Toltoy, Canış-Bayış, Kulmırza ile Aksatkın, Tutan, Bağış, Maktum suluu (güzellik), Şakıl Oosar, Jalayır Calgız ve Akbarak ile Güldeka gibi bir sürü destanları mevcuttur.

Manas Destanı Kırgızlara ait olup, dünyanın en uzun destanı olma özelliğine sahiptir. Destan, Manas, Semetey ve Seytek olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu üç bölümün tamamı Manas Destanı külliyyatını oluşturmaktadır. Bu destanda Kırgızların adet, gelenek, göreneklerine ve içtimai yapılarına dair her türlü bilgiyi bulmak mümkündür. Her ne kadar İslamiyet'ten sonraki Türk destanı olma özelliği taşısa da geçiş dönemine rastladığı için, gerek İslamiyet'ten önceki Türk kültürüne, gerekse de İslam kültürüne ait motifler ihtiva etmektedir.

“Manas” destanı hakkındaki ilk tarihi belge “Macmu at-Tavarih” ismindeki Tacik dilindeki eserde geçmektedir. Bunu Fergana bölgesindeki Hasar şehrine yakın Şirkent köyünün adamı Şah Abbas'ın oğlu Molla Seyf ad-Din Axsıkendi yazmıştı. Ama o emeğin bitiremeyip vefat ettiği için, bunu oğlu Nur (Nooruz) Muhammed tamamlamıştı. Bu eser XVI. asrın başlarında yazılıp, 1550-1555 yıllarında sonuçlanmıştı.

Seyf ad-Din Ahsıkendi bu eserini din lideri Mir Calil'in ricasıyla yazmıştı. Bahadır Manas hakkındaki olaylar Kırgız destancılarının, şecerelerinin ağızlarından alınarak yazılmıştı. Manas bahadıra ait olaylar Tanrı-Dağ, Ceti-Suu ve Türkistan (Orta Asya) bölgelerinden geçiyor. Özellikle Manas'ın Kalmaklara (Oyrot-Jungarlar) karşı savaşları destanda geniş geçmektedir. Örneğin, Kalmakların lideri Çongçi Kara-Kışlak'daki Cakıpbek'e (Manas'ın babası) karşı sefer oluşturur. Cakıpbek, Karkıra isimli adamın oğlu, Talas'daki Kara-Kışlak'ında doğmuştu. O oğlu Manas ile beraber Kalmaklara karşı savaşta aktif şekilde bulunmuştu. Sonunda Coloy'un elinden vefat eder. Ondan sonra Manas'ın bahadırılığı, halkın-toprağın koruduğu hakkında belirtilir. XVI. asrın başlangıcına ait bu eser “Manas” destanının o tarihlerde bile halk arasında geniş şekilde söylenildiği tarihi bir gerçektir.

Bizim de burada yani bu konuda Manas Destanını ek bilgi olarak kısaca almamızın önemli bir nedeni de bu destanda Kırgızların Kalmaklarla savaşları konusunda geniş bilgilere yer verilmektedir. Manas destanında geçen bu konudaki bilgileri kısaca şöyle belirtebiliriz; Kalmaklar, Oluyata'ya ulaşır Merkeş, Merki, Şamın Şaa ve Dabag'ı ile bir yere toplanışır fikir paylaşırlar. Buradaki görüşmelerinin sonunda da, bölgelerdeki yerli halkı tamamen katletme fikrini kabul ederler. Bunların içinden Ketelik ismindeki Kalmak, Küdümbay ismindeki Kırgızın yanına gelip, Kalmakların ortaya koydukları planlardan bahseder ve kaçarak kurtulun der. Küdümbay ise tüm Kırgız halkını tehlikeye karşı uyarır. Bunun üzerine halkın hepsi kaçmaya başlarlar.

Taşkent'i yöneten Panus Han (Kalmak) Akunbeşim'in öldüğünü duyup, öcümü Manas'tan alacağım diye, geniş bir ordu toplar. Taşkent'in kenarında yaşayan Kazak ve Kırgızları katletme konusunda da fikirlerini ortaya koyar. Panus'un hazırladığı büyük ordu, Manas'a karşı koyar. Bu olaylardan biraz olsa da haberdar olan Asılбек başkanlığındaki Kırgız bürokratlar Kalmaklara karşı koyabilmek için Kökötöy ismindeki yaşlının yanına gelip onunla fikir paylaşırlar. Kökötöy, Manas'ın buna kadar düşmanların hepsini yendiğini, halkını kurtarıp yurdunu düşmanlardan boşalttığını söyleyip, Manas'a koşulalım der. Toplanan halk onun fikrini doğru bulup, Manas'a karşı çıkan Kalmak askerlerine arkadan saldırırlar.

Buradaki savaşta, Kırgız, Özbek ve Kazakların yardımın alan Manas, Kalmakları yener. Kaçan Kalmakları kovalayan Manas ordusu, Taşkent şehrine girerler. Bu arada Taşkent hanı olarak Kökötöy Kırgız seçilir. Manas'a saldırmak için gelen Kalmak komutanı Kıytuuça, yerli halkın atlarını çalarak kaçır. Arkasından kovalayan Manas, çalınan atları kurtarıp, gelen Kalmakları kovalar. Kırgızlara saldıran Kalmakların hepsin yenen Manas kendi ordusuyla Altay'a döner.

Kırgız toplumunun XVI-XVIII. asırlardaki asıl siyasi ve idari birimlerin her biri birbirinden bağımsız düzeydeki kabile birikmelerinden idi, hem de kendilerine ait iç hukukları mevcuttu.

Burada iç hukuk dediğimiz boy oluşumu devrindeki boy töresidir. Savaş vaktinde boylar sağ, sol ve içkilik(merkez) olarak ayrılıp, sonra barış vaktinde

kendilerine ait yerlere yerleşmişlerdi. Her boy baba ocağına gelmişti. Baba ocağı yazılmayan hukuk (töre) olarak saklanıp, o boyun sonsuz mirası olmuştu. Boy oluşumu Ekim isyanına kadar Kırgız Türklerinde oldukça sıkı olarak saklana gelmişti.

Aslında tam olarak belirtirsek Kırgızların Sağ, Sol, İçkilik diye isimlendirilmesi savaşlardan çıkmıştı. Eski devirde, hatta sonraki devirlerde de savaş vaktinde askerleri Sağ kanat, Sol kanat, İçkilik (merkez) diye ayrıla savaşa girmişti. Böyle savaş zamanında savaşı yönetenler hangi boyun ong tarafa (sağ kanata), hangi boyların sol tarafa (sol kanata), kimlerin merkezde (içkilikte) olacağını belirlemekteydi. Bu savaş düzeni diğer eski Türk kavimlerinde de görülen bir durumdu ve zaman içerisinde bu taksimat, boyların sosyal, siyasal mevkiilerini belirleyen “orun”a dönüşerek geleneksel yapıyı oluşturmuştur. Sağ (Ong) taraf diğer Türk devletlerinde olduğu gibi makbul olan kanattır. Dolayısıyla devletin yönetimi baba öldükten sonra sağ kanatta bulunan- genellikle en büyük oğul- tarafından yürütülmektedir. Sol kanatta bulunanlar küçük oğul durumundadır. Bu nedenle, Oğuz töresinde de zikredildiği gibi, küçük oğul, büyük oğula tabi olmak, ona bağlı kalmak zorundadır¹⁹¹. İçkilik olarak anılan Kırgız boyları için ise farklı açıklamalar getirilmektedir. İçkilik “merkez” anlamına geldiği gibi, “dışardan katılan, içe giren boylar” olarak da açıklanmaktadır.¹⁹² Kırgız şecerelerinde ise daha çok Şecerecinin bağlı olduğu boya göre bazen sağ, bazen sol kol öne çıkarılmaktadır. Kısaca ve tam olarak şecerelere ve sonraki araştırılan bilgilere dayanırsak Kırgızların Sağ, Sol, İçkilik boyları ve bu günkü yerleştikleri sahalar aşağıda sıralanmıştır:

¹⁹¹ Üçler Bulduk, **Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış-Oğuz Meselesi**, “*Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*”, C.1, sayı 3 (Kasım 1997), s.109-116

¹⁹² S.Abramzon, **Voprosi Etnogeneza Kirgizov po Dannim Etnografii**, “*Trudi Arheologo-etnografičeskiy Ekspeditsii*”, III, Bişkek, 1959, s.31-44

SAĞ, SOL VE İÇKİLİK URUKLARI:

No:	ON (SAĞ)KANAT URUULARI	YAYILDIĞI BÖLGELER
1	AZIK	ISIK GÖL, NARIN
2	BAARIN	ISIK GÖL, NARIN, ÇÜY
3	BAĞIŞ	ÇÜY,TALAS
4	BUGU	ISIK GÖL, NARIN
5	CEDİGER	TALAS,CALALABAT
6	ÇERİK	CALALABAT
7	KARAÇORO	ISIK GÖL, NARIN
8	MONOLDOR	ISIK GÖL, NARIN, CALALABAT
9	MUNGUŞ	ISIK GÖL, NARIN, CALALABAT
10	SARIBAGIŞ	OŞ, CALALABAT
11	SAYAK	ÇÜY, ISIK GÖL, NARIN
12	SOLTO	NARIN, ISIK GÖL, CALALABAT,TALAS
13	SUUMURUN	ÇÜY,TALAS
14	TINIMSEYİT	ÇÜY
	SOL KANAT URUULARI	YAYILDIĞI BÖLGELER
15	ADİĞİNE	OŞ, NARIN, ISIK GÖL
16	BASIZ	OŞ, NARIN
17	CETİGEN	TALAS, NARIN
18	ÇONBAGIŞ	OŞ, ÇÜY
19	KARABAGIŞ	ÇÜY, CALALABAT
20	KITAY	TALAS, NARIN
21	KUŞÇU	TALAS, NARIN, ISIK GÖL
22	MUNDUZ	CALALABAT
23	SARUU	TALAS, ISIK GÖL
24	TÖBÖY	NARIN, ISIK GÖL
	İÇKİLİK URUULARI	YAYILDIĞI BÖLGELER
25	AVAT	BATKEN
26	BOSTON	BATKEN
27	COOKESEK	OŞ, BATKEN
28	KANDI	OŞ
29	KESEK	BATKEN
30	KIDIRŞA	NARIN
31	KIK UUL	BATKEN, CALALABAT, OŞ
32	KIPÇAK	BATKEN, ÇÜY, NARIN, ISIK GÖL

33	KÖLÖP	CALALABAT, OŞ
34	MOLOY	OŞ, BATKEN
35	MONGOL	CALALABAT, OŞ
36	NAYMAN	OŞ, BATKEN
37	NOYGUT	OŞ, BATKEN, NARIN
38	ORGU	CALALABAT, BATKEN
39	TEYİT	BATKEN, CALALABAT, OŞ, ISIK GÖL, NARIN
40	TÖÖLÖS	OŞ, CALALABAT

Yani, burada net olarak belirtecek olursak Kırgızlar kabilelere ayrılıp, önemli bir birliği oluşturamamışlardı. Ama yine de bu kabile düzeyleri, her zaman bulundukları bölgelerde faal düzeyde olmuşlardı. Bu tarihlerde Kırgızlar günümüzdeki Kırgızistan'ın tüm bölgesine sahip olup, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'ın bazı sınırlaş sahalarında yaşıyorlardı. Özellikle de Yenisey'de bulunup geniş faaliyetlere sahip idiler.

III. KIRGIZLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARIYLA İLİŞKİLERİ

A.MUHAMMED KIRGIZ ZAMANINDA KIRGIZLARIN ÖZBEK ve SAİDİYE HANLIKLARINDAKİ FAALİYETLERİ

Zinet el-Mecalis adlı kaynakta Kırgız ülkesi şöyle anlatılır; “Kırgızların ülkesi uzun ve geniş topraklara sahiptir. Onların toprakları Çin ülkesiyle sınırdaştır. Kırgızların (Hırhızlar) yaşadıkları yerler özelliklerine göre dört bölgeye ayrılır. Her bölgede büyük bir derya akar ve bu deryalar birbiriyle birleşerek, dağlar ve dağ geçitleri doğrultusunda akarlar.”¹⁹³

L. Kızlasov, L.N.Bernştam, U.Hudyakov, V.V.Barthould, Huçcen Hua, ve Ö.Karayev'din'in verdiği bilgilere göre 'Kırgızların dağıldığı coğrafya Ak-Dağ'nın (Kun-Lun) güneyinden Baykal'a kadar olan bölgedeydi.Oysa Türkistan'daki Kırgızlar Hazar (Kaspiy) Denizi'ne kadar dağılmıştı.¹⁹⁴

¹⁹³Macd ad-Din Muhammad al- Hasani, **Macdi'nin Zinat al-Macalisi**, s.208b (*Farsça'dan Rusçaya tercüme eden- Z.N.Voroceykina*); Ekb. İzdaniya Kirgizsko-Tureskogo universiteta Manas, Materyalı Po İstorii Kirgizov ı Kirgizistana, Bişkek 2002., s.188

¹⁹⁴ Mustafa Kalkan, “**Kırgız Uruularının Caygaşuu Etnogenezi Caktan Bölüünü Mezgilderi**”, Manas Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, Bişkek (2001-1),s. 67

Eskiden Kırgız boyları değişik bölgelerde dağınık şekilde yerleşmişlerdi. Örneğin; Çağatay boyları yerleşik Özbeklerle kaynaşarak, tarımla uğraşmaya başlamışlardı. Bu vakitlerde Çin topraklarında yaşayan Kırgızlar Çin medeniyeti etkisinde kalmışlardı. Belli ki Kırgız, Özbek, Kıpçak, Moğol gibi büyük gruplar Ala-Too bölgesine yerleşerek, sonradan Kazak birliğini oluşturmuşlardı. Bu tarihte güçlü bir durumda olan Isık-Göl ve Tanrı-Dağı Kırgızları, bazı Kırgız boylarını yerleştikleri topraklarıyla beraber yönetimlerine almayı başarmışlardı. Sonradan bu bölgelerde siyasi gücünü kaybeden Kırgızlar başka bölgelere, sürülmüş veya istekleriyle göç etmişlerdi. Örneğin ‘Mırza Ebu Bekir o tarihte (1480-1514) Kaşkar’a da hâkimdi. Ebu Bekir’in hâkimiyetinin son dönemlerinde ordusunun komutanı Mir Vali, Moğollarla, Kırgızları Moğolistan ve Ak-Suu’dan çıkarmıştı. Bundan sonra Kırgızların Isık-Göl’ün kuzey bölgesine göç etmelerine izin verilmişti. Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgız boyları Moğol saldırısında ağır kayıplar vermişti, Kırgızlar değişik bölgelere dağılmıştı. ‘Şimdiki Moğolistan’ın batısındaki Hangay dağlarında da Kırgızlar yaşamaktaydı. Burada Kırgızların ismini taşıyan ‘Kırgız Göl’ adlı bir göl vardır. Yukarıda belirttiğimiz çeşitli sebeplerden dolayı XV. asırdan itibaren Hangay Dağları’ndan, Pamir ve Tanrı Dağları’na doğru göç etmişlerdi. Yenisey Kırgız Kağanlığı yıkıldıktan sonra, bu yönetime bağlı Kırgız boyları Yenisey, Altay yakınlarındaki İli bölgesi, Tanrı Dağı, Talas ve Isık-Göl civarına göç ederek, bu bölgelerdeki sosyal ve siyasi olaylarda faaliyetlerin başlatmışlardı.

Özbek Hanlığı’nın olduğu devirde Kırgızlar, pek çok savaşta ve siyasi olayda boy göstermişlerdi. XVI. asrın başlarında Ala-Dağ bölgesindeki Kırgızları Muhammed Kırgız ismindeki Kırgız lider yönetmişti. Kırgız kaynaklarında ve Fars dilinde yazılan bazı eserlerde onun hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Muhammed Kırgız/Aytumbet Han: Aytumbet olarak da bilinen Muhammed Kırgız’ın dedesi Bököy Kaşka’nın¹⁹⁵ vefatından sonra onun yerine tüm kuzey Kırgızlarına yönetici, daha sonra da han olmuştu. Onun gerçek adı ise Aytumbet’tir. Aytumbet diye anılmasının sebebi ise halk arasında bu ismin daha yaygın kullanılmasından ileri gelmektedir. Diğer yandan Kırgız lider Aytumbet dış

¹⁹⁵ Buradaki kaşka kelimesinin anlamı yönetici, bölge yöneticisi anlamındadır. Bunun açık anlamı da dış gücün kontrolünde olan yerli handır.

kaynaklarda Muhammed Kırgız adıyla anılmıştır.¹⁹⁶ Aytımbet'in Muhammed Kırgız olarak isimlendirilmesinin sebebi, onun iyi eğitilmiş, adaletli, fedakâr ve en önemlisi de dış ilişkilerde çok başarılı olmasındandır. Acaba çok mu dindardı, din yolunda hizmet etmiş miydi ve bundan dolayı mı Fars kaynaklarında Muhammed Kırgız olarak isimlendirilmişti? Bu sorulara cevap alabileceğimiz hiçbir bilgi ve kaynak mevcut değildir. Bundan dolayı da Aytımbet'in çoğunlukla Fars kaynaklarında Muhammed Kırgız olarak isimlendirilmesi hala devam eden bir tartışma konusudur.

Halk şecerelerindeki bilgilere bakacak olursak Muhammed Kırgız (Aytımbet Han), Bahadır Han olarak da isimlendirilmektedir. Muhammed Kırgız (Aytımbet Han) küçüklüğünde güreş ile mızrak kullanımında hiçbir rakip tanımamış, orduda da oldukça başarılı bir asker başçısı olmuştur. O Kırgızlara Han olduktan çok zaman sonra Bahadır Han olarak da anılmıştır.

Isık-Göl bölgesinin sol tarafına Büyük Ordu (Çong Ordo) isminde bir yönetim sistemi kurmuş ve Kemin ile Çüy'de, Kürmön'tu ile Bârskôn'do, Atbaşı bölgesindeki Koşoy-Korgon ile Toğuz-Toro'do temsilciliklerini oluşturmuştu. Tüm Kırgız toplumu Aytımbet'in (Muhammed Kırgız) bayrağı altına toplanmıştı. Aytımbet Han'ın mimari alanda yaptığı katkılara bakacak olursak, Semski'den özel ustaları getirerek kendi ordusu için (günümüzdeki Sarı-Kamış bölgesi) oldukça büyük güzel saray yaptırdığını görmekteyiz. Buradan yaz-kış dışarıdan gelen elçiler hiç kesilmemişti. Kış mevsiminde de burası Aytımbet Han'ın ve ailesinin evi olarak hizmet vermişti.¹⁹⁷

Aytımbet Han, dedesi Bököy vefat ettikten sonra 1507 tarihinde tahta çıkmış ve otuz yıl hanlık¹⁹⁸ hizmeti yapmıştı.

¹⁹⁶ Orozbek Aytımbet, **Kara Kırgız IV**, Bişkek, 2007, s. 145

¹⁹⁷ Orozbek Aytımbet, a.g.e., s. 161

¹⁹⁸ Kırgızlarda han iki farklı geleneğe göre ilan edilirdi: 1- Eğer, Han seçilecek mirasçı çok başarılı bir bahadırsa, ona askeri elbiseleri giydirilip, kılıçla mızrağı yanına koymakla beraber bayrağı eline tutturulup törö kalkanına oturtulurdu. Bu şekilde hanlığı ilan edilirdi. Han Koşoy, Er Manas, Kara Çoro, Adil Bahadır, Katagan Kagan, Aytımbet (Muhammed Kırgız), Alaçı Bahadır ve başkaları bu gelenekle han ilan edilmişlerdi. 2- Eğer mirasçının Bahadır denilen unvanı yoksa önce ona beyaz elbiseler giydirilir sonra da beyaz bir halıya oturtulurdu. Böylece mirasçının hanlığı ilan edilmiş olurdu. Böyön ile Kutuu Kağan, Canıbek, Omoş, Ermen ve Tursun Han bu yöntemle han olmuşlardı.

1508 yılında Mansur Han gelişen olayların farkına vararak, kardeşlerinin güçleriyle savaşıp onları mağlup eder. Bu tarihlerde Kırgızları yöneten Muhammed'in oldukça güçlü bir rolü mevcuttu. Muhammed Kırgız, güçlü Moğol hanlarıyla daima barışçıl bir siyaset yürütmüştü.¹⁹⁹

Muhammed Kırgız'ın Sultan Said İle İlişkileri: 1514 yılında Sultan-Sa'id-han (Moğol) Kaşkar'ı ele geçirip, Mirza Ebû Bekir'in yönetimini yıkmıştı; bu savaşta Kırgızların lideri, Muhammed Kırgız, Sultan Said Han'a büyük ölçüde hizmette bulunmuştu. Bu hizmetin mükâfatı olarak Sultan Said Han da kendisine değerli hediyeler vermiş, bu olaydaki bilgileri tarih biliminin değerli kaynağı olan Tarih-i Reşidî'ye dayanarak şöyle açıklayabiliriz: “Muhammed Kırgız, hanı (Sultan Said Han) ziyaret için geldi ve hoş karşılandı. Yarkent'e gitmesi ve (Mirza Ebû Bekir'den) kesin haberler getirilmesi için izin verilmesini rica etti. (Han bu tasarıyı onaylayarak onun ayrılmasına izin verip), refakatinde önemli birkaç kişiyi gönderdi. Bunlar Yarkent'e iki fersah mesafedeki Arslan Bağ'ı yağmaladılar ve pek çok ganimet bulup, (Mirza Ebû Bekir'in) bir ordu toplamak için elinden geleni yaptığı ve köylü ve silah verdiği haberleriyle birlikte geri döndüler. Karşı tarafın direnecek gücü yoktu. Han (Sultan Said) bunu duyar duymaz hemen yola çıktı. Muhammed Kırgız, Mirza Ebû Bekir'le ilgili haberler getirdiğinde, tüm danışmanlar Yarkent'e yürüme fikrindeydiler.”²⁰⁰

Kaşkar'ın fethi bahsinde Muhammed Kırgız'ın Moğolistan'dan geldiğinden ve o çekişme ve kargaşa günlerinde iyi hizmet ettiğinden bahsedilmişti. Fetihten sonra çok ganimet ve talana sahip olmuştu. Üstelik ayrılırken Han (Sultan Said) onu kılıç kemerleri, altın ve gümüş vazolar ve kâseler gibi değerli hediyelerle donatmıştı. Moğolistan'a dönüşünde tüm Kırgızlar ona itaat ettiler.²⁰¹ Buradaki çabalarıyla başarıya ulaşan Muhammed Kırgız'ın Kırgızların

Burada, belirttiğimiz törö kalkan ile beyaz halının kenarında düşmanlardan esir alınan askerlerin boğazlanarak öldürülmesi de bir gelenektir. Sonra kalkan ile beyaz halı Han tahtının yanına koyulur, hana da bu tahtta altın taç giydirilirdi. Bu hakkında geniş bilgileri, Belek Soltonoyev'in Kızıl Kırgız Tarihî, kitabından bakabilirsiniz.

¹⁹⁹ Asanov. “Asılzat”-dergisi. Bişkek, 2002,kasım N-31

²⁰⁰ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî** (Türkçeye çeviren; Osman Karatay), İstanbul, 2006, s. 486

²⁰¹ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.524

içinde de otoritesi oldukça güçleşmişti. Muhammed yönetimindeki Kırgızlar Türkistan, Sayram ve Taşkent bölgelerine saldırı yapıp Şeybanilerin temsilcisi olan Abdullah Han'ı esir aldılar, ama sonra tekrar serbest bıraktılar. Moğolların hanı Sultan Said, Muhammed Kırgız'ın güçlenmesinden hiç de memnun değildi. 1517'de Moğollar Kırgızlara saldırdılar. Ortamda sert bir savaş oldu. Sonunda Isık-Göl'ün Barskoon denilen yerinde Muhammed Kırgız yönetimindeki ordu yenilgiye uğrayıp, kendisi de esir düştü. Bu savaşın sebepleri ve sonuçları hakkında bilgileri Tarih-i Reşidi'ye dayanarak şu şekilde özetleyebiliriz: “O (Muhammed Kırgız), Türkistan, Taşkent ve Sayram'a yağma akınları yaptı ve çok telaşa sebep oldu. O bölgelerdeki Şeybani sultanları onu püskürtmekte büyük zorluklarla karşılaştılar. O zaman Küçüm Han'ın oğlu Abdullah Han henüz han değildi, Türkistan valisi idi.²⁰² Hemen Muhammed Kırgız'ın peşinden çıktı ve şehirden biraz uzakta iken ona yetişti. Muhammed Kırgız ona yöneldi ve savaşa giriştiler. (Kısa) bir çatışmadan sonra gün Kırgızların lehine işledi. Düşmanlarının çoğu öldürüldü, Abdullah Han ele geçirildi, Muhammed Kırgız tarafından bir gün alıkonulduktan sonra hayatta kalanların gerisi ile birlikte Türkistan'a gönderildi. (Muhammed Kırgız) onların hanına şu mektupla birlikte birkaç at, silah ve münasip hediyeler gönderdi: *“Eğer Şeybani sultanlarından biri elime düşerse salıvereceğime dair bir adağım vardı. Sözümde durdum ve bağışlanacağıma inanıyorum”*. Sultan Said Han bunu duyduğunda öfkeleni ve 923 yılı (Miladi- 1517/1518) güzünde Muhammed Kırgız'ı cezalandırmak için bir ordu ile Moğolistan'a (Mırza Haydar Duğlat eserinde Orta Asya “Türkistan” coğrafyasın Moğolistan diye belirtmişti) yürüdü.”

203

Kuvvetlerini (Sultan Said Han) Kaşkar'a topladı. Hoca Ali Bahadur orduya “yazak”²⁰⁴ olarak atandı. Kâfir Yarı'na vardıklarında, Sarı At-Akhuri yoluyla Aksu'dan gelen Ayman Hoca Sultan (onlara katıldı). Geceleyin hanın

²⁰² Kendisi 1540 yılında han olmuş, fakat altı ay hüküm sürmüştür (Howort, II, S. 723)

²⁰³ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.524

²⁰⁴ Türk dilinde karavula (muhafız) “yazak” denilmektedir..

Baris Kâun (Barskôn)²⁰⁵ ve Ayman Hoca Sultan'ın Cavku yoluyla ilerlemesine karar verildi.²⁰⁶

Tarih-i Reşidî'de olay şu şekilde belirtilmektedir; “Ertesi gün Ayman Hoca Sultan Cavku yolundan yürüdü; Sultan Said Han ise Barskôn istikametinde ilerledi. Onlar Barskôn geçidinden inerken, Hoca Ali (Muhammed Kırgız) ve adamlarının Isık-Göl sahillerinde, Barskôn ağzında, (düşmanın yaklaşmasından) habersiz bulundukları haberiyle birlikte, Kırgızlardan yakaladığı iki adamı gönderdi. Isık-Göl, Kaşkar'dan bir aylık mesafededir. O gün yürüyüşlerini hızlandırdılar ve ikindi namaz vaktinde, Hücre olarak bilinen (geçidin) ağzına vardılar. Han, has komutanlarından birkaçının eşliğinde gitti ve düşmanın (Kırgızların) çadırlarını ve otaklarını uzaktan izledi. Güneş diski karanlığa battıktan sonra, Yunus balığın ağzına girdiğinde, komutanlar her on adamdan dördünün birliğin merkezinde tam olarak silahlanması ve altısının hızlı hareket için donanması emrini verdiler; ayrıca herkes silahlarını hazır tutacaktı ve hücumla hazırlanacaktı. Gece yarısına kadar hepsi toplandılar ve saflarını düzelttiler. Güneş doğduğunda ordu aşağı düzlükte savaş düzenine çekilmişti. Hepsi de mükemmel şekilde kımıldamadan duruyordu ve “sağır ve dilsiz” âyeti okundu. Kısa bir aradan sonra, bütün ordunun tam bir hazırlık ve düzen içinde olduğu görüldükten sonra, boru ve boynuzlardan, davul ve zillerin sesi ve atların horultusu ile karışık ani bir infilak geldi. Ordunun saldırı emri olan o kısmı sabır ve dizginlerini aniden kaybetti ve ileri atıldı. Saldıran kısmın tamamı ilerledi, merkez ise, önceden ayarlandığı gibi, bir kitle halinde kaldı ve saldırıyı destekledi. Güneş tam olarak doğduğunda, önceki hizmetleriyle temeyyüz etmiş olan Hoca Ali'nin kardeşi Taka, Muhammed Kırgız'ı bağlı olarak hanın önüne getirdi. Han ona, “Töreye göre sen idamlık suçlusun, ama ben yine de merhametimle kanını bağışlayacağım” dedi. Ve onun (Muhammed Kırgız'ın) hapsedilmesi için bir yarlık yayınladı. Askerler onun (Muhammed Kırgız'ın) yıkları, koyun sürüleri ve deve katarlarıyla zenginleşti; esir aldıkları tüm Kırgızları ise salıverdiler.”²⁰⁷ Bu savaşta Kırgız ordusunun sağ

²⁰⁵ Açıkça, Isık-Göl (bu göl Kırgızistan Cumhuriyetinin içinde) vadisi güneyinden sınırlayan silsile boyunca giden Barskôn ve Zavka geçitleri.

²⁰⁶ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.524

²⁰⁷ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.525

kanadını Muhammed Kırgız'ın küçük kardeşi Canıbek, sol kanadı da torunu Alaçı yönetmişlerdi. Bu savaşta büyük kayıpla yenilgiye uğrayan Kırgızlar, Muhammed Kırgız'ın Moğollar tarafından esir olarak gitmesiyle lidersiz kalmışlardı. Ama ine de ortamdaki faaliyetlerinden vazgeçmeyip bazı mücadeleye devam etmişlerdi. Çaresizliğe düşen Said Han, Muhammed'i kendi tarafına çekmek için, 1522'de onu serbest bırakarak, Kırgızların Emir'i diye atayıp, oğlu Raşid'in yönetimiyle beraber Kırgızların yanına gönderir.

Bu olaylar hakkındaki bilgiler Tarih-i Reşidî'de şu şekilde belirtilmektedir; “Hanın (Sultan Said Han) aklına hicri 928 senesinde (miladi:1521/1522) Kırgızları dize getirme tasarısı düştü. Onu bu işe sevk eden bazı sebepler vardı. Hicri 923 (miladi:1517/1518) senesinde onun Küçüm Han'ın oğlu Abdullah'ı savaşta ele geçirdikten sonra tekrar salıvermesi ve hana bu hareketi için bazı zayıf mazeretler göstermesi yüzünden Muhammed Kırgız'ı esir ettiğinden bahsedilmişti. Bunun için o beş yıl hapis tutuldu ve öndersiz kalan Kırgızlar Türkistan, Sayram, Andican ve Ahsi yörelerinde yağma ve çapulda bulundular; pek çok Müslüman kadın ve çocuğu köle haline getirerek birçok aşırılıkta bulundular. Bu eyaletler Şeybanilerin idaresinde ve bu halk da kendisinin eski düşmanı olmasına rağmen, han, dindar ve Allah'dan korkan bir kişi olmakla birlikte kızmıştı.”²⁰⁸

Mirza Ali Tugay, Hoca Ali Bahadur ve emirlerinin çoğu, Baba Sultan (*Sultan Said Han*) meselesini destekleyerek, Moğolistan ve Kırgızlara karşı düzenlenecek seferin onun komutasında gerçekleştirilmesini istediler. Babası Sultan Halil Sultan, açıklandığı gibi Kırgızların önderi olmuştu ve bu yüzden bu meselede bazı hakları vardı. Han'ın oğlu olan Raşid Sultan desteklendi ve en sonunda seferin idaresi ona devredildi. Etkin hazırlıklar başlatıldı ve Raşid Sultan 928 (Miladi :1521/1522) yılı içinde himmetlerle yüklü olarak yola çıktı. Mirza Ali Tugay ulus beyi olarak atandı ve Muhammed Kırgız hapisten çıkartılarak Kırgızların emîri yapıldı; tüm Moğol boylarından da zorlu savaşçılar ve mümtaz emîrlere seçildi. Tuğ, davul, darphane ve her çeşit döşeme gibi şehzâdenin makam ve payesine uygun olan her şey hazırlandı. Emîr ve askerlere ziyafet verilerek gönülleri alındı ve hepsine lütuflar saçıldı. Han oğluna çok nasihat etti. Kısacası

²⁰⁸ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.532

Han (*Sultan Said Han*) onları (*Raşid Sultan ve Muhammed Kırgız'ı bahsediyor*) en münasip şekilde uğurladı ve kendisi Kaşkar'a döndü.²⁰⁹ Sincan'daki Moğollar, hayvan otlatacakları topraklar dar geldiğinden, Kırgız topraklarına göz dikmişti²¹⁰

Kendilerini güçlü tutabilmek için Moğollar merkez olarak Koçkor'u seçmişlerdi. Bâzı Kırgızlar uzak bölgelere kaçmış iseler de, çoğu Muhammed Kırgız'ın kontrolünde idiler. Said Han kış mevsiminde Koçkor'a gelerek, dağılan Kırgızların Raşid ile Muhammed etrafında toplamalarına karar verir. Bundan sonra Said Han oğlu Raşid'in otoritesinin yükselmesi için, devamlı olarak Koçkor'a gelmiştir.²¹¹ Said Han vefat edinceye kadar Raşid bu bölgede bulunmuştu. Kırgızları yöneten Muhammed Kırgız, Raşid Sultan'ın kontrolünde idi.

Kırgızların Kazaklarla İttifakı: Kazakların Han'ı, Kasım Han öldükten sonra yönetime Tahir Han geçmişti. 1524'yılı Kırgızların ülkesine Kazak Han'ı Tahir (Kasım'ın atalaş kardeşi: babaları bir, anneleri ayrı) gelir. Tahir ilk olarak Raşid ile ittifak yapma düşüncesindedir. Bu amaçla Raşid'i misafir ederek kendi kız kardeşiyle evlendirir. Bu olay hakkındaki bilgiler Tarih-i Reşidî'de şöyle belirtilmektedir: “Kasım Han öldüğünde hanlık Edik Sultan'ın oğlu olan Tahir Han'a geçti. O, Hanım'a çok bağlıydı ve hatta onu kendisini doğuran annesine bile tercih ediyordu. Annesi Hanım'a büyük şükran duyuyordu, fakat şöyle diyerek oğluna yalvardı: *“Sen benim oğlum olmana ve senden başka bir çocuğu ne düşünmeme, ne de istememe rağmen, yine de ben yaşlandım ve Özbekistan çöllerindeki bu göçebe hayatı daha fazla taşıyacak gücüm yok. Şimdi son günlerimi bir şehirde huzurlu ve rahat bir şekilde geçirmem için beni yeğenim Sultan Said Han'a götürmeni istiyorum. Üstelik, Mangıtların düşmanlığı sonucu senin Özbekistan'daki işlerin iyi gitmiyor. Moğollardan muhalefet sebebiyle ordun bir milyondan 400 bin adama geriledi ve senin artık onlara karşı koyacak gücün yok. Ben senin için aracı olarak ve seninle Moğol hakanları arasında barış sağlayacağım. Bu şekilde Mangıtlar denetimde tutulabilir.”*²¹²

²⁰⁹ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.540

²¹⁰ Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi I*, Bişkek, 1993, s. 81

²¹¹ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 82

²¹² Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.545

Tahir Han, bu tasarıya razı oldu ve barış görüşmelerine girildiği Moğolistan sınırlarına geldi. Şahsen Kuçkar'a (Koçkor) geldi ve hanı ziyaret etti. Han, teyzesine duyduğu sevgiden dolayı ayağa kalktı ve Tahir Han'a şöyle dedi; *“Benim sana ayağa kalkmam Töre'ye aykırı olsa da, teyzemi getirmiş olmandan dolayı büyük minnettarlığım ayağa kalkmamı mümkün kılıyor”*. Han böyle diyerek ayağa kalktı, fakat Tahir Han tüm resmiyeti gözeterek başını yere eğdi ve sonra hana doğru ilerledi; o da onu kucakladı, büyük saygı gösterdi ve üzerine şahane lütuflar yağdırdı. Bundan sonra onun kız kardeşi, Hanım'ın kızı, Raşid Sultan'a eş olarak verildi.²¹³ Ama Tahir fazla zaman geçmeden Kırgızları kendi tarafına çektiğinde, Raşid ile arası bozulur. Kırgızların Kazaklar ile ilişkilerinden Muhammed Kırgız suçlanarak, yine Moğollar tarafından ağır saldırılara uğrar.

Tahir Han'ın ayrılış zamanında Muhammed Kırgız ikinci kez yakalandı ve bağlı olarak Kaşkar'a getirildi. Bunun sebebi onun başkaldırma işaretleri ve Özbeklere kaçma arzusu göstermiş olmasıydı. Bu yüzden hapse atıldı.²¹⁴ Böylece Muhammed Kırgız 1533'e kadar ikinci kez hapiste kalır.

Kırgızlar 1523-1524 yıllarında Kazaklar ile birleşip, Moğollara karşı Kırgız-Kazak birliğin oluşturmuşlardı. Sultan Said'in 1524-1525' yıllarındaki seferleri, oğlu Raşid'in yönetimin güçlendirmeye yaptığı çabaları karlı bir sonuçlara ulaşamamıştı. Moğol Han'ı Kırgızlardan gider gitmez Kazak Sultanı Tahir yardıma geldiğinde Kırgızların çoğunluğu ona katılıp, Raşid'i Koçkor'don Atbaşı'ya kovalamışlardı. 1526'cı yılındaki savaşta Kırgızlar “Raşid'i ve tüm Moğolların Kaşkar'a çekilmelerine zorlamışlardı”. Said Han, Kırgızları kontrolüne geçirmek için yaptığı seferlerine, Kırgızlar da devamlı karşılık göstermişlerdi.²¹⁵

Tahir'e katılmaya muvaffak olamayan Kırgızlar ise Moğollar tarafından At-Başı'ya götürülmüşlerdi. 1526 yılında Moğollar Tanrı-Dağ'dan çekildiklerinde, beraberlerinde Kırgızların 100.000 koyununu götürürler; bundan dolayı “koyun yağmacısı” olarak isimlendirilmişlerdi. 1527 yılı yaz mevsiminde Tahir, At-Başı'ya gelerek, oradaki Kırgızları Moğollardan kalan hayvanlarıyla beraber

²¹³ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.546

²¹⁴ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.546

²¹⁵ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaçı Tarıhı**, Bişkek, 2000, s. 61-62

götürür.²¹⁶ Moğolların hanı, Said Han'ın vefatı 939 yılı 16 Zilhicce'de (9 Temmuz 1532/1533) meydana gelmişti. Moğol hanlığının tahtına Raşid Sultan geçer. Muhammed Kırgız da Said Han'ın vefatından sonra salıverilir.

Raşid Sultan kısa bir süre sonra (Said Han vefat ettikten sonra) Moğolistan'a getirildi. En üst emîrlik rütbesi Mirza Ali Tugay'a verildi; Kırgızlarla ilgili meseleler ise Muhammed Kırgız'ın denetimine bırakıldı.²¹⁷

Moğollar, Kırgızlara karşı kontrolü ele geçirme seferini Raşid Han'ın (Abd ar-Raşid Han) (1533-1559) zamanında da devam ettirmişlerdi. 1537'ci yılı yürüttükleri seferlerinin birinde Kırgızlar Raşid Han'ın oğlu Abd al- Latif Sultan'ı öldürürler. Öç almak amacıyla Raşid Han, Kırgız ve Kazaklara karşı seferlerin yürütüp, neticede de ortamda büyük kan akmaları getirmişti. Raşid Han'ın saldırılarına karşı savaşan Kırgızlar, Hakk Nazar'ın (Kazak Han'ı) komutanlığında olmuşlardı. Ama Moğol Han'ı Raşid Han çok defa Kırgızlara karşı seferler yürütmüş olsa bile, Kırgızların üstüne yönetimini yerleştirememişti. Bu olaylarının çıkış sebeplerini, cereyan eden olaylar hakkındaki bilgileri arşiv belgelerine dayanarak şöyle belirtebiliriz: “Han'ın (Abd ar-Raşiddin) oğlu Abd al- Latif Sultan, Aksu'nun hanı olmuştu. O Kazak ve Kırgızları hiç teskin edemedi. O devirde Sultanı kuşkulandıran Kazakların iki hanı: Hak Nazar Han ve Nouruz (Nevruz) Ahmed Han idi. Sultan, Hak Nazar'ı Emil denilen yerde yenerek, çok ganimet (?) elde etti. Ancak daha sonra Hak Nazar Han Kırgızlar ile birleşerek, Sultanın arkasından saldırdı ve onu geceleyin öldürdü. Sultan bu esnada balıkçı kabilesi Çenkdaul'da idi: (O yörenin insanları) Sultan'a (saldırı hakkında) haber ilettikten sonra kaçarak gittiler.”²¹⁸

Böylece, Kazak ve Kırgızlar Abd al- Latif Sultan'ı öldürdüler. Hoca Muhammed-Şarih, Babası Abd ar-Raşiddin (Raşid) Han'a gelip, (oğlunun vefat ettiğini) duyurdu. Han bu duruma çok üzülerek kederlendi. Değerli Hoca büyüklere Han'a (çözüm üretmek maksadıyla) yardım etmeleri için başvurdu. Büyüklerden

²¹⁶V.V. Barthould, **Kırgız cana Kırgızistan tarihi boyunca tandalma emgekter**, Bişkek, 1997, s.

47. Ekb; Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 83

²¹⁷ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.622

²¹⁸ Tarih-i Kaşkar; s.62b (*Uygurcadan Rusçaya tercüme eden L.A.Pokrovskiy* “Abd ar-Raşid-han ibn Sultan-Seyid Han'ın hükümdarlığı devrindeki olaylar. 1533-1559-1560”); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.237

(bürokratlardan) iyi haber alarak Han'a bildirdi. Sevinen Han sefer için hazırlıklarına başladı. O Muhammed- Kürekan'ı Nouruz- Ahmed-Han'a yollayarak şu istekte bulundu: “*Hak Nazar Han ve Kırgızlar benim oğlumu öldürdüler. Eğer Han barışı istiyorsa, (bize) yardım için asker göndersin.*” Nooruz-Ahmed-Han bu isteği kabul ederek Muhammed-bek ile birlikte Han'a geldiler. Han beş ay asker topladıktan sonra büyük törenle sefere çıktı. O, Kazak ve Kırgızlara Artuş denilen yerde karşılaştı. Kazak ve Kırgızlar askerleri bir biriyle birleşmişlerdi. Han ordunun komutasını bizzat üzerine alarak “hücum” emrini verdi. – Büyükler ve küçükler, Türkler ve Tacikler hepsi bir yere toplandılar. Düşmanın savunma bölüğünü basarak tahrip ettiler ve ardından geri çekildiler. Hak Nazar Han'ın ordusunu komuta eden başkomutan bu esnada öldürüldü, sonunda Kazak ordusu başsız kalmıştı.²¹⁹ Oysa 1524'de oluşan Kazak Kırgız birliği XVI. asrın II'ci yarımında da devam etmişti.

Raşid Han'ın zamanında da Kırgızlar Moğolistan'a seferler yürütüp, olaylar çıkartıyorlardı. Raşid Han'ın mirasçısı Abd al-Karim biy (1560-1591) Kırgızların topraklarına saldırmalarını durdurup, onların sahipliğini tanımak zorunda kalmıştı.

Muhammed Kırgız özellikle ordusuna büyük önem vermişti. O Moğol hâkimiyetini tamamen olmasa da çoğunluğunu ortadan kaldırdıktan sonra 1535 yılında “Ceti-Ordo (Yedi-Ordu)” isminde bir ordu oluşturdu. Bu ordu bu tarihlerde oldukça önemli bir rol oynamıştı.

Kırgız Tagay Biy'in Faaliyetleri: Aytumbet Han (Muhammed Kırgız) güçlenerek kontrolü sağladıktan sonra başka ülkelerle, özellikle de çok kez savaştığı düşmanları Moğollara elçi göndermişti. Kırgız şecerelerine bakılırsa, “Tagay Biy, Raşid Han'a (1533-1559/60) Aytumbet Han'ın (Muhammed Kırgız) elçisi olarak gidip, orada iki sene bulunmuştu”. Tagay Biy bu tarihlerde Aytumbet Han'ın çok yakın ve önemli bir adamı idi. Bu tarihlerde Aytumbet Han'ın (Muhammed Kırgız) ordusunda Moğol hanı Raşid'in elçisi de bulunuyordu.²²⁰

Tagay Biy hakkında kısaca şu bilgileri verebiliriz: Fergana ve çevresindeki Sağ-Kanat olarak isimlendirilen Kırgızlar Adığine, Tagay'dan

²¹⁹ Tarih-i Kaşkar; s.63a. Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas,a.g.e., s.237

²²⁰ Orozbek Aytumbet, a.g.e., s. 171

dağılmışlardı. Tarihi kaynaklara göre, Tagay, Kokon'ın (Hokand), Margalan kalesinin kenarındaki İyri-Suu'daki Bılpıldak denilen yerde doğmuştu. Ama başka rivayetlere göre; O Oş kalesinin dağı Sarı-Bel denilen bölgede, tahminen 1460-1470 yılında dünyaya gelmişti.²²¹ Tagay'ın, Adığine ve Munguş isimli iki erkek kardeşi ve Nâlı, Esmilu isminde de iki kız kardeşi vardı. Tagay yetişkinliğe erişmesinden itibaren birçok savaşa katılır. Kardeşi Adığine Biy olduğu zaman, ikisi yirmişerden 40 yiğit alarak karşı karşıya temsili olarak askeri oyun oynamışlardır. Bu oyunda Tagay'ın takımı oldukça üstünlük gösterir. Ama müsabaka Adığine'nin zaferiyle sonuçlanır. Bu adaletsiz sonuca Tagay tarafı itiraz edince iki taraf arasında tartışma çıkar. Tartışma sırasında Tagay'ın bir adamı ölür. Adığine tarafında olanların sayısı fazla olduğundan Tagay oldukça baskı görür. Bu olaylar yüzünden Tagay, Ketmen Töbö'ye, başka rivayetlere göre ise Toğuz Toro'ya kendisiyle beraber gelenlerle göç etmişti. Tahminen, 1505-1510 yıl tarihlerinde Kaydulat isimli bir şahıs iki tarafı barıştırmaya gayret etmiş, ancak Adığine bunu kabul etmemişti. Tagay'ın Adığine'den ayrılarak göç ettiği yer Sûsar-Suu denilen yerdi. Yazlığını da Ketmen Töbö ve Toğuz Toro'da geçirmekteydi.²²² Tagay bu tarihlerde Özbeklerle çekişerek Muhammed Kırgız'la yakınlaşmaya başlar ve çoğu savaşta beraber olurlar. Tagay tahminen 1535-1540 yıllarında vefat etti. Mezarının nerede olduğu belirsizdir. Ancak Belek Soltonoyev, net olmasa da Üç Turfan'da olduğunu ortaya koymaktadır.

Tagay'ın altı oğlu vardı, bu oğulları hakkında bilgileri tarih biliminin değerli arşiv belgesi olan Majmu at-Tavarih'de böyle belirtilmektedir; Tagay bahadırın Kulan, Gıljır, Bogoston, Kara Çoro, Sayak, Döölös isimli altı oğlundan altı kabile oluştu; Kulan'dan Yadgar (kabilesi), Gıljır'dan Bugu (kabilesi), Bogoston'don Solto (kabilesi), Kara Çoro'don Sayak çıktı.²²³

Aytimbek (Muhammed Kırgız) Han hayatının çoğunu seferlerle geçirdi. Torunu Alaçı yetişkin olduktan sonra, yaklaşık olarak 1545 yılından itibaren bir

²²¹ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 86

²²² Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 87

²²³ Sayf ad-Din Aksıkendi, **Majmu at-Tavarih**, s. 134a. "*Tacikçeden Rus diline tercümesi V.A.Romodina tarafından yapılmıştı*". Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.227

daha sefere çıkmamıştı. Bu tarihten itibaren Alaçı Ceti Ordo'yu yönetimine alarak çok başarılı seferler yürütmeye başlar. Alaçı 1557 yılında tahta çıkar. Ama ağır bir hastalıktan dolayı 1566 yılında vefat eder. Onun oğulları oldukça genç olduklarından tahta Almambet'in oğlu Canıbek oturur. Canıbek yönetime geldiğinde, koyun üstüne kuş konan sakin zamanlardı.

B. KIRGIZLARIN DOĞU TÜRKİSTANDAKİ FAALİYETLERİ

1600 tarihlerine gelindiğinde ortamdaki durumlar değişmeye başlar. 1638'ci yılı Doğu Türkistan'da yönetime gelen Abdallah Han, komşu bölgelerinde yerleşen Kırgızlara seferler düzenleyip, onları kontrolüne geçirme çabasında bulunmuştu. Ama net bir başarıya ulaşamamıştı. Abdallah'ın Kırgızlara yaptığı seferler hakkındaki bilgileri, arşiv kaynakları şöyle belirtmektedir: “Abdallah Han Kırgızlara saldırdı. İlk olarak Kara-Sır'ı ele geçirdi ve bundan sonra geri döndü. Sonraki sene Oş'a bir sefer düzenledi. Oş'a sefer düzenlediği sırada Aksu ve Kuça'ya haber gönderdi. (Çünkü) Mirza Şah- Kasım vefat ettikten sonra, Abd Sattak-Bek Kuça'da vâli olmuştu. Mirza Şir-Muhammed şehrin kapılarını yıkıp, Han'a karşı baş kaldırdığı için ölüm cezasına çarptırıldı. Bu olay sonrasında Mirza Şükür, Mankan ve şehrin zenginleri de paylarına düşen cezaları almışlardı. Şehre yönetici olarak Abd Satar-bek atandı. (Ama) çok geçmeden o da vefat etti. Bundan sonra Kuça'nın yöneticisi olarak Abd al-Kahar-bek görevlendirildi.”²²⁴

Abdallah Han Oş'u ele geçirdikten sonra başka bir güzergâhtan geri dönüyordu. Aksu'nun yöneticisi Kazi Şah-bek, Uça'nın vâlisi Mirza Küçükbek, Kuça'nın valisi Abd al-Kahar-bek, Kelfind'in valisi Hadcibek, Baydın valisi Han Kuli Bahadır kendi bayrakları ve askerleriyle Kazi Muhammed-Zakir-Koco Şakirbek'in yönetimi altında Han'ın arkasında eşlik ediyorlardı. Kırgızlar onları takip ederek Beş-Unay denilen yerde yetiştiler. Buraya gelen Kırgızların arasında Kosarı-biy, Kara Küçük-biy, İol Boldu-biy, Üç Kurkta-biy, Çankal-biy, Afat, Şadi vb asker komutanları mevcuttu. Onlar öncü asker bölüklerinin saldırılarına karşı üstünlük sağlayıp, asker toplanan orduyu ellerine geçirerek, savaşıma giriştiler. Savaşın altıncı günü Üç-Kurtka-biy (karşı) savunmaları bozarak, Han-Kuli-bek'i esir aldı, düşmanın askerli düzeni bozulmuş duruma geldi. Hadci-bek, Kazi

²²⁴Tarih-i Kaşkar; s.91b. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas,a.g.e., s.239

Muhammad-bek, Uçluk Hoca-Menak, Hoca Haki yönetiminde olan yüz adamı Kırgız Tuttı-Kılıç'a karşı direnerek, (kurnazlıkla) güçlkle kaçarak kurtulmayı başardılar. Kırgızlar Kazi Şah-bek'i ve Han-Kulı-bek'i esir aldılar. Abd al- Kahar-bek ve Küçük-bek idam edilmişti.²²⁵

Abdallah Han'ın oturduğu yer güvenliydi. Kuça seferinden döndükten sonraki yıl Bolordu'yu yenmek için harekete geçti. Bu tarihte Bolordu'nun vâlisi Şah-Kızıl'ın oğlu Şah-Babur'du. Bolordu'yu ele geçirmek için (han) Sarıg-Göl'e geldi. Yusuf-mir-Hasar (ve) Riza-Kasım- mir-Hazar, Han'ı saygı ile selamlayarak, (onun) yol göstericileri oldular. Pamir'i geçerek Sarıg Çölü'ne ulaştılar. Mir-Haziri, Mir-Ali-Şah ve Mir-Mansur-Han²²⁶, (Han'ı) selamlayıp (onun) önder yol göstericileri olduklarını ispatladılar. Dağ geçidinden geçerek, Bolordu'nun iç bölgesine ulaşmışlardı. Dağdaki alana saklanan Şah-Babur Han'ın yanına, oğlu Şah-Reist'i bir sürü hediyelerle beraber göndermişti. Han onlara fedakârlık muamelesi yaptı. Şah-Babur'un atalığı Bigali'nin atalığını öldürdü. (Han) Bolodu'yu (yönetmeye) önceki kurallar kapsamında yönetmesi için Şah-Babur'a teslim etti, Mir-Huşk'a kazılık temsilciliği görevini verdi. Şah-Reyis'e Han fedakârlık yaparak, geri döndü. Badahşan'ın büyük bölümü boyun eğdi. Abdallah'ın değeri her tarafta belli oldu. Han tekrar Kırgızlara karşı sefer tertip etti. Subhan-Kuli-bek (ona) karşı olduğunu açıkladı. Han yenilerek , (buna) Subhan-Kuli-bek'i suçlu ilan etti. O (Han) Şahbazbek'i İolbar-Han'ın atalığı olarak tayin edip, Kaşkar'ın vâlisi yaptı.²²⁷

Han Kırgızları Narın deryasının kenarındaki savaşta yendi. Yol-Boldu Biy ve Koysarı Biy onları Aksay'a kadar kovaladılar. Han'ın ordusunun sağ kanadını Yolbars Han ve Şahbas Bekler oluşturdu. İbrahim Han'ın Hataylı askerleri sol kanadı oluşturdular. Ağır bir savaş oldu. İbrahim Sultan er yiğitliğin gösterdi, ama maalesef kötülük buna da ulaştı. Savaş bittikten sonra Han, İbrahim Sultan ve İsmail Han'ı hem de Mirza Hasan ve Mirza Ketan'ı ortamdan kovdu.

²²⁵ Tarih-i Kaşkar; s.92a “*Uygurcadan Rusçaya tercüme eden L.A.Pokrovskiy*”. Ekb; İzdaniya

Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s.239

²²⁶ Tarih-i Kaşkar;s.92b. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas,a.g.e., s.227

²²⁷Tarih-i Kaşkar;s.93a,“*Uygurcadan Rusçaya tercüme eden L.A.Pokrovskiy*”.

Buradaki bilgi, Han'ın (*Abdallah Han*) memleketinin gücünün zirvesinde olduğu en kudretli dönemini içerir. Onun amacı Andican şehrini ele geçirmek idi. Onun askerleri çevresine korku salan hareketleriyle Andican kalesini kuşatarak, (orada) duruyorlardı. Lakabı Çalba olan Mirza Şahid-Çuras, Aksu'nun valisiydi. Hakan kalenin yanına Kül-Töbö denilen yere (hana) çadır diktirdi. Şahbaz-bek Kaşkar'ın yöneticisiydi, (oysa) Yolbas-Han onun amiriydi. Onlar geleneksel hareketleriyle Andican'ın binalarını ele geçirip, kaleyi yağma ettiler. Abdallah'ın üstünlüğü tüm dünyaya yayıldı (ve) başka hanlar tedirgin olmaya başladılar. Çok fazla ganimet elde ederek sevgi ve saygıyla (Han) kendi merkezine döndü. Bir yıl sonra (Han ve onun askerleri) Andican'a hareket ederek, onu kuşattılar. Önceki ele geçirdikleri şehirlerde büyük zarar verdikleri için, halk (onlara) sert karşılık verdi. Onlar Andican'ı ele geçiremeden geri döndüler.²²⁸

Han (*Abdallah Han*) Yarkend'in yöneticisi Mirza Şahbas-bek'i atalık, Ayub-bek'i ise koruyucuların yöneticisi olarak tayin etti. Eni-Hisar'dan Satım-biy'i emrindeki çok sayıda Kırgız'la beraber davet ederek, onun yerine Eni-Hisar'ın valiliğine Kara-Küçük-biy'i tayin etti. Kara-Küçük-biy Eni-Hisar'dan kaçarak gitti. Çünkü Kırgızlar hana karşı isyan ederek, Satım-biy liderliğindeki çok sayıda Kırgız, Nayman, Kıpçak, Kanglı ve başka kabileleri Yarkend, Kaşkar, Aksu ve Hotand'ı ele geçirerek buralara yerleştiler. Satım-biy ve Utemiş-bek de, Karakçi-biy, Ayub-bek'in bölgesinden yer aldılar. (Han) kendisi Satım-biy yönetimindeki Kırgızları kontrolü altına aldı. Karakçi bu olaydan haberdar olarak kaçınca, (onu) Ayub-bek, Şah-Mahmud-Şah (ve) onun oğlu Mutallib-koco'lar takip ederek kovdular. Karakçi-biy arkaya dönerek, (onları) beklenmedik bir savaşa zorlayıp, Mutallib-koco ve Şah-Mahmud-Şah'ı öldürdü. Şahbaz-bek (haberi) duyduktan sonra, (koalamaya) adam göndermesini emretti. Ondan sonra (Karakçi-biy'i) deryanın kenarında kovalayarak ulaştılar. Karakçi Ayun-bek'i öldürdü. Alaylar-biy Fatima oradaydı. Şahbas-bek, mir-Abdallah-bek yönetimindeki tüm temsilcileri saldırıya gönderdi. Bekler Kırgızları kovalayarak ulaşmışlardı. Kırgızlar karşı saldırı düzenlediler. Şahbas-bek öldürüldü. Halk savaşın olduğu yerden çevre bölgelere kaçmışlardı. Kırgızlar Abdallah'ın altın koşumlu asil atını alarak uzağa

²²⁸ Tarih-i Kaşkar;s.93b (Abdallah Han'ın Andican'ı ele geçirdiği hakkında). Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas,a.g.e., s.240

gittiler.²²⁹ Bu savaşlardan sonra Abdullah Kırgızlara karşı yürüttüğü yöntemlerini oldukça değiştirip, yanına çekme çabasına girmişti. Abdallah Han oğlu Nur ad-din öldükten sonra Kaşkar'ın yönetimine Koysarı Biy ismindeki Kırgız'ı getirir. Zaman geçtikçe yönetimdeki önemli mansapların çoğu Kırgızlara geçmişti. Örneğin, Ak-Suu'nun yöneticisi olarak Olcotay Biy, Üç-Turpan'da ise Altı Kurkta Biy oturmuştu. Kırgızların ortamdaki tesiri gün geçtikçe güçlendiği için Abdallah Han, Mekke'ye gideceğini bahane ederek yönetimi bırakıp kaçarak gitmişti.²³⁰

Abdallah Han'dan sonra yönetimi tartışan oğulları İsmail Han ile Yulbars Han'ın zamanında da Kırgızlar aktiflik gösterebilmişlerdir. XVII. asrın ilk günlerinde hoca Mahmud-i Azzam'ın küçük oğlu Iskak Hoca'nın oluşturduğu Ishakiyya tarikatının temsilcileri "Kara dağlılar" ile büyük oğlu oluşturan Işkiyya tarikatının temsilcileri arasında taht için çekişme güçleşmişti. 1670'i yılı Koysarı Biy komutanlığındaki Kırgızlar, Yulbars Han'ı destekleyen askerleri Kargalık'da dağıtarak, İsmail Han'ı tahta geçirirler. Koysarı Biy tekrar Kaşkar valisi olup, oğlu Küçük Biy de şehir güvenliklerinin başkanlığına atanmıştı. Koysarı Biy ve onun yakın adamları yerli emirlerin önemlilerini öldürdükten sonra Kırgız'ın Kıpçak boyunun otoritesi yükselip, yönetim mansaplarını ellerine geçirmeye başlamışlardı.

231

1695 yılında Kırgızların Kıpçak boyunun yöneticisi Arzu Muhammed-bek başkanlığındaki Kırgızlar, hanedanlığın temsilcisi Muhammed Mumin-Sultan'ı (Akbaş Han'ı) Han diye ilan etmişlerdi. Canı Gisar'ı, Kaşkar'ı kontrollerine geçirdikten sonra Arzu-Muhammed Kırgız tüm Doğu Türkistan'ın iş koşturmasındaki yöneticisi olur. Akbaş Han, çevresindeki Moğol asıllı emirler ile yakınlaşmaya başladığında Arzu Muhammed-bek onu öldürür. Yerine Çağatay hanedanlığının son yöneticilerinin biri Sultan- Ahmad- Sultan'ı tahta oturtup, yönetimi ise kendi eline geçirir. Arzu-Muhammed Kırgızların Töölös, Kesek, Çonbağış, Kıpçak, Kuşçu ve Nayman kabilelerinin desteklerin geniş şekilde alarak, 1702'ci yıla kadar yönetimi elinden çıkarmamıştı.²³²

²²⁹ Tarih-i Kaşkar;s.94a. Ekb;İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas,a.g.e., s.241

²³⁰ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e., s.64

²³¹ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov,a.g.e., s. 64

²³² T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e., s. 64

1. Doğu Türkistan Haceganının Kırgızlar Üzerindeki Dini Faaliyetleri

XVI. yüzyıllardaki Kırgızların dini inanç meselesini ortaya koyacak olursak, Araplarla Çinlilerin 751 tarihinde Talas’da savaştıklarında, diğer Türk grupları gibi Kırgızlar da Arapların yanına geçip Çinlilere karşı savaşmışlardı. Bu savaşın arkasından Kırgızlar Müslüman olmuşlardı. Ama inanç konusunda Kırgızların bir özelliği de, İslam dininin yanında eski “Kök Tengri” dinini günümüze kadar beraber yaşatmışlardı.

XVI. yüzyıl Türkistan tarihinde Şeyh Hoca İshak’ın Türkistan halkına dini anlamda mürşitlik etmiş olduğu görülmektedir. Özellikle Kırgızlar arasında İslam dininin ana kaidelerini öğreten bu değerli din adamının hizmetleri herkes tarafından takdir edilmektedir. İshak Hoca, 1542 yılında vefat eden ve Mahdum-i Azam unvanıyla şöhret kazanmış şeyh Seyid Ahmad Kasanin’in oğlu idi. Şeyh Seyid Ahmad Kasanin de Türkistan halkın manevi hayatında önemli şahsiyetlerden biriydi ve İslam dininin Türkistan’da yeniden hayat bulmasında emeği büyüktü. Hoca İshak da çocukluğundan beri babasının mirasçısı olarak yetişmişti. O küçüklüğünde, Türkistan’daki dini hayatın önemli şahsiyetlerinden biri olan Şeyh Lutfallah Çisti’den (Ölümü 1571-1572) terbiye almıştı. Biz de burada Kırgızların XVI-XVIII. asrın ortalarındaki dini ve manevi hayatı ve bu konuda Hoca İshak’ın rolü hakkında dönemin kaynaklarında belirtilen bilgilere dayanarak şunları söyleyebiliriz: İshak Hoca, Semerkant bölgesine geldiğinde değişik bölgelerin hükümdarları ona mektup yazıp, saygılarını belirtmişler ve kendisiyle görüşmek istediklerini bildirip; “*kendinizin taban dumanıyla sevindirip, bizim gözümüzü açın*”²³³ demişlerdir. Bu hükümdarlar arasında Taşkent’den Darviş Han, Türkistan bölgesinden Baba Han, Anjiyan havalisinden Haram-Şah Sultan ve Kaşkar bölgesinden Abd al-Karim (1560-1591) hanları zikredebiliriz.²³⁴

Bundan sonra İshak Hoca şakirtleri ile fikirleşip, Kaşkar’a doğru yola çıktı. Yoldayken o ismi geçen hanlar ile görüşüp, bir taraftan da yoluna devam etti.

²³³ “*Sahip olduğunuz manevi güçle kalp gözümüzü açınız*”

²³⁴ **Ziya al-Kulub**, s.24a-b, (*Farsçadan Rusçaya tercüme eden Z.N.Voroceykinoy*). Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.239

Hanlar İshak Hoca'ya; “Sayın saygı değerli hoca, bizim bölgede kalınız!” diye rica ettiler.²³⁵

Hoca onların hiç birine evet demeden, Kaşkar'a gitti. Abd al-Karim Han bunu duyup, Hoca İshak'ı büyük bir saygı ile karşıladı. Ancak Hoca İshak yol yorgunu olmasından ötürü Han'a karşı gereken itimamı gösteremez. Bundan dolayı alınganlık gösteren Adb al-Karim Han, onun ortamından uzak durur ve ona gereken saygıyı göstermez. Kırk gün geçtikten sonra İshak Hoca'ya eskimiş eyer ve yırtılmış malzemeleriyle bir at gönderir. Hoca çok sinirlenip, şöyle der; “Biz ona söz verdiğimiz için geldik, o ise bizlere böyle muamele yaptı!” deyip, ardından halka dönerek şunları ekler; “Elbette, elbette, o bizi kendi bölgesinden kovarak çıkarmaya muktedirdir”. Bu olaydan iki üç gün sonra bir zat Abd al-Karim Han'dan gelen şu mektubu İshak Hoca'ya ulaştırır; “Hoca İshak benim bölgemden çıkıp, başka tarafa gidesin”. Böylece bu değerli hoca tüm şakirtleri ve ailesi ile beraber Kırgızların toprağına gelip, buraya çadırını dikip, yaşamaya başlar.²³⁶

Fars kaynaklarından Ziya al-Kulub'da adı geçen Hafız Arap'ın hikâyesine göre; “Bir zamanlar ben Hoca İshak'ın yanındayken, Kırgız hanlarından biri geldi. O beraberinde birçok hediye getirip şunları söyledi; “Sayın Evliya! Siz bizim gibi kaderi sakatları destekleyip, duanızı yaratan Allah'a tahsiz ettiniz. Eğer kutsal yaratan Allah'ın merhametiyle bir pınar suyu olsa çok iyi olurdu. Çünkü su yok, bizim gibi zavallıların durumu ağır. Bizim babalarımızın zamanında burada su bir defa çıkıp sonra yok oldu, çok defa gayret etsek de su bulunmadı”. Evliya efendi de, baş elbisesin çıkarıp, beyaz bıyık ve sakalın tutamlayıp, peygamberin nur yağdıran ruhuna rica edip “Huu Allah” diye dua edip, kendi ata-babasının ruhundan yardım istedi. Tüm şakirtler şapkalarını çıkarıp, yaratan Allah'a gözyaşlarını ulaştırtı. Anında, yaratan Allah'ın merhametiyle dağ eteğinden su akarak çıktı. Bu esnada han ve onun beraberindekiler Hazrat-i İshan'a tövbe edip, burasını Nazargah-i Hazrat-i İshan olarak isimlendirdiler; ve burada binalar inşa ederek, halk için bir sürü ev inşa ettiler”.²³⁷

²³⁵ Ziya al-Kulub.,s.24b-b.Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.196

²³⁶ Ziya al-Kulub.,s.25a-b. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.196

²³⁷ Ziya al-Kulub.,s.26b-b

O (İshak Hoca) Sarıg-Yazı ve Alay ülkelerinde üç yıla yakın yaşadı. Bazı Kırgız yöneticiler İshak Hoca'nın yakın dostu ve destekleyicileri oldular. Bazıları ise onu tanımadılar. Candan dost olan Kırgızların yöneticileri bir gün kalabalık bir şekilde toplandılar. Kırgız amirlerinin biri Evliya efendiyi tanımak istemedi. Bu zat Evliya efendiye olan olumsuz fikirlerini dile getirdi. O (İshak Hoca) mübarek elini onun omzuna koyduğunda, o adam bayılarak yıkıldı. Bundan sonra o çok duyulanıp, bağırıp ve inleyip İshak Hoca'yı tanımak istemeyenler ile beraber onun (İshak Hoca) can dostu ve onun müridi oldular. Kırgızların tüm kabileleri tamamen mürşitlerinin (Hoca İshak'ın) safhına geçtiler.²³⁸

Adeta ufuktan çıkan bir güneş gibi parlayan Evliya Efendi, bu adaletsiz dokuz âlemin direğini parlatıp, Kırgız ve Kazak halkını cehaletin pençesinden kurtardı. Bu halk saadete ulaştı. O, Kalmakların İslam dinini kabul etmelerine de yardımcı oldu.²³⁹ Açıkça belirtmek gerekirse bu dönemde Doğu Türkistan ve Türkistan Hanlıkları topraklarında yaşayan tüm Kırgızlar Müslüman idiler. Ama bilim adamların çoğu, Kırgızların XVI-XVIII. asırlarda Müslüman olmadıklarını öne sürmektedirler. Biz ise yukarıda dile getirdiğimiz bilgilere dayanarak bu tarihlerdeki Kırgızların büyük oranda İslam dairesi içine girmiş bulunduklarını söyleyebiliriz.

XVII ve XVIII. asırlarda Kırgızların faaliyetlerini iki ana grupta değerlendirebiliriz. Birincisi XVII. asırda Yeniseyli Kırgızların içte ve dışta yürüttükleri sosyal ve siyasi faaliyetler; ikincisi ise Tanrı Dağ'ı Kırgızlarının durumu ve komşu bölgelerle yürüttükleri siyasi faaliyetlerdir.

²³⁸ Abu Mansur, **Rafik at-Talibin.**, s. 89 b-b, (*Uygurcadan Rus diline tercümesi M.A.Salahaddinov*).

Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s.211

²³⁹ Maulana Pirui Buharai, **Calis-i Muştakini.**, s. 17b-b, (*Farsçadan Rusçaya tercümesi*

Z.N.Vorojeykonoy tarafından yapılmıştı). Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s.202

C. XVII. ASIRDA YENİSEYLİ KIRGIZLARIN İÇTE VE DIŞTA YÜRÜTTÜKLERİ SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Kırgızlar Ortaçağ boyunca Yenisey'in yukarı mecralarında yaşıyorlardı; Ruslar daha XVII. yüzyılda burada Kırgızların kalıntılarını bulmuşlardı; bunların büyük bir kısmı zorunlu olarak güney-batıya, şimdiki Yedisu bölgesine ve bu bölgenin yakınındaki topraklara göçmüşler (bu husustaki ilk malûmat X. yüzyıla aittir) ve günümüze kadar da burada yaşamışlardır.²⁴⁰ 1750 yılında Sibir tarihi hakkında kapsamlı bir ilmi çalışma yapan Rus asıllı bilim adamı G. Miller ve 1925'te Kırgızlar hakkında tarihi bilgileri ortaya koyan N. N. Kuzmin bu konuda çalışmalarıyla tanınan önemli bilim adamları olarak tanınmaktadır. XVII. yüzyıl boyunca Yenisey Kırgızlarının müstakil bir hanlık meydana getiremediklerini görmekteyiz. Ancak yine de birbirinden ayrı hanlıklar meydana getirmişlerdir. Bu Kırgız hanlıkları hakkında şu bilgileri ortaya koyabiliriz:

XVII. asrın başlarında Mingsuu bölgesinde dört Kırgız hanlığı mevcuttu. Onların birincisi; Iızır-Suh nehrinin kenarında (günümüzdeki Krasnoyarsk-Kızıl-Car şehrinin alanı) Abakan nehrinin yatağına kadarki topraklara sahip olan Isar Hanlığı, İkincisi; Ak-Su, Kara-Üüs, Çulam nehirleri ve Tanrı-Göl arazisindeki Altısar Hanlığı, Üçüncüsü; Temirçi Ala-Too dağ kenarındaki bölgede (*güneyinde- Ak Üüs, kuzeyinde- Batış Sayan dağ kenarı, batısında- Temirçi Ala-Too, Abakan nehrinin başlangıç tarafı, doğusu-Huba nehri*) yerleşen Altır Hanlığı, Dördüncüsü ise; Yenisey'in sağ kenarındaki Sıda, Tuba, Oya nehri yataklarının çevrelerine sahip olan Tuba Hanlığı. Bu küçük hanlıkların yönetimi tamamen Sibirli Kırgızların elindeydi. Onlara, bu bölgelerdeki diğer Türk kabileleri ve Türkleşmiş başka küçük etnik gruplar bağlı olarak, vergi ödüyorlardı. Kunduz derisiyle ödenen bu vergi "alban" diye isimlendiriliyordu.²⁴¹

Burada belirttiğimiz Yenisey'deki dört Kırgız hanlığının yöneticilerinin hepsi Kırgız idi. Buralardaki Kırgız beğleri, kendi aralarında düzenledikleri kurultaylarda toplanıp dış meselelerini beraber çözüyorlardı. Bu kurultayların sonucu, bazı beğlere başka güçler ile olan önemli işlerde Kırgızlar adına konuşma, antlaşma yapma hakkı veriliyordu. Bu konu hakkında V. V. Barthold'un eserine

²⁴⁰ V.V.Barthold, *Raboti po İstorii Vostokovedeniya*, Moskova, 1977, s. 404

²⁴¹ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasımov, a.g.e.,s.63

dayanarak şunları söyleyebiliriz: “Eniseysk (1618) ve Krasnoyarsk (1627) şehirlerinin oluşması sürecinde, Kırgızlar Ruslarla görüşmelerini yapmak için 1604’de inşa edilen Tomski’ye geliyorlardı. Kaynakların belirttiğine göre 1606 yılı, bir başka arşiv belgesine göre ise 1608 yılında Tomski’ye Nomça ile Koçebay isimli Kırgız hanları kendi askerleriyle gelmişti; Ruslar onlardan söz alıp, Nomça’nın karısı ile Koçebay’ın eşini esir olarak Tomski’ye getirip kendilerini bırakırlar. Nomça “Altın-padişaha ve Çin memleketine gitmesi” için görevlendirilmişti, ama o bu görevini yerine getirmede. Koçebay ise Noyan, Komkun ve Obray isimli Kırgız hanlarını Rus Çarlığına boyun eğdirmek için görevlendirilmişti. Ama çok vakit geçmeden anlaşmaları bozuldu, Tomski’nin yeni valisi Nomça’nın karısının eşyalarına elkoymuştu. Bu olaya çok üzülen Nomça, Ruslara düşman olup onlara saldırmıştı. Böylece savaş başlamıştı, bu savaş da bazı anlaşmalar doğrultusunda kısa sürede sona ermişti. R. F. Miller’in belirttiğine göre Rus Çarlığı ne kadar gayret etse de Kırgızları hiçbir şekilde boyun eğdirememişti”.²⁴² Zaman geçtikçe güçlenen Ruslar XVII. asrın başlarından itibaren buradaki Kırgızların hakimiyetindeki Isar Hanlığı’nın güneyini kontrollerine geçirirler. Rus güçleri Yenisey bölgelesine, 1604 yılında Tomski kalesini, 1618 tarihinde Kuznes kalesini, 1628 yılında ise Krasnoyarsk isimli sömürgeci bürokratlarının ve askerinin bulunduğu kaleleri inşa etmişlerdi. Bu şehirler sömürgeci siyasetin postası olan büyük şehirlere dönüşmüştü. 1630 yıllarında Rus sömürgecileri Saha (Yakut) yurtlarına kadarki bölgeleri kontrollerine geçirmişti.²⁴³

1614 yılında Kırgızlar, Tom (mütercim Tomski şehrini kastediyor) şehrine saldırırlar. 1615 yılında Ruslar Kırgızlara karşı savaşıp amaçlarına ulaşmamışlardı. Vasiliy Tumenes ve İvan Petrov 1616 yılında, İvan Petlin de 1618 yılında Kırgız topraklarından geçerek, hiçbir zarara uğramadan Moğolistan’a ulaştılar. Ayrıca bu tarihlerde Kırgızların bir hanı Nemek, Rus Çarlığına boyun eğiyordu. 1613 yılında Rus Çarlığının Tomski valisi, Vasiliy Ananiyin ismindeki elçisini tercümanı Luka ile beraber Kırgızlara göndermişti. Tumenes ile Petrov geri döndüklerinde Kara Han onlarla beraber kendi elçisini Rusya’ya gönderir. Bu tarihlerde Altan Han

²⁴² V.V.Barthold, **Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek, 1997, s.52

²⁴³ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e.,s.63

diğer Kırgızların istedikleri yardımı kabul etmeyip, Kırgızları susturmak için Ruslarla anlaşmıştı. Petlin'in elçisi Çinden döndüğünde Altan Han'ın elçileri olarak gönderilen Kırgız elçileri 1619 yılı Tomski'ye ve 1620 yılında Moskova'ya gitmişlerdi. Bu elçiler 1620 yılı ekim ayında Tomski'den geri “*Kırgız sınırına*” uğurlanmıştı.²⁴⁴

Ruslarla anlaşma yapan Kırgızların yöneticisi Altan Han, Oyrotları mağlup ettikten sonra durumu sağlamlaştırmıştı. Bundan dolayı o, Ruslarla anlaşmalarını durdurup, Kırgızları birleştirmeye gayret etti. Oyrotları mağlup eden Altan Han, Ruslara karşı saldırı başlattı. Bu tarihlerde Rus temsilcileri ile Kırgızlar arasındaki görüşmeler oldukça yoğundur. Bu olaylarda ticari güvenliği ön planda tutan Buhara bürokratların yardımlarından Ruslar geniş ölçüde istifade etmişlerdir. Ancak bu dönemde yapılan anlaşmalar çoğu kez Ruslar tarafından bozulunca Kırgız ileri gelenleri anlaşmaları kaldırma yönünde tavır sergileyecektir. Bundan sonra anlaşma için Tomski'ye Kırgız hanı Karan gider, ama o Ruslar tarafından hapse atılır ve sonra idam edilir.

Altan Han (Kırgız) ile Oyrotların arasındaki savaşın kaderi Oyrotlara dönünce, 1630 yıllarında siyasi vaziyet tamamen değişmişti. 1634 tarihinde Altan Han Sayan dağı geçidinden geçerek Yenisey ile Abakan'a gidip, Rusların tabiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı. O, Rusların isteği doğrultusunda Kırgızlar ile Rusları barıştırmak için Kırgızlar arasındaki saygınlığı kullanmaya gayret etti. Ancak bu uğurda sergilediği çabalar hiçbir zaman sonuç vermedi (1635). Hatta Kırgızlar, Oyrotlar tarafına geçmişlerdi. Bu tarihlerde Oyrotların yönetiminde, 1635 yılı Han-Tayşi (Rusça “Kontayşa”) unvanını alan Batur mevcuttu. 1633-1634 yıllarında Kuzneski'ye yakın bölgelerde bulunan Altısar (Kırgız hanlığı) hanı Bekteney Oyrotların tebaasına girmişti. Oyrotlardan yardım bekleyen Kırgızların ümitleri kesilmişti. Batur 1641 ve 1643 yıllarında Kırgızları kendisinin kontrolünde diye ilan etmişti, ama durumunu sağlamlaştıran Altan Han Kırgızlardan vergi almaya başladığında, onlara faydalı olamamıştı. 1648 yılında ise Bekteney Han, Rus tabiiyetine geçti. 1652 yılında Altan Han ve oğlu Loçjan Kırgızlara saldırdılar; saldırıya uğrayan Kırgızlar da yardım istemek üzere Krasnoyarskiy'e (Rus yöneticiliği) başvurdular. Ruslar ise bunları sadece sözde desteklemişlerdi. İşte

²⁴⁴ Belek Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi I**, Bişkek, 1993, s. 123

sadece bu olay Altan Han'ın geri çekilmesine yeterli olmuştu. Altan Han ölmeden hanlığındaki yönetimi oğlu Loçjan'a devreder. Loçjan Han, Ruslara ve Kırgızlara (Rus yönetimine geçen Kırgızlara) karşı savaş başlatıp başarı kazanmaya başlar. Loçjan, Tomski'ye saldırmaya hazırlanırken, babası Altan Han'ın vefatını bildiren haber onun yönetimindeki toprakları kaybetmemek için geri dönmeye mecbur bırakır.²⁴⁵

1660 yılındaki durum Ruslara fayda sağlar. 1653 yılında Batur öldükten sonra Oyrotların siyasi birliği ve güçleri kısa süre içinde bozulmuştu. 1666 yılında Xun-tayçji Senge kendi isteğiyle Rusların tebaasına geçer. Aynı tarihte Loçjan yardım isteğiyle Tomski'ye başvurmuştu.²⁴⁶ Ama bu tarihlerde Kırgızların içinden son bir lider daha çıkar. Bu Nomça'nın torunu (İşey'in oğlu) İrenek'tir ve 20 yıl boyunca (1680 yılının ortasında veya ikinci yarısında ölmüş) Krasnoyarsk'a, Açinski'ye, Kuzneski'ye, Tomski'ye, Kanski'ye hatta Eniseysk ile Udinski'ye (Nijneudinski) tehlikeli saldırılar yapar. İrenek, kendi halkının hatta bunun küçük bir kısmının dahi yöneticisi değildi; o önceden Loçjan'a bağlı olarak hareket etmekteydi. Ruslar ondan İrenek'in tutuklanmasını için talepte bulunmuşlardı. Loçjan yenilip, Oyrotlara esir düştükten sonra, Kırgızlar Xuntayçji'nin kontrolüne, ilk olarak Senge'ye (1671'de öldürülmüştü), ardından da ondan sonra yönetime geçen kardeşi Galdan'a boyun eğmişlerdi. Onun zamanında Oyrot devleti tekrar büyük bir güce ulaşmıştı.²⁴⁷ Bu dönemdeki tarihi belgelerin belirttiği gibi Kırgızlar, Rus yönetimini anında kabul etmeyip çok büyük bir direniş göstermişlerdi. Eskiden sürekli savaş halinde oldukları Oyrotlarla Ruslara karşı ittifak dahi yapmışlardı. Örneğin; 1673 ve 1674 yıllarında Oyrotların desteğin alan Kırgızlar, Ruslara karşı bir saldırı düzenlemişlerdi. Bu tarihlerde Kırgızların lideri olan İrenek sadece savaş meydanında değil siyasi sahada da faaliyetlerini sürdürüyordu. İrenek, 1678 ve 1683 yıllarında Rus elçilerini kabul edip karşılık olarak da Rusya'ya kendi elçilerini göndermişti. İrenek, 1684 yılında Rusların kontrolüne geçmiş olan Tomski'ye, Eniseysk'ye ve Krasnoyarsk'a sefer yapmak için hazırlanmaya başladı. Ancak bu tarihlerde onun elçileri Moskova'dan döndüğü için seferleri iptal etti.

²⁴⁵ V.V.Barthold, a.g.e.,s.53

²⁴⁶ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.124

²⁴⁷ V.V.Barthold, a.g.e., s.53

Yenisey Kırgızlarının içinde Rus sömürgecilerine karşı savunmada liderlik yapanlardan biri de Şandık idi. Şandık aynı zamanda İrenek'in en yakın ve en önemli müttefiki idi. Şandık'ın, Ruslara karşı son seferleri 1691-1692 yıllarına gerçekleşti.

Yenisey'deki Kırgız lideri İrenek hakkındaki bilgiler Rus arşivlerinde kayıtlara geçmişti. Bu konu ile ilgili bilgiler V.V.Barthold'un eserinde şu şekilde belirtilmektedir; İrenek'in elçilerinin 1684 tarihinde Rusya'ya gelmiş olduğunu gösteren belgeler Rus arşivlerinde bulunmaktadır. Bu arşivlerde İrenek'in "Kalmakça" mektubunun orijinali ve Rus diline tercümesi mevcuttur. Kırgızların, Ruslarla olan ilişkilerinde Oyrot dilini ve alfabesini kullanmış oldukları hakkında bilgiler var, ama Oyrotların kendileri bile Ruslarla çoğunlukla daha kolay iletişim kurabilecekleri Tatar dilini hatta bazen Fars dilini kullanmışlardır. Profesör Kotviç'in belirttiği ilgiç bir bilgiye göre ise, Rus yönetimi 1696 yılında Oyrotlar ile mektuplaşmasının ilkinde *"cevap vermek için Tatar dilinin yerine Kalmak dilini kullanmışlardı"*.²⁴⁸

Eskiden, Yenisey bölgesinde bulunan Kırgızların sayısı oldukça fazlaydı. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru ise bu bölgelerdeki Kırgızların sayısı oldukça azalmıştı. Bunun sebeplerini şu şekilde izah edebiliriz; 1703 yılı güz aylarında 2500 Kalmak, Kırgız topraklarına gelip savaş olunca, yenilgiye uğrayan Kırgızların çoğunluğu veya yarısı günümüzdeki Kırgızistan bölgelerine çekilmişti. Buradaki Kırgızlar hakkındaki bilgileri XVIII. asrın bilim adamı G. F. Miller ve XIX. asrın önemli bilim adamı V. V. Radlov; *"Kırgızların hepsi veya tahminen çoğunluğu o topraklardan göç edip, bu bölgeleri Ruslar kendi kontrolüne geçirdiği için buraya başka halklar gelip yerleşmişti"* diye belirtmişlerdir. Burada, yani G. E. Miller'in fikrine göre, Kırgızlar o tarihlerde Sibir'den başka tarafa tamamen göç etmişlerdi. Ama başka bilim adamları bu fikirlere karşı çıkarak, Yenisey'deki Kırgızların sadece yarısının göç ettiğini öne sürmektedirler. Bunlardan biri olan Profesör Kozmin konu ile ilgili şu yorumu yapmaktadır: *"Kırgızların sadece yarısı başka yere göç etmişlerdi, hatta onların çoğunluğu buradaki topraklarına geri gelmişlerdi. Bundan dolayı buradaki halkın sayısı günümüzde de, XVII. asırdaki gibidir"*. Prof. Dr. Kozmin'in fikrine katılan bu alanın uzmanı ve büyük bilim

²⁴⁸ V.V.Barthold,a.g.e., s.54

adamı V.V.Barthold, Yenisey'deki Kırgızlar hakkında şunları dile getirmektedir; *“Eski Kırgızların bölgesi, Ruslarda Minusinkli Kırgızlar ve devrimden (komünizm devrimi) sonra da “Hakaslar” “Aytohtonlar” diye isimlendirilmektedir. Elbette, o tarihlerdeki ilmi ortama bakıldığında bu terimin onlara karşılık geldiği anlaşılmaktadır”*. Burada belirttiğimiz bilgilerin gerçeğe enyakını V.V.Barthold ile Prof. Dr. Kozmin’in fikirleridir. Sonuç olarak belirtecek olursak, çok eski tarihlerde Yenisey’de yaşamış ve hanlıklarını kurmuş olan Kırgızlar günümüzde de bu bölgelerde bulunup, kimliklerini ve geleneklerini yaşatmaktadırlar.

D. TANRI DAĞLI KIRGIZLARIN DURUMU VE KOMŞU BÖLGELERLE YÜRÜTTÜKLERİ SİYASİ FAALİYETLERİ

XVIII. asırda tarih sahnesindeki Tanrı-Dağ Kırgızları oldukça yoğun siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle tarih sahnesine çıkan Jungar²⁴⁹ hanlığıyla aralarında oldukça kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Jungar Hanlığı’nın başarılı lideri Galdan-Boşoktu’nun liderliği zamanında Tanrı-Dağ Kırgızlarına karşı Oyrotların saldırıları 1683-1685 yıllarında yoğunluk kazanmıştı.

XVIII. yüzyılın başlarında Kırgızlar gibi, her üç Ordanın Kazakları da Kalmakların tecavüzüne uğruyor, zaman zaman Kalmak hükümdarlarının hakimiyetini tanımak zorunda kalıyorlardı.²⁵⁰ Kırgızların Jungar Hanlığı’nın zulümlüğüne karşı kendini savunması oldukça güçleşmişti. Özellikle Kırgızlar ile Kazaklar Oyrotlara (Jungar) karşı durabilmek için birleşip bir savunma hattı oluşturmuşlardı. Hatta Ch’ing (Çin) İmparatorluğu ile savaşmakta olan Jungar Hanlığı’na karşı birkaç başarılı saldırıları dahi olmuştu. Ancak 1722-1723 tarihindeki baş gösteren açlık, savaşın devam etmesini olanaksız hale getirmiştir. Jungarlar 1728 yılında Szevan-Rabdan’ın oğlu Şuna-Laba komutanlığındaki 60 bin asker ile Kazak ve Kırgızlara saldırılar düzenleyip, halka katliam yaptılar. Yaşanan

²⁴⁹ Jungar hanlığının yöneticileri olan Moğolların Oyrot kabileleri, Çin arşiv belgelerinde Eletler (Ölölör, Elyutlar), Valate gibi ve başka isimlendirmeler ile belli olmaktadır. Orta Asya’nın genel halkı, hem de Ruslar Oyrot’ları Kalmaklar diye isimlendirmektedirler. Zamanında Cengiz hanlığının ordusunda geniş söz sahipliği olan Kalmaklar yani Oyrotlar hanlığını kurduktan sonra Jungar Hanlığı olarak atanmıştı.

²⁵⁰ V.V.Barthold, **Raboti po İstorii Vostokovedeniya**, Moskova, 1977, s. 405

bu acı hadiseler Kırgızların ve Kazakların sözel tarihinde “ağır katliam zamanı” diye isimlendirilmektedir.²⁵¹ 1723 yılında Jungar Hanlığı’nın tahtına Szevan Rabdan’ın oğlu Galdan Szeren geçtikten sonra, Kalmak feodallerinin Tanrı-Dağı’na ve komşu bölgelerine saldırılarının yeni yöntemlerini uygulamaya koydular. 1727 yılında Kalmak askerleri Ketmen-Töbö bölgesindeki Kırgızların yaylalarına saldırdılar. Ondan sonra 1736 ve 1738 yıllarında Galdan Szeren’in ordusu Badahşan’a üç defa saldırarak ele geçirdi. Diğer taraftan Karategin bölgesindeki seferden dönmekte olan Kalmak askerleri Kırgızların saldırısına uğrayıp hepsi öldürülmüştü. Jungar Hanlığı’ndaki (Kalmaklar) iç çekişmelerden gerekli şekilde faydalanan Kırgız liderleri, 1747 yılında Kaşkar’a bir sefer tertip ettiler. Bu seferdeki Kırgız ordusunda 10 bin asker mevcuttu. Akmat Beğ’in komuta ettiği Kırgız kuvvetleri ardı ardına zaferler elde ettiler. Buna rağmen, Jungar Hanlığı’nın feodalleri Kırgızlardan öç almak için Zaysan Doji komutanlığındaki 10 bin askerlik kuvveti Kırgızlara karşı gönderdiler. Onlar, Kırgızlar tarafından tamamen yenildiler. Jungarya’ya, sadece 3 bin asker dönebildi. Bu tarihlerde Kırgızlar, Kalmakların tehlikeli düşmanları olarak görülmüştür. Bundan dolayı Jungarya’nın (*mütercim Jungar Hanlığı’nı kastediyor*) yöneticileri her zaman sayıca kalabalık bir orduyu hazır tutmak zorunda idiler.²⁵² Kırgızları önemli bir düşman olarak bilen Kalmaklar, bunun üzerine San Belek ve Kandak Dorji önderliğinde 27 bin askeri, 1749 yılının bahar aylarında Kırgız topraklarına gönderdiler. Üç ay süren seferde Kalmaklar 10 bin asker kaybederek geri dönmek zorunda kaldılar.²⁵³

Ata yurdunu Jungar baskıncılarından kurtarmak için savaşan Tınay’ın Atake ve Sadıbalı isimli oğullarının, Talaslı Berdike Bahadırın, Çüy Bölgesi’nden olan Nışa, Koşoy Beğ, Camansart ve Cayıldın ile Narınlı olan Kaçıkelerin başarıları tüm Kırgızları sevindirir. Bunların komutanlığındaki Kırgız askerleri,

²⁵¹ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov,a.g.e.,s. 70

²⁵² Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, **Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilden XIX. Kılımdın sonuna çeyinki Tarıhı**, Bışkek, 1998,s. 194

²⁵³ D. B. Saparaliev, **Etnopolitiçeskaya istoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah**, Bışkek, 1999, s.24

Ketmen-Töbö, Narın, Çüy ve Isık-Göl bölgelerinde Kalmaklar ile savaşmış, onları Kırgız topraklarından kovmuşlardır.

XVIII. asrın ikinci yarısının hemen ilk günlerinden başlamak üzere Kırgızlar Jungar Hanlığı'na arşı Kırgızistan'ın dışında, Doğu Türkistan topraklarında savaşmaya başladılar. Bu tarihlerde Jungar Hanlığı'nın kendi içinde da taht kavgası baş gösterip, Szevan-Dorçci ölümünü müteakip varisçileri arasında bir iç mücadele başlar.²⁵⁴

1754 yılında Kara-Dağ'lı hocaların lideri Yusuf Hoca, Doğu Türkistan'ın Jungar Hanlığı'ndan bağımsız olduğunu ilan eder. Doğu Türkistan'ı, Jungarların zulmünden tamamen temizlemek için harekete geçen Yusuf Hoca, yardım istemek üzere Kırgızlara başvurur. Kubat Beğ (Kubatbek) yönetimindeki Kırgız askerleri gelinceye kadar Yusuf Hoca vefat edip, yerine oğlu Abdullah Hoca geçer. Onun dirayetsizliğini gören Kırgızlar, Burhan ad-Din'in yönetimindeki Ak-Dağlıları destekleyip, Doğu Türkistan'da Türk halklarının yönetimini yerleştirirler. Bu faaliyetlerde Kırgızların yöneticileri Kubat Beğ (Kubatbek), Amir Mirza (Beğ), Akim ve Söpu beğler önemli rol oynamışlardır.²⁵⁵ Çin İmparatorluğu da bu durumdan faydalanıp, 1755 yılında 200 bin askerleriyle hanlığın önemli bölgelerini kontrollerine geçirdiler. 1758 yılında Jungar Hanlığı tarih sahnesinden tamamen silindi.

Kalmakların katliamlarından, Fergana, Alay ve Gisar'a kaçan Kırgızlar, Jungar Hanlığı yıkıldıktan sonra kendi toprakları olan Talas, Çüy, Narın ve Isık-Göl'e dönmüşlerdi. Jungar Hanlığı'na baskın zamanında sadece Isık-Göl ve Narın'ın dağlık bölgelerindeki Kırgızlar bölgelerinde saklanarak kalabilmişlerdi. Çoğunluğu ise bölgelerinden çekilmek zorunda kaldılar.

Bu tarihlerdeki bazı Kırgızların yerleştikleri bölgeleri kısaca belirtecek olursak; Kırgızların Kuşçu, Saruu ve Kıtay kabileleri batısı Talas, doğusu Merke'ye kadarki topraklarda yerleşip, halkın bürokratı Bürkö'nün babası Cetim Bahadır idi (Kuşçu kabilesinden idi). Solto kabilesi ise Merke'nin doğusundan başlayıp, Isık-Ata'ya kadarki bölgede bulunup, halkın ağası Koşoy Beğin oğlu Camansart idi.

²⁵⁴ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e., s. 70

²⁵⁵ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov,a.g.e., s. 72

Kırgızların Sayak kabileleri Fergana bölgesinden çekilerek, Ketmen-Töbö'de iken aralarında iç anlaşmazlıklar çıkıp, Sayak'ın bir bölümü Tünkatar'dan ayrılıp, Cumgal'a ve Narın'a yerleşmişlerdi. Bu toplumun liderliğini Murat Alarkon isimli adam yürütmüştü.

Bu tarihlerdeki Kırgızların içindeki önemli kabilelerden biri olan Sarbaşılar Kemin, Isık-Göl'ün batısı hem de Koçkor ve Narın'ın güney tarafındaki dağlık alana yerleşmişlerdi. Bunların yöneticisi Tınay ile Mamatkul idi. Kırgızların diğer kabileleri Bugular da Isık-Göl'ün güney ve doğu taraflarından ise Karkıra'ya kadarki bölgelerde bulunuyorlardı. Kısacası Kırgız halkının çoğunluğu kendi topraklarına yerleştikten sonra, bu topraklarda babalarımızın beyitleri var diyerek, mezar taşlarının yanına gidip tazim ve dua etmişlerdi. Ayrıca kendi topraklarımıza geldik diyerek yer-sulara dua edip, tören yapmışlardı. Kendi yurtlarına yerleşerek bağımsızlıkları için eskisi gibi çabalarını devam ettirmişlerdi.²⁵⁶

Bu tarihlerde zikretmemiz gereken konulardan biri de Kırgızların diğer kabilelerinin Hokand Hanlığı içindeki önemli roller oynamış olmalarıdır. Yani Kırgızlar, Hokand Hanlığı içinde neredeyse yöneticileri ile eşit sayılabilecek oranda söz sahibi olmuşlar dolayısıyla da hanlığın güçlenmesine ve topraklarının genişlemesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Açıkça belirtmek gerekirse Hokand Hanlığı'nın toprağının genişlemesinin en önemli sebeplerinden biri Kırgızların Özbek, Kıpçak, Tacik ve Kazaklar ile beraber bu memlekette birlikte bulunmasındandır.

XVIII. asrın 40'lı yıllarından başlayarak Jungar Hanlığı'nın zulümlüğünden kurtulan Aksı, Andican, Alay ve Leylek Kırgızları çeşitli tarihlerde lider bir adamın riyaseti altında birleşerek esaretten kurtulma mücadelesine verecektir. Şüphesiz bunlardan en önemlisi Kırgızların Kuşçu kabilesinden çıkan Kubat Beğ (Kubatbek) idi.

Ama Doğu Türkistan'daki Türk halklarının bağımsızlığı uzun sürmemişti. 1758 yılında Çin İmparatorluğu Jungar hanlığını kontrolüne geçirdikten sonra, Doğu Türkistan'a saldırdı. Çinliler kontrollerine geçirdikleri yerleri Sinzyan (*Yeni*

²⁵⁶ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e.,s. 71

sınır) diye isimlendirmeye başlamışlardı. Kazaklar, Kırgızlar, Kıpçaklar ve Özbekler Doğu Türkistan'da yaşayan halkı Çinlilere karşı desteklemişlerdi. Oysa Çin yönetimi zaman aşımıyla sömürge seferlerini yürütüyorlardı. Bundan dolayı Türkistan halkı, bunların içinde Kırgızlar Çin İmparatorluğunun sömürgesine karşı savaş başlatırlar. Kırgızlar Ch'ing (*mütercim Çin'i kastediyor*) İmparatorluğunun askerleri ile ilk defa 1758 yılı yaz ayında Isık-Göl'ün kenarında Santaş'da savaşırlar. Kırgız boyları bu meydanda sert bir karşılık göstermişlerdi. 1759 yılı Hokand Hanlığı ile sınırdaş olan bölgede Kırgızlar ve Özbekler birleşerek Ch'ing imparatorluğunun askerleri ile ikinci defa savaşıp, zafere ulaşmışlardı. Bazı tarihlerde Ch'ing yönetimi Kırgızlar ile Kazakları bir birine karşı getirmek için çaba gösterip, ortalarına ateş atıp kışkırtıyorlardı. Ama Ch'ing imparatorluğu Kırgız topraklarını kontrolüne geçirememişti. Kırgız yöneticileri XVIII. asrın 60. yılı Pekin'e kendi elçilerini gönderip, Jungar Hanlığı'nı kontrol ederek aldığı topraklarını Kırgızlara geri verilmesi taleplerini ortaya koymuşlardı. Ama Çinliler buna karşılık bu bölgeleri tamamen kendi kontrolüne geçirmişlerdi. Kırgızların Ch'ing (*mütercim Çin'i kastediyor*) İmparatorluğuna karşı hareketleri onların genişlemelerini durduruyordu.²⁵⁷

XVIII. asrın son dönemlerinden itibaren Kırgızlar Rus Çarlığıyla da elçilik bağlantıları kurmaya başlamışlardı. Çünkü Rusya Krallığı ile birlikte Ch'ing (Çin) İmparatorluğu'na karşı savaşı düşünmüşlerdi. Bundan dolayı 1785 yılında Sarbağış boyunun başçısı Atake'nin isteğiyle birinci Kırgız elçiliği St. Petersburg'a gönderilir. 1786'cı yılı Kırgız elçileri olan Abdır Rahman Kıpçakoğlu ve Şergazı II. Ekaterina tarafından özel bir şekilde kabul edilip, Atake beğın mektubunu kendisine verirler. II. Ekaterina, Atake beğın tekliflerinin çoğunluğunu kabul edilir. Ama bu birinci elçilik heyeti dönüş yolunda yağmacıların saldırısına uğrar. Gönderilen elçilerin gecikmesinden rahatsız olan Atake ikinci elçi olarak Kıpçakoğlu'nun oğlu Satınbay Abdrahmanov'u gönderir. O, yoldayken babası ile karşılaşp geri döner. Ancak yağma edilen elçilik heyeti ile ilgili soruşturma 1793 yılına kadar uzamıştır. Aslında XVIII. asrın sonunda Kırgızlar Rusya Krallığına sadece elçi gönderme ve mektuplaşma ile bağlantı kurmuşlardı.²⁵⁸

²⁵⁷ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e.,s. 73

²⁵⁸ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov,a.g.e., s. 74

XVIII. asrın ortalarında Kırğızlar komşu halklar ile sosyal ve siyasi bağlantılarını devam ettirmişlerdi. Kuzey bölgelerdeki Kırğızlar Özbek, Kıpçak ve Tacikler ile ilişki kurup, bir yönetimde birleşmeye başlamışlardı. Güneydeki Kırğızlar, Kazaklar ile yakın ilişkilerde bulunmaktaydılar. Bu tarihlerde Kırğızlar ile Kazakların Çin İmparatorluğuna karşı geniş tabanlı birleşmeleri olmuştu.

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA HOKAND, KAŞKAR HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

I. HOKAND HANLIĞI ve KIRGIZLAR

A. HOKAND HANLIĞININ OLUŞUM SÜRECİ

Muhammed Şeybani Han'ın 1510 yılında ölümü üzerine Timurîlerden Ömer Şeyh'in oğlu Babür, Kabil'den Semerkant'a geri dönmüştü. 1511 yılında Ubeydullah Han ile mücadeleye girişen Babür, Özbek kabileleri karşısında Fergana'yı savunmak zorunda kalır. Ancak baskılara daha fazla dayanamayarak 1512 yılında Fergana'yı terk etmeye karar verir. Ubeydullah Han karşısındaki bozgunun ardından Babür, oğlu ve iki hanımı ile birlikte Alay Dağlarını aşarak Hindistan'a yöneldi. Göçer Özbek kabileleri Semerkant'ın güneyine uzanan yolları elinde tutmaktaydılar. Babür, Hocend ve Kanıbadem'den geçerken, karısı Seydafak bir erkek çocuk doğurdu. Babür, düşmanları tarafından izlendiği endişesiyle yeni doğan çocuğunu kıymetli eşyalar ve "altın beşik"iyle beraber yolda bırakmak zorunda kalmıştı. Tarih-i Şahrui'de bu nedenden dolayı Hokand hanları "Altın Beşik" olarak adlandırılır. Efsanevi anlatıma göre Tırgav, Cinkat ve Saray köylüleri yeni doğmuş çocuğa sahip çıkarlar. Tırgavlılar bu çocuğa "Altın Beşik" adını verip büyütürlerken, Cinkatlılar çocuğun örtülerini, Saraylılar da beşiğini alırlar. Diğer bir görüşe göre Özbek Ming boyundan bir kadın çocuğa bakmakla mükellef kılınmış, çocuk büyüdüğü zaman da onu farklı dört kabileden hanım ile evlendirmişlerdir. Bu hanımlar Kırgız, Kıpçak, Cüz ve Ming boylarına mensup imişler. Hikâyelerde ortak olan unsur ise Tırgavlılar veya Mingler başta olmak üzere diğer boylar, geleceklerini bu çocukta gördükleri için onu himaye etmişler.²⁵⁹

Ming kabilesi, Şeybani Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını terk ederek Fergana'ya göç etmişlerdir. Şeybani hâkimiyetinin 17. yüzyıla girerken ortadan kalkmasının ardından Çadak'ta bulunan "hocalar" Fergana'da hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Dolayısıyla bilinen tarihe göre Mingler'in Altın Beşik'i himaye ettiklerine dair rivayetler Fergana'ya gelişlerinden önceki tarihe tekabül etmektedir. Ancak "Hocalar"ın bölgeye hâkim oldukları ve

²⁵⁹ Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Ankara, 2006, s. 15

Buhara Özbeklerine karşı Fergana’da Altın Beşik ve neslini himaye ettikleri tarihi bir vakıadır.²⁶⁰

Aksı’da Ming boyunun lideri olarak yaşayan Altın Beşik, bu boydan evlendiği bir hanımdan olma, Tengircar/Tanrıyar isminde bir erkek çocuğa sahipti. Hoca Mağzum-ı Azam’ın müridi olan Altın beşik, oğlunu da Aksı’ya²⁶¹ gelen Mağzum-ı Azam’ın akrabası Hoca Nizam adlı birine teslim ederek onun yanında yetişmesini sağlamıştı. Babası öldükten sonra Tengircar hocaların da yardımıyla Fergana’da Bey oldu. Tengircar öldükten sonra onun soyundan kişiler Fergana’da Bey oldular. Bunlar, Yar Muhammed, Ebulkasım, Ubeydullah, Şahruh ve Rüstem isimlerini taşıyorlardı. Tengircar’ın soyundan gelenler Fergana’da sadece Mergilan’da ağırlıklarını hissettirmekteydiler. Diğer bölgelerde ise hocalar güçlü idiler. Ancak Tengircar soyunun gittikçe güçlenmesinin Fergana’daki nüfuzlarını kaybetme endişesi duymalarına neden olan hocalar, onları Aksı’dan çıkmaya zorladılar. Rüstem Bey geride iki oğul bırakmıştı: Pasil Atalık ve Aşirkul. Aşirkul’un oğlu Şahruh gittikçe güç kazandı ve neticede 1709 yılında Hokand Hanlığı’nı kurdu. Çadak Hocaları hala Buhara Özbekleri ile mücadele halinde olduklarından Şahruh’a destek vermişlerdi. Ancak Şahruh devletini kurduktan sonra Çadak hocalarının bölgedeki nüfuzunu kırmaya yönelik bir politika takip etti. Ming boyundan bir kızla evlenmek için düzenlediği törende verdiği emirle kendisi için tehdit unsuru olabilecek misafirlerini öldürttü. Ani bir hamle ile Namengan’ı ele geçirerek gücünü artırdı. Hocalara karşı Minglerin dışında Kırgızlarla da ittifak kurma amacını taşıyan Şahruh’un, kızını Hocend hakimi Akboto ile evlendirir.²⁶² Şahruh’un tahta çıkarılması ile müstakil Hokand Hanlığının temelleri de atılmış oluyordu. Nemengan²⁶³, Kanıbadem, Merginan ve İsfara ile bu yerlerin etrafı yeni hanlığın sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Şahruh yaklaşık 12 yıl beylik sürdü.

²⁶⁰ Üçler Bulduk, a.g.e.,s. 15-16

²⁶¹ Aksı veya Ahsikent, Fergana vadisinin en eski yerleşimlerinden biri olup, uzun müddet bölgenin payitahtlığını yapmıştır.

²⁶² Üçler Bulduk, a.g.e, s. 16

²⁶³ Nemengan: Farsça söylenişi ile “Namekan”-“Nemek kan”dır. Bu hakkında geniş bilgiler, Üçler Bulduk’un, “Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi” isimli kitabında bulunmaktadır.

Şahruh'un oğulları hakkında Muntahab At-Tavarihi isimindeki değerli kaynakta şu bilgiler bulunmaktadır: Şahruh Atalık'ın değerli üç oğlu mevcuttu. Rahim Han, Abd al-Karim Han ve Şadı Beğ. Onların konaklıkları, Hokand'dan üç kilometre uzaklıktaki Dihkan-Tada isimli yerde idi.²⁶⁴ Şahruh'dan sonra yönetime oğlu Abdurahim geçer. Abdurahim tahta geçtiğinde karşısındaki Kırgız lideri Akboto'yu suikastle öldürür ve bu suretle gücünü ve güvenliğini sağlamlaştırır.

Abdurahim'in (Rahim) tahta geçmesi ve hemen akabinde yürüttüğü faaliyetler hakkında Muntahab At-Tavarihi'ye şunları söyleyebiliriz: Rahim Han Emirliğin tahtına oturdu. Onun şöhreti tüm dünyaya dağıldı. O hiç bir şeyden çekinmeyen ve bahadır bir han idi. Fergana vilayetinin çoğunluğunu yönetimine geçirdi. O bir sürü ülkeleri yönetimine aldığı için onu Sahipkiran diye isimlendiriyorlardı.²⁶⁵

Aradan kısa süre geçtikten sonra Hocent'i ağabeyi Abd al-Karim'in (Abdülkerim) yönetimine verdi. Kendisi Hokand vilayetine yerleşti. Onun (Rahim Han) zamanında Hokand yeniden inşa edilmişti. Bir de bu tarihlerde Margelan'ın yönetimini küçük kardeşi Şadı Beğ'e verdi.²⁶⁶

Şah-Ruh (Şahruh) ibni Aşur Kul'un halefi Ebu Rahim²⁶⁷ (*mütercim Rahim'i kastediyor*), daha önce "Rahim Kalesi" adını taşıyan, bugünkü Hokand şehrini kurdu. Köy içindeki kale, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Fergana Hanlığı'nın merkezi olan bir şehir haline gelmişti. Fergana'nın saltanatının, bütün

²⁶⁴ Muhammed Hakim Han, **Muntahab At-Tavarihi**, s. 338a (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, Materiyalı Po İstorii Kırgızov ı Kırgızistana, Bişkek, 2002, s.250

²⁶⁵ Muhammed Hakim Han, a.g.e., s.339b; Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s. 252

²⁶⁶ Muhammed Hakim Han, a.g.e., s.340a (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.252

²⁶⁷ Şahruh'un oğlu olan Muhammad Rahimbiy'in isminin tarihi kaynaklardaki bilgilerde bulundukları bölgelerin şartlarına göre bir azcık değişiklikle belirtilmektedir. Örneğin bu Han'ın ismi Türkistan'ın tarihi kaynaklarında Rahimbiy olarak belirtilirken, Rus kaynaklarında Rahim Han olarak, oysa Türkiye kaynakların çoğunda Ebu-Rahim ve Abdurahim olarak belirtilmektedir. Biz de araştırmalarımızın Türkiyede olduğu için bu Han'ın ismin buradaki ismi olan Abdurahim ile belirtmeyi uygun gördük. Yanı sıra arşiv eserlerinde geçen Rahim ismini de çok yerlerde belirttik.

istikametlere yayılması çabaları, burada filizlendi. Abdurrahim, Semerkant, Katta Kurgan ve Şehri-Sebz'i kendi saltanatı sınırları içine aldı. Bu fetihlerini Hocent'te, hayatı ile ödedi. Muhtemelen, Buhara ajanları tarafından öldürüldü.²⁶⁸ Abdurrahim'in üç oğlu vardı, büyüğü Narbotobek, ortancası Şoorukbek, küçüğü Acıbek'di.²⁶⁹

Onun yerine (Rahim Han'ın) Abd al-Karim (1734-1747) geçip, ilk iş olarak adaleti sağlamaya gayret etti ve bir takım kişileri cezalandırdı. Rahim Han öldüğü için, Abd al-Karim onun dul kadını Ayçüçük Ayım ile nikâhlanmıştı. Onun zamanında Çin'den Kalmaklar saldırıyorlardı. Bu tarihlerde Kaşkar vilayetini Ay-Koco ve Gün Koco'lar yönetiyordu. Çinler Yedi şehrini kontrollerine geçirdikten sonra, yerliler uzun süren savaşımlardan sonra Badahşan tarafına kaçmak zorunda kaldılar. Onlar (kaçkınlara) bu ülkeye geldikten sonra, yerliler onların dinini ve geleneğini anlayamayıp Çinlerin kandırmalarına inanarak iki seyid-zadeni (kaçkınlara?) Çinlere teslim ettiler.²⁷⁰

1747 yılında Abd al-Karim (Abdülkerim) Bey öldüğü vakit, oğlu Abdurrahman (Abd ar-Rahman) bölgenin diğer beğlerinin de desteğini alarak Hokand'ın yeni hanı olarak ilan edildi. Ancak yaşı küçük olan Abdurrahman henüz hanlıkta bir yılını doldurmadan, amcası Abdurrahim Bey'in genç oğlu Erdana tarafından tahttan indirilerek Merginan hâkimliğine gönderildi. Hoka tahtına ise Erdana çıkarıldı. Erdana Beğ de kısa süre içinde aynı akıbete uğradı ve yerine Bababek çıkarıldı. Geleneğe göre umumiyetle en büyük oğul hanlığa getirilmeliydi. Bu yüzden Erdana'nın hanlığına karşı çıkan Kırgız beyleri Erdana'nın ağabeyi Bababek'i desteklediler. Bir müddet Doğu Türkistan'da Kalmakların elinde rehin olarak bulunan Bababek 1752 yılında Hokand Hanı yapıldı. Fakat 10 ay sonra Bababek Beşarık'da öldürüldü ve Erdana yeniden feodal

²⁶⁸ Baymırza Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında** (Almancadan çeviren; Abdülkadir Sadak), "Otağ Matbaası", Ankara, 1975, s.34

²⁶⁹ Magzuni (Ziyabidin Maksım), **Fargana Handarının Tarihi** (Tercüme; Moldo Sabır ve O. Sooron-sopu), Bişkek, 2007, s.48

²⁷⁰ Muhammed Hakim Han, a.g.e.,s.341a (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s. 252

beylerin desteği ile han ilan edildi.²⁷¹ Erdana Beğ'in zamanında Hokand Hanlığı'na Andican, Nemengan (Namangan), Margalan, Hokand Vilayetleri, hem de Kırgızların Oş ve Alay bölgeleri bağlanmıştı. Hokand Hanlığının oluşmaya başladığı tarihlerinde Kırgız boyları, özellikle Kubat Beğ'in (Kubatbek) yönetimindeki Kuşçu boyları ile Koco Beğ'in yönettiği Oşlu Kırgızlar siyasette oldukça aktif bir rol oynamışlardı. Ama bunlar bazı karşılıklar göstermiş iseler de sonunda Hokand Hanlığı'na tam bağımlı hale düşmüşlerdi.²⁷²

Erdana Beğ'in 5 kızı vardı, ancak erkek çocuğu bulunmamaktaydı. Ölümünün ardından toplanan Özbek ve Sartlar artık Şahrüh'un 3. oğlunun (Şadibek) soyundan gelenlerin hanlık sırasının geldiğini ileri sürerek Şadibek'in oğlu Süleymanbek'i (Sultan Han) tahta geçirdiler. Ancak Süleyman henüz tahttaki üçüncü ayında bir suikast sonucunda öldürüldü. Erdana'nın henüz yaşarken destek verdiği ve bu nedenle Kara Töbö'den getirttiği Narbuta (Narboto), Hokand hanı oldu. Abdurrahman Bey'in oğlu olan Narbuta'nın hükümrانlığının (1770-1799) ilk zamanları hanlıkta iç karışıklıklar yaşanmıştır. O ilk olarak Çüst ve Namengan hâkimlerinin isyanlarını bastırdı ve Hocend'i hâkimiyeti altına aldı. Narbuta'nın iki üvey kardeşi bulunmaktaydı; Şahrüh ve Aci Bek. Onların anneleri Çatkal Kırgızlarından idi. Namengan beyi olan Aci Bek, üvey kardeşi Narbuta'ya uzun zaman başkaldırdı. Ancak bozguna uğrayan Aci Bek, Çatkal'a kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Hokand Hanlığı istikrara kavuşmaya başladı ve güçlü bir devlet haline geldi. 1799'da Taşkent'e karşı Han Hoca liderliğinde bir ordu gönderdi ise de bu ordu mağlup oldu.²⁷³

Narbuta Bek, geniş zamanı kapsayan bir hâkimiyet sürdükten sonra vefat eder. Onun, bir hatundan Âlim Han ve Ömer Han ile bir başka hatundan Rüstem Beğ adlı oğulları bulunmaktaydı. Bu oğullarının içinden Alimbek (Alim Han) oldukça başarılı ve aktif bir kişiydi. Ortamdaki Ming kabilelerinin geniş desteğini alan Alimbek (Alim Han) yönetime getirildi ve böylece Hokand Hanlığı'nın tüm yönetimi Alimbek'e (Alim Han) geçti.

²⁷¹ Üçler Bulduk, a.g.e, s. 18-19

²⁷² Kırgız Sovet Ensiklopedyası, **Kokan Handığı**, Cilt.III, Frunze (Bişkek), 1979, s. 301

²⁷³ Üçler Bulduk, a.g.e., s.20

Alimbek'in lakabı “Zalim Han” idi. Sonunda da Alimbek'i Zalimbek diye isimlendirdiler.²⁷⁴ Alimbek tahta geçer geçmez tahtı için tehdit oluşturmaları muhtemel akrabalarını öldürmekten hiç çekinmedi. Amcası olan Acıbek'i dahi öldürttü. Acıbek'in oğulları Şirali ve Uluğbek de amcaları olan Talas'daki Kırgızlara gidip sığındılar.

Alimbek, kardeşi Kanıbadem hâkimi Rüstembek'i de öldürttü. Onun sert ve acımasız tutumu, “Zalim” lakabıyla anılmasına neden olacaktır. Alimbek'in güçlü bir merkezi devlet oluşturma çabaları içte ve dışta huzursuzlukların artmasına neden olmaktadır. Nitekim Çüst hâkimi Büzürk Hoca 1803'te isyan etti. Taşkent hâkimi Yunus Fergana'yı ve Cüz kabilesi Hocend'i bir süreliğine ele geçirdiler. Ancak Taşkent hâkimi Yunus Hoca'nın Hokand'a saldırısı Hocend önlerinde durduruldu. Âlim Han, 1805'e kadar sürecektir mücadeleyi kazanarak cesur ve yetenekli bir savaşçı olduğunu ispat etti. Bu savaşların ardından Fergana ve Hocend yeniden Hokand Hanlığı'nın bir parçası haline geldi. 1805 yılından itibaren devletin adını resmen “Hokand Hanlığı” olarak ilan etti. Han unvanını alarak kendisine Âlim Han adı verildi. Âlim Han'ın iç siyasetinin önemli bir cihetini askeri reformlar oluşturmaktaydı. O, 10 bin süvari, boylardan ve Taciklerden oluşan düzenli bir ordu kurdu. Askerler, tüfeklerle donatıldı. Güçlü bir ordu sayesinde Âlim Han, genişleme arzusunu yerine getirebilecekti. Nitekim 1806'da Öre Töbö, 1808'de Kurama, 1809'da ise Taşkent ele geçirildi. Taşkent'le beraber Çimkent ve Türkistan (Yesi ve çevresi) ona boyun eğdi. Rusya'ya bir ticaret yolu açtı. Muhafızları Âlim Han'ın Taşkent'te öldüğü dedikodusunu yayarak yerine ağabeyi Ömer'i tahta geçirdiler. Bu durumu öğrenen Alim Han, Hokand'a doğru yola çıktı. Ancak Âlim Han, Sirderya yolunda, Altıkuş denilen mevkide Andicanlı Kamber Mirza'nın adamları tarafından öldürüldü (1810)²⁷⁵.

Hanlığın başına geçen Ömer Han'ın şahsi özellikleri hakkında Ziyabidin Maksım'ın eserinde şu bilgilere yer verilmektedir: Yönetime geçen Omor (Ömer) (*Ziyabidin Maksım'ın eserinde Ömer Han-Omor Han ve Omorbek olarak geçmektedir*) Han oldu. O çok adaletli bir şahsiyetti. Halkı yönetiminden memnun olduğu için, ona “Cennetmakam” diye lakap koydular. Adalette ona denk düşecek

²⁷⁴ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e.,s.49

²⁷⁵ Üçler Bulduk, a.g.e, s. 21. ek bilgi için bakınız: Kenesariyev, a.g.e, s. 20-21; Bababekov, a.g.e, s.270

hiç kimse yoktu. Fakirlere, yetimlere ve tüm ihtiyacı olanlara kesintisiz yardım etti. Ortaya çıkan anlaşmazlıklarda kendisi hâkimlik yaptı. Nerede olursa olsun şairleri çağırıp kendisinin yanında konaklattı. Bu suretle değerli bir yönetim sürdü.²⁷⁶

Ömer Han devrinde de (1810-1822) ağabeyi Alim Han'ın siyaseti devam ettirilmiştir. Onun zamanında ekonomi iyileşmiş ve devlet hazinesi zenginleşmiştir. Sulama sistemi yaygınlaştırılarak Fergana ekonomisi geliştirilmiştir. Ekonomik gelişmeler, barış ve siyasi istikrar, göçer Kırgız-Kıpçak ve diğer boyların yerleşik hayata geçmesine imkân sağlamıştır. Nitekim yeni yerleşmeler oluşturulmuş, hastaneler inşa edilmiştir. 1830'larda Fergana, Pamirler, Bedaşan, Hocend, Cizak, Taşkent, Güney Kazakistan, İç Kırgızistan ve Kaşkar vahası gibi bölgelerden pek çok idari üniteyi bünyesinde toplamıştır. Ömer Han, 1822 yılında hastalanıp ölür.²⁷⁷ Ömer Han'ın ölümü hakkında Ziyabidin Maksım'ın eserinde oğlu Madali tarafından zehirlendiği şeklinde bir takım bilgiler bulunmaktadır. Böylece Ömer Han'dan sonra tahtına oğlu Madali²⁷⁸ (Muhammed Ali) oturur.

Muhammed Ali Han (1822-1841) henüz çocuk yaşta iken tahta çıkmasına rağmen Hokand Hanlığı genişlemeye devam etmiştir. Muhammed Ali Han yönetimindeki Hokand Hanlığı, 1830-1831 yıllarında Kırgızların bulundukları bölgeleri ele geçirme ve Kırgızları kontrole geçirme faaliyetlerini genişletmiş ve girdiği bölgelerde de ordu için müstahkem kaleler yaptırmışlardı. Kırgız-Sovyet Ansiklopedisi'nde konu ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: Muhammed Ali Han yönetimindeki Hokand Hanlığı Taşkent, Hocent, Karategin, Darvaz, Kulyab ve başka bölgeleri kontrolüne geçirip Türkistan'daki geniş bir bölgeye hakim olmuştur. Oldukça kanlı savaşlardan sonra Kırgızların yoğun şekilde bulunduğu Ketmen-Töbö, Tanrı-Dağ, Talas, Çüy ve Isık-Göl bölgelerini kontrolüne geçirmişti. Ele geçirdiği bölgelerindeki otoritesini devam ettirmek için temsilcileri

²⁷⁶ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e.,s.50

²⁷⁷Üçler Bulduk, a.g.e,s. 22

²⁷⁸ Madali adı Muhammed Ali'nin kısaltılmış halidir. Ancak İbret bu ismin "Muaddil" sözünden geldiğini ve "adl i adaletin kaynağı" olarak halk tarafından "Madali" isminin bu hana verildiğini belirtir. Bkz.: İbret, Fergana Tarihi, v.29b

ve askerleri oturan Ketmen-Töbö, Kurtka, Pişpek, Oluya-Ata (günümüzdeki Cambıl), Ak-Mescit (günümüzdeki Kızıl-Ordo) kaleleri yapılmıştı.²⁷⁹

Çinliler bu durum karşısında bile sessiz kalmak zorunda kalmıştır. Çünkü bu tarihlerde Kırgızlarla ve Hocalar ile -yani İslamcılarla geniş çekişmeler içindeydi. Çinlilerin bu durumundan iyice faydalanan Muhammed Ali Han, Alim Paşa önderliğindeki elçilerini Pekin'e gönderdi. 1831 senesinde, Muhammed Ali Han ile Çin yönetimi arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada Hokand Hanlığının yöneticisi Muhammed Ali Han oldukça karlı çıkmıştı. Bu anlaşmanın şartları hakkındaki bilgileri Mehmet Atıf'ın Kaşgar Tarihi (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi) adlı eserinden faydalananarak aşağıdaki şekilde verebiliriz:

- 1: *Doğu Türkistan'ın altı şehrine (Kaşkar, Yarkent, Yeni Hisar, Hotan, Aksu ve Üç-Turfan) dışarıdan gelen malların gümrük vergilerini Hokandlılar kullanacak.*
- 2: *Bu vergileri toplamak için her bir şehre birer Hokand Hanlığının temsilcileri ikamet edilecek ve memurların cümlesi de Kaşkar şehrinde mukim olacak memur mahsusun tahtı nezaretinde bulunacaktır.*
- 3: *Mezkûr şehirlere gelecek Hokand ve Asyalı Vusta ahalisi gerek umur-ı zâbıta ve gerek umur-ı idareci bu memurların hükmüne tâbi olacak.*
- 4: *Kaşkar şehrinde ikamet edecek memur-ı mahsus ise Hokand Hanlığı'nın politika murahhası bulunacaktır.*
- 5: *Hokand Hanlığı ise bu kadar imtiyaza ve menâfie mukabil Kaşkar aleyhinde bulunmayacağı gibi hocaları dahi dikkat ve nezareti mütemadiye altına alıp bunların Kaşkar'a hücumlarına ve hatta Hokand toprağından çıkmalarına mani olacak ve firar etmek istedikleri halde derhal onları cezalandırılacak.*²⁸⁰

Ortamda geniş faaliyet yürüten Muhammed Ali Han, Osmanlı İmparatorluğu ile de bağlantılarını geliştirme girişiminde bulunmuştu ve 1839 tarihinde Osmanlı'ya çeşitli hediyeler göndermişti. Bu konu hakkında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivi'ndeki belgelerden yola çıkarak, Hokand

²⁷⁹ Kırgız Sovet Ensiklopedyası, a.g.e.,s.301

²⁸⁰ Mehmet Atıf, **Kaşgar Tarihi** (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi), Kırıkkale, 1999, s.207-208

hâkimi tarafından padişaha gönderilen mushaf, kumaş, at, misk ve başka hediyelerin listesini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Şevketli, kudretli, azametli Padişahı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin mübarek haki pâ-yi şahanelerine takdim olunacak eşyanın defteridir.²⁸¹

Mushaf-ı Şerîf Aded-1	Şâl Aded-2	Sevâi Top-7	<i>Atlasa benzer bir nev' düz kumaş imiş. Çin-kârî siyah seylân top-7</i>
<i>Atlasa benzer düz bir nev' kumaş olup zerli müdevver çiçekleri var imiş. Çin-kârî mâ'î ve mor top-2</i>	<i>Bu dahı. Tehvâr sarılı to-2</i>	Alacalı ipekli bir nev' kumaş imiş. Hokand-kârî Al çenber top, çift-27	Esp Aded-7
Cedvâr-ı Çînî ve resim aded-75	Göbek misk-i Hitâyî-i Hoten aded-3	Tenevvuh-ı Hitâyî aded-3	

Münasip ise başka şehzade efendiler hazerâtlarına, değil ise hâk-i pâ-yi şâhâneye zamm ola.

Sevâi Top-4	Şâl Aded-2	Esp Aded-2	Tehvâr Top-4	Hokand-kârî erşîn-ber(?) Top,çift-6
----------------	---------------	---------------	-----------------	---

Osmanlıya gelen Hokand elçiliği iyi şekilde kabul edilmişti. Bu bilgileri de arşiv belgelerine dayanarak ortaya koyabiliriz: Hokand elçisiyle maiyetindekilere padişah tarafından hamam harçlığı ve Ramazaniye olarak ihsan edilen paranın pusulası budur²⁸²;

10 000	Sefîr-i Müşârun- ileyhe
03 000	Sefîr-i Müşârun- ileyhin oğluna
03 000	Kethudâ ve Hazînedâr ve Kâtibine
09 000	Kırk bir nefer tebe'asına münâsibi vechile etvzî' olmak üzere
25 000	

²⁸¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, BOA, Hatt-ı Hümayûn, 32100-D

²⁸² Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, BOA, Hatt-ı Hümayûn, 32100-A

Bu dönemde hanlık içindeki feodallerin birbirleriyle çekişmeleri ve halk isyanları çoğalmıştı.²⁸³ Eskiden beri Hokand'a düşmanlık besleyen Buhara Emir'i Nasrulla bu durumdan gerektiği gibi faydalanarak 1841'de bir saldırı düzenledi. Bu savaşta zafere ulaşan Buhara Emir'i Nasrulla, ele geçirdiği Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud Han, annesi Mahlar Ayım'ı (Nadire Hanım) idam etti.

Hokand'ı ele geçiren Nasrulla, buranın yönetimine kendisinin seçtiği İbrahim Hayal'ı getirir. Buhara Akimi'nin ve onun adamlarının yerlileri kovalamaları ve zulümleri Fergana bölgesindeki halkı çileden çıkarmaya başlamıştı. Bu durumlardan faydalanan Kırgız feodalleri uzun zamanlardan beri Çatkal'da sonra Talas'ta Kırgızların içinde yaşamakta olan Âlim Han'ın akrabası Şirali'yi 1842'de Hanlığa geçirip, Hokand'daki Buhara bürokratlarını kovalayarak çıkarırlar. Nasrulla'nın, Hokand'a karşı yürüttüğü ikinci saldırısında savunmadaki Kırgızların sert karşılık vermesi sonucu, yenilgiyle sonuçlanmıştır.²⁸⁴

Bu tarihlerde Hokand Hanlığı'nda Kırgızların etkisi oldukça güçlenmiş, siyasi faaliyetleri oldukça genişlemişti. Örneğin Kırgızların içinden çıkan Nuzup, siyasi işlerdeki başarılarının ardından bölgede söz sahibi olmuş bunun akabinde de Atalık rütbesine ulaşmıştı. Ayrıca Şirali Han tarafından, Atabek de Hanlık ordusundaki yaya askerlerin ve ordu toplarının komutanlığına atanır. Kızır Beğ ise sarayın güvenliğinden sorumlu komutanlığa getirilir. Bunların dışında Kırgızların başka önemli adamlarına Parvanaçı, Datka ve Pansad gibi yüksek mansaplar verilmişti. Ama 1843 yılının yaz mevsiminde hanlığın ordusuna Kıpçak asıllı Müsülmankul'un Binbaşı olarak atanmasıyla yönetimdeki değişiklik yavaş yavaş şekillenmeye başladı. Şadı ile Müsülmankul (Müselmankul) planladıkları kurnaz oyunu kazanarak, Şahrihan'da toplanan kurultay kararıyla, Şirali Han'ın Nuzup'u Han Karargâhı'ndan çıkarmasını sağladılar. Nuzup'un Han Karargâhı'ndan çıkarılmasıyla Atalık rütbesi elinden alınır. Bunun sonucunda yönetimdeki Kırgızların çoğu dışlanıp, ortamdaki faaliyetleri sınırlandırılmıştı. Bu ortamı planlayan ve kurnaz şekilde başaran Müsülmankul hanlığın içindeki söz sahipliğini de eline geçirir.

²⁸³ Kırgız Sovet Ensiklopedyası, a.g.e.,s.302

²⁸⁴ Kırgız Sovet Ensiklopedyası, a.g.e.,s.302

Müsülmankul'un yürüttüğü çabaların sonunda, hanlığın merkezi yönetimindeki mansapların çoğu Kıpçaklara geçti. Margilan bölgesinin valiliğine Kıpçak asıllı olan Utam Beğ, Andican'ın yönetimine Kur-Sıdık (Kursıdık), Namangan'a Mirzat, Hocent'e Norbahşi atanırlar. Karimkul de mali işlerinin başına geçmiştir.²⁸⁵

Müsülmankul'un bu hareketlerinden hiç de memnun olmayan Hokand Hanlığı'nın doğu bölgesindeki Oş ve Alay'ın havalisi Kırgızları 1845'de isyan başlatırlar. Sayı bakımından oldukça fazla olan isyancı Kırgızlar Modu Kalesi'ne toplandıktan sonra Oş'a saldırırlar. Kırgızların bu faaliyetlerine Alimbek Datka, Saidbek Datka, Pulat Datka'lar liderlik yapmışlardı.²⁸⁶ Bu isyandan haberdar olan Müsülmankul, hanlığa ait ordusuyla Oş'a gelir ve isyancılarla yüz yüze savaşır. Bu savaşta Müsülmankul zafere ulaşır, isyancı Kırgızlar da dağ tepelerine çekilirler.

Müsülmankul isyancılara karşı Oş bölgesindeyken, Şirali Han tahtında yalnızdı. Bu tarihlerde, rütbeleri alınmış eski bürokratların çoğu hanlığın merkezindeydiler. Onlar Ömer Han'dan canını kurtarmak için kaçarak gelen Alim Han'ın oğlu Murad Han ile bağlantı kurup gizlice merkeze getirmişlerdi. Müsülmankul'un yokluğu esnasında onlar Şirali Han'ı öldürüp Murad Han'ı yönetime geçirdiler. Ama Murad Han'ın yönetimi oldukça kısa sürdü. O, sadece 11 gün tahtta kalabildi.

Müsülmankul, Oş İsyanı'nı bastırıp Nemengan'a geldiğinde kızını maktul Şirali Han'ın 12 yaşındaki oğlu Hüdayar'a nikâhladı. Sonra Hokand'a geçip Murad Han'ı öldürttü ve Hüdayar'ın hanlığını ilan etti. Hüdayar Han henüz çocuk yaşta olduğundan devletin dizginleri Müsülmankul'un eline geçmişti. Devlet içinde Kıpçakların diğerlerine nazaran kayrılmasından duyulan rahatsızlık gittikçe artmaktaydı. Kıpçaklar, Hokand'da yerleşik halkın, Sartların mallarına ve topraklarına el koyuyor, kanallardaki suyu belirli bir meblağ karşılığında Sartlara tevzi ediyorlardı.²⁸⁷

Hanlığın içindeki tüm kontrolü eline geçiren Müsülmankul, halkın tüm işlerine karışarak sert tavrını devam ettirmişti. Bu hareketlerinin ardından kendi

²⁸⁵ R.N.Nabiev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva*, Taşkent, 1973, s. 36-37

²⁸⁶ R.N.Nabiev, a.g.e., s.37

²⁸⁷ Üçler Bulduk, a.g.e., s. 25

grupları olan Kıpçaklarla da arası bozulmaya başlamıştı. Bu olayın başlamasına neden olaylar şu şekilde gelişmiştir: Kıpçakların içinde önemli güce sahip olan Ötenbay isminde birisi Margelan bölgesini yönetiyordu. Ötenbay, Müsülmankul ile anlaşamadığında yönetimindekilerin Müsülmankul'a tazim etmelerini yasaklar. Bunun sonucunda Kıpçaklar içindeki anlaşmazlık başlamış olur. Boyun eğmeyi kabul etmeyen Ötenbay, Taşkent ve Uratöbö Boluşları (valileri) ile bağlantı kurar. Kıpçakların içindeki önemli şahsiyetlerin biri olan Köroğlu da oğlu Hal Magomet ile beraber Ötenbay tarafını tutar. Bu olaylardan yeterince haberdar olan Müsülmankul, olayı zamanında kapatmayı başarır. Bu olayı temsil edenlerin hepsi Taşkent'e kaçarak, buranın valisi Nurmuhammed'e sığınır. Taşkent valisi Nurmuhammed de 1852 yılında Müsülmankul'a boyun eğmediğini resmi şekilde ilan eder. 1852 yılının nevrüz ayında buraya gelen Müsülmankul savaşı kaybedip yenilgiye uğrar. Bu savaşta Ötenbay da isyancıların yanında yer almıştır. Ötenbay'ı destekleyen Hüdayar Han da isyancıların yanına geçer. Yerlilerin çoğunluğunu karşısında gören Müsülmankul kendi köyüne kaçmak zorunda kalır.²⁸⁸

Ancak gücünü yeniden kazanmak isteyen Müsülmankul Ruslar ile ilişki kurmaya gayret etti ve Velyaminov-Zernov ile gizlice haberleşti. Müsülmankul'un Rus kumandan vekili ile haberleştiğini ve gücünü artırma gayretini öğrenen Özbek ve Kırgız beyleri canlarını korumak için, daha atik davranıp Kıpçaklardan kurtulmak istediler. Hüdayar Han'ı da yanlarına çekip Kıpçaklara karşı acımasızca saldırdılar. 1852 yılında Müsülmankul idam edildi. Kıpçaklara ait topraklar müsadere edildi, ucuz fiyatlarla satışa çıkarıldı.²⁸⁹

Böylece Kıpçakların üstünlüğünden kurtulan Hüdayar ülkeyi tek başına yönetmeye başlamıştı. Tüm bölgeler Han'ın akrabalarına verildi; Malıbek (Malla Han) Taşkent'in valisi oldu, Sopıbek Endican'a (Andican), Sultan Muratbek Margelan'a vali olarak atandılar. Diğer başka bölgeler, onun (Hüdayar'ın) yakın adamlarına, çoğunlukla genç yiğitlere verildi. Taşkentli hocalardan eğitim alan Şamdan Urak'a Binbaşı rütbesi verildi. Hüdayar'ın yönetiminin ilk zamanları sakin geçti. O kendisi sakin, dindar birisiydi.²⁹⁰

²⁸⁸ Şokan Uelihanov, **Kop Tomdık Şıgarmalar Cinagı**, Cilt-III, Almatı, 2010, s. 331

²⁸⁹ Üçler Bulduk, a.g.e., s. 26

²⁹⁰ Şokan Uelihanov, a.g.e.,s.332

Yönetimde bulunan Hüdayar Han, son günlerinde kendisini eğlencelere kaptırarak siyasi otoritesini zedeledi. Eskiden Hanlık sarayında sigara içilmesi ve namazın bırakılması yasaktı. Hüdayar çok değişti, kendisini sürekli eğlenceye verdi. Bu günlerde Taşkent'te ortaya çıkan olaylar Malla'nın siyasi arenaya çıkmasına sebep oldu.²⁹¹

Hüdayar Han halk üzerinde otorite kurmak için çeşitli tedbirlere başvurdu. Ancak memleketi idare edebilecek kabiliyette olmadığından bu tedbirler ters tepti ve yer yer isyanlar çıktı.²⁹² 1858'de Rustam, Ura-Tube kalesinde isyan başlattı. Han'ın komutanlığındaki Hokand ordusu buraya gelip kaleyi kuşattılar, ama kaledelikler sert bir karşılık verdiler. Geri çekilmekte olan Hokand ordusu Ak-Su geçidinde büyük kayıplara uğradı. Hokand ordusundaki ölen askerlerin sayısı tahminen bin adamdı. Hokand ordusundaki komutan Fazılбек, 600 askeriyle beraber esir alınıp Buhara Emirliği'ne gönderildi ve orada idam edildi.²⁹³

Ortamda çıkan bu karşılıklıklar bir yana Hüdayar Han da kardeşi Malla ile çekişmeye başlamıştı. Hüdayar Han, kardeşi Malla'nın da idamla cezalandırılmasını emretti. Ama Hüdayar Han'ın siyasetinden hiç de memnun olmayan Kırgızlar ve Kıpçaklar Malla'nı desteklemeye başlarlar. Malla, askeri yardım talep ederek Kırgızların içindeki önemli feodal Alımbek Datka'ya başvurur. Alımbek de anında destekler. Bunun ardından Kırgızlardan büyük askeri desteğin gelmesiyle, Malla Hokand'a saldırır. Ona da, hanlığın doğu bölgelerindeki valiler ve beylikler katılarak savaşa başlarlar.²⁹⁴

Hüdayar ile Malla'nın bir biriyle olan savaşı Raşdan köyünün yakınında cereyan eder ve savaşı kaybeden Hüdayar Han Hokand şehrine sığınır. Hemen arkasından gelen Malla şehri kuşatır. Savaşın 21'ci gününde Hüdayar Han şehri terk ederek canını kurtarır.²⁹⁵ Hüdayar, yakın adamları olan Mırza Ahmet ve

²⁹¹ Şokan Uelihanov, a.g.e.,s. 333

²⁹² Üçler Bulduk, a.g.e, s. 26

²⁹³ R.N.Nabiev, a.g.e.,s. 54

²⁹⁴ R.N.Nabiev, a.g.e.,s.55

²⁹⁵ R.N.Nabiev, a.g.e.,s. 55

Şamdan Urak ile beraber kaçıp Hocent'e sığınır, sonra Buhara'ya kaçar, Emir (Buhara Emir'i-yanı Han'ı) onları kendi yanına almıştır.²⁹⁶

Bu savaşta zafere ulaşan Malla, Hokand'ın Han'ı olarak ilan edilmişti. Malla Han'ın idamdan canını kurtarmasına ve Hanlığın tahtına geçmesinde Kırgızların çabaları ve faaliyetleri oldukça büyük rol oynamıştı.

Malla, Han olduktan sonra önceki siyasetini tamamen değiştirdi. O, Kırgızların yardımıyla Hanlık makamına gelmişti ve bundan dolayı Kırgızların lideri Alimbek'e Binbaşı'lık rütbesi vereceğine söz vermişti. Ancak bu sözünü yerine getirmedi. Malla Han'ın bu tutumunun en önemli sebebi hanlıkta yaşanan eski olaylarından iyice ders almış olmasıydı. Çünkü eski Binbaşılardan çoğu, Han'ın gücünü sınırlamışlardı. Bundan dolayı Malla Han, Binbaşı denilen rütbenin hanlık siyasetinden tamamen silinmesinin istiyordu. Ama yine de hanlığın bürokratik sınıflarına bir sürü Kırgız'ı getirmişti.²⁹⁷

Ayrıca Kıpçaklar, el konulan topraklarına yeniden kavuştukları için memnun edildiler. Böylece Malla Han, devletin iç dengelerini oturtmuş ve aynı zamanda barışçı bir dış siyaset ortaya koymuştur. Çarlık Rusyası'nın savaş gücünü bildiğinden tedbirli davranarak, Ruslarla ilişkilerini bozmaya yönelik teşebbüsleri kesinlikle men etmiştir. O, Rusya ile dostane ilişkiler kurmak için azami gayret etti. Ancak Ruslar Hokand Hanlığı'nın topraklarında yer alan bazı kaleleri ele geçirmeye başlamıştır. Ruslar, bu kaleleri yıkarak kullanılmaz hale getirmektedirler. Malla Han, bu nedenle, ilk planda Rus saldırılarına karşı ülkenin Kazak ve Kırgız sınırlarını güçlendirmeyi hedeflemekteydi. 1860 başlarında, Rusların savunmasız Çu bölgesinde yayılma ihtimaline karşı, Kanaat Şah ve Alimbek'i bu bölgeye gönderdi. Kanaat Şah'ın ordusunda bir topçu birliği ile 20 bin asker bulunmaktaydı. Ancak bu ordu, askerliğe yabancı, strateji ve taktik bilmeyenlerden oluşmaktaydı. Alimbek Datka ise Kanaat Şah'a gerekli yardımı yapmaktan çekinmekteydi. Belki onun aklında, Kuzey ve Güney Kırgızlarını bir birlik altında toplayarak Hokand Hanlığını ele geçirip ayrı bir devlet kurma fikri vardı. Ancak Uzunağaç Irmağı kenarında yapılan savaşta Kanaat'a destek vermemesinin bedelini ağır bir şekilde ödemiştir. O Alay dağlarına çekilmek

²⁹⁶ Şokan Uelihanov, a.g.e.,s.333

²⁹⁷ Şokan Uelihanov, a.g.e.,s. 334

zorunda kalmıştır. Uzunağaç'ı işgal eden Ruslar Yedisu mevkiinde önemli bir üs elde etmiş oldular.²⁹⁸

Malla Han'ın komutanlardan çok din adamlarına itibar etmesi feodal beyler arasında fitne çıkmasına sebep olmaktaydı. Bu nedenle 1862 yılında Malla Han'a karşı yeni bir isyan hareketi başladı. Aralarında Alimbek'in de bulunduğu Kırgız beylerinin başını çektiği isyanda Malla Han güç duruma düştü. Neticede isyancılar Malla Han'ı öldürdüler ve 15 yaşındaki Şah Murad'ı tahta geçirdiler. Şah Murad, Malla Han'ın yeğeni Sarımsak Bey'in oğlu idi.²⁹⁹

Alimbek, Şah Murad'ın veziri oldu. Ancak Hokand Hanlığı'na Hüdayar Han'ın getirilmesini isteyen muhalifler gittikçe güçlenmekteydi. Muhalefet liderleri arasında Kanaat Şah ve Rüstem Bey de bulunmaktaydı. Kanaat Şah, Hüdayar'ı hâkimi olduğu Taşkent'e davet ederek onu Hokand Han'ı olarak ilan etti. Şah Murad, Kıpçakların desteğindeki 14 bin kişilik bir orduyu Taşkent'e gönderdiyse de başarılı olamadı ve ordu geri dönmek zorunda kaldı. Bu sırada Buhara Emiri de Hocend'i ele geçirmişti. Şah Murad bu gaile ile uğraşırken Hokand, Kanaat Şah ve Hüdayar Han tarafından zapt edildi. Hüdayar Han bir kez daha Hokand Hanlığı'nın başına geçti. Mergilan hâkimi Molla Alimkul kendisine destek vermektedir. Hüdayar Han'ın muhalifi olan Kırgız-Kıpçak kabilelerinin iki etkili beyi (Kıdır Bey ve İrsal Bey) Alimkul tarafından öldürüldü. Hokand'a davet edilen Alimbek de ortadan kaldırıldı.³⁰⁰

Ancak siyasi nüfuzunu artıran Alimkul'un Hüdayar'a desteği uzun sürmedi. 1862 yılında Kırgız-Kıpçak kabilelerinin beyleri Alimkul'un liderliğinde birleştiler. Hüdayar Han'a karşı harekete geçen Kırgız-Kıpçaklar, Mergilan, Nemengan ve Hocend'i işgal ettiler. Hokand Hanlığı'nda politik durum oldukça karmaşık hale gelmiş ve Hüdayar Han oldukça zor durumda kalmıştı. 1863 yılında isyancıların hareketini bastıramayan Hüdayar Han'ın ordusu bozguna uğramıştı. Buhara Emiri Muzaffer, Hüdayar Han'a yardım amacıyla 12 bin kişilik bir orduyla Hokand'a geldi ve oradan Oş bölgesine doğru harekete geçti. Buhara Emiri Muzaffer, Şehrisebz'de çıkan bir isyan ile meşgul olurken Molla Alimkul Hokand'ı

²⁹⁸ Üçler Bulduk, a.g.e, s. 28

²⁹⁹ Üçler Bulduk, a.g.e., s. 28

³⁰⁰ Üçler Bulduk, a.g.e., s. 29

kuşatıp almış ve Hüdayar Han bir kez daha kaçmak zorunda kalmıştı. Malla Han'ın 12 yaşındaki oğlu Sultan Seyid tahta geçirildi ve Alimkul da onun "atalık"ı yapıldı. Hokand'da asıl iktidar böylece Alimkul'un eline geçmiş oluyordu.³⁰¹

Ruslar 1864 yılında Türkistan ve Evliya Ata'yı ele geçirdiler. 1865 yılında ise Çerniyev komutasındaki Rus birlikleri Taşkent'e ulaştı. Niyazbek yakınlarına konuşlanan Rus generali ile görüşen Abdurrahmanbek adlı bir kişi, Molla Alimkul'un yaptıklarını bahane ederek, Ruslara yardım vaadinde bulundu. Nitekim Ruslar harekete geçtiğinde, Bir kısım Taşkentli Abdurrahmanbek liderliğinde harekete geçerek şehirdeki garnizonu silahsızlandırıdılar. Şehrin kapılarını açtılar. Molla Alimkul 6 bin kişilik bir kuvvetle şehre gelip bu hain planı önlemeye çalıştı ise de Ruslarla yapılan savaşı kaybetti. Hokandlılar kaçmak zorunda kaldı. Savaşta yaralanan Molla Alimkul da Taşkent'te öldü. Ruslar şehir içindeki vuruşmaların ardından hâkimiyeti sağladılar ve Taşkent'in aksakallıları Ruslara şehri teslim etmek zorunda kaldılar (17 Haziran 1865). Alimkul'un cenazesi Taşkent'e getirildi ve burada defn edildi. Alimkul'un ölümü Orta Asya tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. O Hokand hanlığını güçlendirmek istemiş ancak planlarını uygulamaya koyma fırsatı bulamamıştı. 1865 yılında Buhara Emiri Muzaffer, Hokand Devleti'ni zapt etti. Sultan Seyid Buhara hanına karşı başarılı olamayarak, yakalandı ve Cizzah'da idam edildi. Kırgız-Kıpçak ordusunu bozguna uğratan Hüdayar Han, Buhara amirinin desteği ile bir kez daha Hokand Hanlığı'nın başına getirildi. Fakat Hüdayar Han'ın zayıf idaresi hanlığın siyasal istikrarsızlığını daha da artırdı.³⁰²

Bu tarihlerde iç çekişmeler oldukça sertleşmişti ve bu iç çekişmeler esnasında Hokand Hanlığı, Rusya'nın doğrudan doğruya taarruzuna maruz kaldı. Hanlık ile Rusya arasında devam eden savaştan sonra, Rusya muharebeyi kazandı ve 1876'da Hokand Hanlığına son verdi.

³⁰¹Üçler Bulduk, a.g.e., s. 29

³⁰²Üçler Bulduk, a.g.e., s. 31-32

B. FERGANA'DA KIRGIZLARIN HÂKİMİYET MÜCADELELERİNE KATILMASI

Fergana Vadisi jeo-politik özelliği, su kaynakları ve tarıma elverişli toprakları ile tarihte ve günümüzde Orta Asya coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olma özelliğini korumuştur ve korumaktadır. Dört tarafı dağlarla çevrili olan bu saha, dış istilalara karşı doğal bir set oluşturduğu için Orta Asya'da ilk çağlardan itibaren medeni bir “vaha” olarak kalmıştır. Bu “vaha”yı ellerinde bulunduranlar siyasi ve iktisadi bakımdan güç kazandıkları gibi Asya jeopolitiğinde de söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenle sahip olduğu küçük fakat verimli toprakları sebebiyle ilk çağlardan günümüze kadar Fergana vadisi önemini hiç yitirmemiştir.³⁰³

Tarı Dağları, Alay ve Pamir dağ silsileleri ile çevrili olan vadinin batısı dar bir şerit ile Mâveraünnehir coğrafyasına bağlanır. Bölgenin tarihi kaynaklarda yedi önemli yerleşim yeri olduğu bilinmektedir: Andican, Oş, Merginan, İsfara, Hocend, Ahşi ve Kasan. İlk devirlerde var olan Kuba gibi bazı yerler eski önemini yitirip yok olurken hanlığa ve bölgeye ismini veren Hokan ve Fergana gibi şehirler ise daha yakın dönemlerde kurulmuşlardır. İlk çağlarda ekonomik gelişmesinde önemli bir rol oynayan sulama kanalları Fergana'nın “nehir uygarlığı” olarak anılmasına neden olmuştur. Bu verimli topraklarda yer alan topluluklar da ekonomik ve sosyal yapılanma içerisinde iki esas grupta toplanmaktaydı: Yerleşikler ve göçerler.³⁰⁴

Tarihte önemli siyasi gelişmelere sahne olan ve bölgenin tarihi serüveninde etkin rol oynayan Fergana, Kırgızlar için de mühim bir merkez konumundaydı. Bölgenin Kırgızlar açısından önemine dikkat çeken Belek Soltonoyev, Kızıl Kırgız Tarihi kitabında konuyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir³⁰⁵;

1: *Fergana bölgesi Kırgızları Hokand'la karışarak iç içe bulunmuşlardı.*

³⁰³ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s. 7

³⁰⁴ Üçler Bulduk, a.g.e., s. 8

³⁰⁵ Bunlar hakkında geniş bilgileri, Belek Soltonoyev'in “Kızıl Kırgız Tarihi I” kitabında bulunmaktadır.

2: Dış bölgelerdeki Kırgızlar, Kalmak saldırılarında güç kaybettiklerinde, Fergana'ya gelip sığınmışlardı.

3: Çeşitli bitkilere gereksinim duyan Kırgızlar bu ihtiyaçlarını Fergana'dan karşılamaktaydılar.

4: Fergana bölgesi ile yoğun bir ticari ilişki söz konusuydu.

5: 1820-1825 yılları arasında Kırgızlar, örneklerine sıkça raslanıldığı üzere önde gelen şahsiyetlerinden biri vefat ettiği vakit eğer bu kişi dış bölgelerde yaşayan Kırgızlardan biri olsa dahi, onu götürerek Andican şehrindeki Arstanbap'a gömüyorlardı.

Kırgızların Fergana'daki faaliyetleri ve ikili ilişkileri eskiden beri devam etmekle birlikte, Hokand Hanlığı'nın tesisinden sonra bu bölgede hâkimiyet mücadelesine girişen Kırgızların etkileri açıkça hissedilmekteydi.

XVII. asrın sonu XVIII. asrın başlarında Kırgızların çoğunluğu Fergana'da, oradaki Aksı, Andican, Alay, Gisar, Hocent bölgelerinde yaşıyorlardı. Jungar (Kalmak) Hanlığı'nın ağır saldırıları ve uyguladıkları mezalim Çüy, Isık Göl, Narın ve Talas'da yaşayan Kırgız kabilelerinin çoğunluğunun Fergana bölgesine göç etmelerine sebep olmuştu. Bu da, Kırgızların Fergana bölgesindeki sayılarının çoğalmasını dolayısıyla da tesirlerinin artmasını beraberinde getirmişti. Kırgızlara komşu yaşayan Özbek, Kıpçak, Tacikler ile beraber Jungar Hanlığı'nın Fergana bölgesinde yürüttüğü saldırılara karşı mücadelede büyük kahramanlık göstermişlerdi. Komşularıyla sosyal, siyasi bağlantılarını güçlendirmişlerdi. Neticede Fergana bölgesinde birleşen grupların oluşturduğu ayrı bir hanlık ortaya çıktı. XVIII. asra kadar Buhara Hanlığı'na bağlı olan bölgedeki halk, ilk etapta bir birinden ayrı müstakil beylikler oluşturmuştu. Hokand bölgesinde Ming Hanedanlığı'nın vekili Şahruh Beğ'in (1709-1721), Hocent bölgesinde Akboto Beğ yönetimindeki Kırgızların, Namangan ve Andican bölgelerinde ise Kırgız ve Kıpçakların yönetimleri yerleşmiş, bir birleriyle sıkı ilişkileri olmuştu.³⁰⁶

³⁰⁶ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaçı Tarihı**, Bişkek, 2000,s.66

Bu tarihlerde Hocent bölgesindeki Kırgızları Akboto Beğ yönetiyordu. Akboto da Kırgızların Sol Kanatına giren Saruu³⁰⁷ boyuna mensup başarılı bir komutan aynı zamanda da usta bir siyasetçiydi. Namangan bölgesi, XVIII. asrın başlarında Şahruh'un yönetimine katılmıştır. Başarılı faaliyetlerini arttıran Şahruh da Akboto ile sağlam ilişkiler kurabilmek için, tek kızını onunla evlendirir. Akboto, Şahruh'un kızıyla evlendikten sonra, onun oğlu Abdurahim Beğ'i (Rahim Han'ı) yanına davet ederek ona önemli vazifeler verir. Akboto'nun yardımıyla Abdurahim'in siyasi gücü artmış, halk arasında geniş ölçüde tanınır hale gelmiştir. Bunun akabinde Abdurahim, siyasi arenadaki gücünü de arttırma çabasına girişmiştir. Abdurahim'in tüm yönetimi kendi eline geçirme isteğinde olduğunu fark eden Akboto, onu kendi yanına davet eder.³⁰⁸ Ancak Akboto'nun davetini kabul etmeyen Abdurahim kendi adamlarıyla beraber Hokand'a doğru kaçır. Akboto, Abdurrahim'in ardından 500 kişilik bir Kırgız birliği gönderir. Çım-Korgon'da kaçanlara ulaşan Kırgız askerleri, iki taraf arasında vuku bulan savaş neticesinde yenilgiye uğramışlar ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Akboto ile Abdurahim arasında meydana gelen bu siyasi çekişmenin sebep ve sonuçları hakkında çok değerli bir kaynak olan Muntahab at-Tavarihi'te şu bilgiler yer almaktadır; Hocent'deki yönetimin davulu Muhammed Atalık Yuz'ün oğlu Akboto Beğ'deydi. Tanrının kanunu ve kadere yazılan nasibi böyle.³⁰⁹ Akboto Beğ Şahruh atalığın kızına dünür oldu, (onla) büyük düğün ve törenle evlendi; Rahim (*Abdurahim*) hanı hizmete alıp, yönetim dizginini ona teslim etti, kendisi ise hayatın keyfiyetine kapıldı. Bundan sonra Rahim Han'ın ünü tüm dünyaya yayıldığında, Akboto'nun yakınları ondan şüphelenmeye başlamışlardı. Bunu duyan Akboto korkarak, Rahim Han'ı yakalamaya gayret etti, ama o kendisinin birkaç yakın adamıyla kendi bölgesine çekildi. Onun çekildiğini duyan Akboto Beğ Rahim Han'ın yakalanması için Kırgız askerlerini arkasından kovalamaya gönderdi. Hızlarıyla Rahim Han'ın kovalayan Kırgızlar ona Şum-

³⁰⁷ Saruu; Bu boy Kırgız boylarının içindeki Sol Kanat'a giren bir boydur. Saruu da kendi içinde boylara ayrılmaktadır. Onları belirteceksek böyledir- Saruu'dan; Kerkebul, Tubay ve Alakçın.

³⁰⁸ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, a.g.e., s. 67

³⁰⁹ Muhammed Hakim Han, **Muntahab at-Tavarihi**, 338a (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.250

Kurgan (*mütercimin belirttiği burası yukarıda belirttiğimiz Çım-Korgon ismindeki yerdir*) denilen yerde ulaştılar. Aslan gibi bahadır olan Rahim Han mızrak sallayıp, ok yağdırarak, büyük inancıyla, az sayıda adamı olmasına rağmen teslim olmayarak savaşıma başladı. Çetin mücadele sonucu vefat eden Kırgızların kanları sel gibi olduğundan, Seyhun deryasının suyu koyu kırmızı şarap gibi aktı. Rahim Han'ın Kambar ismindeki profesyonel bir nişancısı vardı. O gün o tek başına 40 Kırgız'ı okla öldürdü. Kırgızlardan sadece dört beş kişi sağ kalabildi, onlarda geri çekilerek kaçtılar. Kendi canlarını kurtarabilmek için “kaç” diye bağırarak, ortalıktan kaybolup gittiler. Bu tehlikeli olaydan sağ salim kurtulan Rahim Han, durumunu iyiye yorarak yaratana dua edip, kendi evine dönmüştür. Yenilgi haberini alan Akboto'nun ise sinirden dili dişlerine tıkanmış, ne pahasına olursa olsun Rahim Han'ı ele geçirmenin planlarını yapmaya koyulmuştur.³¹⁰

Akboto dillerinden bal damlayan bir sürü elçiyi gönderip, aff dilese de Rahim Han ona inanmadı. Uzun ısrarlardan sonra, değerli Rahim Han (*mütercim Abdurahim'i kastediyor*) Akboto Beğ'in yanına geldi. Güçlü hükümdarlar kucaklaşarak barıştılar. Rahim Han'ın gelişini iyiye işaret olarak yorumlayan Akboto Beğ ona sınırsız misafirperverlik gösterdi. Akboto Beğ, bu olayın üzerinden fazla geçmeden habercilerinin tesiriyle Rahim Han'ın ikinci kez yakalama teşebbüsünde bulundu.³¹¹

Bunu haber alan Rahim Han, Akboto Beğ'in Hocent kalesinde istirahat ettiği bir esnada öç almak için eli hançerli birkaç bahadır ile çıka geldi. Padişahın ordusuna ölüm tohumları ekenler, ansızın keskin hançerleriyle Akboto Beğ'e ve onun ay yüzlü evlatlarına ölüm suyunu içirdiler. Yerlerinden hareket edemez hale getirdiler! O gece onların cesedi toprağa gömüldü.³¹² Rahim Han (*Abdurahim*), böylece Akboto'ya karşı yürüttüğü düşmanca siyaseti nihayet 1725'te onu iki oğlu

³¹⁰ Muhammed Hakim Han, a.g.e., s.339a. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.251

³¹¹ Muhammed Hakim Han, a.g.e., s.339b. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s.251

³¹² Muhammed Hakim Han, a.g.e.,s. 340a. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e.,s.251

ile birlikte öldürerek neticelendirdi. Rahim Han, bu tarihten itibaren Fergana, Hocent ve bu bölgelerde mukim Kırgızları, yönetimi almaya muvaffak oldu.

Akboto suikastla öldürüldükten sonra bu bölgedeki Kırgızların faaliyetleri oldukça sınırlanmıştı. Ama ine de Hokand Han'ı Erdana Beğ'in (İrdana) zamanında bu bölgedeki Kırgızların siyasi faaliyetleri canlılık kazandı. Bu tarihte Hokand Hanlığı'na yakınlığıyla bilinen Kırgız asıllı Kubatbek (Kubat Beğ) Fergana havalisinde tanınan ve ismine hürmet edilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Kubatbek Kuşçunun ve Kuşçu³¹³ kabilesinden çıkan İçkilik Kırgızlarının yöneticisi ve lideriydi. Kubatbek'in kontrolünde bulunan bölgeler Alay, Oş, Özgön ve Fergana'nın batısında bulunan Kırgızların yaşadıkları bölgelerdi. Buhara'nın yerli kaynaklarında Kubatbek'ten "*Erdana'nın müttefiki*" olarak bahsedilmektedir.³¹⁴

1753 yılında tekrar han olan Erdana Beğ, askeri ve siyasi açıdan oldukça güçlenmişti. Kırgızlar, hanlığın askeri gücünde önemli bir yere sahipti. Örneğin Güney Kırgızlarının güçlü lideri Kubatbek'in (Kubat Beğ) öncülüğünde Hokand-Kırgız askeri yapılanması oluşturulmuş ve bu yapılanma Erdana'nın desteğini almıştı. Kubatbek, Kalmakların Fergana'ya sokulmamasında da etkili olmuştu. Ayrıca 1758 yılında Erdana Hacı Beğ önderliğindeki Adigine kabilesinden bir askeri birlik kurmuş ve bu birlik Kubatbek'in ardından Doğu Türkistan'a gönderilmişti. Çin İmparatorluğu'na karşı savaşan Yusuf Hoca'ya katılan bu birlikler Çin ordusundan binlerce kişiyi öldürmüştür. Bu saldırı Çinlilerin Orta Asya'daki muhtemel yayılışına bir set çekti. Ancak Çinliler Doğu Türkistan'ı bu süre zarfında istila etmişlerdi. Erdana, Çin yayılmasına karşı Afganistan hanı Ahmed Şah Durani ve diğer hanlıklarla ittifak kurmaya çalışmışsa da bunda başarı sağlayamadı. Artık sınırdaş olduğu Çin ile iyi geçinmek durumunda kalan Hokand, kurduğu diplomatik ilişkilerle bir anlamda onların hâkimiyetini de tanımış oluyordu.³¹⁵

³¹³ Kuşçular hakkında geniş bilgileri bakınız: Timurlan Omorov, **Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları** (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 2009, s. 61-62-63

³¹⁴ Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, **Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilden XIX. Kılımdın sonuna çeyinki Tarihi**, Bişkek, 1998, s. 206

³¹⁵ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s. 19

Kubatbek kendi ordusunun gücüyle Fergana’da ve Tanrı-Dağ’da oldukça önemli rol oynamıştı. Hatta Hokand’ın “*Tarih-i Rahim-han*” isimli eseri onu “*Kırgızların Han’ı*” diye isimlendirmişti. Kubatbek, Çin İmparatorluğu’na kendisinin Hokand Hanlığı’nın önemli bir müttefiki olduğunu belirten bir mektup göndermişti. Kendisin dünya tarihinde önemli bir güç olduğunu savunan Çin İmparatoru, Kaşkar’ı ele geçirmeyi planladığı için, Kırgızların Kaşkar’daki siyasi gücüne kayıtsız kalamayarak, Kırgız liderlerinin fikirlerini dinlemeye mecbur kalmıştı.³¹⁶

Kubatbek, XVIII. asrın ortalarından itibaren siyasi arenada birbirleriyle çekişen Türkistanlılara ve Fergana’nın dini liderlerine hizmet etmekten geri kalmamış ayrıca dışarıdan gelen Kalmak saldırılarına karşı koruyucu bir güç olmuştur. O, Fergana, Tanrı-Dağ ve Doğu Türkistan’daki Kırgızları tek bayrak altında toplamaya azamî gayret göstermiştir. Ancak bu çabaları bir dereceye kadar başarıya ulaşmıştır.

Kubatbek hakkında Rusların da yeterli malumata sahip olduğu görülmektedir. Sibirli mühendis İ. Andreev’in XVIII. asrın sonunda St. Petersburg’da çıkan “*Novoye ecemesyaçnie soçineniye*” dergisindeki baskıda, Kubatbek’i Kırgızların çok güçlü kabile lideri olduğu hakkında bilgi vermektedir. Kırgızların bu liderinin eğitilmiş bir insan olduğunu gayet açık bir şekilde görmekteyiz. Onun diğer liderlerle sık sık mektuplaşmış olması, eğitilmiş bir insan olduğunu göstermektedir. Doğu bilimleri araştırmacısı P. P. İvanov, Kubatbek’i “*XVIII. asrın parlak siyasi liderlerinden biri*” olarak nitelendirmektedir.

Erdana, Kırgız kabilelerinin bir araya gelerek birleşme yolunda sarf ettikleri çabaların kesin bir sonuca ulaşamamasından faydalanarak, Türkistan’daki Hokand Hanlığı’nın etkinliğini arttırmaya gayret göstermiştir. Erdana, kendi gücünün yeterli seviyeye ulaştığını hissettikten sonra, Kubatbek’le olan ittifakını tamamen kesmiştir. O, kendi planlarının başarıyla sonuçlanacağına kesin bir şekilde inanmaktaydı. XVIII. asrın 60’lı yıllarında kuzey Kırgız kabilelerinin, ayrı bir birliği mevcuttu. Bu birliği Adıgine kabilesinden Acıbek (Acı-beğ)

³¹⁶ Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, a.g.e.,s.207

yönetiyordu. Hokand lideri, Acıbek'le Kubatbek'in kendi aralarında bir mücadeleye girişmelerini planlamıştı.³¹⁷

Kırgızların kendi aralarındaki mücadelelerinden gerektiği gibi faydalanan Hokand Hanlığı, bu fırsattan istifade ederek 1762 yılında Özgön'e saldırır. Bu saldırı sonucu Acıbek'in bayrağı altındaki, yerli halktan oluşan ordu geri çekilmek zorunda kalır. Hokand ordusu Oş'u ele geçirdiğinde, Kırgız askerleri dağa doğru çekilirler. 1764 yılında Erdana Hocent'i ele geçirmek için hareket eder, Acıbek ise Hokand askerlerinin doğu Fergana'dan çıkmasından faydalananarak Oş'a saldırır. Bu durumdan haberdar olan Erdana, acil bir şekilde savaştığı Hocent'in yöneticisi Fazıl-bek'le barış yaparak, ordusunun önemli bir kısmını Oş'a doğru gönderir. Oş'ta meydana gelen savaşta Kırgız askerleri yenilmiş ve liderleri Acıbek Hokand askerlerine esir düşmüştür. Buna rağmen Fergana'nın doğusu ve Oş bölgesi bir süre daha Kırgızların kontrolünde kaldı. Zaman içinde Kırgızları Fergana'daki üstünlüğü giderek zayıflamış, buna mukabil Hokand Hanlığı güçlü ordusu ile bölgede hâkim güç durumuna gelmiştir.³¹⁸ Erdana'dan sonraki Hokand Hanlığı'nın yöneticisi Narboto (1770-1799) zamanında da Kırgızlar faaliyetlerini sürdürdüler.

Hokand Han'ı Narboto zamanında Kırgızların durumu hakkındaki bilgileri Mırza Kalender Muşrif İsfaragin'in Şah-Name (Tarih-i Omor hani) eserine dayanarak şu şekilde özetleyebiliriz; Rahmetli Narbota Han'ın hüküm sürdüğü vakitlerde başkomutan ve ordudaki bahadırların lideri olan, aynı zamanda da Şahrihan ve Namangan'ı yöneten Han Hoca isminde bir şahıs mevcuttu. O burasını 17 yıl yönetmiş olup, çok defa kendisine saldıran düşmanlarını bertaraf etmiştir. Ama tüm gücünü harcamasına rağmen bozguncuların (Ketmen-Töbö'lü Kırgızlar) önünü alamadı. Bu işin en yetkin kişileri olan âlimler, askeri yetkililer ve devletin ileri gelen bürokratları bir araya gelip düşündükleri halde isyancı halkı ve dağlık bölgeleri yönetim altına almanın bir çaresini bulamadılar. Bunun yaratmış olduğu keder ve üzüntü kudretli hükümdarı bitap bir hale düşürdü.³¹⁹

³¹⁷ Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, a.g.e.,s. 208

³¹⁸ Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, a.g.e.,s.209

³¹⁹ Mırza Kalender Muşrif İsfaragin, **Şah-Name** (Tarih-i Omor hani), s.107b (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb.İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, **Materiyalı Po İstorii Kırgızov ı Kırgızistana**, Bişkek 2002,s. 247

Hokand Hanlığı'nı idare edenler, Kırgızları kılıçla kontrol altına almanın mümkün olmadığını açık bir şekilde anlamışlardı. Bu sebeple onlar Kırgız feodallerini değerli hediyeler, yüksek rütbeler ve bürokratik unvanlar vermek suretiyle kendi saflarına çekme siyaseti güttüler ve bunda da oldukça başarılı oldular. Bu konuda özellikle Hokand Han'ı Narboto (başka kaynaklarda Narbuta diye geçmektedir) büyük başarı sağlayarak, Kırgızların birçok bürokratını kendi tarafına çekebilmişti.

XVIII. asrın 80'li yıllarında, hem Fergana bölgesindeki Kırgızlar, hem de dağ kenarlarındaki yerleşen bazı Kırgız kabileleri Hokand Hanlığı'nın kontrolüne girmişti.³²⁰

Kırgız liderlerin çoğu Hokand Hanlığı'na bağlılıklarını belirtmekle birlikte bir kısım Kırgız lideri bağlılıklarını resmi şekilde belirtmemişlerdi. Örneğin, Sarıbağış Kırgız'ından Tınayın oğlu Atake bağlılığını açık bir şekilde ilan ettiğinde, Hokand Hanlığı ona bir mühür vermişti. Başka Kırgız liderleri de kendi adlarına temsilciler gönderiyorlardı.³²¹ Örneğin, 1791 yılında Sarıbağış Kırgız'ından Esenkul oğlu Erkubat ve Asan birleşerek Hokand Han'ı Narboto'ya hediyeler göndermişler ve bağlılıklarını bildirmişlerdi.³²² Bunun ardından da Narboto Han'ın siyasi açıdan güç kazanması için kendisine askeri yardımda bulunmuşlardı. Bu gelişmeler nedeniyle Narboto Han'ın özellikle Kırgızlarla ilişkileri oldukça iyi idi.

1798/99'de Alim Han'ın tahta geçmesiyle, Hokand Hanlığı kendi bölgesinde ve çevre bölgelerdeki faaliyetlerine hız vermiştir. Bu tarihlerde de Kırgızların çoğunluğu Hokand Hanlığı'na bağlılığını bildirdiğinden, Hokand Hanlığı'ndan Binbaşı Kuşbeği Kırgızların topraklarına gelerek buralarda kaleler inşa ettirmeye başlamıştı (1807-1810). Bu kalelerin yapılmaya başlamasının en önemli sebebi hanlık sınırlarını olası bir saldırıya karşı güvenli kılmaktı. İkinci bir önemli sebep de çevre bölgelerden geçen ticari kervanların kolay ulaşımını ve güvenliğini sağlamaktı. Bu kalelerin yapımına Kırgızlar karşılık gözetmeden

³²⁰ Kırgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, a.g.e.,s. 209

³²¹ Belek Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi I**, s. 176, Bışkek, 1993

³²² Kırgızların Hokand Hanlığı'na bağlılıklarının belirtmesinin bir önemli sebebi de Kalmaklarla olan savaşlarda büyük güç kaybına uğramış olmalarıydı.

gereken her türlü yardımı sağlamıştır. Hatta bu kalelerin bazılarını bizzat Kırgızlar inşa etmiş ve güvenliklerini de yine kendileri üstlenmişlerdir. Bu kaleler hakkında aşağıda tafsilatlı malumat vereceğiz.

1807-1810 yıllarında yapılan söz konusu kalelerin mevkiilerini Belek Soltonoyev'in, Kızıl Kırgız Tarihi adlı kitabındaki bilgilere dayanarak şu şekilde sıralayabiliriz: **1-**Talas'da; **2-** Koçkor'da, Karakol, Söktün kenarı; **3-** Şamşı'nın kenarı ve Orta tarlada (bu iki kalenin bir birinden uzaklığı yaklaşık 10 kilometreydi) Kervanların geçtikleri yolda; **4-** Narın'da, Narın suyunun sonu, Kurtka'nın girişi, batı tarafında; **5-** Cumgal suyunun kuzey tarafındaki Karoydo'da; **6-** Cumgal'ın baş tarafında; **7-** Susamır, Aksu'yun kenarı (burasının Köldöy ve Mankabek yönetmişti); **8-**Toguz Toro (burasını Narınlı Kırgız Kurmankoco yönetmişti. Onun Çoluk isimli oğlu 1918'de Narın Kalesi'nde Rus baskınları sonucu öldürülmüştü); **9-**Merki; **10-**Aşmara; **11-**Pişpek; **12-** Tokmok şehrine yakın yerde; **13-** Ak Bet'te (günümüzdeki Atayke köyünde); **14-**Kara Balta ve Ak Suu'da; **15-**Isık Göl'de (kuzey bölgesindeki Karaoydun'da); **16-** Cargılçak ve Tamga'da; **17-**Barskoon'da.

Yine de Alim Han'ın (1798/99-1810) hükümdarlığına denk gelen bu tarihlerde tüm Kırgızların Hokand Hanlığı'na bağlanmış olduğunu söyleyemeyiz. Bağımsızlığını koruyan Kırgızlar da mevcuttu. Bunlar hakkında döneme ait önemli kaynaklarda şu bilgiler mevcut bulunmaktadır; Alim Han'ın ordu komutanı İdris-Kul-beğ de Kırgızlara karşı başarısız bir sefer yürütmüştü. O, belirtilen yerde 17 yıl valilik yapmıştı. Bu destanın sahibi, Han sarayının Muşrifi olduğu için olaylardan haberdar bir kimseydi. Han, bürokratları ve önemli tüccarları toplayıp, isyancı Kırgızları kontrole geçirmeye davet etti. Ama onların dağlık ülkelerinin ve onun dar yollarının araştırılarak öğrenilmesi oldukça zordu.³²³ Yaratan Allah dünyayı yarattığında bu ülkeye yüksek dağları yaratmış; dağlar Ülker yıldızına takılmaktadır. O tarafa askerler bu yolla giderlerse, sadece bir taşın yuvarlanması

³²³ Mırza Kalender Muşrif İsfaragin, a.g.e., s.108a (*Tacikçeden Rusçaya tercüme eden V.A.Romodina*); Ekb. İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s.247

onları geri çekilmeye mecbur eder. Yaz mevsiminde de buradaki bozucular yırtıcı kurt, aç aslan gibi çok tehlikelidir.³²⁴

Hokand Hanlığı'nın yönetimine Omor'un (Ömer.1810-1822) geçmesiyle, Kırgızlar, Hokand Hanlığı'ndaki eski faaliyetlerine yeniden hız verdiler. 1821 yılında Çon-Alay'da Kırgızlar tarafından Darat-Korgon kalesi yapıldı. Kırgızlardan İsmail Toksoba hem bu kalenin yapımında hem de daha sonra kalenin yönetiminde görev aldı. Bu zat Kırgızların Boston kabilesindendir. Zira bu bölge tamamen Kırgızlara aitti.³²⁵

Fergana'daki Kırgızların Hokand Hanlığı'ndaki nüfuz mücadelesi hanlığın kuruluşundan başlayarak yıkılışına kadar kesintisiz devam etmiştir. Özellikle Fergana'daki Kırgızların Hokand Hanlığı'ndaki hâkimiyet mücadeleleri Şirali Han ve Hüdayar Han zamanlarında hat safhaya ulaşmıştır. Bu tarihlerde Fergana'daki Kırgızların liderliğini yürüten Alımbek Datka, Kurmancan Datka, Nuzup Atalık ve Polat Han'lar (Molla Isak) oldukça başarılı bir siyaset yürütmüşler, Fergana'daki hâkimiyet mücadelesine aktif bir şekilde katılmışlardır *(Bu konuya ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değineceğimiz için burada bu kadarıyla iktifa ettik)*. Bu tarihlerde de Kırgızların diğer grupları, Hokand Hanlığı'nın güvenliğinde ve siyasi işlerinde önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Bu konudaki bilgileri kısaca özetlemek gerekirse:

Alay'daki Sofu-Korgon Kalesi 1826-1830 yılında Andican hâkimi İsa Datka tarafından yaptırılmıştır (bu şahsın ismi Çin kaynaklarında Aysa-bek olarak geçmektedir). İsa Datka, Kaşkar'daki Çin baskısından çekilerek 1823-1824 yıllarında Fergana'ya gelmişti. O, 1826 yılında Cangir Hoca'nın ardından tekrar Kaşkar'a giderek Sing (Çin) yönetimine karşı yerli halkla birlikte isyana katılmış ve orada Bin-Başı olarak seçilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Hokand Hanlığı'yla yakın ilişkiler kurarak, tahminen 1832-1834 yıllarında Taşkent şehrinin askeri

³²⁴ Mirza Kalender Muşrif İsfaragin, a.g.e., s.108b. Ekb; İzdaniya Kırgızsko-Tureskogo universiteta Manas, a.g.e., s. 248

³²⁵ Galiskiy. V, Ploskih v Fortifikatsionnoye sooruceniye na Teritorii Kirgizii Pervoy Polovini XIX v // **Pamiyatnik Kırgızistana**. Vıp. 2. 1974, s. 30

komutanı olmuştur.³²⁶ İsa, Mekke'ye hacca gidip geldikten sonra Hoca unvanını almış, Kaşkar, Kurma, Bugra ve Şiyar şehirlerinde valilik yapmıştır. Ömrünün son dönemlerinde oğluyla birlikte Oş şehrinde yaşamış, diğer iki oğlu ise Kaşkar ve Kuç şehirlerinde bulunmuştur.³²⁷

XVIII. asırda, Talas vilayetinin Ak-Çüy bölgesinde Ak-Korgon Kalesi bulunuyordu. Burada çoğunlukla Kalmakların ve Jungarların bürokratları yaşıyordu. Yaklaşık olarak 1820-1821 yıllarında Talas bölgesinin sol tarafında Yanı-Korgan Kalesi yapılmıştır. Burada daha önce de iki kale yapılmıştı. Bu kalelerin birisi Kırgız asıllı Acibek tarafından, diğeri de Kırgız-Kıpçaklardan Fergana'lı İşancan Hoca tarafından inşa edilmiş ve Yanı-Korgan kalesiyle yakın ilişkileri olduğu için bu kaleye de Üç-Korgan adı verilmiştir.

Kaynakların belirttiğine göre Evliya-Ata Kalesi'nin ustası Rusmamat isminde bir şahıstı. Kale inşasında çalışan işçiler ise Evliya-Ata'da yaşayan Kırgızlardı. İnşaatta kullanılan kerpiç kili de otlarla karıştırmışlardı. Evliya-Ata'da yerleşik yaşayanların çoğu Namanganlılardı. Onların dediğine göre; "Evliya-Ata Kalesi'ni on altı yıl boyunca Kara Kırgızların Barin kabilesinden Alay Atabek yönetmişti".³²⁸

XVIII. asrın başlarında Ketmen-Töbö vadisindeki Uzun-Ahmat ve Çıçkan nehirlerinin birleştiği Narın Bölgesi'nde, Uluk-Korgon isimli Kırgız kalesin yapıldığı tarihi kaynaklarca sabittir. Söz konusu kaleyi XIX. asrın başlarında Satike isimli Kırgız yönetmişti. Satike, Hokand Hanlığı'na tam olarak bağlı kalmayıp birçok işte müstakil hareket etmiştir.

Takriben 1826 yılında Tanrı-Dağ'ın merkezi bölgesindeki Kurtka Kalesi'nin güvenliği Baybagas, Atanta ve Taylak-Bahadır taraflarından sağlanıyordu. Kaynakların belirttiğine göre Yarkend kervanlarının yöneticileri Muhammed İmam ve Cangir Hoca Taylak-Bahadır'ın kızlarıyla evliyidiler. D. Saparaliyev'in Ç. Valihanov'dan aldığı bilgiye göre; Kurtka Kalesi, doğuya açılan

³²⁶ Dölötbek Saparaliyev, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do Seredinı XIX v*, Bişkek, 1999, s .99

³²⁷ Ostroumov. N, *Kratkiye Svedeniya o Lisah, İmeyuşih Otnoşeniye ko Vremeni Kaşharskogo Vladeniya Bek Kulubeka*, Taşkent, 1917, s. 93

³²⁸ Dölötbek Saparaliyev, a.g.e.,s.100

bir geçiş kapısı rolü oynamaktaydı ve eskiden burada Cangir-Hoca'nın evi bulunmaktaydı.³²⁹ Kırgız kaynaklarının belirttiğine göre; burada bulunan Kırgız Taştanbek, Hokand Hanlığı'na karşı sert bir siyaset sürdürmüş ve sonunda da Hokand'da öldürülmüştür. Bu kalenin yönetimi 1845 yılında Mamarzık'dayken, kalenin içindeki 200 askerin 150'si Andican'lı Kırgızlardan ve 50'si de Sartlardan oluşmaktaydı. 1863 yılında bu kalenin kontrolü Kırgızların Kara-Bağış kabilesinin elinde bulunmaktaydı.³³⁰

1825-1830 yıllarında Toguz-Toro, At-Başı ve Cumgal bölgelerinde yoğun bir inşaat faaliyeti görölmektedir. Belek Soltonoyev'in verdiği bilgilere göre; Toguz-Toro'daki kalenin yöneticisi Narınlı Kırgız Kurmankoco'ydu.³³¹

XVIII. asrın sonlarında Bişkek (Pişpek) Kalesi (yerleşik bölgesi), sadece yerliler (Kırgızlar) için değil aynı zamanda Hokand Hanlığı için de oldukça önemli bir konumdaydı. 1825-1829 yıllarında Bişkek'te yoğun bir inşaa faaliyeti görölmektedir. 1832-1834 yıllarında Bişkek'in kale komutanlığında Yadgar-bek bulunuyordu. Bişkek'in valiliğini 1853-1860 yılları arasında Atabek yürütmüştü. Bu valinin diğerlerinden farklı bir özelliğı yaşamını kale içinde değil hemen yanında kurduğı bir adırdı geçirmiş olmasıdır. Atabek'in diğer bir ilgi çekici özelliğı de Hokand Hanlığı'nın özel sembolüne sahip olmasıydı.³³² 5 Eylül 1860 tarihinde Albay Simmerban komutasındaki Rus ordusu Bişkek Kalesi'ne saldırarak bu kaleyi zapt etti. Oldukça kanlı geçen bu savaşta Kırgızların hepsi kale savunmasında arpışmışlardı.

Burada şunu belirtmek gerekir ki Kırgız-Hokand münasebetlerinde en kayda değer nokta Hokand Hanlığı'nın bayrağında yer alan ve yaşanan kanlı mücadelelerin sembolü olarak gösterilen kırmızı rengin Kırgızlardan miras kalmış olmasıdır.³³³ Kırgız tarihinde kırmızı rengin hususiyetine göz atacak olursak, Manas Destanı'ndaki ordu savaş meydanında kırmızı bayrakla yer almışlardı. Hokand Hanı Madali Han'a (Muhammed Ali Han) isyan eden Taylak- Bahadır'ın

³²⁹Döölötbek Saparaliyev, a.g.e., s. 101

³³⁰ Belek Soltonoyev, a.g.e., Cilt II, s 56

³³¹ Belek Soltonoyev, a.g.e., Cilt I, s 178

³³² Galiskiy. V, **İstoriya Goroda Bişkeka 1978-1917**, s. 28, Frunze (Bişkek), 1980

³³³ ohan Balihanov, **Kokandskom Posolstve**.//Sobiraniye Soçineniye. Cilt –I, s. 308

ordusu da yine kırmızı bayrakla yer almıştır.³³⁴ 1916'daki milli isyan zamanında, Kuzey Kırgızistan'daki Kanat Abukin'in bayrağı da yine kırmızı renge sahipti.³³⁵

C. ŞİRALİ HAN ve KIRGIZLAR

Hokand Hanlığı'nın yöneticisi Şirali (Şerali) Han (d. 1792) hayatının çoğunu Kırgızlarla iç içe yaşayarak geçirmiş bir liderdir. Şirali Han Boston kabilesine mensuptur.³³⁶ Şirali'nin gençlik yıllarında Hokand Hanlığı'nın başına akrabalarından Alimbek Han (Alim Han.1800) geçmiş ve kendisine muhalif güçleri teker teker ortadan kaldırmıştır.

Alimbek, hanlığın gücünü ve otoritesini sağlamlaştırmak için kendisine muhalif kesimleri ve tahtına göz diken bir kısım akrabasını sert bir şekilde cezalandırmaktan imtina etmemiştir. O, ilk olarak amcası Acı Beğ'i öldürtmüştür. Bu esnada, Acı Beğ'in oğullarından Uluğbek ve Şirali Çatkal'a kaçmıştır. Kardeşi Uluğbek'in ölümünün ardından Talas'a gelen Şirali, Hokand tahtına geçeceği 1842'ye kadar burada amcasıyla kalmıştır.³³⁷

Şirali'nin Hokand'dan kaçışı esnasında annesi Umsunay da beraberinde bulunmaktaydı. Çatkallı Kırgızlar Umsunay'ın akrabalarıydılar. Katliamlardan kaçan Umsunay Hanım, oğullarını alarak akrabalarına kaçarken yolda vefat etmiştir.³³⁸ Umsunay hanımın cenazesi daha sonra oğulları Uğlubek ve Şirali tarafından Çatkal'a götürülmüştür. Ancak mezarının nerede olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şirali Han, çocukluğunu Çatkallı Kırgız tayakelerinin³³⁹ yanında geçirerek büyümüştür. Daha sonra Talas'da bulunan ve ismi belli olmayan Kırgız amcasının yanına giderek orada yaşamaya başlamıştır.

³³⁴ Çorobayev. A, **Taylak Batır**, Frunze (Bişkek), 1959, s. 14-19

³³⁵ Döölötbek Saparaliyev, a.g.e.,103

³³⁶ Kalen Sıdıkova, **Kırgız Tarihi**, Bişkek, 2003, s. 568

³³⁷ Üçler Bulduk, a.g.e.,s.21

³³⁸ Kalen Sıdıkova, a.g.e.,s. 568

³³⁹ Tayake- ana tarafından erkek akrabalar; tayece-ananın hemşiresi (ister büyük, ister küçük olsun); tayene- ana tarafından nine, büyük anne; taacenge- ananın büyük kadın akrabası yahut ananın büyük erkek akrabasının karısı.

Şirali Han Talas’da bulunduğu sıralarda Kırgızların Bağış³⁴⁰ kabilesinden Sono hanımla evlenir. İkinci eşi de Kırgızların Saruu³⁴¹ kabilesinden Carkın hanımdır.³⁴²

Şirali Han’ın iki Kırgız hatunundan olma beş oğlu bulunmaktaydı: Sarımsak Beğ (Sarımsakbek), Sultanmurad Beğ (Sultanmuratbek), Hüdayar Han, Malla Han ve Sofı Beğ. Şirali Han’ın Kırgızlar içerisinde yaşaması ve Kırgız hatunları ile evlenmesi artık hanlıkta göçer unsurların hâkimiyet mücadelelerine daha da fazla karışmalarına meşruiyet kazandırmaktaydı.³⁴³

Şirali Han’ın beş oğlunun annelerini belirtecek olursak: Sarımsakbek ve Sultanmuradbek ve Hüdayar Han’ın annesi Carkın. Şirali Han’ın diğer iki oğlu Malla Han ve Sofı Beğ’in annesi Sono (Sonayım) hanımdı. Hatunların her ikisi de Kırgız kızı idi.

Hokand Hanlığında, 1841 yılında tahttan feragat etmek zorunda kalan Alihan’ın yerine küçük kardeşi Mahmudhan geçer. Ancak, aradan yaklaşık 6 ay geçtiğinde Buhara Emiri Nasrulla, Hokand’ı basıp aldı ve ele geçirilen Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud Han, annesi Mahlar Ayım (Nadire Hanım) katledildi.³⁴⁴

Emir Nasrullah’ın kuklası durumundaki İbrahim Hayal Hokand hâkimi yapıldı. Ancak Buhara Emirliği Hokand’ı bu şekilde elinde tutma teşebbüsünde başarılı olamadı. Çünkü Kırgız ve Kıpçaklar Fergana’da oldukça güçlüydü. Bu yüzden Kırgız beyleri hanlığa uygun bir varis aramaya başladı.³⁴⁵

³⁴⁰ Bağış: kabilesi Kırgızlar oluşan 40-kabilenin içine girmektedir. Bu Bağış uruğu çok kalabalık il. Bu nedenle “Kırgızda Bağış çok, Kazakta Camış çok” diye söylenir. Bu boy Özgen, Namangan çevresinde ve Talas’da da çok. Solto boyu içinde de bulunmaktalar. Karaçoro oğulları da Bağış ile birlikte bulunmaktalar. Bağış kabilesi de kendi içinde ayrılmaktadır. Kırgız şecerelerinde Bağış bölge anlamında çok çıkıyorsa da boy ismi, insan ismi olarak da belirtiyor. Boy olarak Çon Bağış(Büyük Bağış), Cılanaç Bağış, Kara bağış, Sarı Bağış, Bağış diye de isimlendiriliyorlar. Bunların bazıları sola bazıları sağ’a giriyor. Bu hakkında geniş bilgiye bakınız: Timurlan Omorov, a.g.e.,s. 24-38-42-44- 45-46-58-76.

³⁴¹ Saruu: Talas bölgesinde eskiden beri Saruu boyunun mensupları yaşamıştır. Saruu boyu, Talas vadisinin orta kısmında yaşamışlardır. Saruu, Kırgız kabilelerinin sola giren boyundandır. Bu hakkında geniş bilgiye bakınız: Timurlan Omorov, a.g.e.,s 42-45-53-57-61-74

³⁴² Kalen Sıdıkova, a.g.e., 568

³⁴³ Üçler Bulduk, a.g.e., 24

³⁴⁴ Üçler Bulduk, a.g.e., 23

³⁴⁵ Üçler Bulduk, a.g.e., 24

Hokand Hanlığına uygun bir varis arayanlara başkanlığı yapan Nuzup binbaşı idi. Kırgız asıllı lider Nuzup Beğ (Kırgız kaynaklarında Nüsüp ve Cusup olarak geçmektedir) 1798 yılında Aksı'nın Avletin köyünde doğmuştur. Babası Esenbay Bey Aksı, Talas ve Hokand ordusuna görev alan üst düzey bir bürokrattı.³⁴⁶ Nuzup eğitilmiş, liderlik vasfına sahip ve halkla ilişkileri iyi olan bir kimseydi. Nuzup Datka, Şirali'nin ailesiyle yaşadığı Talas'daki Cırganak Yaylası'na gelerek, ondan Hokand Hanlığı'nın başına geçmesini istemiş ve bunun üzerine de tüm Kırgızlar Şirali'ye destek olmuşlardır. Çünkü Şirali, Kırgız dayılarının yanında büyümüş ve burada yetişmişti. Nuzup Binbaşının, Şirali'yi arayarak 1841'de Talas'a gelişi ve Şirali ile konuşmaları hakkında hem de bu görüşlerinin sonuçları hakkındaki bilgileri değerli kaynağa dayanarak belirteceksek böyledir; Nuzup Binbaşı Said Muhammat Ali Han'ın öldürülmesi, halkın kaçaklığa geçmesine çok üzüldü, ama ine de direnip, kendisin bir bahadır gibi hissetti. Kendisinin yönetimindeki yiğitlere bakarak şunları söyledi: “Kalkın! Yürüyün! Kendilerinizi hizmete bağlayın! Canınızı o şehzadeyi bulmaya feda edin!”- diye, söyleyecek nasihatlerin söyleyip, yıla koyulup çok fazla gün yolculuk yapıp Talas'a ulaştılar. Hanın hizmeti için gelmişlerdi. Şehzade (yazar Şirali'i *kastediyor*) bunlara sevgi saygı gösterip, şu sözleri beyit ile söyledi:

“Buraya sen misafirsin, nerden geldiğini söyle.

İnsan mısın, cin misin, nerden geldiğini söyle.

İçin yanarak, sözlerin göklere ulaşan, ey adam

Yakanı yırtıp, nerden geldiğini söyle,

Yüreğini yapıp kan, her zaman yaparsın Afgan.

Gözünü yaşa doldurup, nereden geldiğini söyle”(s.71-71a).³⁴⁷

Hokand'dan gelen misafirler Şehzade'ye (Şirali) kendi durumlarını ve geldikleri sebeplerini bildirip, kendi hanından yurdundan ayrılıp, Şehzade'ye gelip, dilekleri ve ricalarını böyle belirttiler;

“Bu dünyadaki hiç kimse bizim gibi sıkıntıya girmesin.

Hanından ayrılıp zorluk çekmesin.

Dağ-çölleri dolaşıp, o hanın arayıp

³⁴⁶ Kalen Sıdıkova, a.g.e.,568

³⁴⁷ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., 72

Biz, zavallılar gibi bu dünyada beyharidar olmasın”(s.72-72a).³⁴⁸

Diye bu sözleri söyleyip, Şirali'nin önüne gelişip boyunların yere eğip Hokand'da olan tüm olayları ortaya koyarlar. Şirali'ye gelen Nuzup, Hokand'ın hansız kaldığını Şirali'yi de tahta geçmesini rica eder. Buradaki olan ilk görüşmede Şirali, gelenlerin bilgilerine güvenmeyip, onların tekliflerin anında kabul etmedi. Ama ortama kayınbabası girmesiyle, Şirali Nuzup Binbaşının teklifini kabul eder. Bu hakkında bilgiler Magzuni'de böyle anlatılmaktadır; Gelenlerin sözlerine Evliya Han(Şirali) inanmıyordu. Gelen adamlar ağlayıp; *“Ee hanım, böyle yapmayın! Çünkü ata babanızdan kalan miras, tacı, tahtınız ve devletiniz kendinize nasip olsun”*- diye hepsi ağlayıp, yer öptüler. Sonra da böyle dediler:

“Ee hanım. Tahtınız size nasip olsun.

O Kokonçik (Hokand) şehriniz size nasip olsun.

Kalan miras- altın tahtınız size nasip olsun.

Tamamı davri davranlar size nasip olsun.

Rahipler ayağınızın altında köle olsun.

Eğer hareket ederseniz bu adam bolutan Rustam davran.

Tamamı tüm alem gül sıfat şadan

Ayağının astına basan tikan çüngül azar bolgay”- diye çok ağladılar.

Bundan sonra buraya bir büyük adam geldi. Atamtay gibi dikkat çekici adam idi. Onu başkalardan hiç kimseye denkleştiremeyiz. Bu büyük adam Malika'nın (Şirali'nin karısı. Bunun ikinci ismi Sono) babasıydı. O, bu toplu gelenlere; *Sizler nerden, ne sebeple geldiniz?*-dedi (s.75-75a). Gidenler tüm dertlerin dermanların söyleyip böyle dediler. *“Biz buraya kayıp kaybederek gelmiştik, bu talebimizi Alla kendisi verdi”*- dediklerinde, o büyük adam dedi ki:- *Ee misafirler, neyi kaybedip, neyi arıyorsunuzdur? O anda onlar:- Ee Datkam, biz Kokonçin (Hokand) şehrinden geldik. Kendi hanımızdan ayrıldık. Buraya bir umutla geldik. Geçmişte birkaç olaylar olmuştu, o zaman üç şehzade Kokonçiden kaçmışlar. Onlar buraya yerleşmişler. Onların içinden birisi vefat edip, ahrete gitmiş. İki şehzade bir saygı değerli adamın hizmetine gelmişler. O değerli Datka, şehzadeleri yüzlerinden tanıyıp, uzun vakit onlara saygı- şöhret gösterip sonunda kendine damat yapmış. Şehzade buraya geldiğinde 12 yaşındaymış, o şehzadeyi*

³⁴⁸ Magzuni (Ziyabidin Maksım).a.g.e., s. 72

arayarak geldik. Şimdi şuanda, Şehzade ile beraber gidip, onu kendi tahtına oturtursak, Alla Teâlâ nasip ederse, hanlık yaparsa, biz de amacımıza ulaşırdık; diye rica ettiler. Buna sebep olan, Kokonçin hanı Said Muhammat Ali Han Bahadır'ı, onun kardeşi Sultan Mahmud'u ve Aminbek'i Buhara hanı şehit kılıp şehri parçaladı. Bundan sonra buraya kendi adamların bırakıp kendisi, Buhara'ya gitti. Biz onlardan kaçarak, buraya geldik diye başka bir sürü olayları anlatarak durdular. Bundan sonra Datka dedi ki: *Ee misafir yiğitler, doğru söylediniz. Ben da uzun zamandır bu Şehzadeye burada gücüm yeteceği kadar hizmet ettim. Sonra kızımı verip evlendirdim. Varlığımın hepsin harcadım, şuana kadar fikrine bakıyorum, çünkü bu Han ırkından. Sizlerin dediğiniz gibi, saltanatı varsa, atababasının tahtı varsa, gitmesi iyi olur;-* diye onları sevindirip Evliya Bahadır (Şirali) Han'ın yanına girdi. O Evliya Bahadır (Şirali) Han'a dedi ki: *Ee evladım, hükümet sahibi, siz gitmeyi kabul etmemişsiniz. Bu kadar adam ricalarıyla size gelmişken, sizin gitmemeniz insanlığa yatmaz. Ne olursa da gitmeniz iyi olur. Eğer bizim memnuiyetimizi görmek istesiniz, gitmeniz lazım. Çünkü bu hanlık herkese nasip olmaz. Böyle merteye layık adamlara verilir. Siz diye bu kadar adam boşuna gelmemiştir (s.77-77a). Bunların hepsi Alla Talanın size sunduğu nasibidir-* dedi. Evliya Han'a (Şirali) kaynatası Datka çok nasihatleri söyledi.³⁴⁹

Bundan sonra Evliya Han (Şirali Han) kaynatası Datka'nın nasihatı ile çok asker topladı. Çok adamlar toplandı. Büyük oğlu Sarımsakbek (*asıl ismi Abdırahmanbek olup, dedesinin ismi gibiydi, sonradan Sarımsakbek diye isimlendirilmişti*), onun yiğitliği dünyaya belli olan Ürüstöm gibiydi. Şirali Han, bu bahadır oğlun kendisiyle beraber alıp yoldayken, ona çok adamlar koşuldu. Azizler isimli mezarın yanına gelip, ona ziyaret ettiler. Şirali Han oğlu Abdırahman ile beraber, Azizler mezarında kurban kestirip ve Kuran okuttular. O zaman Şirali bunları söyledi:

“Allah’ım aziz eden büyükler,

Medet, yardım sizden dilerim

Rayım etsin bize Yaratan Allah,

Medet, yardım sizden dilerim.

Birkaç yıl geçirdim mussapır olarak,

³⁴⁹ Magzuni (Ziyabidin Maksım).a.g.e., s. 74

*Musapsılar arasında yurtsuz olup.
Uzun zamanlar geçirip zorlukla,
Medet, yardım sizden dilerim.
On iki yaşında şehrimden çıkıp,
Akraba-soydaşlarımdan uzak olup.
Dağ, çöllerde sargardar olup,
Medet, yardım sizden dilerim.
Bir sürü yıllar, çok aylar geçti,
Başımdan bir sürü olaylar geçti.
Kader bize niye böyle yaptı?
Medet, yardım sizden dilerim.
Uzun zamanlar böyle zorlukları çektim,
Alla buyurdu buraya geldim.
Siz gibi büyüklerden medet dilerim,
Medet, yardım sizden dilerim.”- dedi. Bu yerde bir gece Alla
Teâlâ’ya*

Namaz kılıp, duba kılıp, Evliya Han’ın (Şirali Han) gözü uykuya gitti. Rüyasında bir ağaç gördü. O ağacın ucu asmana ulaşmıştı. Evliya Han o ağaca tırmanarak çıktı, yarısına kadar gidip, ondan sonra gidemeyip çıkamadı. Oğlu, Hüdayar Han bu ağacın tepesine kadar gözü açıp kapayınca kadar çıkıp, tam tepesine oturdu. Evliya Bahadır (Şirali) Han uykusundan uyanıp, dedi ki: “*Ben oraya gideceğim, hanlığı gözümün nuru, evladım Hüdayar’a Alla Teala teslim edecekmiş. Allah isterse o lider olacak (s.79-79a). Hatta Han Camşit gibi, Han İskender gibi devir sürer*”- diye, Hüdayar’a dua kıldı.³⁵⁰

Bundan sonra Şirali Han birkaç mektubunu, Kasan şehrine, Namangan şehrine, Tus (Çus) şehrine, Marglan şehrine, Andican şehrine, Kokonçin (Hokand) şehrine ve Taşkent, Kocont şehirlerine gönderdi. Mektubunda: “*Ee molla, hocalar, kazı, ulemalar, büyükler, küçükler, dubanalar, hepinize mektup-nağme bu. Hepiniz bana katılın! Ben Evliya Bahadır (Şirali Han) Han, sizleri arayarak, ata babadan kalan miras şehrim, halkım diye geldim. Eğer katılacak isenizler doo-devrim ile olacaksınızlar. Eğer böyle yapmayacak isenizler topraklarınızı güçle alıp, büyük*

³⁵⁰ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s. 76

küçüklerin hepinizin kellelerinizi keserim. Kanlarınızı nehirde akan su gibi akıtırım. Hançerimi sizlerin kanlarınızla sularım!”- diye yazıp tüm vilayetlere adam gönderdi. O mektuplar her kime ulaşmışsa, gözlerine sürüp, yüzlerine değdirip, öpüp sevinerek kabul ettiler. “Biz bin canımızı bu liderimize feda ederiz”- dediler. Bu mektubu okuyanlar cemaat-cemaat şeklinde gelip Şirali’ye katıldılar (s.80-80a). Sıra sırayla çok fazla adam bayraklarıyla geldiler ve dediler ki; “Ee Han Alem (Han Şirali), ee Sultan Bakaram, sizin mübarek sözlerinizi eşittik, kapı sövenize yüzümüzü sürüp, sizin gibi şahi-büzürük liderlerin mübarek sözlerin duyup, canımızı feda etmek için geldik”.- diye hepsi başların yere eğip, rica ettiler.³⁵¹

Han’ın (Şirali) merhametliği uyanıp: “Aferin! Ey bahadırlar, hoş geldiniz! Kim bizim hizmetimize gelirse, inşallah sağ salim olurlarsa, saygı-sevgileri görür”. Diye onlara da yemekler yedirtip, dinlendirdi. Sonradan da, “hepiniz mızraklarınızı alıp hazırlanın” diye, savaş giyimlerin giydirip, fikirlerin alıp, bu sözleri söyledi:

“Gelin-gelin, mert yiğitler,

Bir olup asır hükmedelim.

Oturup meclis kurun,

Bir olup asır hükmedelim.

Padişahlar ise gayrette,

Yiğitler ise hizmette.

Düşmanlar kalır hizmetten,

Bir olup asır hükmedelim (s.83-83a).” Bu sözleri Evliya Han

(Şirali)

söylediğinde, yiğitlerin hepsi duygulanıp, çok sevinerek böyle dediler; “Ee Padişah-ı Alem (Şirali Han), ee Sultan-ı Bakaram, bizim cüz bin canımız sizin mübarek ayağınız altında toprak olsun! Ee Padişah-ı Aalem, nasıl emirleri, bize kölelerinize emrederseniz, hemen kabul ederiz. Çünkü sizin gibi adaletli, akıllı, güçlü hanı hiçbir yerden bulamayız. Sizin mübarek güzelliğinizi Allah kendi fedakarlığıyla bize ulaştırmış. Ey Padişah-ı Aalem, ne emrederseniz biz hepsine

³⁵¹ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 76

hazırız, can-dileğimizle kabul ederiz” deşip, hepsi başlarını yere eğip durdular.³⁵² Burada gücün toplayan Şirali Han, bundan sonra seferlerin başlamıştı.

Şirali Han tüm güçlerin topladıktan sonra oğlu Abdırâhmanbek ile beraber Kasan şehrine doğru hareket eder. Şirali’nin, buraya gelişinden haber alan İbrahim Hayal oraya savunma hazırlığın başlamıştı. Bu savaş şehrin kenarında cereyan edip iki taraf de bir birine kolay şekilde pas vermemişlerdi. Sonunda da Şirali Han’ın oğlu Abdırâhman’ın başarılı çabalarıyla Şirali ordusu zafere ulaşır. Yenilgiye uğrayan İbrahim Hayal Törö-Korgon’a çekilir. Şirali büyük bir törenle Kasan şehrine girdi. Burada da kendisini destekleyen yerlileri de Şirali ödüllendirir.

Yerli halkların Buhara yönetiminin siyasetinden hiç de memnun olmadıkları için Şirali’nin faaliyetlerini desteklediler. Bu desteğin arkasından Şirali Namangan, Törö-Korgon, Çust ve Sırderya’nın sol kenarındaki bölgeleri fazla zorluk çekmeden kontrolüne geçirdi.³⁵³ Buhara ordusu Kasan şehrindeki savaşta Şirali’ye yenildiğinde ortamdaki gücün oldukça kaybetmişti. Özellikle Şirali’ye karşı çıkan ordu kendi içinde ikiye ayrılmıştı. Bir tarafı Şirali’yi desteklediği için Şirali ordusu fazla zorluk çekmiyordu. Kasan’ı ele geçirdikten sonra Şirali bölgenin önemli şehri Namangan’a hareket eder, burada hiç karşılık görmeden şehri kontrolüne geçirir. Buradaki olayları Magzuni böyle belirtmektedir; Kasan şehrinde olan olaylardan haberdar olan Namangan’lılar, ne yapacaklarını bilemeyip sonunda bu seçime geldiler: *“İçimizden aksakallar hanın adlına gidip, el alarak, boyun eğmemiz düzgün yol. Eğer hanın (Şirali’nin) yanına önceden gitmesek, bizim şehrimizi darma dağınık edip, bizi ise kovalamaya alır”* diyerek, âlimleri, ulemaları, mollaları, hocaları toplanıp, böyle oturmamız olmaz, yetkilerimizden birileri hediyelerle hanın önüne gidip hizmetine hazır olduğumuzu belirtelim, dediler (s.100). Böylece, Namangan halkının büyükleri küçükleri beraber olup, hanın önüne gidip, boyunların eğip *“başka gideceğimiz yer yok”* diye durdular. Han, Namangan şehrinde gelenlerin hepsine sarpay giydirip, saygı sevgi gösterdi. Han tüm askerleriyle Namangan şehrine girişinde saygıyla karşılandı. Sonra Kırgız çadırı dikilip ona konakladı (s.100a).³⁵⁴ Şirali burayı kontrolüne aldıktan sonra

³⁵² Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 77

³⁵³ R.N.Nabiev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva*, Taşkent, 1973,s.30

³⁵⁴ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 83

Hokand hanlığın içinde önemli şehir olan Törökorgon'a seferin düzenler. Burada Buhara hanlığının önemli temsilcileri bulunduğu için burasını ele geçirmek kolay olmamıştı.

Kasan, Namangan şehrindeki olaylardan geniş bilgileri toplayan Törökorgon'lular, askerlerin toplayıp savaş hazırlıkların yapmaya başladılar. Törökorgon ve Namangan şehrinin ordusu mevcuttu. Namangan'ın valisi Törökorgon'un valisine boyun eğdi. Mankurtların (*mütercim Buharalıları kastediyor*) hepsi Törökorgon'do idi. Onların başkanı (İbrahim Hayal) korktuğundan nereye gideceğini bilemeyip, “*ne olursa olsun*” diye savaşa hazırlanıyordu.³⁵⁵ Buradaki savaş meydanında da, Şirali Han'ın ordusunun liderliğini ine oğlu Abdır Rahmanbek alır.

Şirali ordusu gelip Törökorgon şehrin kuşattılar. Karşı taraftaki askerler da savaş meydanına çıkıp saf dizildiler. Savaş düdüğü çalındıktan sonra savaş başladı. Savaş meydanına giren Abdır Rahmanbek yiğitliğin göstermişti. Buradaki savaşta kanlar çok aktı. Savaş yatsı namazına kadar uzadı. Ertesi günkü savaş da yatsıya kadar uzadı. Bu savaşta İbrahim Hayal ne kadar karşılığın gösterdiyse de başaramayıp Hokand şehrine kaçır. İbrahim Hayal'ın bu ortamdan kaçmasıyla askerlerinin çoğu Şirali'ye teslim olmaya başladılar. Bu savaşın sonucu hakkında kaynak bilgisine dayanarak ortaya koyarsak böyledir; Abdur Rahmanbek bu savaşta büyük rol oynadı. Yatsı namazına kadar savaştılar. Birkaç düşmanları yakalayıp, zincirle bağladılar, bazıları ölüp, bir kaç kaçarak kurtuldular. Bundan sonra bir kaç boyunları tüfeklerin asıp, tövbe ederek, Şehzade'ye (Abdır Rahmanbek) bunu dediler;

“Suçum sınırsız idi, ey Şahım,

Suçumu kabul etmeye geldim.

Üzölüp, dertli ağlamaya geldim.

Çökmüş gönlümü bülbül gibi şat etmeye geldim.

Kara olan yüzümü ayağına sürmeye geldim.

Ayağındaki toprağı ziyaret etmeye geldim.

Kaderimde ne iş varsa görmeye geldim ”. Bu sözleri söyleyip ağlarlarken

³⁵⁵ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 83

Şehzade fedakârlık yapıp affetti, zincire bağlı olanlar boşaltıldı. Şirali Han Törökorgon’o girerken davullar zurnalar çalındı (s.109a).³⁵⁶ Böylece önemli şehir olan Törökorgon da Şirali’nin kontrolüne geçmişti. Bundan sonra Şirali Tus şehrine hareket edip yakınlaştığında oraya saldırmadan siyasi yöntemin koşturur. Bu çabalarının arkasından Tus şehri savaşırsız teslim olur. Bütün bu önemli şehirleri eline geçirdikten sonra Hokand Hanlığın merkezi Hokand şehri kalmıştı. Buhara hanlığının buradaki temsilcileri yani İbrahim Hayal komutanlığındaki askerler savunmaların programlıyorlardı. Hokand şehrini tek başına kontrolüne geçiremeyeceğinden emin olan Şirali Han çevrelerindeki mektup yazıp kendine çeker ve bununla güç kazanıp şehri ele geçirir. Bu olayın cereyan etmesi hakkında bilgiler böyledir; *“Sayın hürmetliler! Kazı, müftüler! Sayın yüksek rütbeliler! Sayın büyük-küçük genel halk! Sizlere mektup yazıyorum, bilesiniz ki ben Said Muhammad Şirali Han. On iki yaşında doğulup büyüdüğüm bu şehirden ayrılıp, sıkıntılarda olmuştum. Hanlığı amaçladığım isteğim yok (s.257), ama atababalarım bu Kokon (Hokand) şehrinde uzun yıllar hanlık devrin sürdürüp, sonunda ahirete sefer etmişlerdi. Bunun arkasından ırkların yok edip ona mirasçı olup hanlık yapacak hiç biri kalmamış. Baskıncılar hepinize hükümdar olmuş. Mankurtlara boyun eğmişsinizler. Bundan dolayı gururlanıp, sizlerle beraber yaşayıp büyümemişsem de, sizleri de tanıımıyorsam da, durumlarınıza üzülüp, kendi şehrim, kendi toprağım, kendi vatanım diye sizler için geldim. Eğer bu sözüme inanıyorsanız, bize gelip koşulup, destekleyin! ”(s.258)* diye mektup yazdı. Bu mektuplar, Kokon, Margelan, Oş ve Andican şehirlerine gönderildi.³⁵⁷ Bu mektuplar yerlerine ulaştığında karşılık görmeyip anında desteklerin seferleri akın etmeye başlar.

Temsilciler mektuplar giden yerlerin yöneticileri, hoca, molla, âlimleri mektubu alır almaz Evliya Han’ın (Şirali) yanına gittiler. Han’ın yanına gelişip, selamlaşıp, sonra; *“Bizim bin canımız olsa bile size hizmet etmeye hazırız”* dediler (s.260a-261-261a-262). Her taraftan toplanan molla, hoca, eşen, ulema, üst rütbeliler ve başkalar Said Muhammad Şirali Han’ın yanına gelmeye başladılar. Hepsi toplanıp hizmete bel bağlayıp, askerleri ile Omorali Koco Nakıp, Şehzade

³⁵⁶ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 87

³⁵⁷ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 95

öne çıkıp, Said Muhammad Şirali Han’la Hokand şehrine yürüdüler. Yoldayken binden fazla adamlar gelip, ellerin uzatıp katıldılar. Böylece Hokand’ın dört tarafından kuşattılar.³⁵⁸ Şirali Hokand’ı kuşatmış ise de saldırmasını hemen başlamadı. O, gelip katılan asker güçlerini bekleyip gücün yükseltiyordu. Şirali’ye katılan tüm güçler hakkında ortaya koyacak olursak aşağıdakilerdir:

Bir anda birisi, beş yüze yakın adamla beraber geldiğinde, Han Şirali “*Bu kim?*”-diye sorduğunda, “*İsa Datka ordusuyla sizin hizmetinize geldi*”-diye cevapladılar. İsa Datka gelir gelmez hanın önüne diz çökerek; “*kalan hayatımı sizin hizmetinize bağışladım*”- dedi. Sonra buna da sevgi-saygı gösterilip, hediyeler verildi. Bundan sonra sayıları çok askerler güründü. “*Bu kim?*” dediğinde, “*Sizin hizmetinize Köroğlu geliyor*”- diye cevapladılar (s.263a). Çok fazla askerleriyle gelen Köroğlu, gelir gelmez dedi ki; “*Köroğlu bahadır benim. Yazdığınız mektubu alıp çok duygulandım. Size hizmet etmek fikrindeyiz, uygun görürseniz canımızı bağışlayarak hizmet edelim*” dedi. Şirali Han ona büyük önem verip: “*Allah güç versin, Köroğlu bahadır. İsmi Köroğlu Datka olsun!*” Diye saygıyla çapan giydirdi (s.263a).³⁵⁹

Tuu, bayrak kaldıran askerler de gelmeye başladı. Bunlar bin askeriyle gelen Rahmança Datka imiş. O, Han’ın önüne rüzgâr gibi çabuk gelip, eteğin gözüne sürtüp: “*Ee Padişah Aalem, benim kalan ömrüm ayağınızın altında geçsin!*” dedi. Bunlara da hediyeler elbiseler verildi (s.264). Beş yüz yiğidiyle Cumabay Datka geldi. Ondan sonra bir sürü yiğitleriyle Karimkul Kıpçak geldi. O; “*Padişah Aalem (Şirali Han), bin canım olursa da size hizmet ederim, bir kaşık kanım kalıncaya kadar size hizmet edersem arzum kalmaz*” dedi (s.264a). Bunlara sevgi saygı gösterilip, elbiseler-eşyalar hediye edildi. Altı cüz askeriyle Kulman Bahadır de geldi. O, da Padişah Aalem’e “*Kaşık kanım kalıncaya kadar hizmet ederim. Kalan ömrümü sizin yolunuza bağışladım*” dedi (s.265). Han bunlara da sevgi-saygı gösterip hediyeler verdi.³⁶⁰

Bundan sonra bir komutan bir sürü askerleriyle gelip, hanın önüne çöküp; “*Ben Said Alibek Datkayım, size hizmet etmeye geldim. Bu dileğim olursa, başka*

³⁵⁸ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 96

³⁵⁹ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 96

³⁶⁰ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., s. 96

arzum yok” dedi. Han da bunlara iyi sözleri söyleyip, hediyeler verdi. Bundan sonra birisi bir sürü askeriyle davul çalarak, Han’ın önüne gelip “Ben Mamadiyar Datkayım, bunlar yiğitlerim. Hizmet kılıp önünüzde ölmeye geldik” dedi (s.266-266a). Bunlara da sevgi-saygı gösterilip, elbise ve hediyeler verildi. Bundan sonra da bir sürü asker davullarından ses çıkartarak geliyorlardı. Han: Acaba bunlar kimler olabilir? Dedi. Beş yüz askeriyle Erkebay Datka geliyor dediler. O gelir gelmez Han’a hizmet edeceğini bildirdi, “Hanlık kutlu olsun!” diye iyi dileklerin söyledi (s.267). Molla Kalbek Datka beş-altı yüz atlı askeriyle geldi ve dedi ki: Biz yenilmez askerlerdeniz. Sizin isminizi uzaktan duyup, kendi isteklerimizle size hizmet etmeye geldik, isterseniz hizmetçilerinizin yanına ekleyin! Dediğinde, han onlara da iyi sözleri söyleyip hediyeler verdi. İne de toplu adamlar göründü. Han; Bunlar kim? dediğinde, Şadı Bin Başı diye cevapladılar. O, da gelip Han’ın ayağına başın koydu (s.267). Sonra dedi ki “Ey Padişah Aalem, ey Sultan-ı Bakaram, sizin değerli isminizi uzaktan duyup, yerimde oturamayıp, hizmetinizde katılmak için geldim. Kölelerinize eklerseniz, ben de hizmet yaparsam üzüntüsüz giderim” diye başın yerden kaldırmadan durdu. Padişah-ı Aalem iyi sözleri söyleyip, memnuiyetliğin bildirip hediyeler verdi. Bundan sonra da bir sürü adamlar geldi. Bu gelenler Abdırâhman Bahadır ve onun askerleri olduğunu söylediler. O atından inip, Padişah’ın ayağına başın koyup ağlayıp, (s.268) sonra kalkıp; “Ey Padişah-ı Aalem, ben Abdırâhman Bahadır, sizin isminizi uzaktan duyup, ölümden dirilmiş gibi olup, hizmetinize acilen geldim. Size hizmet edersem, gövdem asmana ulaşıp, üzüntüsüz giderdim” dedi. Han bunları da iyi kabul etti.³⁶¹

Bundan sonra Arzımat biy birkaç adamlarıyla geldi. O de; *Ey Padişah-ı Aalem, kabul ederseniz, hizmetçiniz olursak! dedi (s.268a).* Bundan sonra Çarkınbay Bahadır bir sürü askeriyle geldi. O de; *Ey Padişah-ı Aalem, ben sizin şöhretinizi duyup, acaba kabul eder mi diye geldim. Ben de hizmete hazırım- dedi. Bunlara da hediyeler verildi.*

Bundan sonra Rahmatulla Beğ geldi. O; *Ey Padişahım, sizin isminizi duyarak geldim. Padişahlığınız kutlu olsun! Halkınızın arasına koşun, biz de hizmet ederiz- dedi. Bunlar da sarpay ile mükâfatlandırıldı (s.269).*

³⁶¹ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s. 97

İne de adamlar geldi. *Bunlar kimler?* dediğinde, “*Parvan Bahadır*” diye söylediler. O da gelip; *Ey Padişah-ı Âlem, ben sizin saygılı isminizi duyup, hizmetçilerinizin içine alacak mı diye ümitle geldim. Kabul ederseniz can-dilimle hizmet ederim-* dedi. Bunlar da kabul edildi.

Bundan sonra çok dikkat çekici bahadır geldi. Öndekiler; *Ey Padişahım. Bu Matkarim kaşka (Muhammat Karim) (s.269a) çok değerli bahadır. Bunun ismi âleme ulaşmıştı-* dediler. O gelir gelmez Padişah’a; *Ben Mahammat Karim kaşka ata konmuşum, Sultan Âlem’in altına, hizmetine boyun eğerek geliyorum. Amacım birinciden, ziyaret edersem, ikinciden emrin yerine getirmek idi-* dedi. Bunu gören Padişah çok sevinip, hiç kimseye vermediği sarpayın hediye etti. Bundan sonra “*Bahadırılığına maşallah*” diye dua etti.

Bundan sonra bir sürü adamlar geldi (s.270). Padişaha, bu gelenlerin, Binbay Bahadır-Kıpçak olduğunu söylediler. O geldi ve dedi ki; *Ey Padişah, ben Binbay Bahadır-Kıpçak, sizin isminizi uzaktan duyup, size hizmet etmek için ümitle geldim-* dedi. Padişah ona; *Koş geldiniz! Rahmet! Ustalığınıza da teşekkürler!* – diye, sarpaylar verdi.

İne de çok adamlar geldi. Bu gelenler Cumabay Datka, (s.270a). Atamkul Datka, Madiyar Bahadır- üçü yiğitleriyle beraber katılmaya gelmişlerdi, onların hepsi diz çökerek oturup; *biz size katılalım, dediklerinizi yapalım diye geldik-* dediler. Padişah da bunlara memnuniyetliğin söyleyip, saygı-sevgi gösterdi (s.271a).

Bunlardan sonra Kozubalaça ile Molla Sıdık isimli Kıpçak geldi. Bu da tanınmış bahadır, beş yüz adamıyla idi. Ondan sonra Muhammat Nazar Parvanaçı gelip katıldı (s.271a). Bundan sonra Molla Barat-udayçı, Narmat Kuşbegi gelip katıldılar (s.272).³⁶²

Böylece Hokand şehrine saldırmakta olan Şirali Han askeri gücün buradan tamamen topladıktan sonra Hokand şehrini dört tarafından kuşatmaya aldı. Buhara’nın temsilcisi olarak savunmada bulunan İbrahim Hayal savunmasına ne kadar çaba gösterse de büyük güce sahip değildi. Çünkü yerlilerin çoğu alt sınıftan bürokratik sınıflara kadar tahminen çoğu Şirali’yi desteklemeye başlamışlardı.

³⁶² Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s. 98

Hokand şehrinin Şirali'nin ordusu tarafından kuşatılmasının 18'inci gününde Emir Nasrulla'nın askerleri direnme güçlerin kaybetmeye başlamışlardı. Bunun arkasından Buhara ordusunun bazıları şehirden çekilmeye başladı; bunların yarısı şehirden çıkarak Kaşkar'a, diğerleri ise Fergana'nın doğu bölgesine kaçmışlardı.³⁶³ Bu durumlardan geniş haberdar olan Buhara Emir'i Nasrulla da Buhara'yı elinden çıkarmak istemediği için harekete başlamıştı.

Bu ortamlardaki durum ciddiye önemliydi; Şirali'ye karşı bölgenin batı tarafından Buhara ordusu hareket etti, Taşkent'den ise Emir Nasrulla'nın (Buhara Emiri) yönetimindeki Taşkentliler de buna katıldılar. Bundan dolayı Şirali de ordu gücünü iki tarafa ayırmak zorunda kalmıştı. Sırderya kenarındaki iki ordunun savaşında Şirali askerleri kazandılar. Ama ine de Sırderya'nın sağ tarafındaki bölgeler Taşkentlilerin elindeydi. Bu bölgeyi ele geçirmeye amaçlayan Şirali'nin asker komutanı Muhammad Nazar Beğ, Kırgızlardan oluştuğu askerleriyle saldırarak bu tarafı de kontrole geçirmişti. Ortamlardaki bu durumlardan vazgeçmek istemeyen Nasrulla ordusunun önemli güçlerini Kara-Tepe'ye toplamaya başlamıştı. Ama Kara-Tepe'deki cereyan eden üç savaşın hepsinde Buhara ordusu, Şirali askerlerinin gücüne dayanamayıp yenildiler. Bundan sonra Şirali'nin askerleri Hokand'ı her tarafından kuşattılar. Bu şehrin kalelerinin dayanırlığıyla savaş 40 gün sürdü. Bu şehrin, Şirali askerlerine karşı bu kadar dayana bilmesinin bir sebebi de Sırderya'nın sağ sahiliyle Emir'in (Buhara Emir'i Nasrulla) gıda desteği geliyordu.³⁶⁴ Ama Nasrulla'nın bu çabaları uzun sürmemişti. Bu savaşta Şirali Han'ı Feraganalılar geniş ölçüde desteklemişler ve onun ordusunda bulunan uzman askerlerin hemen hemen tamamını Kırgızlar oluşturmuşlardır.

Azim hoca Eşen-Margilan, Hokand savaşı esnasında 2000 keskin nişancısıyla Nuzup'a yardıma gelmiştir. Uzun süren kanlı savaşta Buhara Emiri 10.000'e yakın kayıp vermiştir. Bu olaylara karşılık, Amir (Emir) Nasrulla Feragana'daki Kanibadam ve Beş-Arık'ın ortasındaki Kara-Cıgaz köyündeki halkı öldürerek köyü yağma etmiştir. Halk kanlar içinde kalmış, darma dağın

³⁶³ R.N.Nabiev, a.g.e., s.31

³⁶⁴ R.N.Nabiev, a.g.e., s.31

olmuştur.³⁶⁵ Amir Nasrulla'nın Fergana'da yaptığı zulmüne karşılık olarak Şirali Han da Hokand'da esir tutulan 300'e yakın Buharalıyı karılarıyla ve çocuklarıyla beraber katletmiştir.³⁶⁶

Hokand'ın her tarafından kuşatılması, Buhara askerlerinin tamamen yıpratmıştı. Hem de bu tarihte Hive Han'ı Alla-kuli'nin Buhara Hanlığına saldırması, Nasrulla'nın acilen arkaya çekilerek gitmesine sebep oldu. Bazı kaynakların belirtmesine göre Hive Han'lığın bu hareketi, Şirali'ye açıktan desteği idi.³⁶⁷ Nasrulla'nın arkaya çekilmesiyle Şirali'ye karşı hiçbir güç kalmamıştı. 1842'ci yılı, Hokand şehri ele geçirildikten sonra Şirali büyük bir törenle Hokand şehrine girdi. Böylece elli yaşındaki Şirali, Kırgız bürokratu Nuzup Datka'nın emeğiyle Hokand'ın Hanı oldu. Nuzup da Şirali'nin "atalık"ı yapıldı. Nuzup Datka'nın karısı Tolgonay, Şirali'nin Hokand Hanlığı tahtına geçmesini kutlayıp, başına ak kalpak ve üstüne de altın ve gümüşle kaplanmış çapan giydirmiştir.

1843 yılında Nuzup komutanlığındaki ordusuyla Taşkenti ele geçirilir. Taşkent'in valiliğine Şirali'nin oğlu Sarımsakbek (Sarımsak Beğ) getirilir. Nuzup-Atalık, sınır bölgelerdeki kargaşayı durdurmak için Oro-Töbö ve Karategin bölgesine giderek, bölgeyi kontrolü altına alır. Burada, Oro-Töbö bölgesine Salıkbek Datka'nı vali olarak atayıp, Hokand'a zaferle döner. Bu sırada Müsülmankul (Müselmankul), Andican bölgesine ordu yöneticisi olarak getirilir. Müsülmankul (Müselmankul) yönetime gelir gelmez hemen sulak yerleri, hayvanlara uygun yaylaları ve Datkalığı Kıpçak kabilelerine verir. Müsülmankul Margalan'ın valisi, Tacik kabilesine mensup Şadı ile gizli şekilde anlaşır. 1843-yılı, yaz mevsiminde Andican valisi Müsülmankul, tüm Kıpçaklara binbaşı olarak seçilir. Şadı ile Müsülmankul (Müselmankul) planladıkları kurnaz oyunu kazanarak, Şahrihan'da toplanan kurultayın kararıyla, Şirali Han Nuzup'u Han Karargâh'ından çıkarır. Nuzup, 1844 yılında Margalan'da, düşmanları tarafından gönderilen Maatkerim Yasaul isimli adam tarafından öldürülür. Hokand Hanlığının birliği için büyük emeği geçen, hayatı boyu çabalarından vazgeçmeyen, Kırgız

³⁶⁵ Kalen Sıdıkova, a.g.e., s. 568

³⁶⁶ R.N. Nabiev, a.g.e.,32

³⁶⁷ R.N.Nabiev,a.g.e., s.31

lideri Nuzup Atalık'ın (Bin-Başı, vali unvanların da almıştı) cesedi Margalan'daki Yarmazar (Yarmezar) mezarlığına, Nabi Han'ın yanına gömülür.³⁶⁸ Nuzup'un ortalıktan kaldırılmasıyla Kırgızların çoğu yönetimlerden fişlenmişti. Bunun arkasından Kıpçak lideri olan Müsülmankul hanlığın içlerindeki sorumluluğun çoğunluğunu eline geçirmişti.

Şirali Han, Müsülmankul adlı bir Kıpçak liderini "binbaşı" olarak görevlendirmişti. Şirali Han bir anlamda onun himayesinde idi. 1845 yılında Oş şehrinde çıkan bir isyanı bastırmak için Müsülmankul harekete geçti. Onun yokluğu esnasında Şirali Han kendi yakın adamları tarafından katledildi.³⁶⁹ Böylece, Hokand Hanlığının tahtına Şirali'yi getiren Nuzup'un ölümünün ardından Şirali da öldürülür. Bu iki lider, birisi Kırgız asıllı birisi de Kırgız dayılarının içinde yetişen Hokand Hanlığının önderleriydi.

II. KAŞKAR HANLIĞI VE KIRGIZLAR

A. KAŞKAR HANLIĞININ OLUŞUMU

Kaşkar Hanlığı'nın kuruluş aşamasında Kırgız Sıdıkbeg'in payının büyük olduğu tarihi bir gerçektir. 1864 tarihlerinde Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı yerli Müslümanların isyanı oldukça artmış bir durumdaydı. Bu olaylarda Sıdıkbeg'in yönetimindeki Kırgızların da faaliyetleri oldukça geniş bir yer kaplamaktaydı. Ordu teçhizatı sistemi yönünden güçlü bir pozisyonda olan Çin ordusu, Doğu Türkistan'daki Türk toplumunu ve Müslümanları acımadan katletmeye başlamıştı. Bu kıyım karşısında canlarını zor kurtaran Müslüman Dunganların liderleri Mahtuza Ahun, Ceng lu san Ahun ve onun oğlu İsmail Ahunlar bir gece kaçmayı başarıp Akto'daki Kırgız lideri Sıdıkbeg'e sığınır. Bu olaydan sonra yerli Kırgızların Çinlilerle olan savaşı eskisinden daha da yoğun bir hal almıştı.

Sıdıkbeg'in ordusuna Tanrı-Dağlarından gelen Kırgızların ve yerli Müslümanların katılımı onun gücünü oldukça artırmıştı. Bu gücü onu daha sonra Kaşkar Hanlığı mevkiine kadar çıkarmıştı. Camiü't-tevarih, Sadıkbeg'in han olarak seçilmesini şu şekilde aktarır; Artuç Azim Beg (51) Şeynik'e gelip, Çong

³⁶⁸Kalen Sıdıkova, a.g.e., s. 569

³⁶⁹Üçler Bulduk, a.g.e., 24

Muhammed, Kurban Çong, Taş Çong isimindeki yöneticiler Hazreti Sultan Buğra Han Gazi padişahın yanında toplanıp hazreti sultanın davul ve çanlarını sancaklarını alıp, atlı ve piyade olarak, Astınartuç, Üstünartuç ve Argu gibi yerleşim yerlerinden dört beş yüz asker toplanmıştır. Sıdıkbeg ise Kaşkar'ın, Kökarık bölgesine, Artuşlular da Hoca Çongun kumlu yerine gelmişlerdi. Kaşkar'daki on sekiz yerleşim yerinin yöneticileri bir yerde toplantı yaptılar. "Yenişehir'de binlerce kâfir var. Köneşehr'de de binlerce Müslüman kötü durumda bulunmaktadır. Bizler ise bu iki şehrin ortasında kalakaldık. Elimizde düşmana karşı kullanacağımız silahlarımız yok. Aramızdan bir kişiyi padişah yapalım. Yenihisar ve Maralbaşı'nda Çinliler var, biz ise düşmanın ortasında kaldık. Bizim kafamız çalışmıyor. Düşmanın elinde helak olacağız. Onun için Sıdıkbeg'i padişah yapalım. Onun askeri ve silahı var" diyerek hepsi oy birliği ile Sıdıkbeg'i padişah olarak seçtiler.³⁷⁰ Böylece Sıdıkbeg Kaşkar'da Han olarak seçildikten sonra faaliyetleri de oldukça güçlenmişti.

Doğu Türkistan'daki Çin yayılımını tamamen silmek amacıyla ortaya çıkan Sıdıkbeg, bu bölgede büyük başarılarla imza atmıştı. 1864 yılının aralık ayında Yeni Hisar şehrini ele geçiren Sıdıkbeg, bu şehrin ahalisinin de ona katılmasıyla Kaşkar'daki Çinli kalesinden başka bütün Kaşkar vilâyetini fethetmişti. Bu başarılarından sonra Kaşkar'daki yönetimin çoğu Kırgızlara geçmişti. Fakat Kırgızların bu faaliyetlerinden, bölgedeki başka Türk grupları ve diğer Müslümanlar hiç de memnun değildi. Çünkü birçok bürokrat yönetimden ayrılmıştı. Bunun üzerine Sıdıkbeg de Hokand Hanlığı'ndan manevi destek konusunda ricada bulunmuştu. Doğu Türkistan'daki bu durumlardan istifade eden Hokand Hanlığı, Büzrüg Han'ı Kaşkar hanı, Yakup Beğ'i de buraya atalık olarak tayin etti. Hokand'dan, Kaşkar'a gelen Büzrüg Han, hiçbir mukavemet görmeden hanlığın tahtına oturdu. Buna rağmen Sıdıkbeg bunların yardıma değil de, kendisini ortadan kaldırmaya gelenler olduğunu geç anlamıştı. Bu durumdan hiç de memnun olmayan Sıdıkbeg, Yakup Beğ ve Büzrüg Han'a karşı askeri bir karşılık gösterdi. Buna karşın hiçbir başarıya ulaşamayan Sıdıkbeg, çaresizce bağlılığını bildirmek

³⁷⁰Gülzat Sarıbayeva, **Cemi Üt Tevarih'e Göre XIX.Yüzyılın Kaşkar Bölgesindeki Kırgızlar** (basılmamış yüksek lisans tezi), Bişkek, 2005, s.100. Ekb; Hoca Yusuf bin Molla Aşur Halife bin Safar Bay, **Cemi'üt Tevarih**, s.51- 302

zorunda kaldı. Bir süre sonra Sıdıkbeg ile yapılan barışı kurnazca kullanan Yakup Beğ, bizzat kendisi tarafından tertip edilen bir suikast ile Sıdıkbeg'i öldürtüp ve Kaşkar vilâyeti resmen Hokand Hanlığına ilhak etti.

Yakup Beğ (*Yakupbek*)³⁷¹ Hokand Hanlığı'nın en kabiliyetli askerlerinden biri olmasının yanı sıra, siyasi ve diplomatik alanda da oldukça başarılı bir şahsiyet olarak boy göstermekteydi. Kişilik olarak Yakup Beğ çok adil, dindar ve cesurdu. Yorulmadan çalışır, halktan vergi almaz, fakat valilerden gelen hediyeleri de kabul ederdi. Cihangir Hoca'nın kızı, Büzürg Han'ın kız kardeşi Şah Begüm ile evlenmişti. Kaşkar'daki Kırgız Sıdıkbeg'i ortadan kaldırmasıyla da otoritesini daha da arttırmıştı.

1864 yılında Doğu Türkistan'daki karışıklıklar neticesinde kurulan mahalli hükümetlerden biri de Yarkent idi. Buradaki hükümetin başında Türkleri temsilen Abdurahman Hazret, Dunganları temsilen de Madali adında bir zat vardı. Şehrin valisi ise Niyaz Beğ idi. O, Yakup Beğ'e gizli bir mektup göndererek, Yarkent'i kolayca zapt edebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Yakub Beğ 1865 baharında Yarkent'e doğru yola çıktı. Yarkent'de bulunanlar ise Yakub Beğ'e karşı cephe aldılar. İlk saldırı başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Hokand'dan gelen birliklerin katılmasıyla meydana gelen daha büyük bir kuvvet ile temmuz ayında ikinci bir taarruz yapılmış ve Yarkent nihayet ele geçirilmişti.³⁷²

Böylece Yakub Beğ, Kaşkar'dan sonra Yarkent'i de aldı, fakat bir süre sonra onun artan itibarı çevresindekileri kışkırttı ve kendisine karşı bir cephe oluşturdu. Onun askeri harcamalara çok para sarfettiği, bu yüzden halkın daha fazla vergi ödemek zorunda kaldığı, Büzürg Han'ın yerinde gözü olduğu yolunda dedikodular yayıldı. Büzürg Han ile Yakub Beğ'in arasını açmağa çalıştılar. Bundan faydalanmak isteyen bazı fitneciler, Büzürg Han'a gelip, şikâyetle

³⁷¹ Muhammed Yakup Beg, Piskent'te 1820 yılında Pir Muhammed Mirza ailesinde dünyaya gelmiştir. Yakup Beg 1847 yılına kadar Hokand sarayında görevli olarak bulunmuş, buradan Hokand hanlığı'na bağlı Akmesicid bölgesine geçmiş, hanlığa bağlı olarak bu bölgede çalışmıştır. 1852-53 yılları arasında Akmesicid bölgesini Ruslara karşı savunmuş, Hokand hanlığı komutanlarından Alim Kul ile birlikte bu bölgede Ruslara karşı savaşmıştır. Bu zamanda Yakup Beg Akmesicid'de Kuşbegi (bir komutan lakabı) olarak bulunmaktaydı. Yakup Beg 1864 yılına kadar Hokand Hanlığında çeşitli görevlerde bulunarak hizmet etmiştir

³⁷² Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara, 2011, s. 147

bulundular. Büzürg Han onların bu laflarına önceleri kulak vermedi. Bu sırada Hokand Hanlığı'nda Kıpçak Hudaykul, Hüdayar Han'a baş kaldırmış, çıkardığı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanınca da, yanındaki 7000 kişi ile birlikte 1865 eylülünde, Doğu Türkistan'a gelmişti. Büzürg Han'ın üvey kardeşi Kette Töre ve Muhammed Beğ de Hudaykul ile beraber Kaşkar'a girdiler. Yakub Beğ ile Hudaykul'un arası açıldı. Bunun sebebi, Kaşkar hâkimi olan Büzürg'un yerine Kette Töre'nin başa çıkmasını savunan Hudaykul'un istekleriydi. Kette Töre 1866'da Han ilan edilmiş, fakat hanlığı uzun sürmeyerek, Yakub Beğ tekrar Büzürg'u başa geçirmişti.³⁷³

1866 tarihinde Yakub Beğ, seyahat bahanesiyle Hotan'a geldi. Adamlarının çoğunu da yanında götürmüştü. Hotan'a askerlerini kolayca sokamayacağı için, İmam Cafer-i Sadık'ın mezarına ziyarette bulunacağını bildirdi ve izin istedi. Hotan'ın idarecisi Hacı Padişah, Yakub Beğ'in dilediğini makul karşılayarak, oğlu Nimetullah'ı onu karşılamak için gönderdi. Bundan sonra Yakub Beğ kumandanlarından Abdullah'ı, Nümetullah ile beraber Hotan'a yolladı. Abdullah, Hacı Padişah'ı Yakub Beğ'in karargâhına çağırdı. Bu daveti kabul eden Hacı Padişah, Yakub Beğ'in çadırına girdiğinde öldürüldü. Dışarıdan bekleyen askerlere Hacı Padişah'ın mührü ile tasdiklenmiş bir yazı verilerek geri dönmeleri ve o gece misafir olacağı söylendi. Ertesi gün de Yakub Beğ şehre girerek hazineye el koydu. Halkın bunu öğrenmesi ve isyanı hiç bir şeye yaramadı. Yakub Beğ, Hotan'ı tamamen ele geçirdikten sonra, Kaşkar'a geri döndü. Kaşkar'a dönen Yakub Beğ'in itibarı biraz daha artmıştı. Büzürg Han onun başarılarını kıskanmış: o da Büzürg Han'ı 1866'da önce hapsedmişti.³⁷⁴ Sonra da eline 4000 altın verip Hicaz'a yolladı. Ondan sonra Hokand hükümetinin sona erdiğini ilân etti ve kendisini Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanıyla Kaşkar hükümdarı ilan etti (1865).³⁷⁵ Böylece Yakub Beğ kendisini han ilan edip, Kaşkar'ın tek hâkimi oldu.

Yakup Beğ, Kaşkar Han'ı olarak resmi şekilde ilan edildikten sonra çevrelerindeki küçük beylikleri de kendine bağlama faaliyetlerini genişletmişti. Bu tarihlerde kendi bağımsızlığını savunan Kuça şehri vardı. Burası da Yakup Beğ'e

³⁷³ Saadettin Gömeç, a.g.e., 148

³⁷⁴ Saadettin Gömeç, a.g.e., 149

³⁷⁵ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan** (Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu), İstanbul, 1952, s.25

karşılık vermek için hazırlıklara başlamıştı. Bu durumu Rus ordusundaki Binbaşı Kalpakovsky raporunda şu şekilde açıklıyor; *Doğu Türkistan'daki diğer bölgeleri yöneten Hoca Raşiddin Han, Kuça şehrinde yaşıyor. Maral-Başı'da bulunan ordusu Yarkent ve Kaşkar'a sefer düzenlemek için geniş çabayla hazırlıklarını yapıyor. Bu faaliyetin içinde Turfan'lı Muhammed Amin Hoca, Aksu'yu yöneten Cemaleddin ve Maralbaşı Kalesi'nin yöneticisi İshak Hoca da bulunuyor*³⁷⁶. Yakup Beğ, Kuça'yı ele geçirmeyi planlıyordu. Burayı kolay bir şekilde kontrolüne alabilmek için önce Aksu'yu ele geçirmesi gerekiyordu.

Yakup Beğ, bunun için de önce birtakım girişimlerde ve ön hazırlıklarda bulundu. Daha sonra ordusunu Aksu'ya doğru yola çıkardı. Adamlarından Yahya Beğ'i 3000 kişilik bir kuvvet ile Aksu yakınındaki nehir geçidini tutmak üzere görevlendirdi. Kaşkar ordusu nehri kolaylıkla geçip, Aksu'ya girdi. Aksu'nun zaptından sonra, Hekim Han Töre'yi buranın idaresine atayıp, Kuça'ya hareket etti. İlk çarpışma da Yakub Beğ'in ordusu Kuça kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldıysa da, ikinci hücumda Kuça ordusu yenildi. Yakub Beğ, Kuça'ya girdi. O, Kuça'nın hazinesini Kaşkar'a yollamış, burada iki ay kaldıktan sonra İshak Hoca'yı buraya vali yapmış ve Aksu'ya gitmiştir.³⁷⁷

Şubat ayının son günlerinde Dungan askerleri faaliyetlerine başladı. Mart ayının başlarına doğru Kuça'yı kuşattılar. Kuça'ya saldırılarını sertleştiren Dunganlar, kale duvarlarının diplerine patlayıcı bombalar yerleştirip patlattılar ve 3 Mart'ta burayı ellerine geçirdiler. İçeri giren Dunganlar, hazinedeki iki çuval gümüş, 80.000 ruble değerinde para, birçok altın, çay ve başka malzemeleri ele geçirmişti.³⁷⁸ Kaşkar'dan yardımcı kuvvetler geldiği haberini alan, Dunganlar şehri bir hafta yağmaladıktan sonra çıktılar. Aksu'dan Korla'ya geçen Yakub Beğ, Karaşehir'e hücum edip, Dunganları bozguna uğrattı. Ardından Turfan'a yönelen Kaşkar ordusu, şehri üç taraftan kuşatıp, ele geçirdi.³⁷⁹

³⁷⁶ Rus.GA, **Türkistan. Okr. Arh.** Yıl 1866. № 17. Şt. Voен. Gub.Türk. Obl (Турк. окр. арх. 1866 г. № 17. Шт. воен. губ. Турк. обл.)

³⁷⁷ Saadettin Gömeç, a.g.e., s, 149

³⁷⁸ Rus.GA, **Türkistan. Okr. Arh.** Yıl 1866. № 17. Şt. Voен. Gub.Türk. Obl (Турк. окр. арх. 1866 г. № 17. Шт. воен. губ. Турк. обл.)

³⁷⁹ Saadettin Gömeç, a.g.e., s, 150

Yakup Beğ, Türkistan tarihinde sadece çok başarılı bir kumandan olarak temayüz etmekle kalmayıp, aynı zamanda, çok kuvvetli siyasi ve diplomatik şahsiyeti ile de ün kazanmıştı. O, Buhara, Türkiye, İngiltere ve Rusya ile de diplomatik ilişkileri kurmuştu. Bu tarihlerde Rus ordusu Türkistan Hanlıklarına ait birçok bölgeleri ele geçiriyordu. Bir yandan iç güvenliğini sağlamakla uğraşan Yakup Beğ, dış güçlerle de faaliyetler yürütmüştü. Yakup Beğ mektup yazarak yakın adamı olan Sadık'ı elçisi olarak 8 Nisan 1866'da Ruslara göndermişti. Arşiv belgelerinde ulaştığımız bu mektubun içeriği şu şekildedir;

*“Şükürler olsun, ben günlük hayatımı sevinçle, sağlıklı ve başarılı şekilde geçiriyorum. Belli ki, bizim Emir Hokand'ı kendisine bağladığında, Mihayel Çernayev, kendi teklifiyle sınırı Çirçik ve Sır-Derya bölgeleri olarak belirtmişti. Kendisinin de bu bölgelerin dışına geçmeyeceğini bildirmişti. Bizim yöneticimiz, sizlerle olan eski arkadaşlığımızı korumak için Mihail'in şartlarını kabul edip ve bir delille kendi askerleriyle Buhara'ya dönmüştü. Bizim değerli Buhara bürokratlarımızın böyle geleneği var ki, eğer birileri onlara gelirse beş veya altı ay misafir edip, nazik muamele edip saygıyla uzatırlar. Mihail giden elçilerini dinlenerek iyi haberlerle gelmesini beklemedi. Antlaşmayı bozdu: topçularıyla ve askerleriyle Sır-Derya'yı geçti, düşmanca faaliyetler başlattı ve Cizzak'a yakınlaştı. Burada da yenildi ve rezil olarak Sırderya'daki kendi bölgesine çekildi. Bu savaştaki zafere ulaşan bizim Emir tüm Müslümanları cihatta davet ediyor. Rus Çarlığı'nın durumu nasıl? Herhalde bunun neticesinde olaylar ortaya çıkacak; Mihayel Çernayev yönetimden alınmış ve gitmiş, onun yerine sen mi geldin? Sen buraya ne amaçla geldin; düşmanlık mı, yoksa arkadaşlık mı? Sana mektup gönderiyorum cevap ver! Sen düşman olarak gelmiştin değil mi? Biz senin cevabına hazırız, Allah'ın yardımıyla ve öyle hareket edeceğiz. Eğer arkadaşlık amacıyla gelmişsen bana gerçeği bildir. Bütün bilgileri Emir'e ulaştıracağım ve senin memurlarını şefkatle sana geri göndereceğim. Bu amaçla, sana mektubumu güvenli memurum Sadık ile gönderiyorum; ne öğrenmek istersen Sadık'a sor ve bana söylemek istediklerini ona söyle”.*³⁸⁰ Yakup Beğ'in bu mektubunu alan Sadık Nisanın 10'unda Türkistan'daki Rus yönetimine ulaşır ve mektubu verdikten sonra

³⁸⁰Rus.GA, **Türkistan. Okr. Arh.** Yıl 1866. № 17. Şt. Voен. Gub.Türk. Obl (Турк. окр. арх. 1866 г. № 17. Шт. воен. губ. Турк. обл.) Yakup Beg'in mektubu

o gün hemen geri döner. Sadık geri dönerken Rus yönetimi de onunla beraber, Yakup Beğ'e bir mektup gönderirler. Bu mektubu da Rus albayı Voronsov yazmıştı. Bu mektubun içeriği de şöyledir;

“Sizin gönderdiğiniz elçi Sadık, yazdığınız mektubu Türkistan Vilayeti Asker Valisi Orgeneral Binbaşı Romanovskiy’e ulaştırdı ve ona nazik muamele yapıldı. Sizin bu dostça mektubunuzdan çok memnun olan Romanovskiy minnettarlığını bildiriyor. Orgeneral, Çarlık ordusuna saldıran sizin atlılarınızın cezalandırılmasını istemişti. Bu sebeplerden dolayı Orgeneral Binbaşı Romanovskiy bilgilerini sizlerle paylaşıyor ki, iyi komşular ilk önce yalancılıktan kaçınsınlar. Net şekilde söylüyor ki, Emir hazretlerine gönderilen mektubun cevabı gelmeden sizlere cevap vermeyi uygun görmüyor”³⁸¹.

1868’de Ruslar, yeni kurmuş oldukları Türkistan Umumi Valiliği vasıtasıyla Kaşkar üzerine bir sefer düzenlemeyi plânladıysa da, bu sırada ortaya çıkan Hive meselesi daha önemli olduğundan bu düşüncelerini ertelediler. Bununla beraber Ruslar, Yakub Beğ’e de bir ticaret antlaşması imzalatmak istemişlerdi, fakat Yakub Beğ Rusların ticaret adı altında casusluk yapacaklarını bildiği için bu antlaşmaya yanaşmamıştır.³⁸²

Rusların Türkistan hanlıklarını birer birer ele geçirmesi ve Hindistan’a doğru uzanmaları İngilizleri telaşlandırmıştı. Bu yüzden Kaşkar Hanlığı’yla ilgilenmeyi bir zaruret olarak görüyorlardı. Bu sırada Türkiye ile dost geçinen İngiltere’den, Yakub Beğ yardım istedi. Osmanlı Devleti, Kaşkar Hanlığı’nın kuruluşundan itibaren olayları yakından takip ediyordu. 1865’te İstanbul’a gelen Hokand elçisi Seyyid Yakub Han vasıtasıyla Kaşkar hakkında bilgi alınmıştı. İngilizler de Kaşkar’ı hem Rusya, hem de Çin’e karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Türkiye de diğer Türkistan hanlıklarına yeterince ilgi gösterememenin ızdırabını silmek gayesiyle Yakub Beğ’e yakından davranmaya başladı.³⁸³

³⁸¹ Rus. GA, **Türkistan. Okr. Arh.** Yıl 1866. № 17. Şt. Voen. Gub. Türk. Obl (Typk. okp. apx. 1866 г. № 17. III т. воен. губ. Typk. обл.) Çınaz konutundaki Rus ordusu albayı Voronsov’un 10’cu nisan 1866’da Yakup Beğ’e yazdığı mektup.

³⁸² Saadettin Gömeç, a.g.e., s. 150

³⁸³ Saadettin Gömeç, a.g.e., s. 150

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Kaşkar'a yaptığı yardımlar dikkati çekicidir. Bunun asıl sebebi hem Osmanlı'nın Asya siyasetinde etkili bir duruma gelmek istemesi, hem de Çin'in Osmanlı Devleti'ne doğrudan karşılık verecek vaziyette olmayışıdır. Nihayet Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı yıkmaya yönelik saldırılarının artması üzerine, Seyyid Yakub Han Töre, Hokand'a daha fazla hizmet edemeyeceğini anladığından, 1870 yılında İstanbul'dan Hokand'a dönmemiş ve Kaşkar'a gitmişti. Yakub Beğ, Abdulaziz Han'a elçi olarak Seyyid Yakub Han Töre'yi gönderdi. Doğu Türkistan Türklerinin dileğine binaen Osmanlı Devleti, Kaşkar ordusunu eğitmek üzere subaylarla birlikte 2000 tüfek, 6 top, Kaşkar'da imal edilmek üzere kapsül ve barut malzemeleri yolladı.³⁸⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri'ndeki belgeler bu durumu şu şekilde açıklıyor; Kaşkar hâkimine ihsan edilen top ve tüfeklerin nasıl kullanılacağını öğretmek ve askerleri eğitmek üzere iki subayın Kaşkar elçisi Yakub Han ile birlikte gönderilmesine karar verilmiştir ve bunların 15000 kuruş harcı verilmesi hakkındaki fermanıdır.³⁸⁵

Bu arada Türkistan ve Hindistan'ın kuzey tarafındaki yerel beyliklerden de, Osmanlı Devletine biatlar oluyor, Avrupalı Hristiyanların topyekûn Osmanlı'ya saldırılarını kendilerine yediremeyen bazı idareciler, İslam'ın yüz akı bu devlete yardımın farz olduğuna dair mektuplar yolluyorlardı. Böylece Doğu'da İstanbul'a karşı bir sevgi ortamı gelişti. Fakat bu sırada Çin İmparatorluğu da boş durmadı. Aynı zamanda batıya yayılmayı planlayan ve Rus istilasının önünü almak isteyen Çin, ne pahasına olursa olsun Doğu Türkistan'ı ele geçirmek arzusundaydı. Bu maksatla, 89.000 kişilik orduyla 1873'de Kansu bölgesini işgal etmişti. Bu arada Ruslarla da bir anlaşma yaparak, Çin ordusunun ihtiyaçları karşılandı.³⁸⁶

Çinliler 16 Mayıs 1877'de Turfan'ı ele geçirdiler. Aynı yılın 29 Mayıs günü de, Yakub Beğ vefat etti. Yakub Beğ'in ölümü, Çin'in istila hareketlerini hızlandırdı. Onun ölümünden sonra Doğu Türkistan'da, iktidar için iç kavgalar yeniden canlandı. Çinliler, her taraftan saldırıya devam ettikleri halde, Yakub

³⁸⁴ Saadettin Gömeç.,a.g.e., s. 151

³⁸⁵ **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri**, BOA,İrâde Dahiliye, 46753

³⁸⁶ Saadettin Gömeç.,a.g.e., s. 152

Beğ'in oğulları Beğ Kuli Beg (büyük oğlu) ve Hak Kuli Beğ (genç), babalarının mevkii için çarpışıyorlardı. Hak Kuli Beğ, Aksu'dan Kaşkar'a gitmek olduğu bir sırada, Beğ Kuli Beg'in emriyle Mahmud Ziya Pansad tarafından 11 Haziran 1877'de öldürüldü. Aynı zamanda Aksu hükümdarı Hâkim Han Tora, kendini Doğu Türkistan Hanı olarak ilân etti. Hoten hükümdarı Niyaz Beğ, çarpışma yapmadan Çinlilere şehri terk etmek istemiyordu. Kara Şehir'den Hoten'e yürüyen Beğ Kuli Beg, Niyaz Beğ'in kuvvetlerini yendi. Niyaz Beğ de Çinlilere sığındı. Beğ Kuli Beg'in Hoten'de bulunduğu sırada, Çinliler Kara-Şehir'i ve Korku'yu işgal ettiler. Beğ Kuli Beg, Hoten'den döndükten sonra Niyaz Beğ, Hoten'in bağımsızlığını ilan etti.³⁸⁷

18 Ekim 1877'de, Beğ Kuli Beg, Hoten'i yeniden ele geçirdi ve 25 Ekimde de Aksu'ya yürüdü. General Tso-Tsung-T'ang komutasındaki Çin birlikleri, bir güçlkle karşılaşmadan Kaşkar'a doğru yürüdüler. 4 Aralık 1877'de, iki düşman arasında Kaşkar'da bir savaş başladı. Anlaşılmayan sebeplerden ötürü Beğ Kuli Beg, savaş meydanını terk etti ve birkaç arkadaşı ile birlikte Fergana yönüne doğru gitti. 1878'in başlarında, Beğ Kuli Beg doğduğu şehir Taşkent'e geldi ve burada vefat etti. Çinliler, 16 Aralık 1877'de Kaşkar'ı, 16 Mayıs 1878'de de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ettiler. Böylece, Yakub Beğ'in büyük güçlüklerle, kan pahasına, anlaşmalarla ve büyük bir beceriklilikle kurmuş ve korumuş olduğu, kendisine birleşik bir devlet düzeni verdiği, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı sona erdi.³⁸⁸

B. KIRGIZ SIDIKBEĞ ve FAALİYETLERİ

Tarihte bilindiği gibi 1759 yılında Çinliler Kalmak hâkimiyetine son vererek Doğu Türkistan'ı ele geçirmişlerdi. Ancak bu işgalin ardından yerli halk, Çin'e tam olarak boyun eğmemiş, kimi zaman isyan ederek başkaldırmış kimi zaman da tam bağımsızlıklarını ilan ederek müstakil hanlıklar meydana getirmişlerdir.

Doğu Türkistan'daki Türk halklarının Çin İmparatorluğu'nun zulmüne karşı isyanları XIX. asır boyunca devam etmişti. Vuku bulan savaşlarda Doğu

³⁸⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, 1975, s. 147

³⁸⁸ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 147

Türkistan’da ve Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlar da aktif rol oynuyordu. 1814 ve 1816 yıllarında Kırgız beyi Turdumamat ve Uygurların lideri Ziyaud-Din’in (Ziyauddin) liderliğinde Kaşkar bölgesinin yerli halkı bir isyan başlatmıştı. Çin kaynakların edindiğimiz bilgilere göre, bu savaşta Kırgızların Camanteyit boyundan Siergazi, Kıpçak boyundan Yuhasıdık, Çonbağış boyundan Baymolotlar da boy göstermiştir. Çin yönetimi bu isyanı acımadan bastırdığında Kırgızlar Tanrı Dağlarına kaçarak kurtulabilmişlerdi. Bundan sonra 1820 yılının Ağustos ayında Kırgızlardan birçok boy, Sing (Çin) İmparatorluğu’nun zulmüne karşı isyan etmişlerdi. Doğu Türkistan’daki Çin zorbalığına karşı isyanlarda Kırgızların önemli rol oynadıklarını Cângér Hoca³⁸⁹,nin yönettiği isyan doğrulamaktadır.³⁹⁰ 1864 senesine gelindiğinde bu tür bağımsızlık hareketlerinin geniş çapta bütün bölgeye yayıldığı görülür. Bu zaman zarfındaki olaylarda Kırgızların faaliyetleri de dikkate değer bir boyuttaydı.

Çinlilere karşı “Gazavat” fikri, Kırgızların arasında çok yaygındı. Özellikle Çarlık Rusya’sı emrine giren Bugu boyundan kimseler, Doğu Türkistan’a göç etmeye başladılar. Balbay diğer manaplarla beraber 1864’te Tanrı Dağlarından Tekes’e göç eder. Kolpakovskiy’in 15 Subat 1865 tarihli raporunda, “*Bugulular (Bugu boyuna mensup kimseler), özellikle de Tekes’te yaşayanlar, hocaların askerle gazavat için gelmelerini, geldiklerinde onlara yardım etmeyi bekliyorlar*”³⁹¹ denmektedir.

Doğu Türkistan’ın tüm bölgelerinde başlayan isyanlar, 1864 tarihlerinde Kaşkar’ı da geniş oranda sirayet etmiştir. Doğu Türkistan’da canlanan Türk ve Müslüman isyanını bastırmak için gelen Çin ordusu isyancıları acımadan katletmeye başlar. Bu tarihlerde çok dikkat çekici bir konu da Kırgız asıllı Sıdıkbeg’in isyan hareketlerindeki önemli yeri ve katkılarıdır. Kırgız asıllı Sıdıkbeg, Kıpçak boyunun yöneticisiydi ve Kaşkar’ın Taşmalık bölgesinde yaşıyordu. Taşmalık bölgesi yönetimi çok eskiden beri Sıdıkbeg’in dedesinin

³⁸⁹ Cângér Hoca (1783-1826) Doğu Türkistan’daki hocaların Işkıyya tarikatının temsilcisi. Sarımsak Hoca’nın oğlu

³⁹⁰ T.K.Çorotegin, K.C.Moldokasimov, **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaçı Tarıhı**, Bışkek, 2000,s.82

³⁹¹ Sbornik Dokumentov i Materialov, **Kırgızistan Rossiya: istoriya Vzaimotnoseniy (XVIII-XIX vv.)**, Biskek,1998, s. 444

elindeydi. Sonradan yönetim tamamen Sıdıkbeg'e geçmişti. Tsyen-Lun'un listesine göre, Taşmalık'ta yaşayan Kırgızların sayısı 500 hane veya 2000 kişiden müteşekkildi.

Çin hükümdarı, Kaşkar'daki yerli Müslümanlara, vergilerinin kaldırıldığını beyan etmiş, ortamı sakinleştirdikten sonra da güvenliği tam anlamıyla sağlayabilmek için Müslümanların ellerindeki silahları toplatmıştı. İki tarafın müttefik olacağını ve bir düşman karşısında Çinlilerin daima Müslümanlarla beraber olacağı vaadleri ise Çinlilerin oyunlarından başka bir şey değildi.³⁹² Bir gece birkaç Çinli, Köhne şehrine gelip, kale görevlilerine, birilerini görmek amacıyla geldiklerini söyleyerek kapıları açtırmış ve bu bahaneyle Çinli işgalcileri şehre sokmuşlardı. İçeri girer girmez taaruza geçen Çinliler kısa sürede Müslümanları katle giriştiler. Cadde, dükkân ve camilerdeki Müslüman Dunganlar kısa sürede katledildiler. Müslümanlar her ne kadar ağaç ve demir parçalarıyla karşılık göstermiş iseler de, tam techizatlı askerler tarafından katledilmekten kurtulamamışlardı.

Çinlilerin, Doğu Türkistan'daki Müslümanları katletmesi konusunda Camiü't-tevarih şu bilgileri vermektedir; *"İlk etapta Dunganların bu olaydan hiç haberleri yoktu. Dungan lideri İmam Ahun öldürüldü. Kaçan ve rastgelenen Dunganların hepsi öldürüldü. Şehirden hiç kimsenin dışarıya kaçmaması için Nazar Beğ, Kutluk Hâkim Beğ ve Tahir Beğlerle 300 asker şehrin dört tarafına nöbetçi olarak konuldu. Güvenlik önlemlerinin çok sıkı olduğu ve katliamın devam ettiği bir sırada Mahtuza Ahun, Ceng lu san Ahun, ve onun oğlu İsmail Ahunlar geceleyin kaçıp Akto'ya giderek Kırgız lideri Sıdıkbeg'e sığındı."*³⁹³ Dunganların Kırgız Lideri Sıdıkbeg'e sığınmasından bölgelerdeki diğer güçler hiç de memnun değillerdi. Çünkü Cen-lu-san, Mahtuza oğlu İsmail Ahunlarla beraber yüz kadar Dunganın, Akto'da toplandığı ve o gün Sıdıkbeg'in askerlerini erkenden toplayıp Amban'a gelebileceği ile ilgili haberler etrafa yayılmıştı. Bundan dolayı dört Amban valisi toplanıp, Tahir Beğ komutasındaki 700 askeri Sıdıkbeg'i yakalayıp getirmesi için yolladılar. Sıdıkbeg, 700 askeriyle Tahir Beğ'in Tazgun Köprüsü'ne geldiği ile ilgili haberi alır. Bu haberi alan Sıdıkbeg, hemen Haytgah Rahman Kuli

³⁹² Mehmet Atıf, **Kaşkar Tarihi** (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi), Kırıkkale, 1998, s.265

³⁹³ Gülzat Sanbayeva, a.g.e.,s.100. Ekb; Hoca Yusuf,a.g.e., s. 320

Beg, Narcı Bahadır, Egemberdi Bahadır isimli komutanları ve 500 Kırgız-Kıpçak süvarine Tahir Beğ'e saldırmalarını emreder. Bu savaşta, Sıdıkbeg'in askerlerinin sayısı Tahir Beğ'in askerlerinden oldukça azdı. Ancak Sıdıkbeg'in askerlerinin özelliği profesyonel askerler olmasıydı. İki ordu Tazgun Köprüsü yanında karşı karşıya geldiler ve böylece kanlı savaş başlamış oldu. Tahir Beğ ne kadar çaba gösterdiyse de yenilmekten kurtulamadı ve komutan Egemberdi'nin attığı mızrakla yararlanarak atından düştü. Bunu gören yirmi Kırgız askeri gelip Tahir Beğ'i esir aldı. Böylece savaş Sıdıkbeg lehine neticelendi.

Kutlug Hâkim Beğ ve Nazar Beğ Tahir Beğ'in Kırgızlar tarafından yakalandığını başkanlarına bildirir. Buna sinirlenen Çinliler, Kalmak askerlerin Sıdıkbeg'e saldırmalarını ön gören bir ferman çıkarırlar. Ancak Kaşkar Beğleri ve Ahunları Çinlileri, Sıdıkbeg'in yanına asker göndermeleri durumunda halk arasında dedikodu yaymamaları konusunda uyararak ilçe ve kasabalarda karışıklık çıkmasını ve olası bir savaşı önlerler.

Tutuklanan Tahir Beğ, Haytgah Batır tarafından Sıdıkbeg'in huzuruna getirilir. Tahir Beğ, Sıdıkbeg'i kızdırdığı için hapse atılır. Sıdıkbeg bundan sonra, diğer Kırgız boylarına ve onların beylerine mektup yazarak, Çinlilere karşı bölgede mücadele başladığını, Kaskar şehrini kuşatacağını ve kendisine yardım etmeleri gerektiğini söyler. Bunun hakkında Camiü't-tevârih'te şu bilgiler bulunmaktadır; "Haytgah'dan Haytgah Narcı Bahadır, Egemberdi Bahadır'ın beyanı şudur; Tahir Beğ'in ellerini bağlayıp Akto'daki Sıdıkbeg'in yanına götürdüler. Sıdıkbeg: *'Ey Tahir Beğ şimdi kendinizi nasıl hissediyorsunuz'* (307) diye sordu. Tahir Beğ, *"kendimi kahraman olarak görüyorum"* diye cevap verdi. Bunun üzerine Sıdıkbeg kızarak Tahir Beğ'e kırk kamçı vurup hapse attı. Sonra Sıdıkbeg dağlık kesimlerdeki Kırgız beglerine mektup yazarak ulak gönderdi. *'Buralarda dört mühürdar Beğ vardı. O zaman Çin içersinde Beçin'in (Pekin) Hanı ile Dunganlar mücadele halindeydi. Kuça şehri bozulmuş, Yarkent, Aksu, Üçturfan ve Maralbaşı'nda Kuçalık Raşiddin Han Hoca ayaklanma çıkarıp, bu bölgeleri kendi hâkimiyeti altına almıştır. Hoten'deki Hacı Padişah'ın oğlu Surur Han ayaklanıp Çin kâfirlerine savaş açıp, Beçin'e kadar olan yerleri hâkimiyeti altına almıştır. Hiçbir şehirde (47) emniyet kalmamıştır. Kaşkar sakinleri ise bir kişinin önderliğinde ayaklanma çıkarma hayali içinde yaşıyorlar. Bir taraftan birisinin*

önderliğinde ayaklanma başlasa Kaşkar halkı da ona destek verecektir. Tahir Beğ ismindeki kahramanın önderliğinde Kaşkar'da yedi yüz Müslüman askeri bulunmaktaydı. O yedi yüz asker ile yağma yapmak için yola çıkıp Tazgun Köprüsü'nde savaş yapıldı. Allah bize yardım etti. Tahir Beğ'i esir ederek, getirip hapishaneye attık. Bunu bildirmek için sizlere mektup gönderdim. Ben Sıdıkbeg, Kaşkar üzerine kendi askerlerim ile savaşmak için sefere çıktım. Sizler ise bu mektup ulaşır ulaşmaz yediden yetmişe hiç adam bırakmadan (306) savaş için savaş malzemelerini alarak çabucak Kaşkar'a geliniz. Ahirette ne görürsek elimizin tersiyle itelim. Name bitti' diye mektup gönderdiler. Kendi idaresindeki askerleri toplayıp Kırgız Kıpçaklardan 2000 askeri iyi silahlandırıp Akto'da toplandılar.”³⁹⁴ Kırgızların çoğunluğunu oluşturan Kızılbaş, Hanarık, Aktu, Kökarık, Fayzabat, Artus ve Tasmak (Tasmalık) gibi yerlerde Kırgızların ileri gelenleri toplanırlar ve Sıdıkbeg'e destek vermek için hazır olduklarını bildirirler. Bu çağrıdan sonra toplanan Kırgız askerlerinin, Sıdıkbeg'in ordusuna katılması onun gücüne güç katmıştı. Kaynakların verdiği bilgilere göre Kırgızların Kıpçak, Sayak, Çonbağış, Çerik, Kuşçu, Nayman urugları Doğu Türkistan'da yaşıyordu. Bölgenin siyasi hayatında da Kırgızlar etkin bir güç teşkil etmekteydi.

Dağlardan yeni süvariler gelmeye başlar. Kaşkar etrafında yaşayan on sekiz yurdun önderi anlaşarak Yenişehir ile Köhneşehir arasında sahipsiz ve korumasız kaldıklarını, Sıdıkbeg'in kendilerine padişah olmasını isterler. Sıdıkbeg ise, “Kaskar'ı hoca yönetmeli” diyerek³⁹⁵ çoğunluğun isteği üzerine başa geçer.

Üç Turfan'da Kuçarlılara karşı isyan çıkarıp başarısızlığa uğrayanların çoğu İli'ye, bazıları Kaşkar'daki Sıdıkbeg'e sığınır. Aslında isyan başladığında şehir etrafındaki Kırgızlar da onların tarafını tutmuşlardı.³⁹⁶ Bu gelenlerin hepsi, Sıdıkbeg'in toplanmakta olan askerlerine katılmışlardı. Ama Eskisehir'de Azim Beğ, Artus Oktar, Sıdıkbeg'in hâkimiyetini tanımadılar. Bunlar iki yüz asker toplayıp onları Sıdıkbeg'e karşı kışkırtmaya başlamışlardı. Bunların başında bulunan Azim Beğ, topladığı 200 askeriyle beraber, Tahir Beğ'i kurtarmak

³⁹⁴ Gülzat Sarıbayeva, a.g.e., s.51-52. Ekb; Hoca Yusuf, a.g.e., s. 47-306-307

³⁹⁵ V. S. Kuznesov, **İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir**, Moskova, 1973, s. 86

³⁹⁶ D. Tihonov, **Vostanie 1864 g. V Vostochnom Turkestane**, İzd. AN. SSSR, Moskova-Leningrad 1948, s. 165

amacıyla Sıdıkbeg'e doğru gider. Gelişen bu olayları Haytgah'dan haber alan Sıdıkbeg, derhal kardeşi Kadir Beğ ve Caffar Ahunlar ve kendisine tabi bütün askerlerine haber göndererek kendi güvenliğini iyice arttırır. Bu sırada gelen Azim Beğ, Sıdıkbeg ile yüz yüze görüşüp, getirdiği hediyeleri ona taktim ettikten sonra yemeğe katılır. Yemekten sonra, Azim Beğ, esir olan Tahir Beğ'i geri ister. Azim Beğ'in bu isteğine karşı Sıdıkbeg'in cevabı şu şekilde olmuştur; *"İşte Tahir Beğ'i buraya getirdik. (O) Bizleri bir şehrin adamları Kırgız-Kıpçak diye kötiledi ve kendi askeri ile üzerimize saldırıp kendi eliyle esir oldu. Görüldüğü üzre biz hiçbir şey yapmadık. Biz buraya geldiğimizden bu yana beş gün geçti. Köhneşehir'i beraber alalım. Allah izin verirse selametle şehre girdikten sonra anlaşıp Tahir Beğ'i verelim. Sonra birleşip Çinlilere karşı savaşalım. Beş on gün sabrediniz"*.³⁹⁷ Ama maalesef bu iki liderin buradaki görüşmeleri iyi bir netice vermedi, tersine ikisinin arasında bir savaşa sebebiyet verdi. Meydana gelen savaşta Azim Beğ ne kadar çaba gösterse de yenilgiye uğrayıp Artuş'a kaçmak zorunda kaldı. Azim Beğ'in askerlerinin bazıları meydanı terketmeyip mücadele ederken, bazıları firar etti. Büyük kayıpların verildiği mücadelede, ayakta kalabilenler Artuş'a kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdir. Zafere ulaşan, Kırgızlar geri dönüp yaptıkları mücadeleleri Sıdıkbeg'e anlatırlar. Zafer haberini alan Sıdıkbeg de esir olan Tahir Beğ'i öldürtür.

Ortamın sakinleşmesinden sonra Sıdıkbeg, Gaffar Beğ'i, Kızılboy hâkimi olarak tayin eder. Faltu Beğ'i de Kaşkar'a Korbaşı tayin edip, Eyüb Beğ'i Bahadırbaşı yapar. Aziz Beğ'i ise Yenihişar'a Korbaşı olarak gönderir. Yönetimi bu şekilde ayarladıktan sonra, Sıdıkbeg, Kaşkar şehrini dört tarafından kuşatır. Savunmada bulunan Nazar Beğ, Sadıkbeg'in saldırısına top ateşiyle karşılık verir. Toplu ateşe fazla karşılık gösteremeyen Sıdıkbeg, Kökarık havalisinde duramayıp, buradan Sökellik Meza'ya yönelerek burada Yenişehir ve Köhneşehir için savunma durumuna geçer. Bu savaşta büyük kayıplara uğrayıp fazla karşılık gösteremeyeceğini anlayan Kutlug Hâkim Beğ, elçisi Sunullah Şeyh Ahun'u elçi olarak Sıdıkbeg'e gönderir. Şeyh Ahunum Sıdıkbeg'e şehri talan etmemesi şartıyla, altı gün içersinde şehri ona vereceklerini bildirir. Ancak yapılan analaşmadan yerliler hiç de memnun olmamışlar. Kısa süre sonra yönetimi Kutlug Hâkim

³⁹⁷ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.53. Ekb; Hoca Yusuf, a.g.e., s. 301

Beğ'den geri alan Nazar Beğ, begleriyle toplantı yaptıktan sonra Kırgızlara şehri vermekten vazgeçerek şehrin kapılarını açmamaya karar verir.

Kutlug Hâkim Beğ'in kardeşi Said Hâkim, dışarıdan yardım getirmek amacıyla Almata, Tokmok yolunu tutmuştu. O, Kırgızlar arasından Ümötali Beğ ile Sıdıkbeg'i tutuklamak ve Kaşkar'da bulunan adamlarını kurtarmak için anlaşır. İki binden fazla askere sahip olan Ümötali Beğ bu dönemde Kırgızlar arasında güçlü bir mevkiye sahipti. Molla Aşur Halife bin Safar Bay'ın söylediğine göre; "Said Hâkim, Ümötali'ya 70 yambu (*akçe*) verir ve Kaşkar'a ulaştıkları zaman 100 yambu daha vereceğini bildirir"³⁹⁸. Bunu öğrenen Sıdıkbeg, Osmon Datka'yı 200 asker ile ona karşı gönderir.

Uzunsay'dan Kızılcaka'ya kadarki yerlerde adamları bulunan Ümötali, Kaşkar beğleri ile ilişki kurar. Yenişehir'e Ceng-Tıy Amban, Köhneşehir'e de Nazar Beğ'in yanına adam gönderir ve para karşılığı Sadıkbeg ile savaşacağını bildirir. Nazar Beğ başkanlığındaki Ahun Beğ ve tüccarlar iki bin gümüş ve kırk tahta çay toplayıp gönderirler. Yenişehirililer de 20 tür mal, 30 yambu gönderirler ve Sıdıkbeg'in işini bitirdikten sonra, diğer gümüş akçeleri göndereceklerini bildirirler. Fakat Ümötali gece yarısı Üstünartuş'a geri döner. Son gelişmeleri öğrenen Sıdıkbeg, komutanları olan Dostbay Datka, Ak Datka, Muhammed Ali Pansat, Ali Ahun ve 2000 askerlerini Ümötali'yı takibe gönderir. Ümötali'nin askerlerinden 18 süvari Kırgız tutuklanarak öldürülür. Said Akim de tutunamayıp Artus Dağlarına kaçar.

Sıdıkbeg, Kaşkar idaresindeki on sekiz yerleşim yerinin yönetici ve Darugalarından endişelenip şehri çok sıkı bir kuşatma altına almıştı. Şehrin kuşatma altına alınmasından on gün sonra Nazar Beğ önderliğinde on sekiz beğ, altı Ahun, Kadı ve Alim Ahunlar mühürlerini basıp, Hokand şehrine mektup gönderdiler. Bu mektubun içeriği şu bizlere şu bilgileri vermektedir: "*Cenab-ı âli şefkatli penahımız ve mürivvet dotgahımız, emiri asker ali kiramlarına isteğimiz şu merhamet penah bu eyyamı saadet encamda (hakani azime) hakani azime tabi Sıdıkbeg ismindeki Kıpçak Kırgızlarından Mercan ünvanını alan büyük insandı. Her ayın başında Kaşkar'a tabi Akto ismindeki yerden gelip, bizler ile görüşüp bütün problemleri bize söylüyordu.1280'de Kuça şehri bozulmuş etrafındaki*

³⁹⁸ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.55. Ekb; Hoca Yusuf, a.g.e., s. 57

şehirlerden Sıdıkbeg'in aleyhinde bazı sözler söylenmeye başlandı. O bizlere düşman olup, dağlardaki düşman olan Kırgızları ve Kaşkar'a tabi on sekiz kadar yerleşim yerindeki halkı toplayıp, gelip şehri kuşattılar. Bu Kırgızlar ile çölde yaşayanlar şeriatın kaidelerini bilmeyen insanlarmış. Şehrimizi ele geçirdiler. Bu haksız ve nakıs olan düşmanların elinde korumasız olarak ölüp gideceğiz. Eski zamanlardan beri Kaşkar ve bu sekiz şehir ise Hokand'ın idaresi altında şimdiye kadar yaşamıştı. Ümidimiz şu ki merhamet edip bizi bu düşmanların elinden kurtarmanızı istiyoruz. Biz Kaşkarlılar sizin idareniz altında yaşamak istiyoruz”³⁹⁹. Kasım Beğ'i elçi olarak gönderirler. Arz mektubu Molla Âlim Kul ismindeki komutana ulaştığında, Kasım Beğ kalıp, Satıkulu Pansad'ın yönetiminde on kişiyi Kaşkar'a göndermiştir. Satıkul Pansad, Kaşkar şehrine girmeden Sıdıkbeg'in huzuruna gelip ona mektubu okuttuktan sonra Nazar Beğ'e mektubu gönderir. Mektubu getiren elçi şüphelenilerek içeri alınmaz ama mektup alınır. Nazar Beğ ve Kaşkar'ın ileri gelenleri toplanıp mektuba baktıklarında zarfın açılı olduğunu fark ederler. Bu mektubun Sıdıkbeg tarafından okunduktan sonra şehre girdiğini öğrenirler ve elçiyi içeri almayıp Kırgızları da yaklaştırmazlar.

Hokand'dan olumlu sonuç alamayan Kaşkarlılar, çareyi Kuçalıları Sıdıkbeg'e karşı kullanmakta bulurlar. Onlara bir mektup göndererek Kaşkar'ın Han Hoca'ya ait olduğunu bildirirler. Bunun üzerine Kaşkar'a gelen Camaladdin, Sıdıkbeg'in kendilerine itaat etmesini ister. Bu istek üzerine Sıdıkbeg askerlerini onlara karşı gönderir. Kaşkar hakimbeği Kutlukbek, Sıdıkbeg'e ikimiz iki taraftan saldırınız diyerek Hatip Hoca'yı kandırır ve Hoca'yı savaş meydanında yalnız bırakır.

Birkaç çarpışmadan sonra Sıdıkbeg kendi adamlarını göndererek savaşı durdurur ve Hoca'yı, şehri kuşatmada yardım etme vaadiyle karargâhına davet eder ve hileyle tutuklatır. Sıdıkbeg, Hatip Hoca'yı Kuçalıların Aksu'ya geri dönmeleri ve Kaşkar şehrinin kendisine geçmesine kadar rehin tutar.⁴⁰⁰ Sıdıkbeg buradaki işlerini tamamen hallettikten sonra Kaşkar kuşatmasını oldukça sertleştirmeye başlamıştır.

³⁹⁹ Gülzat Sarıbayeva, a.g.e., s.57. Ekb; Hoca Yusuf, a.g.e., s. 294-60

⁴⁰⁰ D. Tihonov, a.g.e., s. 167

Aralık 1864'te Sıdıkbeg, Yenihisar şehrini ele geçirdikten sonra ahalinin de ona katılmasıyla Kaşkar'a saldırır.⁴⁰¹ Uzun süre kuşatma altında kalan Kaşkar'da açlık baş gösterir. Şehir halkının direnç gösteremeyecek hale gelmesinden yararlanan Kırgızlar, Kumdarbaza'yı (Kaşkar kapılarından biri) yakarak şehre girerler.⁴⁰² Nazar Beğ başta olmak üzere bütün beğler saklanacak neresi varsa girip saklanırlar. Sıdıkbeg'in askerleri, korumasız insanların evlerini yağmalayıp Çinlileri de öldürerek şehri bütünüyle harap ederler. Aynı gün şehri ele geçiren Kırgızlar, Nazar Beğ, Bay Divanbeğini Tohtamammedalim Ahun, Sunullah Şeyh Ahun ve Daruga Beğ gibi ileri gelen dokuz beğ ve Ahunları yakalayıp zindana attılar. Nihayet şehrin düştüğünü gören Sıdıkbeg ise üç gün şehre girmeyip Kızıldöbe'de konaklar. Dördüncü gün geldiğinde de payitahta çıkıp oturur. Bütün yerleşim yerlerini ve şehri ele geçirdiğine dair ferman gönderir. Her yerleşim yerine komutan, Divanbeği ve Korbaşı tayin edip Kaşkar'ı tamamen hâkimiyeti altına alır.⁴⁰³ Çin döneminde babası Kaşkar'ın hakimbeği olan Mahram Başı Alla Ahun'un dediklerine göre, Kırgızlar onları ailece hapse atmışlardır.⁴⁰⁴ Böylece Sıdıkbeg Kaşkar'daki Çin kalesinden başka bütün Kaşkar vilayetini fethetmiş oluyordu.⁴⁰⁵

Sıdıkbeg Kaşkar'ı kontrolüne geçirdikten sonra şehri yağmalamamış, tersine birçok hayır işi yaparak şehri abatlattırmıştı. Kaynaklara dayanarak belirteceksek olursak bu hizmetler şu şekildedir; Sıdıkbeg, Puthane, Kumarhane ve Bozahaneleri kapatıp yerine medrese, mescit ve han yaptırdı. Nehirlere ise köprü kurdurdu. Kötüleri cezalandırdı, iyilere ise hediyeler vererek Şeriat-ı Mustafa'yı revaçlandırdı. Cemaat ile beş vakit namaz kılarak Kaşkar'ı geliştirdi.⁴⁰⁶

Kaşkar'daki durumunu sağlamlaştırmak için Sıdıkbeg, Uygur beğlerinden bazılarını önemli görevler verir. Yarkent muharebesinde Çin taraftarları tarafından tutuklanarak hapse atılan Gafarbek'i Kızılboy hâkimi yapar. Onun ağabeyi

⁴⁰¹ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 24

⁴⁰² Robert Shaw, **Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kasgara**, Sankpetersburg, 1872, s. 47- 48

⁴⁰³ Gülzat Sarıbayeva, a.g.e., s.60. Ekb; Hoca Yusuf ,a.g.e., s. 287

⁴⁰⁴ Robert Shaw, a.g.e., s. 47- 48.

⁴⁰⁵ Mehmet Emin Buğra, a.g.e.,s.24

⁴⁰⁶ Gülzat Sarıbayeva, a.g.e., s.60. Ekb; Hoca Yusuf bin Molla Aşur Halife bin Safar Bay, a.g.e., s.

Eyüpbek'i Kaşkar Bahadurlarbaşı'sı olarak tayin edilir. Falcubek Kaşkar Korbaşı, Azizbek ise Cellatlarbaşı olur.⁴⁰⁷

Sıdıkbeg'in Kaşkar'ı kontrolüne geçirmesiyle, Doğu Türkistan'daki siyasi kontrol net şekilde bir şekilde Kırgızların eline geçmiş oluyordu. Bu durum Kırgızların bürokratik alanda da büyük nüfuz elde etmesini beraberinde getirmiştir. Bununla beraber yerli halk için vergiler çoğaltılmıştı. Bunun bir sebebi, Sıdıkbeg'in zafer için girdiği masrafları çıkarabilmek istemesi, diğer bir sebebi de ordusunu güçlendirmeye gayret etmesiydi. Çünkü karşısında biri Çin, diğeri Rus İmparatorlukları olmak üzere iki büyük güç vardı. Ancak bu ağır vergiler bölgenin yerli halkını hiç de memnun etmiş gibi görünmüyordu. Zira vergiler tamamen onların sırtına yüklenmişti. Bu durum zamanla halkın şehirlerden göç etmesine sebep oldu. Sıdıkbeg de Kaşkar'ın ileri gelenleriyle ihtilafa düştü. Bu sıkıntılı süreçten kurtulmanın yolunu manevi yollardan arayan Sıdıkbeg, Ceng-lu-san Dungan, Matuza Ahun ve Şahyar Beğ ile beraberlerindeki birçok hediyeyi Hokand hanı Alimkul'a gönderir. Bu heyet, Sıdıkbeg adına Hokand hanına "*Resulullah soyundan gelen bir Töre'yi istiyoruz*" diye de bir mesaj iletir. Sıdıkbeg'in böyle bir harekette bulunması kuşkusuz iç mücadele ve direnişlerin bitmemesi ve halkın hocalara bağlılığı ile açıklanabilir.

Bu durumdan faydalanmak isteyen Hokand hanı, Sıdıkbeg'e manevi destek vermek yerine, onu kendi yönetimi altına almayı planlamıştı. Camiü't-tevarih'te bu konu hakkında şu bilgiler aktarılmaktadır; Hokand'ın padişahı Molla Alimkul, Cihangir Han Töre'nin biricik oğlu Büzürg (68) Han Töre'ye Kaşkar başta olmak üzere sekiz şehre padişah olacağına dair ferman verdi. Daha sonra gümüş para ve dört ayağına altından bilezik takılı soylu damızlık bir atı Büzürg Han Töre'ye vererek ona altın taç giydirdi. Abdullah Pansad, Gazi Pansad ve Hokand'a tabi Fisket şehrinden gelen Kuşbegi ve askerlerini de onun hizmetine verdi. Kendisi Hokand, Taşkent, Margalan, Andican, Namangan, Hanhocent, Oratepe, kırktan fazla şehir yöneticileri ve dördünden birisi Muhammed Yakub Beg Kuşbeg'ini Töre'ye Atalık⁴⁰⁸ tayin edip, bununla beraber 100 yiğit, güzel

⁴⁰⁷ D. A. İsiey, *Uygurskoe Gosudarstvo Yettisar (1864-1877)*, İzd. "Nauka", Moskova, 1981, s. 19

⁴⁰⁸ Atalık: (Atabeğ) Türkçe Ata ve Beg kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir terimdir. Atabeg'in terkinin manası beg anlamına gelmektedir.

savaşçı sipahilerden ekleyip, Muhammed Yakub Kuşbegi'ne (285) ipekli kumaştan yapılmış kaftan, altın, damızlık at, İsfehanda yapılan bir kılıç verip, Kaşkar'a doğru gönderdiler.⁴⁰⁹ Böylece Doğu Türkistan'daki Hokand Hanlığı'nın yönetimi beklenmedik şekilde başlamış oluyor.

Gelişen bu durumdan ayrıntılı bir şekilde haberdar olan Sıdıkbeg hiç de memnun değildi. Hokand Hanlığı'ndan Kaşkar'a gelmekte olan yönetimi kendi tahtında beklemek istemişti. Ama Hımra Han onu ikna ederek Büzürg Han Töre'yi yolda karşılamasını kabul ettirdi. Camiü't-tevarih'te bu olay şu şekilde anlatılmaktadır; Sıdıkbeg, Töre'ye Akorda yer hazırladı ve onu karşılamayacağım diyerek kendi komutan ve askerlerini çıkaracak gibi yapıp, tahtı alıp oturdu. Sıdıkbeg Kaşkar'ı yönetmek istediği zaman, Hımra Han orduya gelip (70) Sıdıkbeg'in yanına girdi. Sıdıkbeg şöyle söyledi: *“Ey Han, işte Mingyol karavula Töre gelip, orada bekliyormuş. Yakub Beg, Kuşbegi vezir-i azam olarak tayin edilmiş. Onun yanına haberci göndermek için sizinle konuşmak istiyordum”* Hımra Han ise şöyle dedi: *“Törem, Resulullah evladını karşılamaya gitmese olur mu? Derhal yola çıksalar, ben fakir ise hazırlanıp geldim. Sebepsiz yere karşılamaya gitmesek günahkâr olacağız. Onları karşılayıp izzet-i ikram edip, alıp getirirsek Mingyol'dan çıkıp Aktaş' a gelmişler. Çabuk çıkar isek Andican geçidinde onları karşılayıp ziyaret ederiz. Kaşkar şehri, (283) ilçe ve kasabalarında hiç adam bırakmadan yediden yedmişe Müslümanların hepsi karşılamaya çıkmış”* diyip, Sıdıkbeg'i ata bindirerek, Hımra Han önde olmak üzere yola çıktılar.⁴¹⁰

Sıdıkbeg ve Hımra Han, Andican geçidine ulaştıklarında Mingyol tarafından Büzürg Han Töre ile Yakub Beg karşılarına çıkar. Karşılaşan iki taraf birbirini iyi bir şekilde karşılarlar. Büzürg Han Töre'yi karşılayan yerliler oldukça kalabalıktı. Cami at Tevarih'te bu karşılaşma hakkında şu bilgiler yer alır; Sıdıkbeg, Büzürg Han Töre'nin önüne geldiğinde *“Ey Sıdıkbeg iyi misiniz diyerek ona padişah gibi muamele yaptı. Sıdıkbeg getirdiği hediyelerini Töre'ye sundu. Töre bütün hediyeleri aldıktan sonra Sıdıkbeg'e ipekli kaftan ve sarık verdi. Lenger'e geldiklerinde Atalık Gazi Hımra Han ile sohbet edip, birbirine yakınlık*

⁴⁰⁹ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.61. Ekb; Hoca Yusuf , a.g.e., s. 68-285

⁴¹⁰ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.62. Ekb; Hoca Yusuf ,a.g.e., s. 70-284-283

*gösterdiler.”*⁴¹¹ Ancak birbirine ne kadar nazikçe muamele etmiş iseler de ortada çok açık bir şekilde görünmeyen bir taht meselesi vardı. Büzürg Han yandaşları, her kapı ve işlek yere bekçiler koyup Mahmud Han ve Egemberdi başta olmak üzere saraya girip, tahta çıkarıp Sıdıkbeg’i içeri almasınlar, karşılamaya çıkan insanları dahi içeriye almayıp, her noktaya kendi adamlarımızı koyup, akıllıca hareket edelim diye Mahmud Hocayı şehre göndermişler. Kırk kadar askerleri ile şehre giren Mahmud Han, orduyu hazırladıktan ve bütün işlerini bitirdikten sonra, tekrar Töre’nin yanına gider. Töre şehre girerken yerli halkın tamamı onu sevinçle karşılar. Sıdıkbeg ise kendi adamları ile ortalıktan kaybolur. Daha sonra Büzürg Han Töre, bütün insanlar için duada bulunarak şehre doğru ilerler ve direkt orduya girip, tahta oturur. Mukarreb Beğ, Gaffar Dadhah, Kence Beğ Ahunzade ve İslam Beğ Pansad gibi önde gelen Töre yandaşı şahıslar, ordunun içinde ve dışında bekleyerek, yabancı şahısları kaleden içeriye almamışlardır. Böylece Büzürg Han Töre, Kaşkar’a girişinde hiçbir güçlkle karşılaşmadan, karşılık görmeden hanlığın yönetimini eline almıştır.

Sıdıkbeg üçüncü günden sonra meşgul olacağı bir iş bulamadı. Hiç kimse ona vaziyeti hakkında en ufak bir bilgi vermiyordu. Nihayet yönetimi eline geçiren Büzürg Han Töre, üçüncü günden sonra Sıdıkbeg’i kabul edip, onu ordunun komutanı olarak tayin etmişti. Ama Sıdıkbeg bundan hiç de memnun değildi. Çünkü o zaferle eline geçirdiği tahtını bir törenle kaybediyordu. Mehmet Atıf, bu olay hakkında şu notu düşmektedir; Büzürg Han, tahta geçtikten sonra Sıdıkbeg’i kendine vezir yapar.⁴¹² Fakat fırsat kollayan Yakup Beğ, Sıdıkbeg ile Büzürg Hoca’nın arasını açmayı başarır. Sıdıkbeg Kaşkar’dan kaçmak zorunda kalır.⁴¹³

Sıdıkbeg’in tahtan bu şekilde çekilmesinden, onun yönetimindeki ordu da memnun kalmaz. Onların düşüncesi Sıdıkbeg’in gelişen bu olaylar karşısında kolay kolay pes etmeyeceği yönündeydi. Sıdıkbeg’in seçimi Camiü’t-tevarih’te şu şekilde anlatılmaktadır; Sıdıkbeg adamları ile anlaşp şöyle dedi: *“Bizler bu şehri canımızı feda edip üç ay boyunca kuşattık. Birçok adamımız, şehir ele geçirilinceye kadarki süreçte öldü. Şimdi şehre Töre ile birkaç yüz adam gelmiş. Yakub Beg*

⁴¹¹ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.62. Ekb; Hoca Yusuf ,a.g.e., s. 71

⁴¹² Mehmet Atıf,a.g.e., 267

⁴¹³ A.N.Kuropatkin, **Kaşkariya**, Sankpetersburg, 1879,s. 135

Kuşbegi, Hımra Han ve Mahmud Hanlar da haksız bir şekilde tahtta oturuyor. Biz bu şehirden hemen çıkıp gidelim. İkinci defa asker toplayıp şehri tekrar ele geçirelim. Töre'yi padişah yapıp, şehri kendimize alacağız. Biz tahtı vermesek olurdu. Şimdi bunları düşünmenin faydası yok. Yarın Töre selamından sonra devlet erkânı yemek yerken çıkıp gidelim", diye anlaşırlar. Bundan altı gün öncesinde Sıdıkbeg, Töre'den, Sarıkol'a gitmek için izin istemişti. Ancak Töre buna izin vermemişti. Ertesi gün resmî tören bitip, yemeğe oturulduğu bir sırada Sıdıkbeg'in adamlarının hepsi atlarına binerek kaleden kaçıp Kızlköprü'de toplandılar. Sıdıkbeg ve bütün adamları Kızılyaka'da beklediler. Kırgız-Kıpçak (279) üç binden fazla askerleri ile Yenihisar'a doğru yol almaya başladılar.⁴¹⁴ Yönetimi elinden kaçıran Sıdıkbeg bu şekilde saraydan çekilmişti. Atalık Gazi (*Yakup Beg*) Sıdıkbeg'in kaçıp gitmesini iyiye yorarken, Büzrük Han Töre de Sıdıkbeg kendiliğinden iktidardan uzaklaştı diyerek tahta oturur. Bütün yerleşim yerlerindeki Kırgız-Kıpçak yöneticiler ise tamamen kaçıp gitmişler. Onların yerine tüm yerleşim yerlerine Büzürg Han Töre tarafından tayin edilen yöneticiler geçer. Böylece Büzürg Han'ın tahta kalması kesinleşmiştir.

Saraydan kaçarak Kırgızlara sığınan Sıdıkbeg, boş durmadan tekrar asker toplayarak Kaşkar'ı kendi kontrolüne geçirme çabasına koyulmuştu. Kırgızlara haber gönderip, asker toplayarak Kaşkar'ı kuşatma altına aldı. Hanarık, Kızılyol, Feyzabad, Artuş gibi Kaşkar'a bağlı on sekiz yerleşim yerinin beğ ve yöneticileri beş yüzer atlı ve piyade asker, sopa, kılıç, mızrak ve tüfek gibi askeri malzemelerini alarak şehirdeki Hımra Han'ın adamları ile birleşip Büzürg Han Töre'nin karşısında savaş durumu alırlar. Töre'ye (*Büzürg Han Töre*) bağlı olanlar şehrin Kumdervazesinden çıkarlar. Atalık Gazi (*Yakup Beg*) kale üstünde Sıdıkbeg ile çok çetin savaş yapmıştı. Bu savaşta Sıdıkbeg topladığı askerleriyle Kaşkar'ı ele geçirmek için ne kadar çaba göstermiş ise de bunu başaramadı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Başsız kalan Kırgız tarafı, sancaklarını toplayıp, kaçmaya başladı. Yakup Beğ'in yönetimindeki Aziz Beğ birçok askeri ile Sıdıkbeg'i Oytay'a kadar takip eder. Sıdıkbeg, Oytay'da duraklayarak arkasından gelmekte olan orduya karşılık verir. Ama yenilgiden kurtulamayıp buradan de çekilir. Aziz Beg Oytay'daki Sıdıkbeg'e ait olan birçok deve, inek, at, yылkы ve çok miktardaki gümüş

⁴¹⁴ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.64. Ekb; Hoca Yusuf, a.g.e., s. 74-279

parayı ele geçirip Akto'daki Büzürg Han Töre'ye götürür. Akto, Sıdıkbeg'in eskiden yaşadığı bölgeydi. Zafere ulaşan Yakup Beğ, çevresindeki bölgeleri tamamen kontrolüne geçirmek niyetiyle hareketine yeniden başlar. Yenihisar'a yaptığı seferde birkaç kayba uğramış olsa da sonunda burayı da kontrolüne alır. Şehri fethettikten sonra altın para, ipekli kumaş, çay gibi malzemeleri ganimet olarak ele geçirir. Bununla birlikte ordunun aldığı altınlara da karışmamıştır. Herkesin aldığı ganimeti kendisine iade etmiştir. Yenihisar'ın ele geçirilmesinden sonra kısa süre sonra da Yakup Beğ ve ordusu Kaşkar'a döner.

Bu tarihlerde Sıdıkbeg de, Yakup Beğ'e karşı asker toplama çabasından vazgeçmemiştir. Sıdıkbeg, Kurmuş Beğ, Osman Dadhah, Arak Dadhah gibi yöneticileri ve Küçük Han Töre'yi yanına alarak Akto şehrine gelir. Bu haberi alan Kaşkar'ın beğ, yönetici, pansad ve dadhahları toplanıp Makrab Beğ veya Gaffar Beğ'in bu kuşatmaya karşı görevlendirilmesini talep ederken, Atalık Gazi (Yakup Beğ) bu göreve kendisinin atanması teklifinde bulunur. Yakup Beğ'in bu teklifi kabul edilip, Sıdıkbeg'e karşı çıkacak ordunun komutanlığı ona verir.

Yakup Beğ'in asker toplayarak gelmekte olduğunu haber alan Sıdıkbeg, Akto şehrinden biraz geriye çekilir. Onları takip eden Yakup Beğ'in komutasındaki Abdullah Beğ'in askerleri onlara ulaştığında iki taraf savaşa girer. Bu savaşta Sıdıkbeg galip gelir ve Abdullah Beğ geri çekilerek Yakup Beğ'e sığınır. İki ordunun ikinci savaşı Tazgun Köprüsü'nde cereyan eder, çok çetin geçen savaşta Sıdıkbeg yenilerek geriye çekilir. Yakup Beğ de onları Akto şehrine kadar kovalar. Amacından hiç vazgeçemeyen Sıdıkbeg, Akto şehrini kuşatmaya alır. Kuşatmada altında kalan Yakup Beğ, acilen destek ordu göndermesi talebiyle Büzürg Han Töre'ye mektup gönderir. Mektubu alan Büzürg Han Töre, Sadık Mahrambaşı komutanındaki 600 askeri Akto'ya, Yakup Beğ'e gönderir. Bununla da yetinmeyen Büzürg Han Töre, Yenihisar Hâkimi Aziz Beğ Toksabay'a mektub gönderir. Camiü't-tevarih'ten bu mektubun içeriği hakkında şu bilgileri ediniyoruz; *“Mektubu alır almaz kendi yönetimindeki askerler ile beraber Bedeşan'dan gelen 1000 askeri de alıp vakit kaybetmeden Akto şehrine gidip Yakub Beğ kuşbege yardım edin. Siz canı gönülden yapacağınız hizmeti acilen bildiriniz”*.⁴¹⁵ Mektubu alan Aziz Beğ, acilen askerlerin toplayıp Yakup Beğ'in yanına ulaşır.

⁴¹⁵ Gülzat Sanbayeva, a.g.e., s.72. Ekb; Hoca Yusuf ,a.g.e., s. 90

Bu olaylarda ne kadar çaba gösterdiyse de başarıya ulaşamayan Sıdıkbeg'in iki seçeneği vardı: Sonuna kadar savaşmak ya da barışı teklif ederek uzlaşmak. Sonunda da onlarla savaşmaya gücü yetmeyeceğini anlayarak barış için Yakub Beğ'e elçisini gönderir. Buradaki olaylar Camiü't-tevarih'te şu şekilde anlatılır; *“Sıdıkbeg elçi gönderip, biz Atalık Gazi'ye tabiyiz diyerek Kîçik Han Töre'yi vesile edip, tabi olduğunu söyler. Atalık Gazi taraflar arasında anlaşma yapılmasından memnun olup, gelen elçilere çokça hediyeler vererek anlaşmayı kabul ettiğini bildirir. O gece Sıdıkbeg, (93) Kîçik Han Töre ve komutanlarını yanına alıp, hediyelerle Atalık Gazi'nin yanına gider”*.⁴¹⁶ Bu anlaşma ile birlikte soydaş olan iki gücün çekişmesi de böylece son bulmuştu.

Bu dönemdeki olaylarda Kırgızların çok büyük rol oynadıkları bilinen bir gerçektir. Boşuna Mehmed Atuf bu devri, *“Kaşgar Kıtali ve Sıdıkbeg'in Hükümeti”*⁴¹⁷ başlığı altında ele almamıştır. Yakup Beğ, Doğu Türkistan'da yürüttüğü faaliyetiyle zafere ulaşp, rakibi olan Sıdıkbeg'i de kontrolüne geçirir. Bunun ardından fazla zaman geçmeden Sıdıkbeg de gizli bir suikastla öldürülür. Kaşkar Hanlığı da, Sıdıkbeg'in suikast sonucu ölümüyle Kaşkar'ın resmen Hokand Hanlığı'na iltihak edildiğini bildirilir.

⁴¹⁶ Gülzat Sarıbayeva, a.g.e., s.73. Ekb; Hoca Yusuf , a.g.e., s. 93

⁴¹⁷ Mehmed Atuf, a.g.e., s. 265

III. BÖLÜM

RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN HANLIKLARI VE KIRGIZLAR

A. ÇARLIK RUSYASININ TÜRKİSTAN HANLIKLARINI İŞGALİ

Türkistan; küçük ve müstakil Türk devletlerinin teşekkülleri, çevrelerinde olup bitenleri anlamak ve buna göre tedbir almakla âciz kalmaları dolayısıyla, Asya’da lider devlet olma vasfını kaybetti. Bunun üzerine doğuda, Orta Asya istikametinde Rus teşebbüsleri canlandı. Rusya, XVI. yüzyılda, Türkistan’ın artık tehlikeli bir rakibi oldu, ancak Türkistan devletleri bunun farkına varamadılar.⁴¹⁸

Rusya, her ne kadar XVI. yüzyıldan beri, Sibiryaya yolu ile Çin’e; Türkistan yolu ile Hindistan’a ve Kafkaslar yolu ile İran ve Türkiye’ye ulaşmak çabası içinde idi ise de, XVIII. yüzyılın başlangıcına kadar, Türkistan’a karşı doğrudan doğruya askeri bir saldırıya geçemedi.⁴¹⁹

XVI. yüzyıldan bu yana Türklük, bir taraftan tarihin en güçlü ve en uzun ömürlü devleti Osmanlı İmparatorluğu (1299-1923) ile parlak devrini yaşarken, diğer yandan kuzeydeki Türkler, Rusların ağına düşüyordu. Altın Ordu İmparatorluğunun (1240-1502) dağılması döneminde bu bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astıra-han (Ejderhan-Hacıtarhan) (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1220-1598) gibi Hanlıklar kurulmuştur. Bu hanlıklar önceleri Rus Prenslarına korkulu vakitler geçirtmişlerdi. Fakat iç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, Batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalardan iyice faydalanmasını bildiler. Neticede ilk olarak Kazan Hanlığını, Çar IV. İvan tarafından 1552’de ele geçirmişlerdir.⁴²⁰

Kazan hanlığının sukutu, hem Rusya ve hem de Türkistan tarihi bakımından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Kazan’ın düşmesi, Rusların her şeyden önce İdil nehrini ele geçirmesini sağlamış ve sonraki zamanlarda Rusya’nın karakteristik vasfını teşkil eden “çok milletli bir Devlet” olmasına yol açmıştır.⁴²¹

⁴¹⁸ Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, 1975, s. 41

⁴¹⁹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 45

⁴²⁰ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi** (1905-1917), Türk Tarihi Kurumu 1999, s. 3

⁴²¹ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri**, “Murat Kitabevi Yayınları”, Ankara, 2002, Baskı-3, s. 199

Rus ilerleyişine mani olan Kazan kalesi düşünce, Ruslar İdil nehri boyunca aşağıya inerek, 1556'da Ejderhan'ı zapt ettiler ve İdil nehrinin aşağı kolunu da ele geçirerek Hazar denizine ulaştılar⁴²². Rus Çarlığının bu hanlıkları almasının, Rus emperyalizmine yol açtığını söyleyebiliriz.

I. Petro zamanında Türkistan'a gönderilen askeri keşif heyetleri, Rusya'nın belli başlı gayelerinden biri idi. Astrahan valisi, 1713'te Astrahan'a gelen Türkmen tüccarı Hoca Nefes'in verdiği bilgiye dayanarak I.Petro'ya; Hazar Denizi'nin bir zamanlar Amu Derya mecrası yolu ile Aral Gölü'ne bağlı olduğunu ve şimdi Amu Derya'nın aşağı mecrasında ve Yarkent civarında zengin altın kaynakları bulunduğunu bildirdi. Bu ihbarından dolayı Hoca Nefes'e, "*Rus Barosu*" unvanı verilmişti. Altın aç gözlüsü I.Petro'nun, altın aramak için, askeri bir keşif gezisi tertip etmekten başka, daha acele bir işi yoktu. O, 22 Mayıs 1714 yılında Buhhalz'a, Tobol ve İrtiş Nehirleri yolu ile Yarkent'e (Doğu Türkistan) gitmesi emrini verdi. Bu keşif kolu, 1716'da İrtiş Nehri'ne vasil oldu, fakat Oyratların mukavemeti ile karşılaştığından hedefine ulaşamadı. Buna mukabil Buhhols, 1716'da Omsk kalesini yaptırdı. Buhhols heyetinin mağlubiyete uğraması, I.Petro'ya Rusya'nın İrtiş Nehri havzasında kendini emniyete alması için bir dizi kale inşa etmesi gerektiğini öğretti. Bu yüzden, 1720'de General Liharev'i İrtiş Nehri'ne göndererek Ceti-Tam (Semipalatinsk) ve Ust- Kamenogorsk kalelerini inşa ettirdi.⁴²³

29 Mayıs 1714'te I.Petro, Hive'ye askeri bir keşif kolu gönderilmesi talimatını vermişti. Bu keşif kolunun yönetimini, I.Petro'nun mürebbisi olan Boris Aleksandroviç Galintsev'in kızı ile evli bulunan ve Hristiyan olan Prens Aleksander Bekoviç Çerkaskiy'e (asıl adı Davlat Kisden Mirza olup Kabardinli bir Müslüman idi) verdi. Çerkaskiy, 1713'den beri I.Petro'nun "Şark Meselesi" danışmanı idi. 28 Eylül 1714'de bu keşif kolu 1900 askeri ile Oksus (Amu-Derya) istikametinde harekete geçti. Keşif heyetinin bu öncü kuvvetleri, 25 Nisan 1715'te Mangışlak yarımadasına vardı ve Rus tarihinde ilk defa olarak, Oksus'un (Amu-Derya) aşağı mecrasını araştırdı. 1715'in Eylülünde bu keşif kolu, Astrahan'a geri döndü ve Çerkaskiy, I.Petro'ya keşif heyetinin kuvvetlerini takviye etmesini rica

⁴²² Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 199

⁴²³ Baymirza Hayit, a.g.e., s.46

etti. 14 Şubat 1716'da Çar, Hive'ye giden heyet için yeni emir ve Çerkaskiy'e de hareketin gayesi hakkında 13 maddeden ibaret bir talimat verdi. Çerkaskiy, Hive Hanı'nın haberi olmadan Oksus Nehri'nin eski mecrasında (Özbay nehir yatağı kastediliyor) 1000 askeri barındırabilecek bir kale inşa edecek; Han'ın Rus himayesine girmesine vesile olacak; ayrıca Hive üzerinden Buhara'yı boyunduruk altına alabilmek imkânlarını ve Hindistan'a giden yolları araştıracaktı.⁴²⁴

Çar I. Petro'nun 1725 yılında oğullarına yazdığı gizli “Vaziyetinde” aşağıdakileri emir olarak bırakmıştı (*kısaltarak belirtildi*):

- 1: Rusya, yükselmek için askeri ve savaştaki durumun genişletsin.
- 2: Savaş zamanında Avrupa'dan askerleri ve komutanları, barış zamanlarında ise bilim adamlarını ve âlimleri Rusya'ya getirsinler.
- 3: Avrupa halkının arasında çekişmeleri, kavgaları çıkartarak ortalarında yangın çıkarmak lazım. Kargaşa çıktığında onların birisiyle arkadaşlık kurun. Almanlar duruma memnun olmuyorlarsa, barış siyasetini yürütün. Çünkü onlar bizimle sınırdadır.
- 4: Polonya'da kargaşa çıkarsa, yardım isteyerek gelene cimrilik yapmadan yardım edin. Tüm güçlerini bozarak, devlet işlerine zarar edin. Moskova'dan asker götürerek o bölgelere yerleştirmeye gayret edin. Beklenmedik bir anda güçlü bir ülke memnun olmuyorsa sakinleştirmek için Polonya'nın bir parçasını verin. Ortam sakinleştğinde verdiğiniz yerleri güçle geri alın, Rus Çarlığını güçlendirin.
- 5: İsveç, Norveç krallığına yakınlaşarak birlik oluşturun. İsveç, Norveç gücün Danimarka'ya karşı kullanın.
- 6: Rus bürokratları Alman bürokratlarının kızlarıyla evlenerek akrabalık oluştursun. Böyle akrabalık bizim için her zaman faydalıdır.
- 7: İngiltere ile ilişkileri iyileştirirseniz, ticarette ve devlet işlerinde çok karlı oluruz. Tüfek, deniz gemileri gibi gerekli malzemeleri alırsınız.
- 8: Rusya sınırı Avrupa'nın güneyinde Baltık, kuzeyinde Karadeniz'e kadar. Bu sınırı koruyun ve onu genişletmek oğullarımın vazifesidir.
- 9: Rusya dünya otoritesine ulaşabilmesi için İstanbul'un batı bölgelerine sahip olmalı. Bu amaca ulaşabilmek için Türkiye ile İran'ın arasını bozarak savaş çıkarın. Bunun için Sünnilik ile Şiiliğin ortasında kargaşa çıkarın. Bu çok ucuz

⁴²⁴ Baymirza Hayit ,a.g. e.,s. 46

tüfektir, yenilmez askerlere müsavidir. Rusya'nın Asya'ya girebilmesini kolaylaştırmak için, Sünnilik ile Şiiliğin çekişmeleri mükemmel bir şanstır. Türkiye ile İran'ın sağlam yakınlığını, oldukça dikkatli bir çabayla bozun. Onlar birbirini anlayamayacak şekilde fark edemesinler!. İran'a da, Türkiye'ye de Avrupa halkları ile ilişki kurmalarına imkân vermeyin. Eğer Müslümanlar, ortamı anlarsa ve gözleri açılırsa bizim için çok kötü olur. Türkiye ile İran'ın dini liderlerini kendi yanınıza çekerek, onların arasında Sünnilik ile Şiilik çekişmesini güçlendirmek lazım. İslam dininin Asya'dan uzaklaştırıldığında Hristiyan dinini, medeniyetini sakın bir şekilde yaymak mutlaka lazımdır.

“Gizli şekilde saklansın: Dindarların, hükümetin siyasi işlerine katılmalarıyla Rusya'nın öne doğru gitmelerine engel oldular. Öz hukukumdan faydalanarak onları uzaklaştırdım, devletin işlerine karışmalarını durdurdum. Ben bunu çok titizlikle yapabildim. Onları, devlet işlerden uzaklaştırarak, sadece kiliselerde dini işleri yürütebilmeleri şeklinde sınırladım”.

İran halkı parasız pulsuz, ticaretsiz kalsın. Rusya, İran'ı her zaman arka alanda tutsun. Bağımlı durumdan çıkarılmasın, onu istediği zaman ele geçirebilme gücüne ulaşsın. Türkiye'yi yok edinceye kadar İran'a dokunmayın. Gürcistan halkı, Kafkasya'nın ve İran'ın damarıdır. Rusya o damarı kestiğinde İran'ın kalbinden kan akarak halsizliğe düşürür, o da bundan sonra düzelemez. O zaman İran, Rusya'ya yalvarır. Türkiye'nin işini bitirdikten sonra, İran'ı güç harcamadan yok etmek, kafasını kesmek kolaydır. Gürcistan, Kafkasya ve İran liderlerini bağımlı yapıp “a” dediğinde söylediğini yerine getirecek duruma getirin. Bundan sonra Hindistan'a doğru hareket edin. Hindistan'ın anahtarı Türkiye'nin genel merkezi şehridir. Amaca ulaşmanın çabuk yolu Kırgız ve Buhara taraflardır. Zamanı boşuna harcamayın, boşu boşuna kabadayılık da faydasızdır. Avusturya ile Almanya'nın güçlerini yavaş yavaş düşürerek, güçsüz yapın. Türkiye'yi Avrupa'dan ayırmak için Avusturya'yı kullanın. İki yol var; birincisi Avusturya başka bir yerdeki ülkedir, orada onu ayağa kaldırın. ikincisi, Avusturya'ya, Türkiye'nin bölgesinden sonradan bizim alabileceğimiz bölgeyi tahsis edin.

10: Greklere arkadaşlık muamelesi yapın, bunlar eskilerden beri Türklerle çekişiyorlar. Savaş zamanında bunlar sizlere sopalık hizmetini yaparlar.

11: İsveç, Norveç, Türkiye, İran ve Polonya'ı ele geçirdikten sonra İtalya ve Fransa ile dostluk kurun. Dostluğu onlar kabul etmeyecek olursa, güçlerinden düştüğünde topraklarına hücum ederek o ülkeleri ortalıktan silin. Onların topraklarını ele geçirirseniz dünyayı yönetirsiniz.

12: Yukarıda belirtilen ülkeler savaşı istemeyecek olurlarsa ateşi alevlendirin. O zaman onlar güçsüz ve çaresiz olurlar. Yenilen halkı bağımlı köle yapıp tüm Avrupa'ya sahip olursunuz. Yavaş yavaş başka topraklardaki halkı kendinize katarak, tüm dünyaya hükümdarlık yaparsınız.⁴²⁵

Rusya 1852'ye kadar, Hive veya Hokand'a karşı büyük askeri hareketlerden kaçındılar. Çatışmalar, daha çok sınır şehirleri ile köylerle münhasır kaldı. Buna rağmen, 1852'ye kadar Rusya, Sır Derya'nın aşağı mecrasında mevkiini muhafaza etmeye muvaffak oldu. Mesela, 1847'de Rayım Kalesi'nin inşa etmeleri, Aral Gölü ve Sır Derya havzasında askeri bakımdan mevkilerini sağlamlaştırmak için geniş ölçüde uğraştıklarına bir delil teşkil eder. 1854'te Hive'ye yapılan yeni bir sefer, aynı şekilde mağlubiyetle sonuçlandı.⁴²⁶

Rusya, 1850'ye kadar Türkistan'ın kuzeyinde (Orenburg boyunca, İli Nehri'ne kadar batıdan güney-doğuya doğru) kendi "Çin Seddi" yardımıyla, her şeyi ile Türkistan'a karşı bir harp için hazırlanmıştı. Fakat, Kırım Harbi (1853-56) ve Rusya'nın bu harpten mağlup olarak çıkması, Türkistan seferine engel oldu. Kırım Harbi'nden sonra Rusya, dış ve askeri siyasetini tamamen değiştirdi. Rus yönetimi Büyük Britanya'yı arkadan vurmaya karar verdi. Yani onun Hindistan'daki nüfuzunu kıracaktı. Gerçekten Rusya'nın Kırım Harbindeki mağlubiyeti, Rusya'nın, dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlardan ve Yakın Doğu'dan, öncelikle Türkistan'a kaydırmasına sebep oldu. Böylece Türkistan, Rusya'nın beynelmilel politikasının kurbanı durumuna düştü. Bununla, Türkistan'ı işgal etme problemi ön plana çıkmış oldu. Kırım Harbinin ortasında 1853'te Ruslar, Hokand Hanlığına ait Ak Mescid Kalesi'ni aldılar. Muvaffak oldukları bu teşebbüs, Rusya'ya, bundan böyle yoğun bir şekilde Türkistan üzerine yürümeye devam etmesi noktasında cesaret verdi. Hokand Hanlığı'na karşı bir harbin küstah

⁴²⁵ "Aalam", 31.10.2001 № 38 "375" dergisindeki bu belge Kazan'daki Tatar dilinden tercüme edilmişti. Bu konuda geniş şekilde bakınız; Kalen Sıdkova, **Kırgız Tarihi**, Bişkek, 2003, s. 518-519

⁴²⁶ Baymirza Hayit , a. g . e., s. 49

teşvikçilerinden olan D.A.Milyutin'in, Harbiye Nazırı ve diğer bir harp teşvikçisi olan İgnatiyev'in, Rus hariciyesinin Asya masası başkanlığına getirilmesinden sonra, Rusya'nın Türkistan'a karşı harp siyaseti 1861'de zirve noktasına ulaştı. Umumi bir taarruza geçene kadar Rusya, Türkistan'ın bozkırlarında, hâkimiyetini emniyet altına almaya uğraştı.⁴²⁷

B. ÇARLIK RUSYASININ HOKAND HANLIĞINI İŞGALİ

İngilizlerin Hokand, Buhara ve Hive'ye nüfuz edebilecekleri ve Türkistan'da ticarî ve siyasî menfaat arayacakları fikri, Rus istilâ hırsının gerekçesiydi. Rus Hükûmeti, 1857'de Afganistan Emiri Dost Muhammed'in, İngilizlerin Afganistan ve Buhara arasında bir ittifak yapılması teklifini reddettiğini çok iyi biliyordu. Buna rağmen, Petersburg'da, İngilizlerin, Ruslardan önce Türkistan'a yerleşmesinden korkuluyordu. Fakat Rus Hükûmeti, diğer milletlerin idarecilerinin zaaf ve saflığından her seferinde yararlanmasını bilmişti. Rusya, daha 1858'de, Çin ülkesinin uzak doğusundaki Amur bölgesini ilhak etmişti. İngiltere ve Fransa'nın, Çin'deki muharebesinden istifade ederek İgnatev Pekin'de göründü ve 2 Kasım 1860'da Çin'le bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince Çinliler, Rus mallarının gümrüksüz olarak Çin'e ithal edilmesini garanti ediyorlardı. Ayrıca, Rusların Kaşkar'da konsolosluk açabilecekleri hususunda da anlaşılmıştı. Şimdi, Rus yönetimi Doğu Türkistan'a ve dolayısıyla Çin'e doğru daha kolay bir geçit yolunun nasıl bulunabileceği üzerinde düşünüyordu. Hokand ile Rusya arasında uzun zamandan beri düşmanlık hüküm sürdüğü için, Doğu Türkistan ve Çin'e geçit yolunun, Hokand topraklarından geçmesi imkânsızdı. Zorla bir geçit yolu elde etmek gayesiyle Rus Genelkurmayı, Evliya-Ata'nın işgali için bir plan hazırladı. Hokand buna karşı geldiği takdirde, Taşkent işgal edilecekti. Rus Genelkurmayı'nın görüşü o merkezde idi ki, eğer Rusya, Asya ticaretinde üstünlük kazanmak istiyorsa, Hokand'ın mevcudiyetini ortadan kaldırmalıdır. Böyle bir hedef tespit edilmiş olduğu halde, siyasî ve stratejik sebeplerden dolayı Hokand'ın bütün hareket üstlerinin yıldırım hızıyla işgal etmeyip, fasılalı bir şekilde istilâ edilmesi uygun görüldü.⁴²⁸

⁴²⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s.51

⁴²⁸ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 71

Daha evvelden, 1867’de Çar II.Aleksander, Rusya’nın, Türkistan’la ilgili gelecekteki icraatları için, resmî makamlara gizli imalarda bulunmuştu. O, şöyle yol göstermişti: *“Bizim doğu istikametinde ileri atılmamız, sadece Sır-Derya’ya kadar bir yayılma olmayıp İran ve Hindistan’a kadar uzanacaktır. Şimdiye kadar fethetmiş olduğumuz bölgelerdeki mevkiimizi takviye edene kadar, Hokand, Hive ve Buhara’nın bize karşı birleşik bir cephe kurmasına mâni olunmalıdır. Bundan dolayı, Hokand ve Buhara Hanlığı ile hiçbir anlaşma yapılmamalıdır ve Buhara Emirliği’ne kontrolümüz altına girmesi için, baskı yapılmalıdır”*.⁴²⁹

Rus harp ve ilhak diplomasisi, üç Hanlığın müşterek olarak Rusya’nın karşısına çıkmasını önlemeye çalışıyordu. Herhalde bu üç Türkistan Hanlığı, müşterek bir cephe asla kuramadı. Bu yüzden Rusya için, bu Hanlıkların işgal planlarını peşpeşe hazırlamak kolay oldu.

Rusya ve Hokand, 1852’den beri uzlaşılmaz bir savaş durumunda idiler. Fakat Rus stratejisi, Hanlığın iç meselelerle yüklü olmasından yararlanarak, Hokand Hanlığı’nın ilhakı için, bir plan hazırlamaya vakit buldu. Rus harp yöneticileri, 1860-64 yıllarında, her yönden genel taarruza geçecek yerde, mevzîi dağınık çatışmalara girişmeye gayret saffettiler. Hokand ordusu, müdafaa durumuna geçti. 1853 yılında Akmesicid olayından sonra, Rus ve Hokand birlikleri arasında 20’den fazla muharebe cereyan etti. 2 Ekim 1860’ta, Kara-Kastek Irmağı’nda Uzun-Ağaç muharebesinden sonra çatışmalar, her iki tarafta da zirve noktasına erişti. Rus birliklerinin başında Kolpakovskiy, Hokand birliklerinin başında Kanat Şah bulunuyordu. Hokand tarafından muharebeye katılanların sayısı 5000 askerden biraz fazla idi. Bunların 1500’ü şehit düştü. Muharebenin sonucu hakkında bir Rus askeri tarihçisi şöyle yazmıştı: *“Hokandlılar, cesaret ve metanetle savaştılar ve birçok defa göğüs göğüse savaşa atıldılar”*. Hokandlılar, Rus toplarının ateşi yüzünden savaşı kaybettiler. Uzun-Ağaç’ı işgal etmek suretiyle Ruslar, Yedi-Su bölgesindeki mevkilere en önemlisini kazandılar. Uzun-Ağaç muharebesinden önce, Eylül’de Rus birlikleri Tokmak ve Pişpek (Bişkek) kalelerine saldırdılar. Fakat bir sonuç alamadan, garnizonları Verniy’ye çekilmek

⁴²⁹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 72

zorunda kaldılar. Bu yüzden adları geçen kalelerin işgali, müteakip bir hedef olarak daha sonraya bırakıldı.⁴³⁰

Rus yönetimi, herhangi bir çatışma başlamadan önce, fethetmiş oldukları yerleri, daima birini diğeri ile bağlamaya çalışıyorlardı. Çar I.Nikolay, 1851’de Sibirya ve Orenburg hatlarının birleştirilmesini de emir etmişti. Bu talimat 1864’e kadar gerçekleştirilemedi, çünkü Orenburg kordon hattı, güney istikametinde, yani Aral Gölü ve Sır-Derya’ya doğru uzanıyordu. Bu yüzden, bu iki hattın birini diğeriyle bağlamak mümkün değildi. İki kordon hattının bağlanması problemi, çözüm bekliyordu. Rus yönetimi, Evliya Ata, Pişpek ve Türkistan gibi şehirler fethedilmedikçe Çar’ın 1851 yılında verdiği talimatının yerine getirilemeyeceğini pekiyi biliyordu. Orenburg genel valisi Bezak, 22 Kasım 1861’de Orenburg ve Sibirya kordon hatlarını Taşkent’e birleştirmeyi Harbiye Bakanlığı’na teklif etti. Fikirlerini şu delillere istinat ettiriyordu: *“Taşkent, Rusya’nın en elverişli bir sınırı olarak kabul edilir. Hokand Hanlığı Taşkent’i tehdit ettiği takdirde, Rus garnizonu, Sır Derya ve Sibirya hattından yardım alabilir. Taşkent’in işgali, Sır Derya’daki müstahkem limanlarımızın ikmalini kolaylaştırır ve Sır Derya Nehri’nin yukarı mecrasının fethini hızlandırır, ayrıca bizim Kazaklar (Rus hâkimiyetindeki Kazaklar kastediyor- müellif-) ile Hokand Kazakları arasındaki iç çatışmaları bertaraf etmek imkânını sağlar. Bizim vergi gelirlerimiz de yükselir. Türkistan şehri işgal edilince civarındaki kalay yataklarına erişiriz. Bu metal, bizde bulunmadığı için bize bilhassa lâzımdır. Taşkent, önemli bir endüstri şehri olup Buhara, Çin ve Rusya’dan gelen kervanların buluştuğu bir yerdir. Hokand şehri, buradan 150 verst uzaklıkta bulunmaktadır. Taşkent işgal edilince, o zaman sadece Hokand’ı egemenliğimiz altına almakla kalmayıp, Buhara üzerindeki nüfusumuzu da arttıracaktır. Taşkent’ten elde ettiğimiz gelirler, Sır Derya kalelerimizin masraflarını şüphesiz karşılayacaktır”*. Bezak, nihayet şu mülâhazayı öne sürdü: *“Taşkent’i işgal etmek için her zaman bir bahane bulunabilir”*. Bezak, bu düşünceleri ile selefi Katenin’in istilâ siyasetini devam ettirmiş oluyordu. Ketinin, 1858’de Culak, Yangı Kurgan, Türkistan ve Taşkent kale ve şehirlerinin işgal edilmesi teklifini yapmıştı.⁴³¹

⁴³⁰ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 72

⁴³¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 73

Rus yönetimi, 1861'e kadar Türkistan'ın tamamen istilâsı konusunda farklı şahısların görüşleri neticesi olarak fikir birliğine varamadı. 1861 yılında, kabalığı ile tanınan D.A.Milyutin, Rusya'nın Harbiye Bakanı oldu. Bezak, kendisi ile aynı fikirleri paylaşan bir ortağa kavuştu. 1861 Şubat ayında Sibirya genel valiliğine Dyugameli getirildi. Dyugameli, bu iki harp teşvikçisinin muarızı idi. O, Hokand Hanlığı'na etki etmenin siyasî vasıtalarla mümkün olduğu kanaatinde idi. 1861'in Ağustos ayında General İgnatiyev, Hariciye Bakanlığı'nın Asya masası müdürü oldu. Bu da, Türkistan Hanlıkları karşısında silahlı çatışmaların teşvikçisi idi. Şimdi üç adam, (Milyutin, İgnatev ve Bezak) Türkistan problemi üzerinde görüşlerini kabul ettirmek hususunda üstünlük kazandılar. Türkistan'ı işgal etmek yine ön plana geçti.⁴³²

Hanlıkta karışıklığın hüküm sürdüğü bir sırada, Rus yönetimi yeniden teşebbüse başladı. Çar, 23 Aralık 1862'de Suzak, Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent'in işgali için Hokand Hanlığı'na karşı askeri harekât planını onayladı. Mart 1863'te Orenburg kolordusu karargâhı komutanı Çernayev'e, kıtaların Culak'tan Türkistan şehrine kadar harekâtını ele almasına ve Aral-Gölü filosu komutanı Butakov'un, Sır Derya havzasını tetkik etmesine dair, talimat verildi. Sibirya kıtalarından Albay Lerhe, Evliya Ata yollarının tetkikine; Kurmay Yüzbaşı Protsenko da, Narın Irmağı boyunca Kaşkar'a kadar olan yolların tetkikine memur edildiler. Hepsi, kendi bölümünde kıtaları teksif edecekti. 1863'ün sonuna kadar, keşif görevleri tamamlandı. Böylece Rus kıtaları 1864'te harekâta başlayabildi. Hokand kıtaları da, Âlim Kul'un komutasında müdafa tedbirleri aldı. 1863 sonunda Taşkent Beylerbeyi Nur Muhammed, Suzak, Evliya Ata ve Çolon Kurgan (kale) şehirlerinin teftişi için bir seyahate çıktı. Türkistan şehri hükümdarı Mirza Devlet, 2000 asker toplayarak müdafaaya hazırlandı. Rus planına göre, Akmesit ile Suzak arasındaki ulaşım yönünden, Türkistan (= Yassa) şehri, bilhassa önemliydi. Bu şehir, Sır Derya havzasının ve bilhassa Taşkent'in müdafaası bakımından, Hokand için çok önemli idi. Hücumlu Ruslar ve müdafaacı Hokandlılar 1864'te pek şiddetli bir şekilde karşı karşıya geldiler. Böylece, "*Rus askerî yönetimi, Orta Asya sınırında, Kazak bozkırında, askerî hatlar halinde*

⁴³² Baymirza Hayit, a.g.e., s. 73

kudretli ön karakollar, kale ve mevziler inşa etmeye muvaffak olduktan sonra” 1864’te Çarlık-Rusya kıtalarının genel taarruzuna başladı.⁴³³

1 Mayıs 1864’te Sır Derya’daki Rus hattının komutanı Albay Verevkin’in birlikleri Türkistan şehrine, Çernayev’in birlikleri de Evliya Ata’ya yürüdüler. Evliya Ata’yı ele geçirdikten sonra Rus ordusunun bir kısmı Yarbay Lerho komutanlığında Çatkal’a saldırdılar. Bu olayların arkasından Çatkal bölgelerinde bulunan Kırgızların kabileleri olan Bağış, Hıtay (Hıtan), Mogol boyları Rusların kontrolüne geçtiler. Kırgızların diğer boyları Hokand Hanlığıyla aynı safhada bulunup ağır karşılıkları göstererek Çatkal’ın yüksek tepelerine sığınmışlardı.⁴³⁴

Aynı vakitte (15 Haziran 1864) Hokand Hanlığı ordusunun başkumandanı Âlim Kul (*Alimkul*) da, Çimkent’e ulaştı ve burada müdafaa tedbirleri aldı. Çernayev’in birlikleri dört günlük çarpışmalardan sonra Evliya-Ata şehrini işgal etti. Şehrin Beyi Niyaz Ali, kaçmaya mecbur kaldı. Âlim Kul (*Alimkul*), onu korkaklığından dolayı idam ettirdi. Bu şartlar altında Âlim Kul, Evliya Ata’da bir ayaklanma düzenledi. Bu ayaklanmada, 1500 Türkistanlı ile 500 Rus hayatlarını kaybettiler.⁴³⁵

Rus ordusunun Hokand Hanlığı’na karşı yaptıkları sefer zamanlarında, Hokand Hanlığı ile Buhara Amiri Muzaffa-Eddin (*Emir Muzaffer*) ortasındaki çekişmeyi Çernayev mükemmel şekilde kullandı. Çernayev, Buhara yönetimine, Hokand Hanlığı’nın güney tarafını kontrollerine geçirmelerini, kendilerinin de kuzey bölgelerini kendi kontrollerine alacaklarını belirtmişti. Eskiden Hokand Hanlığı’yla birçok konularda anlaşamayan Buhara Hanlığı, kendi sınırların genişletmek ve ortamda sadece kendisi söz sahibi olabilmek için Rusların teklifin hemen kabul etmiş ve saldırılara başlamıştı.⁴³⁶

Zafer şenliklerinin yapıldığı bir anda Âlim Kul, Buhara birliklerinin Hokand’a doğru yürüdüğü haberini aldı. Hanlığın başkenti Hokand’a müdafaa etmek için, kuvvetlerinden bir kısmını alarak Çimkent’i terk etti. Hokand ordusu

⁴³³ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 76

⁴³⁴ A.Hasanov, **Vzaimootnoşeniye Kirgizov s Kokandskim Hanstvom i Rossiei v 50-70 gg XIX Veka**, Frunze (Bişkek),1961, s. 67

⁴³⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 77

⁴³⁶ S.V.Cukovskiy, **Snoşeniye Rossii v Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie**, Petrograd, 1915, s.156

iki cephede birden çarpışmak zorunda kaldı. imkent’e Nur Muhammed, 600 asker ile kale komandonu olarak kaldı. 3 Eylöl 1864’te Rus birlikleri 10,5 bölük, 2,5 Kazaık yüzler bölölüğü ve 18 top ile Hokand ile Buhara arasındaki savaş durumundan istifade ederek Çimkent’e saldırdı. 18 gün aralıksız kanlı savaş devam etti. Ruslar, savaşı kazanarak 22 Eylöl’de şehri işgal ettiler.⁴³⁷

Kale savunmasında Hokandlıların topçuları, Rusların topçu ateşine karşı savunmalarında başarılı sonucu veremedi. Rusların saldırılarında, son gücüne kadar karşılığın gösteren Mirza Ahmed, Çimkent’i kurtarabilmek için Rus ordusuna Evliya-Ata tarafından saldırmıştı. Maalesef yenildi ve Eylöl ayının sonunda (1864 yıl) Taşkent’e çekilmişti.

imkent’in Rusların kontrolüne geçmesiyle, Sibir ile Sır Derya’daki Rus ordu hatlarının bir birine ulaşım ve haberleşme kapıları kolaylaşmıştı. Ayrıca bu bölgelerdeki Kazak boyları, özellikle Kazakların Dulat boyları Rus kontrolüne geçmişti.⁴³⁸

Buradaki başarısından sonra ernayev Taşkent’i ele geçirmeyi amaçlamıştı. Çünkü Taşkent sadece Hokand Hanlığındaki büyük bir şehir değil, tüm Türkistan içindeki en önemli şehirdi. Bu tarihlerde burada binden fazla yerlileri mevcuttu.⁴³⁹ Rus ordusunun Hokand Hanlığına ve güney Kırgızlara karşı yürüttükleri seferlerinde, Taşkent şehri geçit kapısı rolünü oynuyordu.⁴⁴⁰

Rus birlikleri, 27 Eylöl 1864’te Taşkent’e doğru hareket etti. 1 Ekim’de Rus ve Musa Muhammed’in komutasındaki Hokand birlikleri arasında Taşkent yakınında ilk çarpışma oldu. Bu savaşta yenilgiye uğrayan Rus askerleri arkaya çekilmişlerdi. Taşkent’teki bu mağlubiyetinden sonra Rus Hariciye ve Savaş siyaseti, Taşkent’in istilâ planını gelecek emre kadar tehir etti. şimdiye kadar işgal edilmiş olan bölgelerde mevkilerin tahkim edilmesine dair talimat verildi.⁴⁴¹

⁴³⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 78

⁴³⁸ A.Hasanov, a.g.e., s. 68

⁴³⁹ Rossiya, **Polnoye Geografieskiye Opisanie Naşego Oteestvo**, Tom- XIX, Sankpetersburg, 1913, s. 308-309

⁴⁴⁰ A.Hasanov, a.g.e., s.68

⁴⁴¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 79

Hokand başkomutanı olan Kıpçak Alimkul ve askerleri Çimkent, Türkistan (Yese) ve Taşkent'in müdafaasında büyük fedakârlık gösterdi.⁴⁴²

Rus hükümeti, Türkistan konusunda hariçte, ciddiye alınabilecek bir rakibi olmadığını, Hokand kuvvetlerinin Rusya'nınkilere nazaran zayıf olduğunu tespit ettikten sonra, yeni saldırılara geçmeye karar verdi. Fakat önce, işgal edilmiş olan bölgelerin idarî problemini çözmek istiyordu. 25 Aralık 1865'te, özel bir komisyon (Hariciye ve Harbiye Bakanlıkları, Orenburg ve Batı Sibirya genel valileri) toplantı yaptı. Bu toplantıda, Isık-Göl'ün batı ucundan Aral Gölü'ne kadar, Orenburg genel valiliği çerçevesinde bir "Türkistan Bölgesi"nin teşkil edilmesi ve bunun özel haklara sahip bir askerî vali tarafından idare edilmesi karara alındı. Bu bölgenin ilk askeri valisi olarak Çernayev tayin edildi.⁴⁴³

Hokand Hanlığı'na karşı kin ve garazla dolu olan General Çernayev, Taşkent'in işgal edilmesi gerektiğini yine de hükümetine kabul ettirdi. 20 Nisan 1865'te, Rus birliklerini Taşkent'e sevk etti. Rusların hareketleri hakkında haberi alan Sultan Said Han ordusuyla Taşkent'e hareket eder ve ulaşır.⁴⁴⁴ Rus birlikler, 28 Nisan'da Çırçık Irmağı'nda Niyaz Bey Kalesi'ne eriştiler. Bütün gün devam eden şiddetli bir topçu taarruzundan sonra, Ruslar kaleyi (Niyaz Bey Kalesi) işgal ettiler. Çernayev, Taşkent'in su ihtiyacını karşıladığı Çırçık Irmağı'nın kanallarını kapattı. Bunun üzerine Taşkent susuz kaldı. Aynı zamanda Rus birlikleri, aralıksız devam eden çarpışmadan sonra 7 Mayıs 1865'e kadar kale surlarının 9 km. önüne kadar ilerlediler. 9 Mayıs'ta Rus ve Hokand birlikleri arasında, Taşkent yanında, Ora Tepe'de, sert bir muharebe yapıldı.⁴⁴⁵ Cereyan eden bu savaşın 10 Mayıs'ta, Hokand ordusunun başkomutanı ağır şekilde yaralandı ve burada vefat etti. Bu üzüntülü olayın arkasından, Sultan Said Han da kendi hayatın kurtarabilmek için şehirden çekilmişti. İne de şehir halkı baskıncılara karşı kolay yenilmemişlerdi, her sokaklarda kanlı çekişmeler devam ediyordu.⁴⁴⁶

⁴⁴² Z.V.Toğan, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Cilt-I (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul, 1981 (II-Baskı), s. 230

⁴⁴³ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 80

⁴⁴⁴ R.N.Nabiyev, **İz İstorii Kokandskogo Hanstva**, Taşkent, 1973, s. 69

⁴⁴⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 81

⁴⁴⁶ R.N.Nabiyev, a.g.e., s.70

Ruslar, şehir duvarlarına yaklaşıyorlardı. Taşkent için şiddetli bir muharebenin yapılması da kaçınılmaz hale geliyordu. Şehrin nüfuslu şahsiyetlerinden Salih Bey Ahund, Hoca Ahrar (Medresenin Şeyhü'l-Müderresi) ve Taşkent başhekimi Hâkim Hoca, ahaliye cinsiyet ve yaş farkı göstermeksizin Ruslara karşı sonuna kadar direnmeye çağırdılar. Hiç askeri eğitim görmemiş 30.000 kişiden fazla insan, ellerinde taş, sopa ve ekmek bıçakları ile Ruslara karşı kendilerini savunacaklarına dair yemin ettiler. Rus birlikleri 10 Mayıs'tan 14 Mayıs'a kadar şehir içini toplu ateşe tuttular; 15 Mayıs gecesi şehir duvarlarını aştılar. Çarpışmalar korkunç bir hal aldı. Bütün sokaklarda savaşıyordu. Rus görgü şahitlerinin ifadelerine göre, sokaklarda kan, nehir gibi akıyordu. 16 Haziran'da Ruslar, bu savaştan galip olarak çıktılar.⁴⁴⁷

Rivayet edenlerin sözüne göre, Taşkent'te altmış gün ve bazı söylentilerde seksen gün kuşatma oldu. İçinden muhabere, dışından muhasara olup, Hicri 1282'de, Miladi 1865 yılının yaz günlerinde, Mayıs ayında Taşkent Rusya hâkimiyetine geçti. Bu şekilde Hoca Ahmet Yesevi'nin sözleri doğru çıktı;⁴⁴⁸

Der Sali guref eğer bi-mani, bini

Mülk ü melikü ve millet-i din ber-gerdad

Onun dedikleri gerçekleşti. Öyle ki, Taşkent dışındaki kuşatmada Rusya askeri iki bin miktarında olup, Kırgız ve Kazak'dan da katılan çok idi. Bu muharebede Müslümanlardan çok adam yok olurken, Rusya'nın telefâtı yüze ulaşmaz idi.⁴⁴⁹

Taşkent için yapılan muharebenin henüz devam ettiği bir anda Buhara Emirliği, Ora Tepe, Hocent ve Hokand'ı işgal etti. 10 Temmuz 1865'te, Taşkent'ten geri dönen Hokand Han'ı Sultan Said Han, sayıca bir mânâ ifade etmeyen hassa alayı ile Buhara ordusuna karşı savaşmak zorunda kaldı. Buharılar tarafından esir alınan Han, 1867'de Cizzak'da idam edildi. 14 Temmuz'da Buhara Emiri, Hokand şehrini işgal etti ve Hüdayar'ı, Han olarak tayin etti.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 81

⁴⁴⁸ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s. 83

⁴⁴⁹ Üçler Bulduk, a.g.e., s.83

⁴⁵⁰ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 83

11 Temmuz 1867’de Türkistan’ın işgal edilen bölgeleri meseleleriyle ilgili komite, Milyutin’in başkanlığında bir Türkistan Genel Valiliği’nin ihdası için karar aldı. 17 Temmuz’da Çar, kararı tasdik etti ve son defa Vilna genel valisi olan Alman Asıllı General Konstantin von Kaufman’ı, “Türkistan Genel Valisi” olarak tayin etti. Genel Vali’ye, dâhili, haricî ve savaşla ilgili siyasette, karar alma yetkileri verildi. Bu makamda 1882’ye kadar kalan Von Kaufman, otoritenin sağlanmasına ve Rusya’nın Türkistan’daki, ileriye matuf ilhak siyasetine hizmet etti. “Yarım Çar” olarak tavsif edilen yukarıda adı geçen general, kendine has dikkati ile adım adım bütün Türkistan Hanlıklarını boyunduruğu altına almaya muvaffak oldu. Hokand’a karşı dikkatlice davrandı. Her şeyden önce; Hokand’a karşı bir muharebeden kaçındı. Buna mukabil, Hüdayar Han’a 13 Şubat 1868’de Rus tüccarlarına tam bir serbestî veren bir antlaşmayı imzalatmaya muvaffak oldu. Hanlık, Rusya’nın karşında âciz bir durumda kaldığını hissediyordu.⁴⁵¹ Bu anlaşmanın arkasından Rus tüccarlar bu bölgelerde oldukça çoğalmışlardı. Ortamdaki ticaret işlerinde eski yerliler de faaliyetliydi.

1875 yıllarında Hokand Hanlığı içinde iç çekişmeler oldukça çoğalmıştı. Hüdayar Han’ın tahtan indirilmesinden sonra Nasreddin yönetimi kontrolüne alarak, Ruslara karşılığı resmi şekilde ilan etmişti. Çekişmeler oldukça kanlı geçti, isyancılar sayılmaz kayıplara uğramışlardı. 5 Eylül 1875’te Von Kaufman, ayaklanma liderlerinin bulunduğu Margilan şehrine saldırdı. Savaş yerlilerin kaybıyla devam ederken, Nasreddin Han, ayaklananlardan savaşı kesmelerini rica etti. İsyancılar bu ricayı kabul etmişlerdi.⁴⁵²

Von Kaufman’ın, Nasreddin’i “Han” olarak tanıması ile (*von Kaufman’ın, diplomatik danışmanı Vaynberg, Hokand’ı işgal etmesini ve kendi arzusunun göre bir Han tayin etmesini tavsiye etmişti*), kısa bir zamanda, ahali arasında elden çıkmış olan bütün eski bölgelerin -Taşkent, Çimkent, Türkistan, Tokmok, Akmesçit ve Pişpek’in- Hanlığa bağlanacağı haberi yayıldı. Bu haklı istekten ürkmüş olan Ruslar, Hokand’ın geriye kalan topraklarında yoğun bir askeri harekâta girişmeye karar verdiler. Türkistan Genel Valisi Von Kaufman, Taşkent’i koruyabilmek, Hanlığı daha iyi kontrol edebilmek ve Rusya’nın, dağ Kırgızları ile

⁴⁵¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 84

⁴⁵² S.V.Cukovskiy, a.g.e., s.167

Kaşkar’a karşı pozisyonunu tahkim edebilmesi için hükümetine, Türkistan genel valiliği sınırının, Namagan dâhil olmak üzere Narın Nehri’ne kadar uzatılması görüşünü ileri sürdü. Rus hükümeti, “Hokand probleminin çözümünü”, Von Kaufman’ın kendi isteğine bıraktı.⁴⁵³

Von Kaufman, 22 Eylül 1875’te, Hokand Hanı olan Nasreddin ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Nasreddin Han, Rus Çarlığı’na bağlılığın kabul edip, Namangan dahil olmak üzere Sır Derya’dan Narın Irmağı’na kadar olan bölgeleri, Rusya’ya terk edeceğini kabul etmişti. Bunun yanısıra 600.000 ruble tazminat vermeyi ve her yıl 500.000 ruble ödemeyi teklif ediyordu. Fakat bu anlaşma kağıtta kaldı. Yerliler isyanı yine canlandırmışlardı.⁴⁵⁴ Bu isyanda Polat Han liderlik yapmıştı, ama maalesef başaramamış, Ruslar tarafından idam edilmişti (*Polat Han hakkında sonraki konularda geniş şekilde anlatılacaktır*).

Hokand Hanlığı’nın geriye kalan hâkimiyet bölgesinde, halkın arasında birliğin tamamen kaybolduğu bir safhada, Rus yönetimi, Hanlığı tamamen parçalamak için planlarını tamamladı. Von Kaufman, 6 Aralık 1875’te Fergana topraklarını terk ederek Petersburg’a gitti. Hokand Hanlığı’ndaki harekâtın yönetimini Skoblev’e, Türkistan genel valiliği işlerinin yönetimini de Kolpakovskiy’e teslim etti.⁴⁵⁵

M.D.Skobelev’in yönetime geçtiğinde, ortamdaki isyan oldukça sertleşmişti. Hokand Hanlığı’na karşı savaşın resmi şekilde ilan eden Skobelev, Hanlığı ortamdan tamamen sildi. Böylece, 19 Şubat 1876 yılında Hokand Hanlığının tüm bölgesi, Rusya Krallığına bağlı Fergana Vilayeti olarak ilan edildi.⁴⁵⁶

1853’ten 1876’ya kadar, Türkistan’ın çok geniş ve manevi değeri ölçülmez olan bölgesinde devam eden 23 yıllık nehirler gibi akan kan ve korkunç savaş dönemi bitti. O devre ait savaş belgelerinden net şekilde belli olmaktadır ki, bu Hanlık dahilindeki anlaşmazlık, eskimiş ve gücünü kaybetmiş bir devlet biçimi

⁴⁵³ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 88

⁴⁵⁴ S.V.Cukovskiy, a.g.e., s.167

⁴⁵⁵ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 89

⁴⁵⁶ S.V.Cukovskiy, a.g.e., s.168

hatta amacını müdrik Rus diplomasisi ile savaş mecburiyetine rağmen, hiçbir önemli mevkindi (kaleler, şehirler, hareket üsleri) Ruslara savaşız terketmemiştir.

C. ÇARLIK RUSYASININ BUHARA HANLIĞINI İŞGALİ

Rus diplomasisi, Taşkent'in istilasına kadar, önce Hive Hanlığı ve sonra Hokand Hanlığı ile olan hesaplaşmalarında, Buhara'yı imkân nisbetinde tarafsız tutmaya çalıştı; bunda muvaffak da oldu. Fakat, Rusya'nın Hindistan'a yakınlaşmak için bu devleti istilâ etme amacı bakî kaldı. Buhara'nın hâkimiyetine ilk fırsatta son verilebileceği hususundaki güven sonucu bu amaç, sadece geriye bırakıldı. Rusya, Buhara'yı ticaret ortağı olarak kabul ediyordu. Çünkü, Buhara'nın hammaddeleri önemliydi. 1839 yılında Rusya'ya, Buhara'dan 2.513.912; 1840 yılında da 3.283.654 ruble değerinde mal ihraç edildi. Aynı zamanda Buhara; Kâbil, Keşmir ve Herat'a gönderilen Rus mallarının bir geçit yeri idi. Daha 1846 yılında Petersburg'da, siyasi bakımdan Buhara'nın Rusya için tehlikeli olmadığı fikri hâkimdi.⁴⁵⁷

1864'de Çerniyayev Orta-Asya'da (Türkistan'da) harekette bulunan bütün Rus kuvvetlerin kumandanı oldu. Hokand harbi esnasında Çerniyayev Kokand hanı ile Buhara amiri arasındaki anlaşamazlık münasebetten faydalanmağa çalışarak, Emir'e Hanlığın güney bölgesini işgal etmesini teklif etti, aynı zamanda kuzey bölümünü de Rusların işgal edeceklerini bildirdi. Bundan biraz önce bütün Hokand Hanlığı işgalinde bulunduran Emir Hanlığı tamamıyla kendi malı sayılıyordu; Ruslar tarafından işgal edildiği sırada Taşkent'te bile bir Buhara beyi hükümet sürüyordu. Ruslar, Taşkent'i aldıktan sonra Rus hakimiyetindeki topraklar Cizzak nehrine malik bulunan Buhara Emir⁴⁵⁸,in topraklarıyla vasıtasız temasa geliyordu; her iki devlet arasında hudud ve ticaret münasebetlerine ait meseleleri halletmek gerekiyordu; fakat Emir'in iddiaları sebebiyle bu mesele silahlı çarpışma olmadan halledilemezdi.⁴⁵⁹ Taşkent'in işgalinden sonra Rusya, Buhara siyasetini

⁴⁵⁷ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.92

⁴⁵⁸ Emir-Buhara Hanlığının 1860-1885 tarihlerindeki Han'ı tam ismi-Emir Muzaffer ad-Din Bahadır Han

⁴⁵⁹ V.V.Barthold, **Raboti Po İstorii Vostokovedeniye**, Moskova, 1977, s. 431-432

tamamen değiştirdi. Buhara da Taşkent'in Rus kontlorunda olmasından hiç memnun değildi.

Ruslar, Buhara sınırında Sir-Derya'da ilerlemeye uğraştılar. Buhara, buna karşı harekete başladı. Rus ve Buhara birlikleri arasında ilk çarpışma, eylül 1865'te ırık Irmağı'nda oldu. Buhara'nın bu bölgedeki valisi Rüstem Bey, savaşı kaybetti. Fakat Ruslar da daha fazla ilerlemeye cesaret edemediler. Sadece Piskent'i işgal ettiler. Bu savaş ile her iki devlet eyll 1865'ten itibaren savaş haline girdiler. Ekim 1865'te ernayev, Struve idaresinde bir heyeti Buhara'ya gönderdi. Bu heyet, sadece siyasî müzakereleri yürütmekte kalmayıp aynı zamanda Buhara hakkında, askeriyei ilgilendiren bilgiler de toplayacaktı. Heyete mensup olanların hepsi subaydı. Bunlar Semerkant'da hapsedildiler. ernayev, 7 aralık 1865'te Buhara Emiri'nden heyetin serbest bırakılmasını talep etti. Kendi heyetinin serbest bırakılmasını temin edememiş olan Buhara, bu talebe cevap vermedi. Gönderilen heyeti kurtarmak bahanesiyle Rus birlikleri, 12 ocak 1865'te inas'a doğru sevk edildi. ernayev, 16 bölük, 6 Kazaık yzlğ ve 16 top'u ile, Sir Derya'yı geçerek Cizzak'ı işgal etmek için sefere ıktı.⁴⁶⁰ Rus ordusu Cizzak'a yakınladıktan sonra, saldırma emrin bekleyerek kendi gvenliklerin sağlamışlardı.

Türkistandaki Rus ordusunun genel komutanı Orgeneral ernayev'in 1866'cı yılı ocak ayında Buhara Hanlığı'na karşı sefer düzenleyeceğini ilan etmesiyle ortamdaki savaş resmi şekilde başlamıştı.⁴⁶¹ 12 ocak 1866'da Sir Derya'yı geçen Rus ordusu, Buhara Hanlığının Cizzak kalesine saldırdılar, hem de aynı tarihte Sir Derya'nın kenarına kendilerine ait inaz kalesin inşa etmişlerdi. Ama Rus ordusu bu sabaşı kaybederek, şubat ayında geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Cizzak kalesindeki savaşı arşiv belgesi böyle belirtmektedir; *7 şubat günü yarbay Pistolski komutanındaki iki bölük piyade, 400 kazaki askeri ve iki top malzemeli ordu Cizzak'a saldırdıklarında karşısında çok kalabalık silahlanmış Buharalılar vardı. İlk arpışma iki taraşın toplu vuruşmalarıyla başlamıştı. nde giden ordunun askerleri beklenmedik şekilde Buharalı askerleriyle kuşatıldığında*

⁴⁶⁰ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.93

⁴⁶¹ H.Sadıkov, R.şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov, **Türkistan or Rossiyası**

Mustamlakailiği Davrida (Uzbekiston Respublikası Prezidenti Huzuridagi Davlat va Camiyat Kuruluşu Akademisi), Taşkent, 2000, s. 92

yedekteği askerler kurtardı. Rus askerleri bazı ihtiyaçları şehirden topladıktan sonra arkaya çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu savaşta 8 komutan ve birkaç Kazakiler öldü. 19 asker yaralandı. Albay Pistol Korsak'ın belirtmelerine göre Buhara ordusunda 6000 asker vardı, bunların can kaybı yüze yakındı. 11 şubatta Buhara ordusu, Ruslara saldırarak karlı çıkmıştı.⁴⁶² Böylece bu savaşta kazanan yerliler olmuştu.

Mart 1866'da, Cizzak macerası yüzünden Rus ordusu komutanı Çernayev azledilmişti. Çernayev'in azledildiğini arşiv belgesi böyle belirtmektedir; *"Rus ordusunun Buhara Hanlığına yürütmekte olduğu seferlerindeki başarısızlığından Kral hiç de memnun değil. Bundan dolayı Orgeneral Çernayev'in acilen Peterburg'a gelip durumu ortaya koysun."*⁴⁶³ Bu mektubu alan Çernayev Peterburg'a gitmişti. Onun yerine, istilâ emellerini gerçekleştirmeye devam edecek olan D.I.Romonosky getirilmişti.

Rus ordusundaki yönetimi ele alan D.I.Romonovsky, Buhara Hanlığı'nın topraklarına olan saldırıların daha da hızlandırmaya başlamıştı. 1866'cı yılın 8'ci mayısında Buhara ordusunun önemli askerleriyle karşılaşarak İrcar savaşını kazandılar.⁴⁶⁴ Burada belirttiğimiz İrcar savaşı oldukça kanlı geçmişti, bu kanlı savaşta Kırgızlar Buhara ordusunda bulunup sonuna kadar savaşmışlardı. Bu hakkında arşiv belgeleri kısaltarak belirteceksek böyledir; *5'inci mayıs ayında Semerkant'da bulunan Emir, İrcar şehrine gelerek ordu sayısını çoğaltarak güvenliğin sağlamaya girişmişti. Emir'in buradaki ordusunun asker sayısı tahminen 100.000 idi. Bu ordu, Semerkant, Ura-Tübö ve başka bölgelerinden gelen atlı askerler, keskin nişancılar, topçulardı ve genel olarak Buharalı Kırgızlar çoktu. Ordunun içinde özellikle seçilmiş 5000 nişancısı vardı. Bu ordunun içindeki Kırgızların sayısı 35.000'den fazlaydı. Savaş çok kanlı geçti, ölü sayısını belirtmek*

⁴⁶² Rus.GA. **Türkistan.Okr. Arh.** Yıl 1866., № 12. Şt.Orenburg.Okr (Турк. окр. арх. 1866 г., № 12; Шт. Оренб. окр. Военный губернатор Турк. обл. командующему войск. Оренб. окр.; 19 февраля 1866 г. № 72).

⁴⁶³ Rus.GA. **Türkistan.Okr. Arh.** Yıl 1866., № 17. (Турк. окр. арх. 1866 г. № 17. Шт. Оренб. окр. Военный министр командующему войск Оренб. окр.: 8 февраля 1866 г. № 23. С -Петербург. "Секретно").

⁴⁶⁴ Logofet.D.N, **Buharskoye Hanstvo**, Cilt I, Sankpetersburg ,1911, s.27

*oldukça zordu. Rus askerleri savaş malzemelerinin üstünlüğüyle karlı olarak zafere ulaştılar.*⁴⁶⁵

Bu savaş Ruslara, Buhara Emirliği üzerinde başka seferlere girişme cesareti verdi. Rus ordusu, bundan sonra Buharalıların, Hokandlı'lardan yakın tarihlerde ellerine geçirdikleri Hocent kalesine sefer düzenlediler. Hocent'i kuşatarak 24'cü mayısta kontrollerine geçirdiler.⁴⁶⁶ Buhara, 5000 şehit vererek savaşı kaybetti.⁴⁶⁷ Hocent, eskiden beri stratejik-savaş kalesi olarak, geçmiş devirlerde düşman ile birkaç defa yüz yüze gelmişti. Bu şehir Moğol saldırısından sonraki altıncı asırda Rusların saldırısına uğradı. Orgeneral D.I.Romonovsky'nin "vahşi ordusu" ağır bir saldırılarıyla Hocent'i ellerine geçirdiler. Bu kalenin ele geçirilmesinde aktif şekilde katılan 14 Rus komutanı ve askerleri madalyalarla ödüllendirilmişti.⁴⁶⁸ Buhara hanlığı bu savaşlarda çok kayıpa uğradığı için Emir Muzaffer barış yolun aramaya başlamıştı.

Emir Muzaffer, Ruslarla sulh müzakerelerine oturmaya çalıştı. O, Kricanovskiy ile sulh şartları hakkında görüşmek üzere eylül 1866'da Mir Hamidüddün'i Hocent'e gönderdi. Kricanovskiy, Buhara Emirliği'nin, Hokand'ın içişlerine karışmaktan vazgeçmesini, Hokand Han'ı Said Sultan'ın Ruslara teslimini; savaş tazminatı olarak 100.000 Tilla (altın para=400.000 ruble) ödenmesini ve bu şartların 12-23 eylüle kadar yerine getirilmesini talep etti. Bu isteklere, elçinin mukavemet etmesi imkânsızdı. Bir sulh antlaşması yapılamadı. Eylül 1866'da Ruslar, Ora-Tepe (Ora Tübe), Cizzak ve Yangı-Kurgan'ın istilâsı için çabalarını yoğunlaştırdılar. 7 eylülde Ora Tepe kalesini kuşattılar; savunmada 15000'den fazla Türkistanlı şehit düştükten sonra 2 ekimde Ora-Tepe'yi işgal ettiler. Savaş sonu hakkında Rus tarihçileri; "*Kale bir kan vahası haline geldi*" demekle yetindiler. Oral Tepe'yi işgal eden Orgeneral Romanovsky, 7 ekim 1866'da Petersburg'a şunu bildiriyordu: "Allah'ın yardımıyla ümit edilebilir ki,

⁴⁶⁵ Rus.GA. **Türkistan.Okr. Arh.** Yıl 1866., № 12. Şt. Orenb.okr (Турк. окр. арх. 1866 г. № 12.

Шт. Оренб. окр. (Военный губернатор Туркест. обл. командующему войск. Оренб. окр.: 11 мая 1866 г. № 622. Лагерь при уроч. Ирджар)

⁴⁶⁶ Logofet.D.N,a.g.e., s.27

⁴⁶⁷ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.94

⁴⁶⁸ C.Rahimov, **Özbekistan Tarihın Üyrönüüdö Arhiv Materyaldarından Paydalanû**, Taşkent, 1997,s. 35

Buhara için bilhassa önemli olan bu üssün düşmesinin, Rusya'nın Orta Asya'da saltanatının perçinlenmesi yönünden olduğu kadar, bu memleketle her yönlü bir sulhün tesis edilmesi bakımından da büyük bir önemi vardır ”. Ora Tepe savaşından sonra Ruslar, Yangi Kurgan (*Yenikurgan*) kalesini de kolaylıkla işgal ettiler. Bu kalenin kumandanı, Buhara'nın hizmetinde bulunan ve Afganistan'dan iltica etmiş olan prens İskender Han, hıyanet etmiş ve ateş açma emrini vermemek suretiyle kalenin düşüşünü kolaylaştırmıştı. Yeni Kurgan'dan Ruslar 21 nizamî bölük, 5 Kazaçık yüzlük birliği ve 16 top ile Cizzak'a saldırdılar. Bu şehir de 2 ekim 1866'da işgal edildi.⁴⁶⁹ Böylece 1866'da, Romanovski (Rus ordusu) Buhara askerlerini yendi ve Emir'e ait olan Cizzak, Ora-Tepe ve Yangi-Kurgan (*Yenikurgan*) şehirlerinin alabildi.⁴⁷⁰ Rus ordusu, stratejik olan bu önemli üç bölgeyi tam kontrollerine geçirdikten sonra, Buhara Hanlığına olan saldırılarını 1868 yılına kadar durdurmuşlardı.⁴⁷¹

Buhara da savunma tedbirleri almaya çalıştı. Emir, sulh yapılması için uğraştı. Mayıs 1867'nin başında, akıllı ve iyi bir müzakereci olan, elçisi ihtiyar Musa Bey'i Orenburg'a gönderdi. Elçi, Orenburg Genel Valisi'nden iki devletin arasındaki sınırın Sir Derya boyunca geçmesini talep etti; Ruslar bu teklifi reddettiler. Musa Bey, Taşkent'e geri döndü ve mart 1868'e kadar burada kalarak, von Kaufman ile müzakerede bulundu. Sulh için harcadığı çabalar boşa gitti. Ruslar, daha başka ilhak hedeflerinin peşinde oldukları için, bir sulh antlaşmasını geciktiriyorlardı.⁴⁷² Emir Muzaffer, Rus ordusuyla yaptıkları savaşlarda sayılması oldukça ağır olan kayıplara uğrayıp, karşılığını tek başına gösteremeyeceğini kabul ettikten sonra dış güçlerden yardım aramaya koyulmuştu. Sonunda da aynı etnik gruptaki soydaşları olan Anadoludaki Osmanlı İmparatorluğuna başvurmuştu. Bu hakkındaki bilgileri, belirtecek olursak böyledir; Böyle ağır zamanlarda Emir Muzaffer, son ümidiyle Türkiye hükümetine ve Türkmenlere elçi gönderip, acilen yardım desteğini rica etti. Türkistan'ın ağır durumları hakkında yazılan, biri Emir Muzaffer, ikincisi Kuşbegi Muhammedşah'a ait iki mektup Hoca Muhammad

⁴⁶⁹ Baymırza Hayıt, a.g.e., s.95

⁴⁷⁰ V.V.Barthold, a.g.e.,432

⁴⁷¹ S.B.Cukoskiy,a.g.e.,s. 161

⁴⁷² Baymırza Hayıt, a.g.e., s.95

Porso ile İstanbul'a gönderilmişti. Emir Muzaffer'in yazdığı ve 14 adam tarafından imzalanan Farsça mektup 1868'ci yılın nisan ayında İstanbul'a ulaşır ve Osmanlı hükümetine teslim edilmişti.⁴⁷³ Buhara Hanlığı tarafından yazılarak Osmanlı İmparatorluğuna giden mektubu belirtecek olursak aşağıdakidir;

Mavzuga Ait Delalat

Emir Muzaffar'ın Osmanlı Sultanına Müracatı:

“Sizlere son durumu arz ederiz, Rusya'nın istila faaliyeti cüretinden geçti. Ruslar çoktandır, karargah olarak kullandıkları Akmesçit'den çıkıp Hazreti Sultan, Çimkent, Evliyata ve Taşkent'i eline geçirip, yerli halkın çoğunu katlettiler. Hem de Müslümanlara acımadan adaletsizliği ve zulumu yaptılar.

Aradan bir yıl geçince, Cizzak yanına gelseler de mağlup olup, Sır-Derya kenarındaki Turakurgan isimli sağlam bir yerde kışladılar. Yerlilerin evliyalari, amirleri hatta yaşlıları bile Rusların üstüne sefer düzenlediler. Buhara ordusu, güçlü olan Rusların savaş usulunu bilmedikleri için geriye çekildiler. Bu durumdan faydalanan Ruslar, Hucand'ı aldılar ve bir sürü Müslümanı şehit ettiler. Rus ordusu Hucand'dan çıkıp, Yenikurgan'ı aldı ve Uratepe'ğe yakınlaştılar. Uratepe'ni alan Ruslar, çok fazla Müslüman'ı öldürdüler. Cizzak tarafa ürüyüp, bir hafta içinde Cizzak Kalesini ellerine geçiren Ruslar buranın bir sürü Müslümanını öldürdüler. Canob'i evliyalari bu haberi eşiterek, çok sayıdaki askeri Cizzak'a gönderdiler. Bu durumda Ruslar sulh şartnamesini hazırlayacaklarını beyan edip, Buhara ordusunu rıcayla arkaya döndürdüler. Ordunun arkaya döndüğünden sonra Yenikurgan ve Cizzak'dan üç farsah uzaklıktaki göl kenarına geldikleri hakkında haber geldi. Çok asker toplarıyla, kafir üstüne yürüdü. İki- üç defa küçük çekişme oldu. Orenburg hakimi Yenikurgan'dayken, Buhara Amiri bir mektup gönderip, sulh oluşturma isteğini bildirdi. Buhara Amiri Ruslara kandırılıp, ordusunu arkaya çekti. Bundan haberdar olan kafir kendisinin ordusunu Yenikurgan'dan çekmedi. Hadisenin vuku edişini arz ettik. Halife Hazretleri Rusları Müslümanlardan uzaklaştırsın, bu İslamyet tarikatı rivoc bulsun ve zayıflamasın. Bu taraftaki cemat evliyalari ordu kurdular, 10.000 gişilik asker kafir ile karşı-karşıya duruyor. Halife Hazretleri (Osmanlı Sultanı) kabul edip bizlere adam gönderip Rusları Müslümanlardan uzaklaştırırsa, devletin rivacını ve

⁴⁷³ H.Sadikov, R.Şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov, a.g.e.,s.92

iyiliğin hatırlanmasının sebebi olur. Çaresiz kalan bu Müslümanlar Halife'nin bu şarofati ile kurtulurlarsa, öbür dünya defterine büyük sevap yazılır. Acizlik ve çaresizlik içindeki Müslümanların durumu Halife Hazretleri'ne bildirilsin"⁴⁷⁴. Emir Muzaffar tarafından yazılan bu mektup 1868'ci yılın nisan ayında İstanbul'a ulaşır ve Osmanlı hükümetine teslim edilmişti. Ama Emir Muzaffer, Osmanlılardan beklediği desteği alamamıştı. Müslümanlar Halifesi Osmanlı Sultanı Abdülaziz (1830-1876) Buhara Amir'ine yardım edebileceği durumda değildi. Çünkü Rusya tesirinin Balkan yarım adalarına yayılışı Osmanlı devletini tehlikelere sokuyordu.

1868'de Rusya'nın Buhara yönünden hudutları değişmedi. Emir tarafından terk olunan yerlerin bir kısmını, Zerefsan'ın yukarılarındaki dağlık mahalleni silah gücüyle işgal etmek gerekti, çünkü buradaki ehali fiilen Buhara'dan tamamıyla bağımsız bulunuyordu.⁴⁷⁵ 1 nisan 1868'de, Von Kaufman, emrindeki 9700 Rus askeri ve 412 top ile birlikte Semerkant'a doğru ilerledi.⁴⁷⁶ Çolpon-Ata mevkiinde müdafaada duran Buhara ordusunda 12000 piyade, 3000 atlık, 1500 topçudan ibaret idi. Piyadenin bir kısmı dağların üst bölgelerine, bir kısmı de geçitlere yerleştirilmişti. Piyade askerlerin orta ve arka kısmına atlı askerler yerleştirilmişti. Tepenin orta kısmına 20 top, diğer başka bölgelerine 20 top yerleştirilmişti. 1868'ci yıl 1'ci may günü Buhara askerleriyle Rus ordusu karşı karşıya gelerek Çolpon-Ata kenarında Semerkant için savaşı başlamışlardı. Binlerden fazla yerlilerin kanı akan bu ağır savaşta Ruslar üstünlüğün gösterdiler.⁴⁷⁷ Ruslar Buhara'nın bu mağlubiyetinden istifade ettiler. 2 mayıs tarihinde de Semerkant kalesinin kapısı kırılarak, Rusların eline geçti.⁴⁷⁸

Buradaki savaş durumunu kaynaklara dayanarak belirtecek olursak böyledir; "1868'ci yılı 18'ci haziranda Türkistan Genel Valisi Von Kaufman'nın yazdığı raporunda,Emir'in piyade sarbazlarının sayısı 6 bindi, atlı askerlerinin

⁴⁷⁴ H.Sadıkov, R.Şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov, a.g.e.,s. 103. Ekb; Mert. U. Buhara amirliğinin elçisi Muhammad Porso afandining İstanbuldaki diplomatik faaliyetleri (1867-1869).

"Türk kültürü araştırmaları", XU/1-2. 1976, 98-99 va., s. 112-113

⁴⁷⁵ V.V.Barthold, **Raboti Po İstorii Vostokovedeniye**, Moskova, 1977, s. 432

⁴⁷⁶ Logofet.D.N, **Buharskoye Hanstvo**, Cilt I, Sankpetersburg , 1911, s.28

⁴⁷⁷ H.Sadıkov, R.Şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov, a.g.e., s. 105

⁴⁷⁸ Logofet.D.N, a.g.e.,s.28

sayısı tahminen 20 bindi ve 14 top vardı. Ruslar'da ise 10 piyade bölüğü, 6 roket ve 300 Kazak (Kaysak) mevcuttu. Savaş başladığında 2'ci haziranda Ruslara destek ordusu geldi. Gelen 18 piyade bölüğü, 14 roket ve 600 Kaysakiler olarak Ruslar oldukça güçlenmişti. Yerlilerin savaş malzemelerinin çoğu kılıç olup ama tüfekleri, kurşunları çok azdı. Baskıncılar savaş malzemeleri olan tüfek, kurşun, top ve roketlerinin çokluğundan güçlüydü. Baskıncılar Zera-Bulak savaşında tüm gücün getirmişti. Savaş başladı, yerliler ne kadar çaba gösterdiyseler de roketlerden çıkan kurşunlar hepsin düşürüyordu. Kaçmaya çaba gösterenler bile yıkılıyordu". Buradaki Rus ordusunun genel komutanı Von Kaufman bile böyle demişti "ölen düşmanların (yerliler) sayısını tam söyleyemem". Buradaki savaşta kaçıp kurtulabilenlerin sayısı sadece 1000 adam olmuştu. Diğerlerin hepsi vefat etmişti.⁴⁷⁹ Demek, Zera-Bulak'daki savaşta buradaki yerliler ve Emir Muzaffar'ın ordusundaki askerlerin tahminen hepsi Ruslar tarafından katledilmişti. Bu ağır savaştan canını zorla kurtarabilen Emir Muzaffar Kızılkum'a kaçarak sığınmıştı.

Rus ordusuyla geçirdiği ağır savaşlarda Emir Muzaffer tüm gücün kaybetmişti. Devlet hazinesi boşalmış, ordusundaki askerlerinin tahminen yüzde 80'i savaşlarda ölmüştü. Halkını katliyamdan kurtarabilmek düşüncesiyle Rusların teklif ettikleri barış yolun seçer. Emir Muzaffar 23 haziran 1868'de Orgeneral-Vali Fon Kaufman (Rus Çarlığının Türkistan'daki temsilciliği) ile barış antlaşmasının imzalar. Bu antlaşma doğrultusunda Buhara Hanlığı Rusya'nın otonom bölgesi haline düşmüştü. Bu antlaşmaya gereğince, Buhara Emirliği kendi bağımsızlığın kaybetmekle beraber, Semerkant, Katta-Kurgan şehri ve Zarafşan deryasının üst kısmındaki bölgeleri elinden çıkarmıştı. Savaş tazminatı olarak 500.000 tilla ödemeye ve dış ülkelerle ilişki kurma hakkı kesilmişti. Rus tüccarlarının, Buhara topraklarında serbest iş yapabilme ve her yere dükkanlarını açabilme hakkı tanılmıştı.

⁴⁷⁹ H.Sadikov, R.Şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov, a.g.e.,s. 108-113

D. RUS İŞGALİ SÜRECİNDE KIRGIZLARIN TUTUMU

Rus işgali süresince Türkistan coğrafisinde iç çekişmeler, taht kavgaları ve bir birine saldırmalar oldukça genişlemişti. Bu olayların cereyan etmesinde bir de, Rus Çarlığın kurnaz siyaseti ve faaliyetlerinin büyük etkisi mevcuttu. Bu tarihlerde Kırgızların çoğunluğu Hokand Hanlığı'na resmi şekilde bağlıydı ve bu topraklarda Hokand Hanlığı'nın temsilcileri ve idarecileri bulunuyordu. Rus Çarlığının saldırılarına gücün gösteremeyen Hokand Hanlığı iç bölgelerdeki kontrolün de oldukça kaybetmişti. Bu olayların arkasından Kırgızlarda da ayrı bir Hanlık kurma fikri uyanarak harekete başlar ve 1842 yılı yaz mevsiminde Isık-Göl'ün batısındaki Kötimaldı'da (*günümüzdeki Balıkçı köyü*) kurultay oluşur. Bu kurultaya Kırgızların Sarıbağış, Bugu, Sayak, Solto, Saruu, Kuşçu, Çerik ve başka kabileleri katılmıştı. Bu kurultayda Ormon Niyazbek oğlu ak keçeye oturtularak yukarı kaldırılıp, Han ilan edilir (*Bu konu hakkında üçüncü bölümde geniş anlatılmaktadır*). Ormon Han yönetime geçtikten sonra çok konularda başarılı faaliyetleri yürütür.

Rus işgali sürecinde, Ormon Han'ın ölümüyle Kırgız boylarının içindeki kanlı çekişmeler ortaya çıkar ve ortam tamamen karmakarışık duruma gelir. Orman Han'ın ölümü hakkında bilgileri, Belek Soltonoyev'in "*Kızıl Kırgız Tarihi*" kitabındaki bilgilere dayanarak belirtecek olur isek; "Bugu kabilesinin lideri Boronbay yakın adamlarıyla beraber Ormon Han'a misafirliğe gelir ve birkaç gün kaldığından dolayı, ordu yarış oyunun oluştururlar. Bu oyunda Ormon Han'ın takımı başarıyla göstererek, ikramiyeye koyulan 9 baş özel atı kazanır. Bu yenilgisine çok sinirlenen Boronbay, başka başarılı yiğitlerin hemen getirerek, yine ordu yarışını oluştururlar. Bu ikinci oyunda, Ormon'un takımındaki Alıbek Boronbay'ı destekler ve yarışı Boronbay kazanır. Alıbek'in bu kurnaz hareketin Ormon Han fark etmişti. Ama burası bir oyun olduğu için bir şey diyemez. Hem de bir şey yapamaz. İne de ortadaki düşmanlığın canlanması burasıydı. İkinci bir olay da, Kazaklardan Ormon Han'a karılığa getirilmekte olan Naren Bahadır'ın kızı Uulbala'ya, Alıbek saldırarak Karakelte isimli özel atın eline geçirir. Bu olaydan haberdar olan Ormon Han, Alıbek'i yakalamak için hareket ettiğinde, Alıbek de Bugu kabilelerinin içine kaçarak, onlara sığınır. Ormon Han da Bugulara elçi göndererek, kaçağı diri veya ölü cesedini teslim etmelerini buyurur. Bugu

kabileleri, bu teklifi de kabul etmezler. Bu olayın arkasından, Ormon Han anne tarafından akrabası olan Çağaldak ortalıktan kaybolur ve ölü cesedi Bugu kabilelerine yakın bölgeden bulunur. Ormon Han bu olay hakkında Bugu kabilelerini suçlayarak saldırıları başlatır. Ormon Han yüze yakın askeriyle Çon Döbö bölgesindeyken onları bine yakın askerleriyle Bugu kabilesi kuşatır. Bu çekişmenin arkasından Ormon Han yenilerek esir edilir. Bu olayı da Bugu kabilelerinin bürokrati Boronbay’a, Balbay haberdar eder. Boronbay olay yerine gelerek Ormon Han’la konuşmak ister. Ama, Ormon Han da hiç konuşmaz. Bu savaşı zaferle kazanan Bugu kabilesi liderleri Boronbay yönetiminde toplanarak Ormon Han’ı bağışlamak seçimine gelirler. Eskiden düşmanlığı devam eden Alıbek, bu sonuca hiç memnun olmayıp- “*bunu öldürmesek hiç birimiz sağ sağlam kalmayız*” diye itiraz etmeye başlar. Boronbay da herkese seslenerek, “*savaş bitti köye gidiyoruz*” diye ilan eder. Esir edilen Ormon Han da ata bindirirken, Balbay tarafından bıçaklanır.”⁴⁸⁰ Bu olayın arkasından Kırgızların içindeki kanlı çekişme başlamış oluyor. Burada belirteceğimiz önemli konu, Kırgızların içindeki kanlı çekişmenin bir sebebi de dış güçlerin etkileridir.

Ormon Han öldükten sonra tüm Sarbağış kabilelerinin askerlik yapabileceği adamları (*yaşlıları ve küçük çocukları hayvanlarına bakımı için topraklarında kalmışlardı*) savaş malzemelerini alarak Isık-Göl’ün güneyindeki Kürmöntü’ye toplanırlar. Oluşan bu ordunun sol kanadının komutanlığına Törögeldi getirilir ve bu kanadın tüm sorumluluğunu kendine alır. Sağ kanadın komutalığına, yani yönetimine Nadırbek getirilir ve bunlara da Borukçu yönetimindeki Sayak kabilesinin askerleri koşulur. Ordunun orta kanat komutanlığına ise Esengul isimdeki adam getirilmişti. Bu orduya ek yardım olarak kırk askeriyle beraber gelen Saadabay katılır.

Bugu kabileleri de Sarbağışlara karşı gelerek Kürmöntü’nün doğu bölgesine gelerek ordu sisteminde toplanırlar. Bunların ordusu da sağ, sol ve orta kanat şeklinde oluşmuştu. Bu iki tarafın karşı karşıya geldiklerinde savaştan önce görüşmeleri cereyan eder. Karşılıklı bu görüşmede Bugu’dan-Soltonkul; Sayak’tan-Alaköz ve Cantay; Sarbağış’dan- Kalıgul ve Şamen isimli komutanlar

⁴⁸⁰ Belek Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi II**, Bışkek, 1993, s. 16-17-18-19-20

katılırlar.⁴⁸¹ Bugu boyu bu görüşmede barışı sağlamak için çok çaba gösterdiyse de karşısındaki boylardan iyi cevabı alamadı. Bundan sonra fazla vakit geçmeden savaş cereyan eder. Hakikaten bu savaş meydanında oldukça fazla kan akmıştı. Karşısındaki düşman ordusuna fazla karşılığın gösteremeyen Bugu boylarının askerleri arka tarafa kaçmaya başlarlar. Bu durumu boşa bırakmak istemeyen Sarbağış boyunun askerleri arkasından kovalamayı bırakmazlar. Yedekte gizlenerek bekleyen Bugu boyunun askerleri, Sarbağış'lara arkasından saldırır. Bu durumu hiç beklemeyen Sarbağış boyunun ordusu hem parçalanarak dağılmaya başlar hem de topluluktan ayrılır. Bu olayda Sayak boyu arkadan gelerek yardımı sağladığında Bugu boyu gücün kaybedip yenilgiye uğrar ve kaçarak arkaya çekilir. Küçük bir olayın arkasında ortaya çıkan kanlı bu iç çekişme Kızıl-Kıya'da sona erer.

Öç almayı silemeyen Sarbağış boyları ikinci seferini başlatırlar. Sarbağış boyları, 1855 yılı Bugu boylarını ele geçirmek için Isık-Göl'ün kenarına gelirler. Bu olaylardan haberdar olan Bugu boyları kaçarak Karkıra'ya göç ederler. Sarbağış'lar da onları bırakmayıp, arkalarından takip ederler. Bu olaylardan haberdar olan, Kazak'ın Kızılbörk boyunun lideri Tazabek ortaya düşerek iki tarafı barıştıır. Bunun arkasından cereyan edecek savaş de durur. Savaşın durmasına Sarbağış'ların içindeki Törögeldi hiç de memnun değildi. İç ortamı bu şekilde, sessizle devam ederken Bekten ile Nadırbek'in komutanlığındaki kırk asker, gece ortasında sakin yatan Bugu boylarının bir köyüne saldırarak dolandırır.⁴⁸²

Barışa söz vererek, savaşın tekrar başlamasına Sayak ve Sarbağış boyların bir çok liderleri istemiyorlardı. Ama bu itirazlar da savaşı durduramadı ve kanlı çekişme tekrar başlar. Savaş meydanında çok hareketliğin gösteren Törögeldi atından düşerek ayağı kırılır ve esir alınır. Bu savaş teke ayının sonunda olmuştu, Sarbağış'lar gece gündüzü durmadan göç etmişlerdi. Birçok mal mülkü, Bugu'lara geçmişti. Ölümünden kurtulmak için kaçkında bulunanlar bir birine dolandırmışlardı. Bugu kabileleri kaçanları Şarpıldak'a kadar kovalayarak gelirler. Bu iç çekişme çok uzun sürmüştü. Yaklaşık olarak 1856 yılına kadar cereyan etmişti. Sonunda Sarbağışlardan, Şamen ile Botokan Bugu boylarının liderlerine gelerek barış

⁴⁸¹ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.28

⁴⁸² Belek Soltonoyev, a.g.e.,s. 31

görüşmelerin yaparak barışı sağlarlar. Yaptıkları zararları karşılığı Sarbağışlar, Bugulara 100 dişi at ve 40 özel at vererek esir olan Törögeldi'yi boşaltırlar. Bu savaşta iki taraftan en az 800 asker ölmüştü ve hatta çok sayıdaki kız gelinler esir alınmıştı. Kanın akması Ormon, Mırza, Alıbek ve Namazbek isimli dört zulmün ölmesiyle durabilmişti. Bu iki boyların içinde evlenmelerle akrabalık ne kadar çoğalmışsa bile, bir birine güven hiç olmamıştı.⁴⁸³ Böylece Rusların, Hokand Hanlığına saldırdığı zamanlarda, Kırgızların kendi içlerinde de çekişmeler cereyan ediyordu. Ama bunun yanı sıra, Kırgızların iç çekişmelerine hiç de katılmayıp, dış baskıncılara karşı savunma faaliyetlerin yürüten Kırgızlar da mevcuttu. Bu olaylar hakkında belirtecek olursak aşağıdakilerdir.

Taşkend'i ele geçiren Ruslar Türkistan hanlıklarına ait toprakları birer birer işgal etmeye devam ettiler. Bu arada Hokand Hanlığında da iç çekişmeler gittikçe artmaktaydı. Kırgız ve Kıpçaklar'ın desteklediği Hudaykulubek tahta geçirilmişti. Ancak 14 gün sonra o Hokand hazinesini yanına alarak Kaşkar'a kaçmıştı. Taht yeniden Hüdayar Han'a kalmıştı. Bu sırada Ruslar Hocend, Öretepe ve Cizzah'ı ele geçirip bu bölgelerin halkını katletmişlerdi. 1866 yılında ele geçirilen yerlerde Ruslar idari düzenlemeler yaparak müstemleke yönetimini oluşturdular. 1867'de Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. General Kaufman bu genel valilik görevine tayin edildi. Kaufman'ın genel politikası bölge hanlıklarının bir araya gelmesini önlemek ve hanlıkları Rusya'nın vassalı yapmaktan ibaretti. Hokand Hanlığından alınan yerlerdeki Rus varlığını resmileştirmek ve Rus tüccarlarına imtiyazlar verilmesini sağlamak maksadıyla Hokand hanına bir şartname imzalatıldı (1868). Artık Hokand hanı ancak Rus genel valiliğinin izin verdiği ölçüde dış ilişkilerini düzenleyebilecekti.⁴⁸⁴

Rus kışkacı altındaki hanlık, iktisadi yönden zaafa düştükçe halk üzerindeki baskısını artırmakta. Bu durum da halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmaktaydı. Nitekim 1873 yılında hoşnutsuzluk isyana dönüştü. Farklı eyaletlerde halk ayaklanmaları başladı. Tarihte "Polat Han İsyanı" olarak bilinen bu hareket

⁴⁸³ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.34

⁴⁸⁴ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s. 32

hem hanlığa hem de Ruslara karşı tam dört yıl sürdü. İsyanın lideri olan Molla İshak Asan oğlu (Polat Han) büyük bir başarı kazandı.⁴⁸⁵

Molla Isak (*Rus, Özbek arşivlerinde İshak diye kaydedilmişti*) 1844'çü yılı günümüzdeki Kadamcay semtinin Ohna köyünde Asan isimli Kırgız ailesinden doğmuştu. Isak'ın ailesi de Kırgızların İçkilik kabilesine giren, Boston boyuna mensuptu. Babası Asan, zamanın eğitilmiş insanı olarak Fergana bölgesindeki medreselerde müderris (öğretmen) olarak çalışmıştı.⁴⁸⁶

Isak büyümeye başladığında, babası Kokon (Hokand) şehrine getirerek kendisi çalışan “Tumkatar” medresesinde okutmaya başlar.⁴⁸⁷ Bu tarihlerde Hokand Hanlığının merkezi olan bu şehir, her konuda rol oynayan bölgeydi. Dış saldırıların oldukça güçlenmesiyle, iç yönetimin de başarısızlığı genişlemişti. Hüdayar Han'ın yerli halka vergileri yükseltmesi hem de suçlu suçsuzuna bakmadan ölüm cezaların çoğaltması iç karmaşıklıkla oldukça çoğaltmıştı. Yerli halk Hüdayar Han'dan oldukça nefret etmeye başlamışlardı. Ondan kurtulmanın yolların arayarak isyanları çıkarmaya başlarlar. 1867 yılı Alay Kırgızları isyan ederler. İsyanın liderliğinin Sadık Sarke isimli adam yürüterek, Kızık-Korgon kalesin ele geçirerek, oranın komutanı Kul Datka'nı öldürürler. Ama Hanlık ordusu gelerek isyanı bastırır ve isyancılar yakalanarak idam edilir. Aradan üç sene geçmeden Alay'da isyan hareketleri yeniden canlanmaya başlar. 1871 yılı Soh Kırgızlarından sert isyan çıkar. İsyanı bastırmak için Hüdayar Han 200 askerin Atabek Naib komutanlığında oraya gönderir. Buradaki isyan acımasız katliamla durdurulur. Kurtulan Kırgızlar dağa kaçarak saklanırlar. Atabek esir aldığı Kırgızları Hokand'a getirerek halk önünde meydana çıkararak ipe asarak idam ettirir. Kırgızların, her konudaki hareketlerinden ürken Hüdayar Han tedbirlerin sert yöntemle almaya gayret ediyordu. Çünkü Kırgızların hanlık değişikliğindeki faaliyetlerini, çabalarını ve rollerini Hüdayar Han çok iyi biliyordu. Bu olayları başından çok geçmişti.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Üçler Bulduk, a.g.e.,s.33

⁴⁸⁶ Şabdanbay Abdırähmanov, **Tarıhtagı Ak Taktar, Bışkek**, 2007, s. 53

⁴⁸⁷ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e.,s.57

⁴⁸⁸ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e.,s.57

Ortaman karışık durumundayken, 1872 yılı Şer Datka'nın yönetimindeki insanlar Semerkant'daki çabalarının başarısızlığından dolayı dönerek, Taşkent'deki ticaretçi Abdu Momun'un evine misafirliğe gelirler. Onların başarısız çabalarına çok üzölmelerinin sebebi; Kırgızlar, zulüm Hüdayar Han'ı tahtından indirerek onun yerine han ırkından olan Polotbek'i (Polat) geçirmek için Semerkant'a gitmişlerdi. Orada Hokand'ın eski hanı Alim Han'ın torunu İbrahim'in oğlu Polot (Polat) yaşıyordu. Polat bir yaştayken babası vefat etmişti. Bu olaydan sonra annesi Polat'ı ve 12 yaştaki ablası Şahayım'ı alarak Semerkant'a gelmişti. Annesi vefat ettikten sonra Polat, ablasının yanında kalarak, mescide hizmet ediyordu. Bu durumda olan Polat'a Kırgızların bazı liderleri gelerek hanlığa yapılacak isyana liderlik etmesini teklif ederler. Elbette eğer isyan kazanılırsa, Polat'ın Han ırkından olduğu için hanlık tahtına oturtulacağını belirtmişlerdi. Ama ilahiyat yolunda kendisin oldukça geliştirmiş ve ruhun bu yola bağlamış olan Polat, Şer Datka'nın tekliflerin kabul etmeyip kanlar akan yola giremeyeceğini belirtir.

Polat'a görünüş tarzından tamamen benzeyen Molla Isak, Polat'ın yerine onun rolünü koşturabileceğı fikrini teklif ettiğinde, Isak'ın bilimine ve yeteneğine inanan büyük tüccar Abdu Momun bu fikri tamamen destekler. Oldukça gizli olan bu işin arkasından, Abdu Momun'un Taşkent'deki evinde Hüdayar Han'a karşı faaliyet planlanır. Şer Datka'nın komutanlığındaki Kırgızlar Isak Molla'yı alarak Çatkal'a gelirler. Buradaki Kutluk, Seyit, Nayman, Kıtay, Saruu boylarının liderleri Isak'ı “*Mirasçı Polat, mirası olan Hokand Han'lığını almaya geldi*” diye ilan ettiler. Böylece tarihte “Polat Han” denilen yeni isim meydana çıkmıştı.⁴⁸⁹ Tarih sahnesindeki bu gibi olaylar çok nadir faaliyetlerdir.

Kırgızlar Polat'ı Han diyerek han seçtiler. Böylece yönetim Kırgızlara geçti. Şehzadeleri arayıp yakaladılar ve Marglan ordusuna hapsedtiler.⁴⁹⁰

1873 yılı hazinesi tamamen boşalan Hüdayar Han'ın tutumunu sertleştirerek, halka yüklediğı vergileri genişletmiştir. Vergileri ödeyemeyen yerli halk dağlara çıkarak ortamdan kaçmaya başlarlar. Onlara bölgelerdeki Kırgızlar ve Kıpçaklar geniş şekilde katıldılar. Hanlığın cezalandırıcı ordusu hiç kimseye

⁴⁸⁹ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e., s. 58

⁴⁹⁰ Magzuni (Ziyabidin Maksım), **Fergana Hanlarının Tarihi**, s. 769a (*Tercüme. Moldo Sabır ve O. Sooron-sopu*), Bışkek, 2007, s. 239

acımadan hareketlerini ve katliamlarını yürütüyorlardı. Tam bu karmakarışık zamanda Polat Han meydana çıkarak isyanı başlattı. İlk önce 300'e yakın askerle dağdan indi. İlk faaliyetinde, adaletsiz vergi toplayanlara saldırarak, onları toplayan malzemeleri sahipleri olan zavallı halka geri dağıttı. O ilerledikçe eziyet altında olan halkın katılmasıyla sayısı çoğalıyordu. Çartak ve Canı-Korgon kalelerinin komutanları Mirza-Ali ve Haydarbay 400'e yakın askerleriyle isyancıların önüne çıktıysalar da saldırıya mukavemet gösteremeyip yenildiler.⁴⁹¹

Polat Han'ın faaliyeti gün geçtikçe yükselmiştir. Şimdi de, isyana sadece Kırgızlar değil, hanlığın dolandırıcı vergilerinden ve acımasız zulümlüğünden rezaletliği yaşayan Özbekler, Kıpçaklar ve tüm Türk kabileleri katıldı. Bu durumdan korkan Kasan valisi, yönetimini bırakarak ortalıktan kayboldu ve böylece Kasan isyancıların eline geçti.

Gelişen olaylardan geniş bilgi edinen ve durumdan ürken Hüdayar Han, 7000 yaya askerini (Sarbaz) Abdır Rahman ile İsa-Avliya komutanlığında Polat Han'ın ordusuna karşı gönderir. Bunlar Törö-Korgon kalesinin önünde karşı karşıya gelir. Buradaki savaşta Polat Han askerleri savaşı kaybeder. Çok adam ölür. 300'e yakın adam esir edilir. Bu savaşın arkasından birçok bölgede geniş halk kitleleri canlanmaya başlar. 1874 yılının ilkbahar mevsimindeki geniş isyanlar, Hokand Han'lığının kuzey batısındaki Leylek, Batken bölgelerinde çıkarak, isyancılar isteklerini Polat Han'a gizli şekilde bildirerek, onun gelmelerini isterler. Kendi toprağı ve çok yakınlığı olan İçkilik boyları tarafa Polat Han kendi isteğıyle ve sevinerek gider. Burada Polat Han, Orozal ve Kasım isimli iki Kırgız'ın yardımıyla ordu sayısını çoğaltarak, isyanın başkanlığını yapar. Onun ordusuna sadece Kırgızlar değil, bölgelerdeki Özbekler, Tacikler ve Kıpçaklar da katılırlar. Ordudaki asker sayısı çoğaldıkça, Polat Han'ın da değeri yükselmeye başlar.⁴⁹²

Türkistan'daki isyanların bu düzeyde yükselmesine Rus Çarlığı da memnun değildi. Çünkü bu isyanların genişlemesiyle Rus Çarlığı sadece Türkistan'daki değil kendi içindeki kontrolün de kaybedecekti.

Hüdayar Han 1875 yılında Taşkend'e kaçmak zorunda kaldı ve Hokand tahtını oğlu Nasriddinbek'e bıraktı. Hüdayar Han, Rusların karargâh merkezi olan

⁴⁹¹ Şabdanbay Abdır Rahmanov, a.g.e.,s.59

⁴⁹² Şabdanbay Abdır Rahmanov, a.g.e., s.59

Orenburg’da gözetim altında tutuldu. Türkistan’ın hiçbir yerinde gideceği yer olmadığından İran ve Afganistan üzerinden Bombay’a geldi ve bir gemi ile Cidde’ye gidip burada yaşadı.⁴⁹³

Hüdayar Han’ın ülkeden ayrılışını haber alan Polat Han öfkeye kapılıp mücadelesini artırarak devam ettirdi. Abdurrahman Aftabeci adlı bir kişi de mücadeleye katılarak ve Türkistan genel valiliğine karşı harekete geçti. Hokand hanlığının eski sınırlarını canlandırmak iddiasıyla “*gazavat*” ilan etti. Polat Han cihat açılmasına karşı olmasına rağmen bu açıklamayı makul karşılamaya mecbur oldu. İlk zamanlar o ihtiyatlı davrandı ve çatışmalara kendi birliklerini sokmadı. 9 Ağustos 1875 yılında General Kaufman buyruk çıkarıp savaşı resmen ilan etmişti. Mahram Kalesi’ndeki çatışmalar pek çok isyancının canına mal oldu. Rus birlikleri Hokand’a doğru yürüyüşe geçtiler ve savaşmaksızın şehri ele geçirdiler. Polat Han ve Abdurrahman Aftabeci Ruslar ile nice kez mücadele verdilerse de mağlubiyete uğradılar.⁴⁹⁴

Rus generali Kaufman 1875 Eylülünde Nasreddinhan’ı Mergilan şehrine çağırttı. 22 maddeden oluşan bir evraka imza attırdı. Buna istinaden Hokand Hanlığına bağlı Sırderya’nın sağ kıyısında bulunan şehir ve köyler Türkistan Genel Valiliğine bağlandı. Ayrıca Hokand Hanlığı’nın her yıl 500 bin som/ruble bedel ödemesi şart koşuldu. Bunların dışında belgede pek çok küçültücü hükümler yer almaktaydı. Mergilan vilayeti halkına ek olarak 125 bin altın tenge (500 bin som) vergi salındı. Sabrı taşan halk Polat Han etrafında kenetlendi. Abdurrahman Aftabeci Polat Han’ın “han”lığını tanıyıp, onunla barış yaptı. Aftabecinin taraftarları da Polat Han’a katıldı. Ancak Andicanlıların isyanını Ruslar acımasızca bastırdılar.⁴⁹⁵

1875 Ekiminde Hokand halkı yeniden ayaklandı. Nasreddin Han ortaya çıkmadı ve halk Polat Han’ı han olarak ilan ettiler. Bölgedeki ahalinin Ruslara karşı baş kaldırıışları daha da şiddetlenmekteydi. Rus orduları bu isyanları kanlı bir şekilde bastırıp cezalandırmaktaydılar. General Skobolev isyancı Kıpçaklara karşı kışın büyük bir operasyon başlattı (*İki su arası operasyonu*). Operasyonun amacı

⁴⁹³ Üçler Bulduk, a.g.e.,s. 33

⁴⁹⁴ Üçler Bulduk, a.g.e.,s.34

⁴⁹⁵ Üçler Bulduk,a.g.e., s.34

Kıpçak problemini çözerek Andican isyanını bastırmak idi. Nitekim 8 Ocak 1876'da Ruslar Andican'a saldırdılar ve çatışmalarda 20 bin kişi hayatını kaybetti. Ardından Andican çevresinden isyana katılanlar cezalandırıldı.

İsyancılar Andican'ı bırakarak Asake'ye çekildiler. 18 Ocak ayında isyancıların peşini bırakmayan Rus askerleri Asake'yi kuşatarak saldırdılar. Çatışmada 400 adamının kaybeden isyancılar şehri bırakarak çekilmek zorunda kalırlar. Bu bölgede olan savaş hakkında Rus General Valisi Kaufman'ın eserinde şu bilgilere yer vermektedir: *“Biz Orta Asya'ya girdiğimizden beri böyle bir sert karşılığa hiç uğramamıştık”*. Rus subaylarından birisi olan Kurapatkin'da bu savaş hakkında şu sözleri söylemiştir: *“Savaş çok ağır geçti. Rus askerlerinin çoğu öldü. Yine de yerliler arkaya çekildiler”*.⁴⁹⁶

Rus Çarlığının ordusu Türkistan'ın birçok yerini kontrollerine geçirdiyseler de isyan hareketi durmadı. Yerli halk Polat Han'ın bayrağı altında toplanıyorlardı. Bundan dolayı Rus Çarlığı Polat Han'ı ele geçirebilmek için tüm faaliyetlerini yürütmeye başladılar. Bu çabalarının biri de, Polat Han'ın yakın adamların büyük paralarla kandırıp, casusluk faaliyetlerin güçlendiriyordu. Rusların bu gibi kurnaz çabalarından sıkılan Polat Han, Skobelev'e şu mektubu gönderdi: *“Sizler gündüzleri savaşmaktan korkarak, hırsızlar gibi geceleyin köylere saldırarak küçük çoluk çocukları ve zavallı yaşlıları öldürüyorsunuz. Bu hareket erkeklik değil....eşkiyalıktır!”*.⁴⁹⁷

Andican'daki kanlı çekişmelerin devam ettiği bu tarihlerde, Abdırâhman Aptabaç, İsa Avliya, Batır-Törö ve birçok feodal bürokrat gizli şekilde Ruslarla anlaşma yapmakla kendi halkına ihanetlik yaptılar. Bu anlaşmalarının arkasından onlar Rus tarafın tutmuş oldular.⁴⁹⁸ Böylece Hokand hanlığındaki bazı sınıflar Rus tarafını geniş şekilde desteklemeye başlamıştı.

18 Ocak ayı geceleyin Skobelev'in Polat Han'a gönderdiği casusları *“Sizlere katılmak için kaçarak geldik”* diye Kuranı Kerim tutarak inandırırılar. Kuran tutan bu sathınlar, karanlıktan faydalanarak Polat Han'ı bağlayıp esir alırlar ve gizli şekilde götürürler.

⁴⁹⁶ Şabdanbay Abdırâhmanov, a.g.e., s.68

⁴⁹⁷ Şabdanbay Abdırâhmanov, a.g.e.,s. 68

⁴⁹⁸ Şabdanbay Abdırâhmanov, a,g,e,s. 68

Esir olan Polat Han, geniş kurallı Rus askerleri ve yerli satılmış feodallerin askerlerinin kontrolünde, yerli halklardan korkarak Margalan hapishanesine getirilir. Eğer halk öğrenirse, boşaltmak için isyan ederler diye Ruslar yerli halktan oldukça korkuyordu. Bundan dolayı mahkeme de tamamen gizli şekilde yürütülür.

Polat Han kendisin halkı için, başarısız Hokand Hanlığına ve Sömürgeci Rus Çarlığına karşı gösterdiği dayanaklığın kendisinin ölümü yanında da kaybetmemiştir. Onun mahkeme ve cezalandırma işlerine katılarak, tüm olayları kendi gözleriyle gören Rus subayı A.Bogolyubov, hayran olmakla bu olay hakkında şunları yazmıştır: *“O ölüm cezasına çıkan sonucu duyduğunda, yavaş şekilde tamam diyerek eskisi gibi geniş uykusuna girdi. Ertesi gün, kendisini asacakları yere getiriyorlarken hiçbir şeyden çekilmeden yavaş yavaş yürüyordu. Rus askerleri onun bu hareketine dayanamayıp itmeye başladıklarında: “sizler niye bu kadar acele ediyorsunuz? Benim ayağımın ağrıdığını görmüyor musunuz? Acele etmeyin, yetişirsiniz..” demiş.*⁴⁹⁹

Rus sömürgecileri Polat Han’ı bozguncu diye suçladıklarında, Polat Han; *“Ben sizin vatandaşıyım değilim, demek bozguncu diye de suçlayamazsınız. Düşmanımız diye karar çıkarın”* demiş.⁵⁰⁰

Böylece Hokand Hanlığını tamamen ele geçiren Rus yönetimi, 1876 yılının 1 Martı’nda, Margalan’daki hanlık konağının önünde, geniş sayıdaki Rus askerlerinin korumasıyla ve yerli halk karşısında Kırgız asıllı Polat Han’ı (Molla Isak) ipe asarak öldürdüler.

Halk içinden: *“Zavallı bahadır, ak aslan!”* diye sesler çıkararak, tüm yerli halkın gözlerinden sel gibi gözyaşları akıyordu.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e., s.72

⁵⁰⁰ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e., s.72

⁵⁰¹ Şabdanbay Abdırähmanov, a.g.e., s.72

IV. BÖLÜM
TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA ROL OYNAYAN KIRGIZ
ŞAHSİYETLER.
A. ACİBEK BAHADIR

1. Halk İnsanı Toktabay oğlu Acıbek

Türkistan tarihinin en mühim evrelerini teşkil etmesi yanında aynı zamanda da en buhranlı dönemleri olarak kabul edebileceğimiz yüzyıllar, bir takım önemli şahsiyetlerin doğuşuna, onların halkı etrafında toplayarak korkusuzca düşmana karşı koyup milletin ve toprağının güvenini temin edişine tanıklık etmiştir.

Bu sözünü ettiğimiz değerli şahsiyetlerin başında hiç şüphesiz Kırgız, Kazak, Hokand, Kaşkar ve Çin gibi toplulukların hatıralarında derin izler bırakan Toktabay oğlu Acıbek gelmektedir.

Toktabay oğlu Acıbek XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın ilk yarısında (1800-1856) yaşamış, Hokand, Kaşkar Hanlıkları ve Çinlilerin tertip ettikleri seferlere karşı Kırgızları etrafında toplayarak bağımsızlık bayrağını dalgalandırmıştır. Acıbek, meydana getirdiği ordu ile Narin, Atbaşı ve Kakşâl bölgelerine setler kurmuş, bu bölgelerdeki Kırgız direnişinin önderi olmuştur.

Acıbek'in bahadırlığını eskiden beri bilen ve kendisine derin bir saygı besleyen Kırgızların büyük kabile liderleri Cantay, Cangaraç ve Ormon, Kenesarı Han'ın üzerlerine sefer düzenlediği haberini alır almaz ondan Kırgız askerlerine komutanlık yapmasını istemişler, bu teklifi geri çevirmeyen Toktabay oğlu Acıbek de Kenansarı'nın kanlı baskınına karşı Kırgızların bayrağını dalgalandırmıştır.⁵⁰²

Komünist rejimin uyguladığı sıkı sansür politikası, Acıbek Bahadır ve benzeri tarihi şahsiyetler hakkında ilmi araştırma yapma olanağını ortadan kaldırmış veya daha iyimser bir ifadeyle söyleyecek olursak aksamasına neden olmuştur. Ancak Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuşması ardından halka canıyla kanıyla hizmet etmiş şahsiyetlerin hatıraları yeniden canlandırılarak onlar adına heykeller yaptırılmış, ilmi araştırmaların rotası bu gibi şahsiyetlerin örnek alınması gereken hayat hikâyelerine çevrilmiştir. Bunlar şahsiyetler arasında; Kurmanbek, Er Tabıldı, Taylak, Acıbek bâtur, Alıkenin Tabıldısı, Alımbek Datka, Sart ake,

⁵⁰² U.Asanov, **Narin Ceri Ansiklopediyası**, Bişkek, 1998, s. 122

Şabdan Bahadır, Oluya Kalıgul, Kurmancan Datka, Ormon Han, Baytik Bâtır, Kalça Bey, Aydarbek Datka, Boronbay, Törögeldi, Balbay ve Tilek bahadırlar ve burada adını zikredemediğimiz daha nice bahadır bulunmaktadır.

1800'lü yıllar Türkistan coğrafyası için oldukça çalkantılı bir dönemin habercisi olmuştur. Bu dönemde Türkistan toprakları, dışarıdan gelen saldırılara göğüs germekten başka bir de iç çekişmeler ve taht mücadeleleri ile sarsılmış, yaşanan kargaşa dolu yıllar iç ve dış güvenlik açısından tehlikeye açık bir ortam hazırlamıştır. Ardı arkası gelmeyen Rus ve Kalmak saldırıları, Çin yönetiminin kışkırtıcı dış politikaları, Hokand Hanlığı'nın vergi toplama ve sınır kontrolleri bahanesiyle giriştiği tacizkar faaliyetler, yerli halkı oldukça zorlar hale gelmiştir.

Acıbek Toktobay oğlunun yaşadığı devir işte böyle buhranlı bir döneme tesadüf etmektedir. Hokand Hanlığı'ndaki iç çekişmeler, doğuda artan Çin baskısı ve batıda artık dayanılmaz hale gelen Rus saldırıları arasında sıkışan Kırgızların, bu kara günlerden çıkmak için bütünleşecekleri yerde kendi aralarında da çatışma yaşamaları, ortamı iyice germiş ve içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

XVIII. asrın sonu XIX. asrın ilk yıllarında Narın, At-Başı, Toyun gibi bölgelerde mukim bulunan Kırgızlar bulundukları coğrafya itibarıyla Kaşkar Hanlığı'yla yakın ilişkilerde bulunmakta ve onlara vergi ödemekteydiler. Bilhassa da ipek yolunun stratejik açıdan önemli bölgeleri, buradaki Kırgızların kontrolünde bulunduğundan Kaşkar Hanlığı'nda ticareti ve siyasi açıdan önemli rol oynamaktaydılar.⁵⁰³

Acıbek'e kadar Narın, At-Başı, Toyun-Kakşâl bölgesindeki halkı Aydarbek Datka, Tartak Mambet, Kara Çunak Atambek ve Kalça gibi beyler yönetmişlerdi.⁵⁰⁴

Acıbek Toktobay oğlunu sadece askerbaşçısı (komutan) olarak kabul etmek mümkün değildir. O, Kırgız boy liderlerinin bir araya geldikleri toplantılarda, Narın'dan Kaşkar bölgesine kadar olan bölgelerde yaşayan halkı temsil etmiş ve onların sözcülüğünü yapmıştır ki bu görevi ile kendisine biçilen siyasi rolü de başarıyla yerine getirmiştir. Söz konusu toplantılara sadece kendi kabilesi için değil Kırgızların geneli için çalışan ve adına hürmet edilen Cantay,

⁵⁰³ A.Salımbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, **Acıbek Batır**, Bişkek, 2003,s. 9

⁵⁰⁴ A.Salımbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 16

Cangaraç, Alımbek, Acıbek Datka'lar, Dulat, Oluya Kalıgul, Boronbay, Törögeldi, Balbay, Tilekmat, Sart ake, Bala Boşubek, Kalça bey, Kaçıke, Tartak Mamatbek, Atambek, Ormon, Adılağa gibi liderler iştirak etmiştir. Bunlardan 1843 yılında Kötımaldı'da toplanan kurultayda Kırgız liderler Acıbek'i kurultay yöneticisi olarak seçmişlerdir. Kırgız tarihi açısından çok mühim gelişmelere sahne olan kurultayda halkın yüzyüze olduğu sorunlar masaya yatırılmış, Rusların baskın siyaseti, Hokand Hanlığı'nın sergilediği düşmanca tutum, doğuda giderek artan Çin tehlikesi vb. problemler irdelenerek bu sorunlardan kurtuluş çareleri aranmıştır. İki ateş arasında kalan Kırgızların bu buhranlı dönemden sağlam çıkabilmeleri için öncelikle doğru bir lider etrafında birleşmeleri gerektiği konusunda fikir birliğine varılmıştır. Birkaç gün süren kurultayda gerçekleşen seçimle Ormon Niyazek oğlu Kırgızlara Han seçilmiş, Kırgız kabileleri ilk defa tek bir idare altında birleşerek karşılarında duran tehlikelere hep birlikte göğüs germe konusunda iradelerini ortaya koymuşlardır.

Bu tarihi kararın alındığı kurultaya başkanlık eden Acıbek'in Kırgız beylerle yaptığı konuşma, Caparkul Toktonaliyev'in Han Ormon yazısında şöyle aktarılmaktadır;

Kurultay başkanı Acıbek'in konuşması:

- Cangaraç bey, değerli beyler, Datka'lar, sayın genel halkım. İnşallah, Maaşallah, bugün iyi düşünceler iştiriyoruz. Kenesarı Sultan kendisine boyun eğmeyen Kazak köylerine saldırarak, kendi halkını katlediyor. Hokand'da kargaşalar durmuyor. Bir karara varsak iyi olur.

Küçükken Köy Kaşka isimlendirilerek, Sarbağış'ın yöneticisi olan Karabektin Cantay söz alarak;

-Kenesarı kendi Kazak halkını birleştirmek bir yana dursun kendi halkının kanını döküyor. Hokand ile Buhara'nın ortasında kargaşa yaratan bu adamdan iyilik beklemek mümkün değil. Çin de boş oturmuyor, onlar da bizim tarafa doğru hareketleniyorlar.

Alımbek Datka:

-Türkistan kapsamındaki üç Müslüman hanlığı Buhara, Hive, Hokand hanlıkları birbirine düşman haldeler, dış taraftan ise Ruslar gelmektedir. Kazak kardeşleri anlamak çok zor. Kenesarı Ruslarla savaşmadan sadece kendi halkına da

saldırması ve bu yaptıkları da yetmezmiş gibi bir de Hokand bölgesine saldırarak, Sırderya bölgesindeki bazı setleri ele geçirmiştir. Kırgızların bir hanlık altında birleşmesinin zamanı geldi.

Kurultay başkanı Acıbek;

-Sayın halkım, burada halkın isteği doğrultusunda gelecek adına önemli düşünceler ortaya çıkıyor. Bizler sormadan halkın sorumluluğunu taşıyan liderler fikirlerini ortaya koydular. Şimdi de değerli Kalıkul ağamızın fikrini alsak iyi olur.

Kalıgul yerinden kalktı, çevreye bakarak;

-Acıbek Bahadır izin verdi. Başkansız iş yürümez. Diyerek sözünü noktaladı.

Acıbek'in başkanlığında gerçekleştirilen kurultayda Ormon Niyazbek oğlu han seçilerek Kırgızların hanlık makamına oturdu. Böylelikle Ormon'un birinci hanlığı ilan edilmiş oluyordu.⁵⁰⁵

2. Acıbek'in Asker Adamları

Aydarbek oğlu Tartak Mamatbek; Bazı şecereelerde Aydarbek oğlu Mamatbek'in ismi Tartak Mamatbek Bahadır olarak geçmektedir. Tartak Mamatbek'i bu bilgilerden yola çıkarak tanıtabiliriz; Aydarbek'in oğlu olduğunu ve Çetkeltebek denilen yerde doğduğunu söyleyebiliriz. O daha gençlik yıllarından itibaren Narın ve At-Başı bölgesindeki yerli halkı yönetmiştir.⁵⁰⁶

Yerli halkın dışarıdan gelen saldırılara karşı korunmasında önemli rol oynayan Tartak Mamatbek, komutasındaki askerlerin de zamanın şartlarına göre gelişim göstermesinde etkili olmuştur. Onun en önemli özelliklerinden biri askerlik sanatını çok iyi bilmesi ve bu sanatın usta bir tatbikçisi olmasıdır. Tartak Mamatbek, hayatının sonuna kadar Acıbek'e hizmet etmiş, Narın-Kâkşal bölgesindeki halkın birliğini muhafaza etmesini sağlamıştır. Yaptığı hizmetlerden dolayı zamandaşları Törögeldi, Taylak ve Ormon gibi Kırgızlar arasında adına hürmet edilen şahsiyetlerden biri konumuna yükselmiştir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ C.Toktonaliyev, **Han Ormon**, Bışkek, 2000

⁵⁰⁶ A.Salımbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s.43

⁵⁰⁷ A.Salımbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 43

Madey'in oğlu Atambek; Acıbek'in önde gelen askerbaşçılarından olan Atambek, 1760 yılında At-Başı bölgesindeki Burhan mevkiinde doğulmuştur. Atambek, zamanla Acıbek'in en yakınındaki ve en güvendiği asker konumuna yükselmiştir.

Kırgız tarihi açısından önemli bir şahsiyet olan Atambek'in adına bugün hala rastlanıyor olması tesadüf olmasa gerektir. Zira günümüzde Kırgızistan'ın Tuyukbogoştı köyünde “Atambek Bulak” ve “Atambek'in Kara Taşı” denilen yer-su isimleri bulunmaktadır. Atambek'in en büyük hizmeti Hokand Hanlığı'nın iç çekişmeler yüzünden sarsıldığı bir dönemde kendi toplumunun güvenliği için sarfettiği emeklerdir. O, savaş zamanlarında hep Acıbek'in yanında saf tutmuş, ordusunun güvenliğini temin etmiş, kendisine yüklenen sorumluluğu büyük bir şevle yerine getirmiştir. Atambek, 1860 yılında yüz yaşında iken hayata gözlerini yummuştur.⁵⁰⁸

Boşubek Kuttukoco oğlu (Bala Boşubek); Bala Boşubek 1814 yılında At-Başı bölgesinin İçke mevkiinde doğulmuştur. Daha on altı yaşında iken Acıbek'in komutasında katıldığı savaşlarda göstermiş olduğu üstün gayretler Kırgız halkı arasında nam salmasına neden olmuştur. Boşubek'in bahadırlığı halk arasında dilden dile dolaşmış, günümüzde de “Bala Boşubek, Bahadır Acıbek” deyişiyle hatırası canlı tutulmuştur. O, Hokand Hanlığı'ndaki iç çekişmeler nedeniyle oluşan kargaşa ortamında halkın yağmalanmasına mani olmak için Acıbek'in yanında mücadele etmiş, Arpa adı verilen mevkide yeralan ve savunma açısından stratejik öneme haiz olan geçidi kontrolünde tutmuştur.⁵⁰⁹

Bala Boşubek, kendisine haklı bir şöhret kazandıran askerlik meziyetlerini de yeni kuşklara aktarmasını bilmiş, yanında 40 uzman asker yetiştirmiştir. Bazı kaynaklarda vefat ettikten sonra Arpa köyünde “Söök” denilen mevkiiye gömüldüğü söylenmektedir.

Kalça Sazan oğlu (Kalça bey); Kalça Bey, 1797 yılında At-Başı bölgesindeki Orta-Kayındı mevkiinde doğulmuş, Ak-Say, Arpa, Çonortok, Akkölmö yaylak-kışlaklarında yaşamıştır. 1865 yılında Kaşkar'daki Kuplaykocom-

⁵⁰⁸ A.Salimbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 44

⁵⁰⁹ A.Salimbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 45

Bulak (Appakkoco) denilen yerde vefat eden Kalça Bey, Acıbek'in sıkça fikrine başvurduğu en yakın dostlarından biri olmuştur.⁵¹⁰

Kalça Bey'in dedesi Bôgaçı, babası ise Sazan Bey'dir. Sazan Bey küçük yaşlardan itibaren halkının idaresini eline almış ve çok sayıda çocuğu olmuştur. Çocuklarından Kalça Bey, Narın, At-Başı ve Toyun-Kaşkar bölgelerindeki Çerik boylarının yönetimini üstlenmiştir. Kalça Bey halka oldukça mühim hizmetlerde bulunmuştur. Bu hizmetler arasında en dikkati çeken, gelecekte sıkıntı yaşanacağı öngörüsünde bulunarak Aksay bölgesindeki su çıkmayan bölgelere yaptırdığı sulama kanalları projesidir. Sazan Bey, siyasi cenahta da oldukça etkin bir rol oynamıştır. Bir defasında Kaşkar Han'ı Yakup Bek'e Kırgızlar adına elçi olarak gitmiş ve aradaki anlaşmazlıkların halli konusunda çaba sarfetmiştir. Elçilik vazifesinde gösterdiği yararlılıklardan ötürü Kaşkar Hanlığı tarafından taltif edilen ve kendinse madalya takılan Kalça Bey'in halk arasındaki otoritesi de buna paralel olarak artmıştır. O, Narın ve Kaşkar bölgesindeki halkın birliği için büyük emekler sarfetmiştir.

Kalça Bey'in Kırgız halkının birliği için verdiği mücadele ve sarf ettiği emekler asla göz ardı edilemez. O, Bugu boyları tarafından öldürülen Ormon Han'ın cenazesi ardından Kırgız boyları arasında giderek tırmanan çekişmeler esnasında kendisine bağlı boy liderlerini toplayarak birlik mesajları vermiş, savaştan çekilerek Kırgızlar arasında barışın temini konusunda önemli bir adım atmıştır. Onun bu tutumu üzerine Kırgız boyları birer birer savaştan çekilmiştir. (Sayak boyları ve başka diğer bazı boylar) Buna rağmen Bugu ile Sarbağış arasındaki savaş oldukça acımasız cereyan etmiş, taraflar çok sayıda kayıp vermiştir.⁵¹¹ Bu çekişmeler Bugu ve Çerik boylarının da arasının açılmasına neden olmuştur. Ancak birkez daha devreye giren Kalça ve ona destek veren Konokbay ve Atambek iki tarafı barıştırarak istenmeyen hadiselerin önüne geçmişlerdir.

Hitabet sanatındaki ustalığı, bitmek tükenmek bilmeyen azmi ile Kırgız halkına hizmet etmiş, ömrünü halkının birliğine ve bütünlüğüne vakfetmiş bu ulu

⁵¹⁰ A.Salimbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 46

⁵¹¹ K.Cusupov, **Kırgızdar; Sancıra, Tarih, Muras, Salt**, Bişkek, 1993,s. 87

insana hak ettiği değer ancak Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuşması ardından verilebilmiştir.⁵¹²

Kalça Bey, ömrünün son demlerinde elçi olarak Kaşkar Hanlığına gitmiş ve orada vefat etmiştir. Cenazesi Yakup-Bek Han başkanlığında, üst düzey âlimlerin ve mollaların göz yaşları eşliğinde defnedilmiştir.⁵¹³

Turdumambet Toktobay oğlu (Turduke bahadır); Turduke Bahadır, Acıbek öldükten sonra Çerikmogoldor kabilelerini yönetmişti. O, Kaşkar ile sınırlaş olan Narın, At-Başı ve Aksay bölgelerinde yaşamıştır. 1863 yılında giderek artan dış baskılar ve Kırgızların kendi içlerindeki çekişmeler yüzünden gerilen ortam halkı derinden sarsmıştır. Bu dönemde Çerikmogoldor kabilesi (5000 aileden oluşan halk) içinde bulundukları sıkıntılı vaziyetten kurtulabilmek için dış güçlere yenildiklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

13 Ekim 1863 tarihinde Turduke'nin elçileri Omski'de Batı Sibir general-valiliğinin altında Rusya kontrolüne geçtiklerine dair ant içerler. Bu gelişmelerin ardından Rus yönetimi de onları ödüllendirerek durumdan memnuniyetini belirtmiştir. Ruslar, Turdumambet Toktobay oğlu'na altın madalya, Karımşak Sazan oğlu'na ise gümüş madalya vererek ödüllendirmiştir. Bunların dışında 4 Kırgız bürokrat da değerli çapanlarla ödüllendirilmiştir. Bu anlaşmadan sonra Çerikmogoldor kabileleri Rus yönetimi gelip yerleşinceye kadar bağımsız olarak yaşamaya devam etmişlerdir.⁵¹⁴

B. ORMON HAN

1. Ormon'un Halk Tarafından Han Olması

Ormon Niyazbek oğlu, XIX. asrın ilk yarısında, yani Kırgız milleti için oldukça buhranlı bir dönemde tarih sahnesine çıkmış, halkını derleyip toparlamış, bağımsızlığa giden yolda müstakil bir devlet sistemi ihdas ederek Kırgız tarihine yön vermiş mahir bir komutan, aynı zamanda da başarılı bir diplomattır.

Ormon Niyazbek oğlu, tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz malumata göre tahminen 1790-92 yılında Çüy Bölgesi'nde yaşayan Kırgızlara mensup Sarıbağış

⁵¹² K.Cusupov, a.g.e.,s.87

⁵¹³ A.Salımbekov, A.Akmataliyev, K.Bokeyev, a.g.e.,s. 48

⁵¹⁴ T.K.Çorotegin, **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Camı Dordoku Tarihi**, Bişkek, 2000, s. 115

boyundan asil bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir. Onun dedesi olan Esenkul Bahadır 1770-1775 tarihlerine ait belgelerde Kırgızlar içindeki sözüne itimat edilen bir ağa olarak belirtilmektedir. Esenkul'un altı oğlundan biri olan Niyazbek'in de mensup bulunduğu boyda yöneticilik yapmış sorumluluk sahibi bir şahsiyet olduğu bilinmektedir. İki kadınla evlilik yapan Niyazbek'in bu evliliklerin ilkinden sekiz, ikincisinden ise bir çocuğu dünyaya gelmiştir. Oğullarının isimleri; Berdibek, Berdikoco, Suban, Ormon, Acı, Şaten, Kocobek, Iriskulbek ve Tülkü'dür. Bu evlatların hepsi yetişkinliklerinde önemli görevler ifa etmişler ve başarılı kimseler olarak tanınmışlardır. Ancak içleririnde biri vardı ki o, ileride Kırgızları tek bayrak altında toplayacak ve onların hanı olacak olan Ormon Han'dı.

Ormon'un çocukluğu Kök Oyrok denilen bölgede geçmiştir. 1807 yılında Koçkor ve Cumgal bölgelerinde mukim, Kurmankoco ve Kulcığaç yönetimindeki Sayak⁵¹⁵ kabileleri ile Çüy Bölgesi'nde yaşayan Niyazbek yönetimindeki Sarıbağış⁵¹⁶ boyları arasında büyük bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadelede Sayak boyları, saldırdıkları Sarıbağış boyları üzerinde üstünlük kurarak savaşa katılan ve henüz 17 yaşında olan Ormon'u yakalayıp esir alırlar. Sayaklar, esir alınan Ormon'u ağır işlerde çalıştırmışlar hatta inek bile sağdırmışlardır. Bu eziyetten kaçarak kurtulan Ormon, altı günde Çon-Kemin'e ulaşır.⁵¹⁷ Yaşadığı

⁵¹⁵ Sayak: Bu boy Kırgız boylarının sağ kanadına dahil olup, yayıldığı bölgeler Kırgızistan'ın Çüyü, Narın ve Isık-Göl bölgeleridir. Bu konuda XVI. asır kaynağı Mecmua'üt-tevarih'e başvurabiliriz. Bu eserde Karaçoro'dan Boston ve Sayak çıkmış diye bahsediliyor. Ekb: Mecmu'-at-Tavarih, V. Romadin'in tercümesi, el yazı. Sayfa 8

⁵¹⁶ Sarıbağış: Sarıbağış'ın boynu sağ tarafına doğru eğri idi. Bundan dolayı Sarbağış denilmeden önce "Kılçır" adıyla isimlendirilmişti. Sarbağış boylarının yaşadığı yerler; Kalmaklar devrinde Soltolarla beraber Isap, Gölöp'e çekilmişler, Kalmaklar geri döndüğünde ise Namangan'ın yukarı tarafında, Hocent çevresinde, Ketmen Töbö'de bulunmuşlardır. Şimdi ki yerleştikleri yere ise XVIII. asrın ikinci yarısında gelmişlerdir. Kırgız şecerelerinde, Kalmak devrinde sürülen Sarbağışların bazı alt boyları değişik yerlere dağılmıştı diye belirtiliyor. Örneğin Sarbağış'tan çıkan – Kudayar ırkı Hocent'in çevresinde, Kalmak, Sütay, Cantay boylarının bazıları ise Talas'ın üstü, Kalba'ya yakın bölgelere yerleşmişlerdi. 1916 yılında Ruslara karşı girişilen bağımsızlık mücadelesinde darbe alan Sarbağış boyları Çin'e çekilmişti ve birkaç boy orada kalarak yerleşmişti. Geniş bilgi için bakınız; Timurlan Omorov. Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) . Ankara 2008, s. 38-42-51-52

⁵¹⁷ Kalen Sıdikova, **Kırgız Tarihi**, Bişkek, 2003, s. 606

olaylardan büyük dersler çıkaran Ormon, kendi bölgesine gelir gelmez bir askeri birlik oluşturarak önlem almıştır. Bu askeri birlikte yer alan Saza, Cayıbek, Karaçolok, Maytık ve Atake, Ormon'un en güvendiği adamlarıdır. Siyasi faaliyetlerini arttıran Ormon, Sarıbağış kabilelerini tamamen kendine bağlayarak gücünü ve otoritesini sağlamlaştırmıştır.

Bazı kaynaklara göre 600 aileden fazla halkı olan Ormon'un yönetimindeki Kırgız topluluğu günümüzdeki Tokmok şehrinin kuzeyine düşen Cılgın-Başı'da yurt tutmuşlar, daha sonra ise ata toprakları olan Baysôrun'a gelerek buraya tamamen yerleşmişlerdir.⁵¹⁸

Ormon, kendi toplumu içindeki güvenliği temin ettikten sonra komşularıyla olan münasebetlere de mesai harcamaya gayret etmiştir. Komşularıyla olan ilişkilerini sağlamlaştırmak üzere girişimlerde bulunan Ormon, bunun en pratik yolu olan kız alıp verme yoluyla komşu boylarla akrabalık tesis etme yoluna gitmiştir. Örneğin, yakın akrabası olan Abayıl'da'nın oğlu Törögeldi ile Baytık'ın ablasını evlendirmiştir. O zamanlarda komşu bölgelerinin önemli bürokratları olan Sayak boylarının manabı (bürokrat) Çını bey, Alıbeg ve Çerik kabilesinin askeri bahadırı Acıbek gibi şahsiyetlerle sağlam ilişkiler kurarak oldukça içli dışlı olmuştur. Ayrıca Ketmen-Töbö'lü Sayak boyunun manabı Iriskulbek ve Buğu⁵¹⁹ boyunun bürokratu Boronbay ile de akrabalık tesis edilmişti. Ormon bunun yanında Osmon Datka ile Çargın arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için arabuluculuk yapmış ve iki tarafı barıştırmıştır. Böylelikle yerli halkı da kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.⁵²⁰

1842 yılında Isık-Göl'ün batısındaki Kızıl-Tokoy'da kurultay toplanmıştır. Bu Kurultayı düzenleyen kişi yine Ormon Niyabek oğlu olmuştur. Kurultaya Sarıbağış, Bugu, Sayak, Solto, Kuşçu, Çerik ve başka boyların bürokratları, manapları katılmıştı.⁵²¹

⁵¹⁸ Caparkul Toktonaliyev, **Ormon Han İlimiy Emgekterde cana Arhivdik Materialdarda**, Bişkek, 2002, s. 111

⁵¹⁹ Buğu, bu boy Kırgız boylarının sağ kanatına girmiş. Bulunduğu bölgeler, Isık-Göl ve Narın taraflardır.

⁵²⁰ A.Akmataliyev, Kırgızistan Madaniyatı, № 3(1514) mart 2003

⁵²¹ Kalen Sıdikova, a.g.e.,s.607

Ormon, kurultaya iştirak eden misafirlerini saygı ve sevgiyle kabul etmiş onlara ikramlarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Katılımcılar şerefine verilen ziyafette kesilen koçların ve tayların miktarı sayılamayacak kadar çoktu. Kımız, boza, carıma gibi içecekler su gibi aktı. Kurultay bir hafta kadar devam etti. Bu süre zarfı içinde Ormon ve en güvendiği yiğitleri misafirlerinden hiçbirşeyi esirgemediler. Uzanan sofranın kenarında her çeşit fikir konuşuldu.⁵²²

Bu tarihi kurultayın en önemli konusu Kırgız halkının bir bayrak altında toplanması meselesiydi. Kurultaya katılan hemen hemen herkez bu fikirdeydi. Kurultaya iştirak edenlerle Ormon arasında geçen konuşmalar Belek Soltonoyev'in Kızıl Kırgız adlı eserinde aynen şu şekilde geçmektedir;

Ormon Han; *“Kırgızlar! Bu şekilde darmadağınık olmayalım, Kırgız'da sadece bir adam kızıl kalpak olsun (tek bir lider olsun), bu kızıl kalpak kim olsun, ismini sizler atayın”* dediğinde halkın hepsi tek bir ağızdan; *“siz olunuz”* diyerek başına kızıl takke giydirip, ak kile oturarak onu Han ilan ettiler. Han ilan edilen Ormon da *“malların başı azalmasın hırsız yok edilsin, eğer hayvan çalınırsa bire dokuz ödensin, yiğitler için binilmemiş 300 at hazır dursun”* diyerek halkını yolcu etmiştir.⁵²³

Yeni han, hemen o gün Hokand'dan ayrıldığını ilan ederek, yiğitlerine Kötmaldı'daki Hokand kalesinin ateşle yakılması talimatını vermiştir.⁵²⁴ Böylece Kırgızların bağımsızlığı Ormon Han'ın Hokand'a savaş açmasıyla resmi olarak da ilan edilmiş oluyordu.

Ormon Han, Karkıra'daki Santaş dağ geçidinde kendi kalesini yaptırarak hanlık bayrağını asmıştır. Kırgızların hanı olan Ormon, devletini bağımsız bir yapıya kavuşturmak için büyük çaba harcamıştı. Bunu için devletin kanun koyucu vasfını hayata geçiren Ormon, kız kaçırana 40 yılki, adamı öldürenlere kan pahası olarak erkek için 300 yılki, kadın için 150 yılki ceza ödenmesi kuralını getirmiştir. “Ormon oku” adını verdiği kanunlar çıkararak, orduda birliğin temellerini atmıştır. Ayrıca sefer zamanlarında ordusunun içinde bando benzeri (zurna çalan) bir birlik oluşturmuştur. Büyük Manasçılardan Sagınbay'ın babası

⁵²² Caparkul Toktonaliyev, a.g.e.,s. 64 Ekb; Kırgız Tarihi, Bişkek, 1995, s. 247

⁵²³ Belek Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi I**, Bişkek, 1993, s. 195

⁵²⁴ Caparkul Toktonaliyev, a.g.e.,s.65. Ekb; Kırgız Tarihi, Bişkek, 1995, s. 247

Orozbak (Sayak boyundandı) bu birlikte görev alanların başıda gelmektedir. Ormon Han, oluşturduğu hanlık ordusunun komutanlığına da Abayıl'ın oğlu Törögeldi Bahadır'ı getirmiştir. Törögeldi'nin babası Abayıl da Çerik boyunun lideri olarak bilinmektedir. Ormon Han, bunun yanında dış işlerini yürütecek bir kurum oluşturarak, bu kurumun başına da Bayserek ve Saza'yı atamıştır. Mahkeme işlerini kendi danışmanları olan Mederbek ve Minazar bırakarak adalet işlerini teminat altına almıştır. Ormon Han'ın diğer danışmanları ise; adaleti ve geniş bilgisiyle meşhur Oluya Kalıgul, Manap⁵²⁵ Şamen Kuttukseyit oğlu ve arkadaşı Ketirekeydin Alıbeg'dir. Danışmanlarından Ketirekeydin Alıbek aynı zamanda iç güvenliği sağlayan birliklerin (polislerin) başkanlığını da yapmaktadır.

Ormon Han, iç güvenliği temin ettikten ve devletin idari yapısında bir takım düzenlemeler yaptıktan sonra komşuları olan Hokand Hanlığı'na ve Kaşkar Hanlığı'na elçiler göndererek siyasi ilişkiler kurma girişiminde bulunmuştur. Onun bu girişimleri elbette ki karşılıksız kalmamış, komşu hanlıklardan da elçiler gelmeye başlamıştır. Ormon Han, bölgesindeki ticari faaliyetleri de kendi kontrolü altına almıştır. Bu konuyla ilgili Belek Soltonoyev'in eserinde şu ifadeler yer verilmiştir; *“bölgeye gelen tüccarlar, Ormon'dan izin alıp, satacakları mala uygun bir fiyat koydurduktan sonra halkı dolaşarak ticaretlerini yürütüyorlardı. Demek ki ticaretin tüm kontrolü Ormon Han'ın elindeydi ve onun menfaatine göre yürütülmekteydi. Ormon'un kontrolündeki bölgeler kervanların geçiş bölgesi olduğu için, tüccarlar ister istemez Ormon'a bağlıydılar. Örneğin Kaşkar'dan bir tüccar gelse, Fergana'dan Isık-Göl'e, Kulca'dan Fergana'ya ya da Taşkent'e bir tüccar geçmek istese mutlak surette Ormon'a gelip ona istediklerini vermek zorunda idi. Ormon Han'ın yanında her zaman 30-40 profesyonel nişancı bulunurdu. Bu nişancılar her zaman yeteneklerini geliştirmek için antrenman yapmaktaydılar. Bir zamanlar bu nişanlıların komutanlığını Kazak ırkından olan Dada ile Berdibek yapmışlardı. Bunlar iki zat profesyonel nişancı ve pehlivan idiler. Anlatılana göre ayıyı tek başına yıkabilmekte, dağ koçunu ya da tekeyi ikişer ikişer kaldırarak dolaşmaktaydılar. Bu iki pehlivan çok özel savaşçılardılar”*.⁵²⁶

⁵²⁵ Manap: Kırgız feodal kabilelik üst tabakasının mümessili. Ağa, bey.

⁵²⁶ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.196

Ormon, hayvan beslemeyi çok seviyordu. Hayvan doğduğunda kuzuyu kendisi alıp koyunun yanına götürüyor ve ona süt veriyordu. Onun buzağı ve tayları da bu şekilde beslediği anlatılmaktadır. Kendisine ne kadar misafir geliyorsa onlara o kadar hayvan kesip misafirperverliğini ve cömertliğini sergiliyordu. Onun 4000-5000 koyunu ve 2000 atı vardı. Bunun yanında dedesi Esenkul ve babası Niyazbek'den kendisine intikal eden altın, gümüş, eşyalık ve değişik malzemeleri oldukça fazlaydı.⁵²⁷

Ormon Han çok dindar olmasa da Müslüman'dı. Orucunu mutlaka tutardı. Düzenli olmamakla birlikte genelde sabah namazını kılmaya özen gösterirdi. Hacıları çok sevmediği için, onları yanına fazla yaklaştırmazdı. Buna karşın günün birinde bir mollaya “*Ormon'un coop taması*” isimli bir tarih kitabı yazdırdı. Ancak maalesef bu eser kayboldu ve bizlere kadar ulaşamadı.⁵²⁸

Ormon Han'ın hacılara olan ön yargısının nedeni olarak şu hikaye anlatılmaktadır;“ Günlerden bir gün Ormon Han Kaşkar'dan gelen bir hacının düzgün bir insan olup olmadığını anlamak için onu yanına çağırıp hediye ettiği büyük atları gösterir ve “*eşim hacıya tayları hediye edin diye fikir verdi, belki taylardan almak istersiniz*” der. Hacı ona dönerek “*kadınların fikrine bakmamak lazım*” diye cevap verir. Ormon Han da ona büyük atlardan bir kaçını hediye ederek yolcu eder. Bir yıl sonra aynı zat iyi bir hediye alacağı umidiyle yine Ormon'a gelir. Bu sefer Ormon Han, ona “*eşim hacıya büyük atlardan hediye et dedi, ama ben tersine küçük tayları hediye edeyim diye düşünüyorum*” der. Hacı ona “*Kadın nasıl bir fikir verirse o şekilde de işletilirse iyi olur*” diye cevap verir. Ormon Han bunun üzerine çok sinirlenerek yanındakilere hacının kovulmasını emreder”.⁵²⁹

⁵²⁷ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 196

⁵²⁸ Abramzon. S.M, **Kırgız cana Kırgızistandın Tarihı Boyunça Tandalma Emgekter**, Bışkek, 1999, s. 534

⁵²⁹ Abramzon. S.M, a.g.e.,s.534

2. Ormon Han'ın Kırgızları Toplama Çabası

Kırgızların Ormon'un liderliğinde birleşerek Hokand Hanlığı'ndan ayrı müstakil bir hanlık kurdukları 1842 yılı itibariyle Hokand Hanlığı'nın tahtında Kırgızlar arasında yetişen Şirali Han bulunmaktaydı. Tabii ki Şirali'nin Hokand hanı olmasında Kırgızların desteğini alması önemli bir faktördü. Şirali'nin Hokand tahtına geçmesiyle hanlığın yönetimi çoğunlukla Kırgızların eline geçmişti. Bu nedenle söz konusu dönemde Kırgız bürokratlar arasında iki farklı görüş hâkimdi. İlk kısım Ormon'un liderliğinde bağımsız bir Kırgız Hanlığı'nı desteklemekte, ikinci kısım ise Hokand Hanlığı'na bağlı kalınmasından yana görüş belirtmekteydi. Hokand Hanlığı tahtında bulunan Şirali Han, ayrı bir hanlık kuran Ormon Han'a açık bir şekilde tepki göstermemekle birlikte bu durumdan memnuniyetsizliği herkes tarafından bilinmekteydi. Şirali Han, Ormon'un hanlığını açık bir şekilde tanımaktan kaçınarak ona "Parvanaçı" unvanını vermişti. Hokand Hanlığı'ndaki, Parvanaçı unvanı Datka unvanının üstündeki Atalık unvanıyla eşdeğer bir rütbeydi.

Ç.Valihanov bu konuyla ilgili şu tespitlerde bulunmuştur; "Hokand Hanlığı'ndaki Kırgızlar, hanlık sınırları dâhilinde yaşayanlar ve hanlığın dış bölgelerinde yaşayanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydılar; ilk grubu teşkil edenler Özbeklerle aynı haklara sahiptiler. Bunlar çoğunlukla orduda görev almakta, sivil ve askeri işlerin idaresinde önemli rol oynamaktaydılar. Yazın Alay Dağları'nda bulunup, kışın Fergana Bölgesi'nde yaşıyorlardı. Taşkent Bölgesi'ndeki ordunun önemli bir bölümü bunlardan oluşuyordu. Dış bölgelerde yaşayan diğer Kırgız toplulukları ise hanlığa vergi ödüyorlardı. Ayrıca hanlık ordusu askerlere ihtiyaç duyduğunda asker vermek zorundaydılar. Bunları Hokand Hanlığı'nın atadığı bir Datka yönetiyordu. Hanlığa ödemeleri gereken vergilerini Taskorgon, Margelan ve Oş valilerine veriyorlardı.⁵³⁰ Ama yine de hanlığın Kırgızların üzerindeki otoritesi oldukça zayıftı. Özellikle son zamanlarda Kırgızlar, hanlığın valilerine önem vermiyorlardı.

Kırgızlar, Ormon Han yönetiminde birleşmeleri ardından, artık Hokand Hanlığı'nın idaresini resmen tanımadıklarını ilan ettiler. Bunun bir gereği olarak da her yıl düzenli olarak Hokand Hanlığı'na ödedikleri "zekat"ı artık

⁵³⁰Şokan Uelihanov (Ç. Valihanov), **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı**, Baskı-2. Cilt-III, Almatı, 1985, s. 330

ödemeyeceklerini bildirdiler. Bununla birlikte Ormon'a bağlı olmayan kuzey Kırgızlar, Hokand Hanlığı'nın yönetimini büsbütün ellerine almaya başlamışlardı. Alımbek Datka, Nusup Datka, Müsülmankul ve benzeri Kırgız bürokratlar hanlık yönetiminde önemli mevkilere sahiptiler. -Alımbek Datka, Nusup Datka ve Müsülmankul ile ilgili daha önce ayrıntılı malumat verdiğimiz için burada tekrar etmeyi gerekli görmüyoruz- Bu nedenle Ormon'un Han olarak seçilmesi ardından Kırgızlar arasında bir ayrışma meydana gelmiştir. Bir tarafta ayrı bir Kırgız Hanlığı isteyen Kırgızlar, diğer yanda ise Hokand Hanlığı'ndan ayrılmayıp yönetimi ellerine geçirmek isteyen Kırgızlar.

Ormon Han mustakil Kırgız Hanlığı'nın idaresinde çoğunlukla kendi yakınlarına ve akrabalarına görev vermiştir. Bu nedenle eski kabile yöneticileri birçok görevden ve hanlık idaresine katkıda bulunacak faaliyetlerden mahrum bırakılmıştır. Bu da hanlık yönetiminden dışlanan eski boy liderlerinin ve Kırgız bürokratların Ormon Han'a içten içe bir düşmanlık beslemelerine yol açmıştır. Yine de Ormon Han'ın iktidarı esnasında Kırgızistan'ın güneyinde iç huzur tesis edildiği, boylar arası çekişmelere son verildiği, komşu ülkelerle olan ilişkiler düzenli bir seyre sokulduğu tarihçi B.Soltonoyev tarafından belirtilmektedir. B.Soltonoyev konu ile alakalı şu değerlendirmeyi yapmaktadır;“Ormon Han yönetimdeyken Solto, Sayak, Bugu, Talaslı vs. Kırgızların arasında hiçbir çekişme olmamıştı. O tarihlerde Solto'dan *(bu Kırgızların içindeki boy ismi)* Cangaraç, Bugu'dan Boronbay, Sayak'dan Çınıkan bir birleriyle dünür olmuşlardı. Boronbay Ömürzak isimli oğluna Ormon'un kızı Kulan'ı alarak akrabalık tesis etmişti”.⁵³¹

Ormon Han'ın dış siyasette izlediği yol özellikle memleket sınırlarını koruma ve genişletme üzerine bina edilmişti. Bu amaçla Kaşkar, Hokand ve Kazaklar tarafından kontrol edilen sınır bölgeleri sağlamlaştırılarak güvenli hale getirilmiş, Kurtka ve Isık-Göl bölgesinde bulunan Hokand Hanlığı'na ait kuvvetler bulundukları yerlerden sürülerek San-Taş mevkiinde bir savunma hattı meydana getirilmiştir. Ormon ayrıca Kendi kontrolündeki bölgeleri korumak maksadıyla sınır boylarına temsilciler atamış, böylece merkezi bir yapılanmaya gitmiştir. Bu görevlilerden kısaca bahsetmek gerekirse; Karkıra'daki sınırların güvenliğini aynı zamanda dünürü olan Borombay'a; Ak-Say-Arpa doğrultusunda uzanan sınırın

⁵³¹ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.197

kontrolünü de kendi oğlu Ümötaalı'ya vermiştir. Bununla birlikte kendisi de bizzat İle bölgesine giderek hanlık sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Ormon Han'ın bu bölgelerdeki faaliyetlerinin en önemli sebebi ise İle'nin başındaki Sarı-Tokum ve Üç-Aral'ı ele geçirerek hanlık sınırlarına katmak istemesidir.

Söz konusu zaman diliminde Ormon Han'ın sınır komşusu ve önemli rakiplerinden biri olan Kenesarı⁵³² Han da gücünü oldukça arttırmıştır. Kenesarı, 1837 yılının ilkbaharında, henüz milli hareketi başlatmadan evvel yani daha Hokand idaresi altındaki Kazak topraklarında bulunduğu sıralarda, Çarlık hükümetine (*Rus Çarlığı, bu tarihlerde özellikle Kırgızlar ve Kazaklar üzerindeki siyasi ve askeri baskılarını arttırmıştı*), onun işgalci tutumundan vazgeçmesi yönündeki faaliyetlere ve bununla ilgili protestolara başlamış bulunuyordu. Ruslara karşı Orta Asya hanlıklarıyla ittifak halinde mukabele etmenin mümkün olmadığını tecrübe etmiş olan Kenesarı 1837 yılı ilkbaharında en yakın adamlarından oluşan bir kuvvetle kendi topraklarına yöneldi ve Akmola Eyaleti civarına geldi. Bu andan itibaren Rusları Kazak topraklarından söküp atmak, Kazak Hanlığı'nı yeniden kurarak dedesi Ablay Han dönemindeki idari ve siyasi yapıya kavuşturmak için harekete geçti.⁵³³

Büyük Orda Kazaklarının desteğini aldıktan sonra, Alatau Kırgızları ile de ittifak kurma niyetinde olan Kenesarı Kırgızlara elçilerini gönderdi. Saydak Hoca, Şokpar Bey ve Esengeldi Sarcanoğlu başkanlığında Kırgızlara gönderilen elçilik heyeti, onların mağduriyetini göz önüne alarak Ruslara karşı değil de Hokand Hanlığı'na karşı mücadelede kendileriyle ittifak kurma teklifinde bulundu.

⁵³² Kenesarı: Abılay Han'ın neslinden onun Kalmak eşinden doğan Kasım Han'ın oğlu-Kenesarı'nın hanlık ettiği dönem işte böyle zor bir döneme denk gelmiştir. Kenesarı Kasımov, 1802-1847 yıllarında yaşayıp (1841-1847 yıllarında Kazak halkının Orta Cüzü'nün hanı olmuştur) döneminde bir yönetici olarak çok girift, zıtlıklarla dolu bir siyaset yürütmüştür. Han olana kadar öz kardeşi Nevruzbay Batur ile Kazak bozkırlarına sınır olan Sır Derya'nın, Yayık'ın (Ural suyu) İtil'in (Volga'nın) boylarında, Rus sınırlarındaki kalelere saldırarak onlara karşı mücadeleyi başlatmıştır. Bu saldırıların birinde 1840 yılında Sultan Kenesarı, Rusların eline esir düşmüştür. Bu dönemde askerî mücadeleden uzak duran ve barış arayan Rusya'nın kolonizatör hareketinin başında bulunan Orenburg askerî valisi V. A. Perovskiy, Kenesarı'nın halk arasında önemli derecede itibara sahip olduğunu bildiği için bu saldırısını görmezlikten gelerek affedilmesi ve bırakılması için emir vermiştir.

⁵³³ Fatih Ünal, **Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı**, İstanbul, 2010, s. 114

Ancak bu teklif Kırgızların Sarıbağış uruğundan Ormon Niyazbekoğlu (Ormon Han) ve Jantay Karabekoğlu tarafından reddedildi. Hatta elçileri iyi karşılamadığı gibi rivayet olduğu üzere onları bir müddet alıkoyarak daha sonraları serbest bırakmıştır. Ahmet Sultan Kenesarı oğlu kendi hatıralarında, Kırgızların Kenesarı tarafından kendilerine yapılan ittifak çağrısının kabul edilmeyişinin sebebi olarak, daha önceki dönemlerde Ablay Han devrinde Kırgızlarla Kazaklar arasında cereyan etmiş olan düşmanlığı göstermektedir. Bu hisleri kısmen kabul etsek de asıl sebeplerden birisi Ormon Han'ın Kırgız boylarının merkez-siyasi birliğini gerçekleştirmek, Kırgız topraklarında kendi bağımsızlıklarını korumak için siyasi bir oluşum içerisinde olması idi. Bu egemenliği hem Hokand'a, hem de Kenesarı'ya kaptırmak istemiyordu.⁵³⁴

Ormon Han'la Kenesarı Han arasındaki ilişkiler iyi yönde gelişmemiş aralarında bazı anlaşmazlıklar cereyan etmiştir. Zaten Ruslarla harp halinde olan Kenesarı bu dönemde daha yapıcı bir tutum sergileyerek Kırgızlarla uzlaşma ve onları ikna etme yoluna gitmiştir. Bunun bir göstergesi olarak da bir süre önce Kenesarı kuvvetleri tarafından esir alınmış olan Haşla bey ve adamları serbest bırakılmıştır.

Belek Soltonoyev, “Kızıl Kırgız” adlı eserinde Kenesarı'nın Kırgızlarla olan ilişkilerini konusunda şu bilgileri vermektedir; “Kenesarı 1846 yılında Köktöm'den göç ederek Çüy vilayetinin güneyinde bulunan Kayka-Taş'a yerleşmiş, Kırgız feodallerinden Cangaraç, Cantay, Tınalı ve Törögeldi'ye elçi göndermiştir. Gönderilen elçiler sözü geçen liderlere şunları iletmişlerdir: “ Ruslar oldukça kalabalık bir halktır, karşılık içindeki düşmanlarını parçalayarak, coşkuyla akan sel gibi geliyorlar. Edil-Cayık'ı geçip, Orol'dan aşp, Sararka'da dağınık halde yaşayan bir sürü Kazağı kontrolüne geçirdiler ve Ertiş'ten çıkarak İle'ye yaklaştılar. Arka taraflardaki Ala-Too (Ala-Dağ), İle ve Çüy bölgelerine saldırı başlattılar. Onların (Rusların) bu sahada dolaşan askerlerinin sayısı oldukça fazla, Kırgızlar ve Kazaklar, ebediyen halkın yanında, düşmanın karşısında, iyi günde kötü günde, zevk ve sevinci paylaşan, canı ve ruhu ile yekpare bir halk idik. Düşmana karşı birleşelim. Kırgız-Kazak birleşirse Taşkent, Kokon (Hokand), Semerkant her daim bizimdir, bizden uzak duramaz. Han'ın emrini söylüyorum.

⁵³⁴ Fatih Ünal, a.g.e.,s. 232

Eğer birleşirseniz bu sizlere büyük güç verir. İşte Kenesarı Han'ın teklifi, öz sözü", diye konuşmasını bitirdiğinde: "Biz hepimiz toplanıp, aramızda istişare ederek cevabımızı söyleyeceğiz" diye elçiyi gönderirler. Kırgızlar aralarında danışarak, sonunda: "Kazaklarla her ne kadar anlaşamayıp çekişiyor olsak da aynı kaderi paylaşan birer ulusuz, onlarla anlaşalım" diye karara varmışlar, bir ata arslan derisini asarak ve değişik hediyelerle birlikte Tınalı, Bayterek ve Ükü Biyoğlu'nu elçi olarak göndermişlerdir. Ancak elçilerin oraya ulaştığı gece, İlip isimli Kırgız, Kenesarı'nın atlarını çalarak götürmüştür. Çalınan atları arayarak gelen Kenansarı'nın adamları Kırgızlardan iyi cevap alamayınca, dönüşte Kenansarı'ya şikâyetle bulunmuşlar, bunun üzerine de Kırgızlarla çekişmek için bahane arayan Kenesarı harekete geçmiş, böylelikle de iki taraf arasında savaş başlamıştır.⁵³⁵

Kenesarı elçilik için gelen, Tınalı'yi esir almıştır (*bu elçilik heyeti Tınalı'nın başında bulunduğu 13 kişiden oluşmaktadır ve bunlar Solto'nun manabı Cangaç tarafından gönderilmiştir*). Kenesarı, Çuy suyunu askerleri ile geçerek ikinci savaşı başlatmıştır, Tınalı'nın yol göstermesi ile Sarıbagışların köylerini yağmamıştır. Kalpak Bahadır bu çarpışma esnasında ölmüştür. Kemin'deki Cantay Han'ın askerleri ile Kalıgul Kubatoğlu'nu elçilik için Kazaklara göndermiştir. Bu heyet Kazaklarla anlaşmaya varmış ve birinci savaş sona ermiştir. Ancak Kazaklar ve Kırgızlar arasındaki feodal nitelikli çarpışmalar daha da kötüye giderek Rus temsilcisi Nyuhlov, Kırgız hanına ve boy beylerine (B. Bekmuratov'a, Acıbay Şerali'ye, Cangaraç Eşkocin'e ve Ormon Han'a) özel bir mektup göndermiş bu mektupta Kenesarı'yı Rus İmparatorluğu'nun düşmanı olarak göstermekle birlikte onu öldürmeyi teklif etmiştir. Rus Çarlığı, eskiden Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi: "böl, parçala, yok et" şeklindeki siyasetin takipçisi olmuştur.

Rus generallerinin de etkisiyle olsa gerek, Kırgız yetkililer halkı Kazaklar aleyhine tahrik ve teşvik etmeye başladı. İşte bu sıralarda Kenesarı'nın batırlarından Savrık'ın Kırgızların Solto boyunun lideri Yamankara batırı öldürtmesi ve ardından Kırgızların Savrık Bahadırı öldürerek intikam almalarıyla Kırgız ve Kazaklar arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Kenesarı, Kırgız kuvvetlerinin mevzilendiği dağ eteklerine yönelip, rastladığı Kırgızlara hücum

⁵³⁵ Belek Soltonoyev, a.g.e.,s.203

ederek bol miktarda ganimet elde etmiş ve oradan Çüy bölgesine yönelerek 1846-47 kışına kadar “İtkeşüv” diye bilinen bölgede konaklamıştır. Bu arada Kırgızlarla karşılıklı mücadeleler aralıksız sürmüştür. 1847 yılı baharında yeniden Kırgızlara yönelik baskınlar hız kazanmıştır. Bu baskınlarda Nevruzbay Sultan ve Ercan Sarcanoğlu kahramanlıklarıyla dikkatleri çekmiştir. Her ikisi de adamlarıyla birlikte Kenesarı’nın esas kuvvetlerinden ayrı olarak Kırgızları Karakıştak- Şüngir dağ geçidine doğru üç gün boyunca takip etmiştir. Nihayetinde Ormon Han ve Cantay manapların esas kuvvetleriyle girdikleri çatışmada, bölgeyi tanımamaları ve esas kuvvetlerinden ayrılmış olmalarına rağmen Kırgızlarla mücadeleye aralıksız devam etmişlerdir. Ancak bu çatışmalarının birinde Ercan Sultan Şamşı geçidinde Kırgızlara esir düştü. Bu çatışmalardan haberdar olan Kenesarı gönderdiği adamlarla Nevruzbay’ın geri dönmesini isteyerek, kendisi kuvvetleriyle birlikte Çüy boyundaki Kekiliksengir denilen bölgeye gelmiş ve tuğunu buraya diktirmiştir.⁵³⁶

Diğer gün öğle vakti Nevruzbay’ın gelmekte olduğu, Ercan Sultan’ın Kırgızlara esir düştüğü yolundaki haberi alan Kenesarı bu durumdan son derece müteessir oldu. İkinci vaktinde Nevruzbay’ın gelmesiyle, Ercan Sultan’ın Kırgızların elinde kaldığı haberi kesinlik kazandı. Bu esnadan Cantay ve Ormon Han Kırgız yaylalarına adamlar gönderip, asker toplama gayretinde idiler. Hokand idaresindeki Kırgızlar da Ormon Han ve Cantay’ın kuvvetlerine dâhil olmuşlardı.⁵³⁷

Soltolor tüm halkı Kiçi-Kemin, Çon-Kemin’e göç ettirerek savaşa katılacak yiğitleri Oro’nun (Tokmok’dan 8 kilometre uzaklıkta doğu tarafta) girişinde Kenesarı Han’a karşılık gösterdiler. Bu olaylarda Ormon da onlara yardım için asker göndermiş ancak kendisi evinden çıkmamıştır. Kenesarı, Kazaklardan 8000-9000 asker toplayıp Pişpek’i (Bişkek) geçerek Kırgızlara saldırır. Kenesarı’nın asker başçıları; Çımır’dan- Bayzak Datka, Botbay’dan- Supatay ve Tülöberdi, Karakoylu’dan- Kudaybergen, Akkoylu’dan- Bayet,

⁵³⁶ Fatih Ünal, a.g.e., s. 235

⁵³⁷ Fatih Ünal, a.g.e., s. 235

Argın'dan- Çuburtbalı, Ağıbay ve Taman'dan- Bogoguçul Bahadır ile Barmen Datka'lar idi.⁵³⁸

Kırgızların yiğitleri bir araya gelerek güç toplayıp Kenesarı'nın askerleri ile karşılaşmak üzere Kemin suyu yakasında, Çuy suyu boyundaki, Mıkan, Kekilik'in kıvrımı denen yerlerde mücadeleye girişmişlerdir. Zikredilen yerler Tokmak ile Kemin'in sınırlarındaki sazlıktır ve Kırgızların çarpışmaları için çok elverişli durumdadır. Bu savaş sırasında Ormon Han'ın hilekârlığı sayesinde askerî işleri çok iyi bildiği açıkça görülmektedir. Bu olay, halk arasında sonraki yıllarda cumhuriyetin matbaalarında çıkan eserlerde ve diğer yayınlarda zikredilmiştir. Bunun için bilinen olayları tekrarlayanın anlamı olmadığını düşünüyoruz. Kısaca zikredildiğinde Kenesarı Han tuğunu Mıkan'ın (*Çuy nehrinin bir kolu*) kara suyunun boyunda Kekilik'in kıvrımı denen yerde diktirmiştir. Kenesarı'nın savaşçıların merkezi bölümünde kendi yer alıp, sağ kanadı kardeşi Nevruzbay'ın yönetimine vererek, sol kanadı ise Ercan Törö yönetiminde hareket ettirmiştir, Kırgız boyları: Sarıbagış, Tınay, Çerikçi, ve Soltolara karşı savaşmıştır. Birinci günü yapılan mücadelede Kırgızlar, Kazakların ilk saldırısını durdurmayı başarmıştır. İki üç gün geçtikten sonra haberi duyan Kırgız boyları, Ormon Han'ın yönetiminde Tokmak bölgesine gelmiştir. Geldiği gün Ormon Han, Çargın'ın yönetimindeki 40 avcı ile Kazak askerlerini arka tarafa çekilmeye zorlayarak savaşı durdurup dinlenmişlerdir. Bundan başka "Ormon korkusu" diye adlandırarak çeşitli yolları kullanıp Kazak askerlerinden öcünü almıştır. Netice de Ormon Han'ın geldiği gece Kenesarı'nın askerlerinin asıl bölümü geriye çekilerek kaçıp gitmişlerdir. Bunun dışında Ormon Han, Kazak yiğitlerinden önceden Kenesarı'nın zorla baş eğdirdiği Subatay'ı ve Rüstem Sultan'ı kendi tarafına çekerek onlardan kendi askeri gibi faydalanmayı da başarmıştır.⁵³⁹ Bu sebeplerden dolayı savaşın seyri, Ormon Han tarafına doğru dönmeye başlamıştır.

Sonraki savaşlarda da iki taraf arasında denge bozulmamış mızrak savaşı ile devam etmişlerdir. Sonraki çarpışmalarda Ormon Han, Kazak askerlerinin içmek için kullandıkları suyu (Şamşı suyu) başka tarafa yönlendirmiştir. Bundan sonra Kenesarı Han, Ormon Han'a elçi göndererek barış yapmak istemişse de han

⁵³⁸ Belek Soltonoyev, **Kızıl Kırgız Tarihi II**, Bişkek, 1993, s. 5

⁵³⁹ Barhtold. V.V, **Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)**, Kirgizgosizdat Yayınları, Frunze (Bişkek), 1927, s. 49

buna razı olmamıştır. Yenilgiyi tatmak üzere olduğunu anlayan Kenesarı Han, Akçaar denen atına binerek kaçarken Mıkan'ın sazlıklarına saplanmıştır, Sarıbağış, Tınay boylarının yiğitleri onu esir olarak almışlardır. Kardeşinin bindiği (Nevruzbay'ın) Kızılooz (Kırmızı ağız) adlı atı, Kırgız yiğitleri tüfekle yaraladıklarından oda esir olarak ele geçirilmiştir. Burada Kenesarı ve Nevruzbay, askerlere “bizi Kırgızın hanı Ormon Han'a alıp götürün” demişlerdir, fakat bu istekleri kabul edilmemiştir. İkisi de hak ettikleri cezaya çarptırılıp öldürülmüşlerdir. Yiğit olan Kenesarı'nın cesedi Kızıl su ile Şamşı'nın ortasındaki Bordu çayının kenarına defnedilmiştir. Nevruzbay'ın cesedi ise Şamşı'nın doğu tarafındaki tepeciğe konulmuştur, fakat bu bilgiler günümüze kadar tarih ilminde (arkeolojik kazılara adanmış olarak) tam olarak doğrulanamamıştır.⁵⁴⁰

1847 yılının 22 Ağustos'unda Kapal şehrinde Rusların arabuluculuğu ile Kırgız ve Kazak yöneticileri arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Bu tarih itibarıyla artık iki halk arasında geçmişte olduğu gibi ciddi bir çekişme olmamıştır.

3. Ormon Han'ın Ölümü

Ormon Han, Kenesarı ile olan mücadelesinde zafere ulaştıktan sonra tüm Kırgızları kendi kontrolüne toplama çabalarına hız vermiştir. Ancak eski yetkinliklerini kaybetmek istemeyen bazı Kırgız bürokratlar bu durumdan rahatsızlık duymuşlardır. Kırgızlar arasında bu dönemde iyice kızışan nüfuz mücadelelerinden yeteri kadar haberdar olan Rus bürokratlar gönderdikleri tüccarlar ve elçiler vasıtasıyla Kırgız kabile liderlerini bir birine karşı kışkırtıyordu. Rus Çarlığı'nın bu faaliyeti sadece Kırgızlar için değil, genel olarak Türkistan Hanlıkları'nın topraklarında yaşayan tüm toplum için tehlike arz etmekteydi. Türkistan Hanlıkları'nın toprakların tamamen kontrolü altına almak isteyen Rus Çarlığı, bu tarihlerde “böl, parçala, yönet” programını başarılı şekilde yürütüyordu.

Birbirleriyle olan mücadelede kolayca geri adım atmayan Kırgız liderlerin sebep olduğu iç meseleler büyük oranda durulsa bile anlaşmazlıklar tamamen ortadan kalkmış değildi. Bununla birlikte Cantay, Borombay gibi Rus bürokratları

⁵⁴⁰ Cambek ÇAKIPBEKOV, KAZAK, KIRGIZ HALKLARI ARASINDAKİ SİYASÎ-ASKERÎ İLİŞKİLER (XIX. ASRIN İLK YARISI), TÜBAR-Sayı;XVII- Bahar /2005-; www.tubar.com.tr

ile gizlice temasa geçen Kırgız feodalleri de bulunmaktaydı. Aynı tarihlerde Isık-Göl de mukim Buğu kabilesinin bürokratları da Ormon'a karşı bir faaliyet içine girmişlerdi ve Han'ın hâkimiyetini tanımadıklarını bildirmişlerdi. Bunun bir sebebi de, Ormon'un hanlığa seçilmesi ardından askeri yönetimden dışlanan Balbay Bahadır'ın Han'a karşı içten içe bir kin beslemesiydi. Ormon Han, Rus yönetimine geçmek isteyen Buğu boyunun yöneticisi Boronbay'ı gizlice yakalamak istiyordu. Aynı bir hanlık kurma çabasında olan Ormon, sömürge güçlerin işine karışmasını hiç istemiyordu. İşte bu ve benzeri bir takım siyasi olay, Buğu ile Sarbağış boyları arasında vuku bulan iç savaşın başlamasına neden olan ve belki de Kırgızlar üzerinde oynanan sömürgeci politikaların göz ardı edilmesini amaçlayan bilindik bahanelerdi.⁵⁴¹

Buğu ve Sarıbağış boyları her ne kadar aynı soydan olsalar da Mamatkul ve Belebek zamanında araları bozulup birbirlerine hasım olmuşlardı. İlerleyen zamanlarda iki boy Andican ve Alay bölgesinden göç ederek Isık-Göl ile Çüy bölgesine yerleştiklerinde burada Kalmak saldırıları ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu ortak tehdit Buğu ile Sarbağış arasındaki ilişkileri yumşatmış, birbirlerine yaklaşp akraba olmalarını sağlamıştır. Sarbağışlar Ormon'u han ilan ettiklerinde Buğular tamamen itaat etmemiş, kendi feodalleri olan Boronbay Menmurat oğluna bağlı kalmışlardır. İki boy arasındaki ayrılığı ortadan kaldırmak isteyen Ormon Han, kendi kızı Kulan'ı Boronbay'ın oğlu Ömürzak ile evlendirerek onlarla dünür olmuştur.⁵⁴² Ancak iki boy arasında akrabalık tesis edilmesi bile Buğu boyunun tamamen Ormon'un kontrolüne geçmesini sağlamamıştır.

Ormon Han'ın ölümüne sebep olan olayların başlangıcı Belek Soltonoyev'in "Kızıl Kırgız" kitabında aynen şu şekilde anlatılmaktadır: "Ormon ile Buğu boyu arasındaki çekişmenin başlaması şu şekildeydi; Boronbay yakın adamlarıyla beraber Ormon'a misafirliğe gelip, birkaç gün kaldığı için eğlence olsun diye Ordo-oyunu⁵⁴³ yapılır. Boronbay ile Ormon, bu oyuna rakip olan iki

⁵⁴¹ Caparkul Toktonaliyev, **Ormon Han İlimiy Emgekte cana Arhivdik Materialdarda**, Bişkek, 2002, s. 137

⁵⁴² Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 16

⁵⁴³ Ordo-Oyunu: Kırgızların kumar mahiyetinde olan aşk oyunudur ki, bu oyun hanın karargahını ele geçirmek için olan savaşı temsil eder; orda atkanday: ordo oyunu gibi (zevкли ve safalı bir şey). Ordo oynayanlarının daire teşkil ederek dizildikleri hat.

takımın lideri olarak katılırlar. İlk oyunda Buğu boyundakiler yenildiği için ödül olarak koyulan üç özel atı Ormon kazanır. Yenildiğine memnun olmayan Boronbay, gölde yetişmiş yetenekli yiğitleri getirerek oyunu ikinci defa başlatır. İkinci oyundaki ateş etme müsabakasında Ormon'un oyuncusu Ayuke Maytık'ın parmağı kırılıp oyundan çıkarılır. Bunun yerine Ketirekey'in oğlu Alıbek oyuna girip ateş edecek olur, ancak Boronbay'ın etkisinde kalan Alıbek isabetli bir atış yapamaz. Böylece Buğu boyları oyunu kazanarak kaybettikleri üç atı geri alırlar. Alıbek'in bu oyunda temiz oynamadığı fark eden Ormon, o günden itibaren Buğulara düşman olmuştur.⁵⁴⁴

Yaşanan diğer bir ilginç olayda ise Kazaklar arasında Naren Bahadır'ın Ulubala adındaki kızı, Ormon'a âşık olup onunla evlenmek için yola çıktığı sırada Alıbek tarafından alıkonarak Ormon'a götürülür. Belek Soltonoyev'in "Kızıl Kırgız" kitabında anlatılana göre kızın kendi isteğiyle geldiğini öğrenen Ormon Han, bu yaptığından dolayı Alıbek'e sinirlenmiş ve suçunun bağışlanması için *Karakelte* ve *Kerat* isimli cins atlarını kendisine vermesini istemiştir. Alıbek de bunun üzerine: "*atım Karakelte'yi alacaksa alsın veriyim, ama o da karısı olan Uulbala'yı geri bana versin*" diyerek temsilcileri Ormon Han'a geri gönderir. Bu haberi duyan Ormon oldukça sinirlenerek Koçkor'daki Alıbek'in köyüne doğru hareket eder. Ormon'un üzerine geldiği haberini alan Alıbek ise Bugu boylarına doğru göç ederek onlara sığınır. Bu nedenle Ormon da kendisine bir şey yapamaz ve Bugu boylarına Alıbek'in kendisine verilmesi için temsilci yollar. Ancak Ormon tarafından gönderilen temsilciyi Bugular kabul etmezler. Yine aynı günlerde Ormon'un anne tarafından akrabası olan Çağaldak bitki toplamak için atıyla dolaştığı bir sırada kaybolur. Çağaldak'ın ölü bedeni kısa bir süre sonra Tüptün suyunda bulunur. Bunu haber alan Ormon Han da "*Benim akrabam olan Çağaldak'ı Bugunun eşkıyaları öldürüp cesedini suya atmışlar*" diyerek Bugu boylarına karşı iyice düşman kesilir. Bugular ise kendi aralarında fikir danıştıktan sonra af dilemek üzere Ömürzak'ı temsilci olarak Ormon Han'a gönderirler. Ormon ise onları affetmeye yanaşmayarak harekete geçtiğinde ise Bugu boyları başka taraflara göç etmekten başka çare bulamazlar. İki taraf arasında topyekün bir savaş olmasada askerler birbirlerini gördükleri yerde öldürmeye başlarlar.

⁵⁴⁴ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 18

Günlerden bir gün Ormon Han, 60 askeriyle bazı kaynaklara göre ise 100 askeriyle Çon-Döbö'ye gelerek burada konaklar. Onun geldiğini haber alan Bugu ve Sayak boyları ise yaklaşık 1000 kişilik bir askeri birlikle gelerek Ormon'u kuşatırlar. Ani gelişen bu saldırı karşısında Ormon'un yanında bulunan Sarbağış boyundan çok az sayıda kişi kurtulabilmiştir. Ormon'un Seyilkan isimli oğlu ise ancak dağlara kaçarak kurtulabilmiştir. Bu sırada Ormon'un yanında ise sadece Körögöç isimli aşçısı kalmıştır. Bu suretle Ormon Han Bugu boyları tarafından esir edilir. Bu olayı haber alan Boronbay, acilen Ormon'un yanına gelerek yaralı haldeki hana paltosunu giydirmek ister ancak başarılı olamaz. Çünkü Ormon Han kendisine yapılanlardan ötürü çok sinirlidir. Boronbay başkanlığında toplanan Buğu yöneticileri ilk etapta Ormon'un sağ salım serbest bırakılması kararını kabul ederler. Ancak eskiden beri Ormon'a karşı düşmanlık besleyen Alıbek, bu fikre şiddetle karşı çıkarak: *"O'nu şimdi öldürmeyip serbest bırakırsanız, sizin de hayatınız tehlikeye girecek"* diyerek kararı bozar. Daha sonra köyüne götürülmek üzere atına bindirilen Ormon, Balbay isimli biri tarafında bıçaklanmak suretiyle yaralanır.⁵⁴⁵

Bu olay sonucu ağır yaralanan Ormon Han Bugulara gelin olarak verdiği kızının yanında tedavi edildiği bir esnada vefat eder. Ormon Han, ölümü esnasında yanında bulunan yakın dostlarına vasiyetini bildirir. Ormon Han, kızı Kulan'a seslenerek şunları söylemiştir; *"Canım kızım Kulan! Oğullarım seni buradan götürmek isterlerse sakın kabul etme. Sarbağışlar bundan sonra eskisi gibi olamazlar. Ümötalı kabadayılığı bıraksın ve halkı daha fazla üzmesin, halkını düşünsün. Buğular eskiden beri anlaşılması zor bir toplum idi. Sarbağışlar benim için kan davası güderek boşyere kan akıtmassınlar. İki taraf arasında sakinlik oluşmazsa Cantay'a güvenilmez. Törögeldi benim için ölmesin. Isık-Göl'ü üç defa dolaşsın"* diyerek fazla konuşmadan vefat eder. Ormon Han, bir Ramazan sabahı vefat etmiştir. Cenazesi ise daha sonra Aksuu'nun ortasında gizli bir yere defnedilmiştir.⁵⁴⁶

Ormon Han'ın izlediği siyaset, zamanı itibariyle oldukça pragmatik ve akılcıydı. Ancak bazı kabile liderlerinin kişisel çıkarlarını halkın çıkarlarından

⁵⁴⁵ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 20

⁵⁴⁶ Belek Soltonoyev, a.g.e., s. 21

üstün tutmaları, Ormon Han gibi önemli bir liderin sonunu getirdi. Böylelikle binbir zorlukla bir araya getirilen Kırgız boylarının oluşturduğu Kırgız Hanlığı büyük bir yara aldı ve adeta can damarı kesildi. Ancak yine de Ormon Han'ın hatırası ve Kırgız halkının birliği için safettiği gayretler halk tarafından unutulmayarak bu güne kadar muhafaza edilmiştir.

C. ALIMBEK DATKA

1. Alimbek Datka ve Hokand Hanlığı

Asan oğlu Alimbek tahminen 1799 yılında Alay yakınlarındaki Gülçö'nün Kargaşa köyünde dünyaya gelmiştir. Bargı boyundan olan babası hatırı sayılır bir servete sahip bulunmakta ve ticaretle uğraşmaktaydı. Bu tarihlerde Türkistan'ın (Orta Asya) Doğu Türkistan, Çin, Afganistan, Hindistan gibi ülkelerle oldukça gelişmiş ticari ilişkiler içinde bulunduğunu söylemek sanırız yanlış olmaz. Zira bu ülkeleri bir birine bağlayan ipek Yolu Kokon (Hokand), Ancıyan (Andican), Oş, Özgön doğrultusunu da kapsayarak, Alay'ı dolaşarak geçiyordu. Tüccarların dinlenmek için durdukları bölgeler olan Langar, Gülçö, Kızıl Korgon, Sopu-Korgon, Ak-Bosogo, Sarı-Taş gibi menzillerde bir sürü kervansaray kurularak, buralarda alım-satım pazarları oluşturulmuştu.

Alimbek 13-14 yaşından itibaren babasının yanında ticari faaliyetlere katılarak, Kaşkar, Carken, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hokand (Kokan) gibi o devrin gelişmiş şehirlerine sık sık seyahat etme olanağı bulmuştu. Küçüklüğünden itibaren hem mollalardan, hem de medreseden eğitim aldığı için oldukça bilgili ve görgülü bir insandı.

Alimbek küçüklüğünden itibaren oldukça faal bir kimse olarak dikkat çekmekteydi. Kendi arkadaşlarını toplayıp takımlar kurmada, düğünlerde, bayramlarda at yarışları, ulak tartış, güreş yarışları gibi müsabakalar tertip etmede oldukça başarılı ve gayretliydi. Onun bu vasfı kısa sürede geniş kitlelerce tanınmasını ve sevilmesini sağladı. Üstelik onun gayretleri bununla da sınırlı kalmadı. Toplantılarda yerli halkı sıkıştıran Hokand bürokratlarıyla mücadeleyi de yine Alimbek başlattı. Alimbek, bir gün, Hokand Hanlığı'nın zekâtçıları (vergi toplayanlar) ile anlaşmazlığa düşmüş, onları kendi arkadaşları ile bir olup hırpaladıktan sonra topladıkları vergileri halka dağıtmıştır. Hatta yaşanan ikinci bir

tartışmada karşı taraftan ölenler de olmuştur. Zekâtçılara karşı organize bir mücadele başlatan Alimbek onları kendi bölgesinden uzak tutarak bazı geçit bölgelerini kendi kontrolü altına almıştır. Alimbek'in bu faaliyetlerini yerli halk da desteklemiştir. Bu ve benzeri olaylar bize göstermektedir ki Kırgızların tarihinde Hokand yönetimine boyun eğmekten uzak durdukları bazı zamanlar olmuştur. Ancak böyle durumlarda Kırgızları sert muameleyle yönetmenin mümkün olamayacağını bilen Hokand Han'ı katı tedbirler almaktan kaçınmıştır.⁵⁴⁷

Kırgızların ahvalini çok iyi bilen Madali Han (1822-1842), Alimbek'i yanına davet ederek, zarar görmeyeceğine dair kendisine söz verir. Alimbek, Hanlığın genel merkezine geldiğinde iyi şekilde kabul görür. Han ile tanışır ve uzun uzadıya konuşurlar. Madali Han, bu genç yiğidin akıllı, oldukça bilgili ve enerji dolu olduğunu hemen fark eder. Han, bu görüşme esnasında meziyetlerinden etkilendiği Alimbek'in kendisi için oldukça faydalı olabileceğine hükmeder. İşte bu görüşme ardından Alimbek ile Hokand Hanlığı arasındaki bağlantı kendiliğinden başlamış olur. Hokand Hanlığı tarafından Alimbek'e birtakım sorumluluklar yüklenir. Görüşmenin üzerinden fazla zaman geçmeden de henüz genç yaştaki Alimbek'e Hokan Hanlığı'nın en üst rütbesi olan "DATKA" unvanı verilir.⁵⁴⁸

Madali Han'dan Datka unvanını alan Alimbek, daha sonra "Alay'ın yöneticisi" denilen büyük ve geniş bölgelerin yönetimini de üzerine almıştır. Bu olayın üzerinden fazla zaman geçmeden de Hokand Hanlığı'nın en büyük dört vilayetinden (Hokand, Margalan, Namangan, Andican) biri olan Andican'a vali olarak atanır. Alimbek, bu tarihten itibaren Andican şehrinde yaşamıştır. Andican vilayeti olarak bilinen bölge Andican, Oş, Alay, Calal-Abad, Nôken, Arstanbap, Ketmen-Töbö, Toguz-Toro bölgeleri ve bunlara ilave olarak Merkezi Tanrı-Dağları ile günümüzdeki Narın vilayetini kapsamaktaydı.

Alimbek, bu tarihlerde sadece Adıgine boylarının yöneticisi olarak kalmamış, Hokand Hanlığına tabi tüm Kırgızların savunucusu olmuş, halk üzerinde oldukça etkili bir lider konumuna yükselmiştir. Bu nedenle Han, Kırgızlara ait

⁵⁴⁷ Şabdanbay Abdırhmanov, **Tarıhtagi Ak Taktar**, Bışkek, 2007, s. 14

⁵⁴⁸ Şabdanbay Abdırhmanov, a.g.e.,s.15

önemli meselelerin çözümünde Alımbek Datka'ya başvurmak ve ondan fikir almak zorunda kalmıştır.

Alımbek Datka'nın siyasi faaliyetleri doğrudan doğruya Hokand Hanlığı'nın sosyal ve siyasi tarihiyle ilintilidir. Zira onun hayatı, hanlıktaki karışık siyasi oyunların, devrimlerin ve yönetim için ardı arkası kesilmeyen kanlı mücadelelerin içinde geçmiş, bizzat kendisi de hanlıktaki bu olayların katılımcısı olmuştur. Bununla beraber Alımbek'in bu olayların seyrinde oldukça etkili bir şahıs olduğu herkesçe malumdur.

2. Alımbek Datkanın Rolü, 1831-1862 Yılı

Alımbek'in yerli halk arasındaki değerini ve siyasi arenedeki hızlı yükselişini takdir eden Madalı Han, kendisine 1831 yılında DATKA unvanını vermiştir. Datka unvanını alan Alımbek, artık sadece Kırgızlar arasında etkili bir lider olmakla kalmayacak, Hokan Hanlığı içinde de önemli ve sözü geçen bir şahsiyet olacaktır.

Hokand Hanlığı'nda baş gösteren taht mücadelelerinde Alımbek, Şirali Han'dan yana bir tavır sergilemiştir. Onun bu kararında şüphesiz ki Nuzup'un Şirali Han'ın yanında yer alması ve Şirali Han'ın Kırgız dayıları arasında yetişmiş olması etkili olmuştur. Alımbek, Şirali Han'ın hanlık sarayına eşi Kurmancan ile beraber gelmişti. Tarihi kaynakların belirttiğine göre Kurmancan, Şirali'nin eşleri olan Carkınayım ve Sonayım ile oldukça yakın ilişkiler kurmuştur. Ancak bu dönemde Talas ve Alay'dan gelen Kırgız askerlerinin topraklarına geri dönmesiyle Hokand Hanlığı'ndaki Kırgız bürokratlarının etkisi ve siyasi faaliyetleri önemli ölçüde azalmıştır. Yine bu dönemde Şirali Han'ın destekçilerinden olan Nuzup'un "Atalık" unvanı elinden alınmış ve Han Karargâhı'ndan çıkarılmıştır. Onun yerine binbaşılığa Ferganalı Şadı getirilmiştir. Ancak Şadı'nın da bu görevde çok fazla kalamadığı görülmektedir. Hokand Hanlığı'ndaki bu istikrarsız ortamdan en iyi şekilde faydalanan ise Kıpçakların lideri Musulmankul (*Müsülmankul*) olmuştur.

Söz konusu dönemde yönetim büyük ölçüde Kıpçakların kontrolüne geçmiştir. Musulmankul (*Müsülmankul*), kendisi binbaşı olarak "Atalık" unvanını aldığı gibi, Törökorgon'u Said Muhammat Hudayar (*Hüdayar*) Han'a verdi. Ayrıca Mırza Kıpçak'ı bahadır başı yaptı ve Taşkent şehrine de Aziz Parvanaçı'yı vali

olarak tayin etti. Kurama şehrine ise Narmuhammat Datka'yı vali olarak atadı. Bunun dışında Margalan şehrini Ötömbay Datka'ya, Andican şehrini Molla Sıdık'a, Şaarkan şehrini Kalmuhammat Datka'ya, Tus şehrini Rahmança Datka'ya verdi. Kallakıpçaklar yurdu gönüllerince kendi aralarında pay ettiler. Kıpçaklar:“Yönetimi kendi elimize aldık, şuanda bize kim karşı çıkabilir ki?” dercesine bir mağruriyet içindeydiler (s/503a).⁵⁴⁹

Saray entrikalarından uzak bir ortamda yetişen Şirali, kaçınılmaz bir şekilde Müsülmankul'un etkisi altında kalarak yönetimde Kıpçaklara bel bağlamıştır. Bu dönemde hanlık yönetiminde söz sahibi olan ve başını Alımbek'in çektiği çok sayıda Kırgız bürokrat görevden uzaklaştırılacaktır. Müsülmankul'un yönetimde sergilediği sert ve zulümkar tavırlar gün geçtikçe çığrından çıkarak halk arasında da tepkiye neden olmuştur. Müsülmankul, halkın mallarına zorla el koyuyor, idam cezasını ise adeta günlük bir işmişçesine tatbik ediyordu. Bundan dolayı halk arasında Müsülmankul'a karşı düzenlenecek bir isyanın tohumları hızla filizlenmeye başladı. Olacakları önceden sezen Şirali'nin karısı Carkın Hanım (Şirali Han'ın Talas'ta evlendiği Kırgız asıllı eşi), Kırgız bürokratlarının yardımıyla eşinin otoritesini ve iktidarını sağlama alabileceği düşüncesiyle Alımbek Datka'ya gizli bir temsilci göndermiş ve ondan yardım istemiştir. Alımbek Datka'ya gönderilen temsilci, Müsülmankul'un hanlık idaresini tamamen eline geçirdiğini, ordudaki karışıklığın ve adaletsizliğin müsebbibinin o olduğunu söylemiş, Alımbek'in ordusuyla gelip kendilerini bu durumdan kurtarması için ricada bulunmuştur.⁵⁵⁰

Alımbek, bu haberleri aldıktan sonra Madı köyünde Alay bürokratlarının katılımıyla bir kurultay tertip etmiştir. Kurultayın ardından Müsülmankul'a karşı başlatılacak isyanın da programı netleşmiştir. Plana göre, şehir halkı da isyancıları destekleyerek onlara katılacaktır. Böylelikle, halkın büyük desteğiyle 1845 yılında gerçekleşen bu isyan hareketinin planlayıcısı ve yöneticisi Alımbek Datka

⁵⁴⁹ Magzuni (Ziyabidin Maksım), *Fargana Handarının Tarihi*, (Tercüme. Moldo Sabır “*Moldo Mamasabır Dosbolov*”, O. Sooron-sopu “*Omor Sooronov*” ; Turar), Bişkek, 2007, s. 184

⁵⁵⁰ Moldokasımıv.K, *Kırgız ayaldarı Kokon handıgım başkarganbı?* Kırgız madaniyatı, Bişkek 1991, 23-may, № 21

olmuştur.⁵⁵¹ Bu isyan hareketini belgeleyen ve Genel Türk tarihi açısından da büyük öneme sahip bir kaynak olan Magzuni'nin (Ziyabidin Maksım) Fargana Handarının Tarihi (Fergana Hanlarının Tarihi) adlı eserinde söz konusu olay şu şekilde nakledilmektedir; Bir adam gelip Müsülmankul'a: "*Ey efendi, Padişah-ı Âlem, Andican'da Kırgızlardan Alimbek ve Seyitbek leşker (asker) toplayıp, sizin ordunuzun üzerine gelecekmiş*" dedi. Bu sözü duyan Müsülmankul sinirlendi.(s/504). "*Leşker toplayıp, Said Hudayar Han'a yardıma gönderin!*" dedi. Yöneticiler çok leşker toplayıp, Oş'a vardılar. O vakitte Hokand'ın savunması da zafiyet içindeydi. Müsülmankul, 40 gün boyunca Alimbek ve Saitbek Datka denilen Kırgızlara.(s/504a). karşı savaşmak zorunda kaldı. O Kırgızların içinde askeri iyi idare eden çok güçlü iki elit insan vardı. Onlar: "*Kıpçaklarla savaşıp, yurdu kendimize alacağız. Kıpçakları öldürüp, onların yerine orduda ve hanın yanında biz durup, datkalık yapacağız.*" diye tüm elitleri çağırarak leşker toplayıp, Oş yakınlarındaki Madalı denilen yerde karargâh kurdular. Diğer taraftan da Müsülmankul batur (*yazar bahadırı kastediyor*), Molla Sadık, Ötömbay ve başka bahadırlar Oş şehrine intikal ettiler.(s/505).⁵⁵²

Savaş meydanında davullar çalındı. Bir tarafta Kırgızlar, diğer tarafta Kıpçaklar saf tutarak dizildiler. Mirzat, savaş giysilerini giyip, iki kılıcını ve mızrağını alarak meydana girdi.(s/506). Onun heybeti karşısında Kırgızlar hayran kalarak korkuya kapıldılar. Bir Kırgız gelerek Mirzat bahadıra süngü ile saldırdı. Mirzat bahadır ise süngüsünü ona (*mütercim saldıran Kırgız'ı kastediyor*) batırdığında, süngüsü onun göğsünden girerek sırtından çıkar. Daha sonra süngüyü ileri doğru atıldığında bir Kırgız'ın başına isabet ederek onu öldürdü. Kırgızlar bunun üzerine toplanarak eski elbiselerini mızraklarının ucuna bağlayıp, öküz ve at sırtında binerek, post ve deriden telpek⁵⁵³ giyerek, sopaları kırıp kamçı yaparak, Mirzat bahadıra aç kurtlar gibi saldırdılar. Mirzat ise kendisine saldıran Kırgızları öldürmeye başlar. Kırgızlar kaçarlar. Mirzat onları kovalayarak öldürmeye devam

⁵⁵¹ Tursunay Ömürzakova, **Kurmancan Datka Door İnsan İşmerdülük**, Bışkek, 2002, s. 48

⁵⁵² Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e.,s.184

⁵⁵³ Telpek- bir çeşit geniş kenarlı keçe şapka, bu şapka çoğunlukla savaş meydanlarında giyiliyordu.

eder. Gün batımında davulların çalınmasıyla iki tarafta çekilerek komutanlarının yanına varırlar.(s/509).⁵⁵⁴

Ertesi gün Alımbek ve Seyitbek ikisi birden meydana çıkarlar. Alımbek gelir gelmez kılıcını kaldırarak onlara (*mütercim burada Kıpçakları kastediyor*) şöyle seslenir: “*Ben Alımbek, yanımdaki de otuz oğul uruğunun onuru Seyitbek. Benim kılıcım, bir sürü bahadırların kara sakalları kızıl kanla boyanmıştı. Vücutlarından aziz kafaları ayrılmıştı. Yiğitler, buraya gelmişsiniz, acaba benim gibi bir bahadırın buraya geleceğini bilmiyor muydunuz?*”. Daha sonra saldırarak hepsini kılıçlayıp öldürür.(s/509a). Bundan sonra bir bahadır gelip Alımbek’e: “*Ey insafsız Alımbek, elinden ne gelir? Bunları öldürdün, şimdi de bak!*” diyerek kılıcını ona fırlatır. Alımbek üzerine doğru gelen kılıca vurarak onu iki parçaya böler. Yaşanan olayları gören Müsülmankul: “*Meydana kendim çıkacağım, siz de arkamdan toplu olarak gireceksiniz. Çünkü Alımbek çok profesyonel. Ona karşı yalnız gitmek mümkün değil*” diyerek.(s/510)., savaş elbiselerini giyip, savaş malzemelerini kuşanarak meydana girer ve Alımbek’le yüz yüze gelir. Alımbek’in adamları, öküz, deve ve bêe⁵⁵⁵ binmekte, üzerlerine post (deri giysi) giymekte, başlarına ise baradan telpek takmaktadırlar. Kırgızların kızları ise başlarına börk takmakta, üstülerine de şaldan çepken⁵⁵⁶ giymektedir. Ellerine sopa alan bütün kız ve kadın cubanlar⁵⁵⁷ saç örgülerine,(s/510). ve boyunlarına mavi, beyaz ve sarı boncuklar⁵⁵⁸ takmışlardı. Kırgızlar, kadınlı erkekli öküzlere binerek ellerinde sopalar olduğu halde meydanda dizilerek duruyorlardı. Bu sırada Müsülmankul bahadırın önünde bir bahadır duruyordu. O, Hokand’ın nuruydu. Çok akıllı bir danışman ve büyük bir şairdi. Bu şekilde kadın erkek karışık, ellerine sopa tutarak duran Kırgızları görünce ağzından şu dizeler dökülmüştür....(s/512).⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e.,185

⁵⁵⁵ Bee- üyürdeki dişi atlardır, yani hiç binilmemiş atlar. Burada önceden binilmemiş güçlü dişi atların binildiğini bahsediliyor.

⁵⁵⁶ Çepken: 1. iğne ardı dikilmiş (sırlmış) bir nevi erkek üst giyimi (kaba sırlmış olur) dir, ki (şayak cuha ve s.gibi) kalın kumaşla örtülmüş olur; 2. çuhadan astarsız kaftan

⁵⁵⁷ Cuban: genç kadın; taze; dilber; küygyöydön sözü kuradım, küygyüzböçü cubanım: aşktan ben sözleri kafiyeledim, beni yakma güzelim.

⁵⁵⁸ Monçok: boncuk - Kıymetli ve ekseriya inciden olan ufak taneler.

⁵⁵⁹ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e.,s.186

*“Yurgan caying biri pastu-balanda
Mingşanlaring biri chučka-kuanli.
Atlaring bar biznin atka okşamas
Bizning ellar mahrumi sim sakaflı
Aşfazlari bari tilla tabakli”.*(s/512). –

Alımbek Müsülmankul’un yanındaki şaire mızrak (süngü-nayza) ile vurur. Müsülmankul da mızrağı zorla alarak ileriye doğru atar ve mızrak Kırgızların arasına düşerek birkaç kadının ölümüne neden olur. Müsülmankul eline mızrak alarak saldırıya geçer, ancak Alımbek onu geri püskürtür.⁵⁶⁰

Alımbek’in askerleri Müsülmankul’un ordusuna sert bir şekilde mukavemet ettilerse de mühimmat yönünden eksik olmaları nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Müsülmankul, kendisine karşı tertip edilen bu isyanı büyük bir güçle bastırarak, isyancıları acımadan cezalandırmıştır. Müsülmankul’un yapacağı “kızıl kırgın, kara sürgün” hakkında bilgilerden önceden haberdar olan Kurmancan kocası Alımbek’i olası bir ölümden anında kurtarır.⁵⁶¹

Müsülmankul’un planladığı bu “kızıl kırgın” programı hakkında bilgileri Kurmancan’a Carkın (Carkınayım) ulaştırmıştır. Çünkü o sıralarda Müsülmankul’un askerleri içindeki Carkın’ın güvenli adamları bulunmakta ve önemli bilgileri gizli bir şekilde Carkın’a ulaştırmaktaydılar. Bu tarihlerde Carkın, gizli bir haberci gönderip, Alımbek’e karşı hazırlanmakta olan planı Kurmancan’a bildirerek, ne pahasına olursa olsun Alımbek’i bu durumdan kurtarmak için gerekenin yapılmasını hatırlatmıştı. Bu haberleri alan Kurmancan da sadece “özel durumlarda” gönderilecek olan gümüş saplı kamçısını gizli temsilciyle Alımbek’e göndererek, ondan hemen Gülçö’ye dönmesini istemişti. Kurmancan eğer bu harekette bulunmasaydı, Alımbek’in hayatı büyük ölçüde tehlikeye girecekti.⁵⁶² Böylelikle isyan istenilen amaca ulaşamayarak sonuçsuz kalmıştır.

⁵⁶⁰ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s.186

⁵⁶¹ Tursunay Ömürzakova, a.g.e., s.50

⁵⁶² Tursunay Ömürzakova, a.g.e., s. 50

Kırgız aksakallarından Mati'nin belirttiğine göre: “Kurmancan, Alımbek'in “çalgın teşkilatını” (istihbarat teşkilatını) yönetmekteydi. Onun emrindeki casuslar sadece Hokand'da değil, Kaşkar, Ancıyan (Andican) ve Buhara'da da faaliyet göstererek en son bilgileri Kurmancan'a iletmekteydiler. Kurmancan ayrıca, hanların eşleri veya anneleri konumundaki Kırgız bayanlara yakınlık göstererek onların güvenini kazanıyor ve böylelikle günlük haberleri kolaylıkla onlardan öğrenebiliyordu. Bu şekilde Alımbek de her türlü gizli bilgiyi Kurmancan vasıtasıyla öğrenerek yüz yüze kaldığı durumlara karşı kendisini hazırlayabiliyordu.”⁵⁶³

Hanlık idaresindeki en güçlü rakibi olan Alımbek Datka'yı yakalayamamanın verdiği üzüntüyle hareket eden Müsülmankul binbaşı, 1845 yılındaki Oş isyanının katılımcılarının hiçbirine acımayarak sert bir şekilde cezalandırmıştı. Bununla, devlet idaresi de fiilen Kıpçakların eline geçmiş oluyordu.

1847 yılında Çin yönetimine karşı isyan eden Kırgız, Özbek ve Uygurları destekleyen ve onlara dini önderlik yapan Katta Törö, Alımbek'e haber göndererek, ondan savaşa beraber girmeleri husunda ricada bulunur.⁵⁶⁴

Müsülmankul'un Hokand Hanlığı'ndaki yönetimi kendi kontrolüne alması ardından Alımbek Datka'nın Hokand'daki siyasi gücü de iyiden iyiye azalmıştı. O, hanlık sarayında meydana gelen siyasi olaylara karışmayarak, durumu dışarıdan gözlemlemeye devam etmiştir. Ancak sakin duramayan Alımbek, daha sonra Doğu Türkistan'daki yerli halk tarafından Sing'in (Çin) sömürgeci politikalarına karşı yürütülen isyan hareketine destek vermek için Kaşkar'a gitmiştir.⁵⁶⁵ Bu dönemde Doğu Türkistan'daki akrabalarının içinde bulunduğu zor duruma karşı Alay ve At-Başı'ndaki Kırgızlar asla seyirci kalmamıştır. Alımbek ve yönettiği Alaylı Kırgızlar, Doğu Türkistan'daki isyancıları her yönden desteklemişlerdir.

Bu olaylar esnasında Alımbek'in desteklediği isyancılar ani bir saldırı düzenleyerek Kaşkar'ı ele geçirmişlerdir. Ancak Sin (Çin) yönetimi bölgeye

⁵⁶³ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 50

⁵⁶⁴ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 57

⁵⁶⁵ Galiskiy V., Poliskih V, **Starımy Oş**, Frunze (Bişkek), 1987, s. 51

takviye kuvvetler göndererek askeri açıdan üstün hale gelmiş ve isyancıları geri püskürtmüştür. Mühimmat yönünden de eksik olan ve bu konuda hiçbir yerden destek alamayan isyancılar, düşmana karşı daha fazla dayanamamışlardır. İsyancılar (Kırgızlar ve Uygurlar) geri çekilmek zorunda kalarak Alımbek ile beraber Kırgız topraklarına doğru göç etmişlerdir. Bunların çoğunluğu da Alay bölgesine yerleşmişlerdir. Çin zulmünden kaçarak gelenlerin çoğuna Alımbek, Oş'un güney ve kuzey taraflarındaki kendine ait bölgelerden yerler vermiştir. Bu bölgede daha sonra Kaşkar'dan kaçarak gelen Uygurların oluşturduğu Kaşkar-Kışlak isimli bir köy bulunmaktadır.⁵⁶⁶

1853 yılında Orgeneral Perovski kumandasındaki Rus ordusu Sır-Derya yakınlarındaki Ak-Mescit kalesine saldırarak burayı kuşatma altına almıştır. Kalenin içinde bulunduğu sıkıntılı duruma aldırmayan Hüdayar Han'la Taşkent valisi Mala Bek (*Malabek-Malla Han*) kendi aralarında çekişerek kalenin Rusların eline geçmesine neden olurlar. Bunun üzerine Malabek (*Malla Han*) Taşkent yönetiminden uzaklaştırılır. Böylelikle Hüdayar Han ile Malabek (*Malla Han*) arasında da yeni bir çekişme başlamış olur.⁵⁶⁷

Hanlık idaresindeki yerli halk da Hüdayar Han'ın rejiminden hiç memnun değildir. İki kardeş arasındaki (Hüdayar Han ile Malabek) bu mücadele daha da kızıştığı bir sırada Alımbek ve onu destekleyen Kırgızlar da Malabek'in (*Malla Han*) safhına geçmişlerdi. Malabek, çok güvendiği Alımbek Datka komutanlığındaki askerleri ile Hüdayar Han'a karşı mücadeleye girişmiştir.

Malabek (*Malla Han*) Gülçö'ye gelip Asan bey ve Alımbek'den yardım istedi. Asan bey ve Alımbek o tarihlerde oldukça güçlüydüler. Bu ikisi hızlı bir şekilde yüzden fazla asker toplayıp, Kara-Suu'nun kenarına gelerek, yerli halkın kendilerine katılması için çağrıda bulundular. Burada biraz durduktan sonra Ancıyan'a (Andican) gittiler. Orada da Hüdayar Han'ın düşmanları olan Kıpçaklar kalabalık şekilde gelerek onlara katılmışlardı".⁵⁶⁸

Bunlara ek olarak Çohan Valihanov şunları dile getirmektedir; "Han'a üzülen Malabek fikir danışmak için kendisinin kardeşi olan Sopubek'e gider.

⁵⁶⁶ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 58

⁵⁶⁷ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 62

⁵⁶⁸ Nalivkin. V.P, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan, 1886, s. 189

Han'ın annesi Cakınayım (Carkınay) durumun ters tarafa kaymakta olduğunu anlayıp, kardeşleri barıştırmaya gayret eder. O, Kara-Suu'ya gelerek ülkenin geleceği için Malabek (*Malla Han*) ile Hüdayar Han'ı barıştırmak için oldukça çaba sarfeder. Ama Malabek (*Malla Han*), Carkınayım'ın bu makul ricasını kabul etmeyip, onun sözlerine kulak asmaz. O, Kara-Suu'daki Kırgızların içindeki en değerli kimse sayılan Alımbek Datka'yı yanına çağırır".⁵⁶⁹

İkisinin bu görüşmesinden sonra Alımbek Datka, Malabek'in (*Malla Han*) teklifin kabul ederek Hüdayar Han'a karşı isyana liderlik yapar. Arşiv belgelerin belirtmelerine göre isyan Fergana'nın doğu tarafından başlayıp, askerlerin önemli gücü Alımbek'in komutanlığındaki Kırgızlardı. Kırgızların içindeki en güçlüsü Alımbek de onun en yakın adamıydı.⁵⁷⁰ 1858 yılında, Samançı'ya yakın yerde Hüdayar Han ile Malabek'in (*Malla Han*) ortasındaki savaşta Hüdayar Han yenilir ve Buhara'ya kaçarak kurtulur.

Ortamdaki tüm adamlar toplandılar, onlar oluşan geniş bir törenle Malabek'i (*Malla Han*) ak keçeğe oturtup, hanı kaldırdılar. Keçenin bir köşesin Alımbek Kırgız, ikinci bir köşesin Kızır Kırgız, daha bir köşesin Kızır oğlu, daha bir köşesin Saitbek Kırgız tuttular. İne bir tarafın Polot Kırgız tuttu. Taht yaparak ona Malabek'i oturtular (s/659a).⁵⁷¹ Böylece, hanlık yönetim çoğunlukla Kırgızların ve özellikle Alımbek Datka'nın desteğiyle Malla Han'a geçmiş olur.

Ç.Valihanov'un Alımbek Datka hakkında sunduğu bilgileri belirtecek olursak "Adiğine Kırgızları Fergana bölgesindeki Margilan ve Oş şehrine yakın yerlerde bitki ekerler. Yaz mevsimini Oş dağlarından Hokand'a kadarki bölgelerde geçirirler. Bu Kırgızlar, Özbeklerin gibi aynı hakka sahip. Bunlar Hokand ordusunun en önemli gücü, bunların kabile liderleri Hokand hanlığının yönetim kurumunda ve askeri işlerde büyük role sahiptiler. Hokand veziri olan Alımbek Datka bu kabilenin lideri, o kendisinin askerleriyle Malla Han'ın Hokand'ın yönetimine geçmesine yardım etmişti".⁵⁷² Malla Han'ın tahta geçtiği tarihlerde

⁵⁶⁹Şokan Uelihanov (Ç. Valihanov), a.g.e.,s.338

⁵⁷⁰ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 63

⁵⁷¹ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e., 220

⁵⁷² Şokan Uelihanov (Ç. Valihanov), a.g.e., s. 330

Hokand Hamlığı oldukça ağır durumdaydı. Özellikle de Rus ordusunun seferleri genişleyerek tamamen i içe girmiş durumdaydılar.

1860 yılı Vernıy’dan çıkan albay Simmerman komutanlığındaki Rus arlığının ordusu Tokmok ile Pişpek’deki Hokand kalelerin ele geçirirler. y bölgesin kurtarmak için Malla Han o bölgeye Alımbek ile Taşkent’in valisi Kanât-şaa komutanlık yaptıkları askerleri gönderir. R.Nabiev’in belirtmesine göre; “Hokand ordusunun komutanı olarak Andican’ın (Anciyan) valisi Alımbek Datka atanmıştı”.⁵⁷³

Alımbek Datka sefer hareketi yaklaştığında Alay’a gelip yakın akrabaların, çevrenin yaşlıların toplayıp duaların alır. Fazla sürmeden Alımbek y bölgesine, baskıncı Rus ordusunun askerleriyle savaşmaya yola çıkar. O tarihin geniş bilgili ve araştırmacısı olan .Valihanov o hakkında böyle belirtmişti; “Malla (Malabek), Han olduğunda, Alımbek saraydaki oldukça tesirli bürokrat olur. O belli bir tarihlerde hanlığın önemli bölgeleri olan Anciyan ile Namangan’da valilik yapmıştı. O 1860’cı yılı Hokand’ın Pişpek’deki kalesin ele geçiren Rus ordusun durdurmak için Kurtka doğrultusunda y bölgesine gönderilir”.⁵⁷⁴

Hokand’ın Anciyan (Andican) ordu takımıyla beraber 7 bölgenin askerleri yola ıktılar. Hokand ordusunun genel komutanı olarak Andican valisi Alımbek Datka atandı. Kurama ile Taşkent’in askerlerin Taşkent’in valisi Kanaat-şaa yönetmişti.⁵⁷⁵

Alımbek Ketmen-Tb doğrultusunda merkezi Tanrı-Dağ’ya geçerek, Kurtka kalesinde dinlenmişti. Yol boyu Kırgız askerleri katılıp, atlı askerlerin genel sayısı 12 bine ulaşmıştı.⁵⁷⁶ Alımbek’in ismi ve tesiri sadece kuzeyde değil, güney Kırgızlarda da güçlü olmuştu. Onun ordusuna, Andican vilayetinden, Ketmen-Tb, Kurtka ve başka bölgelerdeki Kırgız askerleri katılarak, onun askerlerinin sayısı 12 bine kadar ulaşmıştı.⁵⁷⁷

⁵⁷³ R.N.Nabiyev,a.g.e.,s 57

⁵⁷⁴ ohan Valihanov (şokan Uelihanov), a.g.e., s. 338

⁵⁷⁵ R.N.Nabiyev, a.g.e., s. 57

⁵⁷⁶ T.K.Beysembiyev, **Tarih-i şahruhi- Kak şstorıeskiy şstonik**, Almatı, 1987, s. 211

⁵⁷⁷ B. Dcamgerinov, **Oçerki Politieskiy şstorii Kirgizii XIX veka**, Frunze (Bişkek), 1966, s. 181

Alımbek ile Taşkent'in valisi Kanaat-şaa komutanlık yaptıkları Hokand ordusunun bölüğü Çüy bölgesindeki Pişpek'e yakın yerde görüşürler. Bir birine boyun eğmek istemeyen iki bürokrat ordu komutanlığın tartışılır. Alımbek Datka da bu tartışmada anlaşılamayıp, askerlerin savaşa sokmadan kan meydanından arkaya çekilir. Sonunda, Uzun-Ağaç'ın yanındaki G.A.Kolpakovskiy komutanlığındaki Rus ordusu ile savaşan Kanaat-şaa komutanındaki Hokand ordusu yenilgiye uğramıştı.

Alımbek'in bu hareketine üzülen, hanlığın değerli tarihçisi Mulla (Molla) Niyaz Muhammed bu bilgileri belirtmişti; "Bu zamanlarda Alımbek Kırgız ile Kanaat-şaa Tacik bir birinden komutanlığı tartışarak, bir anlaşmaya girememişlerdi. Tartışma yüzünden Alımbek Andicanlı askerlerle beraber Kırgız askerlerin alarak arkaya çekilir. Tüm sorumluluğu Kanaat-şaa'ğa bırakıp, unvanla rütbe ve bahadırlığı elinden geçirir".⁵⁷⁸

Eğerde Alımbek, Hokand yönetimine tüm varlığıyla hizmet edip, o savaşa hanlığın amacı için girseydi Hokand hanlığı zafere ulaşır. Bu hakkında Rus ordusunun albayı G.A.Kolpakovskiy 1860 yılı 26-ekim ayında Batı-Sibir general valisi Gasford'o gönderdiği raporunda bu şekilde belirtmişti; "Eğer Kırgızlar Hokand'lılara güvenli şekilde yardım etseydiler, Hokandlılar zafere ulaşabilirlerdi".⁵⁷⁹

Rus askerleriyle savaşta, Uzun-Ağaç'ta yenilgiye uğrayan Kanat-şaa savaşa katılmayan Alımbek'i suçlayarak, Malla Han'dan Alımbek'i cezalandırılmasını talep eder. Ama, Malla Han onun Andican ve Namangan vilayetlerindeki, özellikle de Alay Kırgızlarının ortamındaki saygı-değerini ve ortamdaki oldukça güçlü tesirini hatırlayıp, Alımbek'i cezalandırmadığı için Andican valiliğinden de çıkaramamıştı.⁵⁸⁰

1861'ci yılı Malla Han genel ortamı gezerek, Andican'a geldiğinde Alımbek'in düşmanları onu, hana kötüleyerek onun üstünden şikâyet ederler. Çok

⁵⁷⁸Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 68. Ekb: Perevod İzvleçeniy iz Tarih-i Şahruhi Mulla Niyaz-Muhammada Hokandi. Rasskaz o Pohode Kokandskih Voysk na Pişpek i Uzun Agaç. Materiyali po İstorii Kırgızov i Kırgızistana (MİKK), Moskova, 1973, s. 236

⁵⁷⁹ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 70. Ekb; **Özb. CMA** (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Arşiv). Fond., İ-715, op.1,25 iş dosyası, s. 175

⁵⁸⁰Dcamgerçinov. B, **Prisoedinenie Kirgizii k Rossii**, Moskova, 1959, s. 233

sinirlenen Han, Alımbek'i ölüm cezasıyla cezalandırmak için hanın karargâhına çağırır. Bu karar hakkında Alımbek zamanında haberdar olur. Elbette, Kurmancan'ın gizli temsilcileri olmasaydı belki de Alımbek'in hayatına tam o günleri nokta koyulacaktı.⁵⁸¹

Malla Han Ruslarla olan savaşlarında birçok kayıplara uğramış ise de kolay kolay vazgeçmemişti. Malla Han da Ruslara karşı sefer oluşturma kararına vardığında, birkaç Kırgızlar katılmayacağız diye itiraz etmişlerdi. O zaman da Malla Han, Alımbek'in hapse alınmasını emreder, ama Alımbek da Gülçö'dön dağlara doğru kaçmaya yetişir.⁵⁸² Net şekilde belirtecek olursak, bu tarihlerde Alımbek ile Malla Han ortasındaki ilişkiler tamamen bozulmuştu. Yönetimden itilen Alımbek, Alaya gider ve eskisi gibi tekrardan Kırgız ordusun toplamaya başlar. Buradan bir az güç kazandıktan sonra, yakın adamları ve akrabalarıyla fikir paylaşmak için Alay'dan Kurtka'ya yer değiştirir.

Rus Çarlığı'nın bürokratları için de Alımbek Datka'nın rolü Hokand hanlarından eksik değildi. Rusya'nın dış işler bakanı Gorçakov'un 1861 yılı 29 haziranda, Batı Sibir general- valisi Dyugamel'e yazdığı oldukça gizli bildirisinde (inkognito) bunları belirtmişti; "Namangan'lı bürokrat Alımbek ile vahşi Kırgızların Hokand Hanlığına karşı oluşturdıkları isyanı hakkında saygı değer devlet yöneticisi İmparatora belirtildi. Eğer Alımbek bizimle kendi istekleriyle dostluk ilişkilerin istediğini bildirecek olursa, nasıl bir iş yürütmemiz gerektiği hakkında sizin emrinizi saygıyla bekleriz".⁵⁸³

Taşkent'deki devlet arşivinde Rusya İmparatoru II. Aleksandır'ın Batı Sibir general-valisi Dyugamel'e yazdığı emri korunmaktadır, bu belgede böyle yazılmıştı; "Alımbek yardım isteğinde bulunursa, hemen kabul ederek destekleyip, onunla arkadaşlık muamelesin oluşturun".⁵⁸⁴

Eğerde Rusya Krallığı'nın temsilcilerine, Alımbek Datka'nın askeri ve savaş malzemeleri konusunda yardım isteyerek başvurursa, hemen

⁵⁸¹ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 70

⁵⁸² Galitskiy V. Ploskih V, **Stariny Oş**, Frunze (Bişkek), 1987, s. 53

⁵⁸³ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 74. Ekb; Borb .Maml.Askerdik Tarih Arhivi. **VUA. 684**-iş dosyası, s. 122; Özb. CMA. **F.İ. 715**, op 1-25 iş dosyası, s 116

⁵⁸⁴ Tursunay Ömürzakova, a.g.e. , s. 74. Ekb; Özb. CMA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Arşiv). **F.İ-715**. op 1.25-İş Dosyası, s. 126

destekleyecekleri hakkındaki bilgileri arşiv belgeleri ispatlamaktadır. Ruslar yardım edecekti. Ama, Alımbek Datka tarihi durumu bir daha da teraziye koyup başka sonuca gelmişti, o “Ruslar hiçbir zaman Kırgızları aynı hakka sahip ortaklık halk diye kabul etmez diye karara gelmişti”. Rusya yönetimiyle hiçbir ilişkiyi ve bağlantıyı istemeyen Alımbek de sonunda tüm gücün Malla Han’ı tahtan indirmeye ve onun yerine kendi adamın oturtmaya harcar. Alımbek’le aynı fikirde bulunan birçok yerli bürokratlar da mevcuttu. Çünkü Malla Han (Malabek) bunların çoğuna yönetim vermemiştir veya itmişti.

Malla Han’a karşı olanlar, onun veziri Surmanisa’ya kişi gönderip, “Siz hanın veziri, çok değerlisiniz. Biz hanın sarkardarıyız (sarkarlarıyız, sarkar daryız). Sizinle akrabayız. Eğer teklifimizi kabul ederseniz, siz içten, biz dışarıdan iş koşturursak!”- diye, onu da ele alarak, anlaştılar. O gece doktora dediler: “Han’ın ilacına sarhoş edecek bir şey ekleyip ver”-dediler. Doktor öyle yaptı .(s/679). O sarhoş olup yataktayken bunlar saraya gelişip; “Han’da işimiz var, açın”-dediler. “İşimiz bu gece bitmeli” diye kandırdıklarında, saray kapısını açtılar. Onların hepsi savaş elbiseli, ellerinde kılıç, birkaç kapıyı açtırıp, sonuncu kapıya vardılar. Sonuncu kapıdaki güvenliğe koyulan yiğitler kapıyı açmazlarken, vezir kadın içerden gelip kapıyı açiverdi.(s/680). Bunlar Malabek’in yattığı evi ararlarken kanizaklar (oradakiler) “Ne yapıyorsunuz ?”-diye sordular. Onlar “Hana dilekçemiz var”-dediler. Kanizaklar “Han şuanda uykuda, girilmez”-dediler, “Ne yapabiliriz ?”- diye düşünürlerken, kanizaklar “Ne diyecekleriniz var ?”- diye sordular. Onlar “Bu işlere kadınlar karışmamalı, söylenmez” dedikleri zaman, kanizaklar kapıyı açtılar.(s/680a). Bunların kalabalığından Han hemen uyanarak kalktı. Onlardan “Niye kalabalık oluyor ?”-diye sordu. O anda Karimberdi isimli Kıpçak Hana kılıç kaldırdı. Han onlara “Ey akrabalarım, ben sizlere ne tür kötülük yaptım”; diye konuşurken kılıç vuruldu. O anda Han Malabek, “Aalam yanımda olsaydı, böyle olmayacaktı”-diye arman kıldı.⁵⁸⁵

*“Oşol dam bir söz ayttı Mala hanım
Kani bolso bu dam Valamir hanım
Zabal hal ila ul mardi aali
Der erdilar neça söz hapsi hali*

⁵⁸⁵ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s. 224

Ayya Valamir hanım, kaydadursuz?

*Közüm nuru, cigarım kaydadursuz? ” .(s/683).*⁵⁸⁶

Malla Han ne kadar yalvarsa da ona bakmadan öldürüp, hazinenin anahtarların alıp, hazinedekileri başka bölgelere gönderişt (s/693a).⁵⁸⁷

Malla Han'ı öldürdükten sonra Şamuratbek'e (*Şah Murat*) vardılar. Onların başında Alimbek Kırgız idi. Bir Karimberdi isimli Kıpçak, biri Kıdır. Bunlar Şamurat'a (*Şah Murat*); “*Bekim (begim), kalkın !*”- dediğinde, Şamuratbek (*Şah Murat*); “*Bu karanlıkta nereye gideriz?*”-dedi. Onlar dediler ki; “*Akanızın söyleyecekleri varmış, size*”-dediler, istemediğine bakmadan götürdüler.(s/684a). Evin içerisine alıp, perdeye örtülmüş kafayı gösterdiler. Açıp baktığında akası Malla Han'ın kafasıymış. “*Ey ağalar, akam ne kötülük yaptı? Birinizi dağdan, birinizi çölden getirip, yurt yöneticisi yapmıştı!*”- diye ağladı”. O anda Alimbek söyledi; “*Bu Tanrının işi, şimdi seni Han seçerek, akanın tahtına oturtacağız*”-dedi (s/685). Şamuratbek dedi; “*Bu şehrin de, tahtının da sahibi var, ben bu tahtına oturmam. Herkesin kendisine nasip olsun*”-dedi. “*Bu tahtının sahibi Buhara şehrinde*”- dediyse de kabul etmeyip, “*Akanızı öldürdük, şimdi de size gücümüz yetmeyecek mi?*”-dediler. Her şeyi söyleyip korkuttular, istemeden kabul etti (s/685a).⁵⁸⁸ Hanlığın tahtına Hudayar Han'ın yeğeni Şah Murat geçer, Alimbek Datka da Han'ın baş veziri olur.

Bu esnada Müselmankulu Çolak, Kıpçak- Kırgız desteği ile Hüdayar'ı han yapmış idi. Bu durumda, Hüdayar Han ile birlikte idi. Bu vakıayı işittiğinde Müselmankulu, büyük bir ordu ile Hokand'a girdi. Girdiğinde hemen Murat Hana biat eder göründü. Zaman zaman “*Murat han*” diye tellal çıkardı. Hile ile herkesi karmaşadan çıkarıp, rahatlattı. İki gün sonra Murat (Murat-munu komple kontrol)Hanı öldürdü. Yerine Hüdayar Hanı han yaptı. Murat Hanın iktidarı bir hafta sürdü. Fani dünyadan, sonsuzluk mülküne gitti. Allah Rahmet eylesin.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Magzuni (Ziyabidin Maksım), a.g.e., s. 224

⁵⁸⁷ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e.,224

⁵⁸⁸ Magzuni (Ziyabidin Maksım),a.g.e.,225

⁵⁸⁹ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, 2006, s. 75

Hudayar Han, memleketi idare edebilecek kabiliyette değildi. Nitekim, rakip grupların oyuncağı haline geldi.⁵⁹⁰

Alımbek'in siyasi rekabeti olan Alımkul, yönetimi kendi eline geçirmeyi amaçlayıp, Şadman Hoca, Bek Muhammed Udayçı ile beraber Kadırbek Datka'nı, Irıskul'u ve Kudaynazar'ı öldürüp ortamdan kaldırır. Taşkent seferine çıkacakken, Hokand sarayına Çoton Kırgızı gönderip Alımbek'i öldürttüler.⁵⁹¹

Bu olay hakkında Ç.Valihanov böyle belirtmektedir: "Kuzey Kırgız kabilelerin yöneten Alımbek Datka Şah Murat'ın yanında sorumlu vezir idi. 1863'cü yılı Hanlık Sarayındaki kargaşalarda, kendisinin rekabeti olan Alımkul tarafından öldürüldü."⁵⁹² Ama Alımbek'in ölümü hakkında buna karşılık bilgi de bulunmaktadır. Bu bilgi hakkında, A.Hasanov bu şekilde belirtmektedir; "Çok uzamadan, isyanı başlatan Alımbek tek başına Alımkul'u savunduğu için isyancılar tarafından ipe asılarak öldürüldü".⁵⁹³

Oysa Arşiv belgeleri bu olayları bu şekilde belirtmektedir; Malla Han'ı öldüren adamların çoğunluğu ipe asılarak idam edildi. Onların içinde avroyu geniş Alımbek Datka da öldürülmüştü.⁵⁹⁴ Alımbek Datka'nın neslinden olan N.Kadırbekov'un söylediklerine dayanırsak; Alımbek Datka 1862'ci yılı yaz aylarında siyasi rekabetçisi Alımkul'un emriyle Çoton tarafından öldürülmüştü.⁵⁹⁵

Yani, arşiv belgeleri ve tarihi eserler gösterdiği gibi Alımbek Datka'nın ne zaman ve nasıl öldürüldüğü hakkında bir birine karşı bilgiler ortaya çıkmaktadır. Bize göre, değişik bilgilerin belirtilmesinin sebebi de her biri birbirinden değişik kaynakları kullandıklarındandır. Kendisin tüm işlerde sorumlu gören, zamanın vatansever evladı Alımbek Datka 1799 yılı doğulup, 1862 yılı 63 yaşında vefat etmişti.

⁵⁹⁰ Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, 1975, s. 38

⁵⁹¹ Tursunay Ömürzakova, a.g.e., s. 77

⁵⁹² Valihanov.Ç (Şokan Uelihanov) , **Sobr. Soç.**, Cilt-III, Almatı, 1985, s. 359

⁵⁹³ Hasanov.A, **Narodnye Dvichenie v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva**, Moskova, 1977, s. 23

⁵⁹⁴ Tursunay Ömürzakova, a.g.e., s. 77;Ekb. Özb. CMA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Arşiv). **Fond-715.Op. 1,25 iş dosyası**, s. 321

⁵⁹⁵ Tursunay Ömürzakova, a.g.e., s. 78

D. KURMANCAN DATKA

1. Kurmancan Datka'nın Hayatı

Dünya tarihinde birçok değerli şahsiyet boy göstermiş olup, bu insanlar uzunca bir süre hafızalarda ve gönüllerde yer etmiştir. Bu şahsiyetler yaşadıkları zaman diliminin siyasi ve sosyal koşullarında bir takım üstün özellikleriyle diğer insanlardan ayrılarak ön plana çıkmışlardır.

Tarihte yer etmiş kahramanlar ele alındığında bunların genellikle erkekler arasından çıkmış oldukları gibi bir intiba oluşabilir. Ancak durum hiçte sanıldığı gibi değildir. Erkeklerin egemen olduğu bir dünya düzeninde çok sık olmasa da bazı önemli kadın şahsiyetler yetişmiştir. İşte şimdi anlatacağımız şahıs Türkistan tarihinin bir dönemine damgasını vurmuş olan: Kurmancan Datka'dır.

Kurmancan 1811 yılında Oş şehrinin kuzeybatı mevkiinde bulunan Orke köyünde, Munduz⁵⁹⁶ boyuna mensup Capalak ailesinden Mamatbay isimli bir Kırgızın kızı olarak dünyaya gelmiştir.⁵⁹⁷ İslam geleneklerine göre Ramazan ayında doğan erkek veya kız çocuklarına uzun ömürlü olacaklarına inanıldığı için Kurmanaalı, Kurmancan, Kurmanbek, Kurmanbay isimlerinden biri konulmaktaydı. Bundan dolayı İslam dininin önemli günlerinden olan Kurban bayramında doğan bu kız çocuğuna Kurmancan adı verildi.

Kurmancan Datka'nın doğum yeri, hangi aileye mensup bulunduğu ve ailesinin sosyal seviyesi hakkında çok sayıda araştırma yapılmış, bilim adamları değişik fikirler ortaya atmışlardır. Onun mensup olduğu boy olan Munduz boyu hakkında Rus tarihçi N. A. Aristov şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Munduz boyu, Adığine boyuyla beraber yazın Alay'da bulunur. Kışın ise Oş şehrinin dış bölgelerinde bulunan kışlaklara sahiptirler”⁵⁹⁸

Kurmancan'ın babası Mamatbay, eğitilmiş ve bilgili bir kimseydi. Çevresindekiler tarafından oldukça cömert ve hiç kimsenin hakkını yemeyen, gelenek ve göreneklerine bağlı iyi bir Müslüman olarak bilinirdi. Ayrıca varlıklı ve

⁵⁹⁶Munduz;Munduz'dan Andican Kırgızları. Munduz 13 boya ayrılır;--Erke, Kaşka, Mangıt, Kek-Cangak, Sokuluk, Capalak, Kondogoçun, Coos, Calkeldi, Sapala, Teke, Bökörü, Tatar diye.; Bu konuda geniş bilgileri bakınız: Timurlan Omorov, a.g.e., s. 29

⁵⁹⁷T.Ömürzakova, a.g.e., s. 23

⁵⁹⁸T.Ömürzakova, a.g.e.,s. 24

zengin bir kimseydi. Çok sayıdaki hayvanı ile Alay dağları civarına yerleşerek Çin sınırına kadar olan bölgede konar-göçer bir hayat sürmekteydi⁵⁹⁹.

Kurmancan Datka misafirin hiç eksik olmadığı baba evinde büyüğe küçüğe nasıl davranılacağını, yaşadığı toplumun örf ve adetlerini yakından görerek büyüdü. Babasının tuttuğu özel hocalardan dini konularda eğitim alan Kurmancan akıllı, sözünü kimseden esirgemeyen ancak düşünmeden de konuşmayan, izzeti nefesine son derece düşkün, hassas değerler söz konusu olduğunda ise taviz vermeyen bir genç olarak yetiştirildi.

Kurmancan'ın babası Mamatbay, kendisine bağlı boylar ile birlikte, ilkbahar ve yaz aylarında yer değiştirerek, Alay bölgesindeki Kök-Sû, Kızıl-Sû, Nura yaylarında yaşamaktaydı. Hatta Çin sınırında bulunan Üç-Çat yaylasında da bulunduğu oluyordu. Bu bölgedeki Kırgızların Doğu Türkistan'daki Kırgızlarla ve diğer Türk Boylarıyla ilişkileri oldukça iyiydi. Bu bölgelerde yaşayan Kırgızların bayram ve düğün günlerinde toplanarak beraber zaman geçirdikleri tarihi kaynaklardan net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu sayede Doğu Türkistan'daki Kırgızlar ile beraber Kurmancan'ın müstakbel kayınbabası Törökul bey ve onun liderlik ettiği Cooş boyu halkı Kurmancan'ın dahil olduğu boy ile düğünleri ve bayramları beraber geçirmek suretiyle oldukça yakın ilişkiler kurmuştur. Kırgızlar düğün ve cenaze günlerinde toplu şekilde merasimler yapmakta, ticaret işlerini de koordineli bir şekilde yürütmekteydiler.⁶⁰⁰

Çok sıkı ilişkiler kuran Mamatbay ile Törökul, bu dostluklarını daim kılmak ve Kırgızlar arasındaki eski bir geleneği hayata geçirmek maksadıyla aralarında sözleştiler. İki liderin ortak isteğiyle gerçekleşen bu söz kesme hadisesi ile Törökul'un oğlu Külseyit ile Kurmancan artık nişanlıydılar. Bazı kaynaklarda bu nişan hadisesinin çok daha eskilere dayandığı, hatta Mamatbay ile Törökul'un Kurmancan daha beşikteyken bu kararı aldıkları belirtilmektedir.⁶⁰¹

Kurmancan'ın çocukluğu ve Külseyit ile nişanlanması hakkında Rus kaynaklarında oldukça farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan ve Alımbek Datka, Kurmancan Datka ve çocukları hakkında tefarruatlı bilgiler veren

⁵⁹⁹ T.Ömürzakova,a.g.e., s. 24

⁶⁰⁰ K. Kazakbayev, "Kurmancan datka Capalak kızılı?", **Kırgız Tuusu**, Bişkek, 1991, haziran 22

⁶⁰¹ K. Kazakbayev, a.g.m., haziran 22

V. M. Ploskih, nişan hadisesini şu şekilde nakletmektedir: “Onu çocukken nişanlamışlardı, 17 yaşına geldiğinde Kulı-Sad-Yar’a komşu yaşayan Yuvaç boyundaki yiğitle evlendirdiler. Kurmancan ilk kez kocasını düğünün olduğu gün gördü”⁶⁰²

Ancak Kırgızların yerli kaynakları Ploskih’i yalanlamaktadır. Zira bu kaynaklarda Kurmancan’ın ilk kocasının ismi Külseyit olduğu ve Cooş (*Sakin*) kabilesine mensup olduğu söylenmektedir. Kurmancan daha çocukluktan itibaren müstakbel kocasını görerek, onu yakından tanıyarak büyümüştür. Özellikle yaz aylarında iki aile beraber vakit geçirmekte birlikte yayalıklarına geçmektedirler.⁶⁰³

Kurmancan törkününe⁶⁰⁴ geri geleli daha bir sene bile olmadan babası Mamatbay vefat eder. Ailesinin tüm sorumluluğu ona yüklenir. 1831 yılı Kurmancan’ın hayatında bir dönüm noktası olur. Bu tarihte Alay bölgesini yöneten Alımbek Datka’yla evlenir. Kurmancan’ın hayatı bu tarihten itibaren bambaşka bir yöne gidecektir.

⁶⁰² Ploskih. V.M, **Kirgizi i Kokanskiye hanstvo**, Frunze (Bişkek), 1977, s. 172. Ekb; V. Galiskiy, V. Ploskih, **Stariny Oş**, Frunze (Bişkek), 1987, s. 53, A.. Gaziyeve, **Kurmancan Datka-nekoronovannaya Sarisa Alaya**, Bişkek, 1991

⁶⁰³ T.Ömürzakova,a.g.e., s. 26

⁶⁰⁴ Törkün demek- zevcenin akrabaları; törkün-tösün, zevcenin hısım- akrabası.

2. Kurmancan Datka ve Onun Devri

Kurmancan Datka'nın yaşadığı Alay bölgesi coğrafi açıdan sadece Alay dağlarını değil, aynı zamanda da günümüzdeki Cerge-Tal, Çon-Alay, Kara-Kulca, Özgön, Nôkat, Kara-Suu bölgelerini içeren tarihi bir bölgedir. Bundan dolayı Alay bölgesinin tarihi araştırılırken sadece günümüzdeki Alay bölgesinin kapsadığı coğrafi sınırlar değil, yukarıda adını zikrettiğimiz geniş bölgeler de tetkik edilmelidir.

Kurmancan Datka bu bölgeleri kocası Alımbek Datka'nın 1862 yılındaki vefatından başlayarak Hokand Hanlığı'nın Rus Çarlığı tarafından zaptına kadar olan birkaç sene zarfında oldukça zor şartlarda idare etti.

Alay bölgesi, Kurmancan Datka yönetimi esnasında genellikle sakin bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde boylar arasında çıkmış bazı anlaşmazlıklar Kurmancan'ın yüksek adalet anlayışıyla çözülerek büyük faciaların önüne geçilmiştir. Kurmancan'ın boylar arasındaki birleştirici etkisi, dönemin olaylarından net bir şekilde takip edilebilmektedir. Bunlara örnek teşkil edebilecek küçük bir anektot anlatmak gerekirse: “Birgün Budalık'taki Tamga-Terek denilen yerde Savay kabilesinden bir dolandırıcı çıkar. Bu zat Oş bölgesine giden tacirlerin mallarını yağmalamaktadır. Tüccarların geçtiği Kuuş geçidi dar bir geçit olduğundan ve başka bir geçit yolu da bulunmadığından yağmacıdan yılan halk durumu Kurmancan Datka'ya iletir. Kurmancan Savay kabilesinin ağalarını toplayarak, onlardan dolandırıcının aldığı bütün eşyaları geri ödemelerini, aksi halde bu boyun topraklarından başka yere göç etmesini ister. Bu görüşmenin ardından dolandırıcı yakalanarak ağır bir cezaya çarptırılır. Bu olayın ardından da ticaret yollarının güvenli hale gelmesi sağlanır.”⁶⁰⁵

Tüm Türk kabileleri gibi Alay'lılar da birkaç boya ayrılarak konar-göçer bir yaşam tarzı sürmekteydiler. Yaz mevsiminde bozüylerini⁶⁰⁶ geniş su kenarlarına kurarak buralara yerleşirlerdi. Kurmancan Datka da kendi halkıyla beraber Kök-Su, Kızıl-Su, Nura, Çon-Murun, Acıke, Demey ve Karaçura yaylalarında

⁶⁰⁵ T.Ömürzakova, a.g.e.,s.94, (Alay bölgesinin vatandaşı, 1928 yılı doğulmuş M.Cakişev'den bu bilgi alınmış. Ömürzakova'nın kendi arşivi)

⁶⁰⁶ Bozüy: Kırgızların eskiden geçinimi için kullandıkları çadırın ismi. Günümüzde de yaz mevsiminde yaylalarda kullanılmaktadır)

yaşamaktaydı. Alaylı Kırgızlar, iklim şartlarına göre yer değiştirerek hayvanlarına uygun geniş meralara sahip topraklara göç ederlerdi. Hayatlarını bu şekilde yürüttükleri için de kullandıkları malzemeleri kolay taşınabilen malzemelerdi.

A. A. Kuşakeviç, A. G. Serebrenikov, N. A. Serevçev, A. P. Fedçenkolar gibi daha nice Rus ilim adamı, Türkistan'a yaptıkları ilmi gezilerle Kırgızların tarihi, medeniyeti, örf ve adetleri hakkında geniş bir külliyyat meydana getirmişlerdir. Bu şahsiyetler Kırgız tarihini görerek ve yaşayarak yazdıklarından, bırakmış oldukları eserler oldukça büyük bir öneme sahiptir.

Söz konusu ilim adamlarından B.V. Stankeviç, gezip gördüğü bölgeyi şöyle tasvir etmektedir: “Deniz seviyesinden 1030 m. yükseklikte bulunan Oş şehriden başlayan Gülçön yolu, dağlık bölgelere uzanmaktadır. Yolun iki kenarındaki kışlaklara yerleşen Kırgızların sayısı oldukça fazladır. Bu bölgedeki en büyük ve kalabalık köy Madı’dır. Bu köy, Oş’tan 12 kilometre uzaklıkta ve yol kenarındadır. Alay yöneticisi olan Kırgız Kraliçesi Kurmancan Datka kışın bu bölgede yaşar. Yazın ise Alay dağlarının eteklerine göç eder. Onun hizmetçileri tarafından hazırlanan mükemmel kımızdan ben de içtim”.⁶⁰⁷

Yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak net bir şekilde belirtecek olursak Kurmancan Datka, son zamanlarına kadar yaz mevsimlerini, Alay’ın yüksek ve dağlık bölgelerinde geçirmiş, oldukça soğuk olan kış aylarında ise aşağı bölgelere doğru inerek Madı köyünde ikamet etmiştir.

Tüm Türk boyları gibi Alaylı Kırgızların siyasi, ekonomik ve idari işleri onlara atalarından miras kalan geleneksel kurallara göre yönetilmekteydi. Genel olarak halkın yaylaklara ve kışlaklara göç etmesi kabile bürokratları tarafından tanzim edilmekteydi. Bu da bize net olarak gösteriyor ki halkın yaylağa veya kışlağa göçü Kurmancan’ın gözetiminde gerçekleşiyordu. Halk arasındaki yaygın bir inanişaya göre Kırgızların göç hadisesi mukaddes bir gün olarak kabul ediliyor, ruhani bir bayram havasında gerçekleştiriliyordu. Onlar bu iş için önceden hazırlık yaparlardı ve oldukça önem verirdiler.

Göç başlamadan gidilecek bölgeler önceden tayin edilerek, yerleşecekleri yerler belirlenirdi. Göç kfilesinin başında yolu iyi bilen aksakallar, onların arkasında da sırasıyla inek ve atlardan oluşan hayvan sürüleri, kullanacakları

⁶⁰⁷ B.V.Stankoviç, “Po Pamire”, **Ruskiy vestik**, Moskova, 1904. N-8.624, s. 657

eşyaları yükledikleri develeri süren erkekler, en arkada ise kızlar, gelinler ve çocuklardan oluşan kabileler bulunur, at ve deve üzerinde yolculuk ederlerlerdi.

Diğer Türk kabilelerinde olduğu gibi Kurmancan Datka'nın bulunduğu Alay bölgesi halkı için de mahkeme işleri ve adaletin sağlanması hayati derecede önem arz etmekteydi. Mahkeme işleri, seçimle belirlenen ve “halkın kazıları” (halkın kadıları) olarak isimlendirilen bürokratların elindeydi. Büyük anlaşmazlıkların çözümünde ise daha ziyade boy başkanları hüküm vermektedir. Söylenene göre Kurmancan Datka da halkın sosyal ve siyasi hayatındaki her türlü meselelerin çözümünde aktif olarak söz sahibiydi. Bürokratların yani yöneticilerin en önemli vazifesi, halk arasında vuku bulan ekonomik, siyasi ve adli konulardaki itilafları çözerek adaleti temin etmektir. İki boy arasında çıkan büyük çaptaki anlaşmazlıklar genellikle tertip edilen kurultaylarda çözüme kavuşturulurdu. Halkın isteğine göre mahkemelere isteyen herkes katılabilirdi.

Bir defasında Hüdayar Han, Alay'daki Kırgızların ödemekle yükümlü bulunduları vergi miktarını yükseltmek istediğinde, Kurmancan Datka'nın tepkisiyle karşılaşmıştır. Kurmancan Datka, Hüdayar Han'dan bu isteğinden derhal vazgeçmesini istemiş ve ona ödeme kolaylığı sağlayamamasını öngören bir belge imzalatmıştır.⁶⁰⁸ Bu olay göstermektedir ki Kurmancan Datka, idareciler tarafından koyulan ağır vergiler altında ezilen zavallı halkın her zaman yanında yer almıştır.

Kurmancan Datka yönetiminde bulunan Kırgızları eski asırlardan beri ata-babadan gelen, tüm Türk boylarında da bulunan geleneğin yönteminde yönlendirmişti. Halk arasında sinmiş olan adaletli yönetim kuralları, eskiden beri gelen halkın yakınlığını ve barışını sağlamıştı. Kurmancan halkın milli değerleri korunmalı ve unutulmamalı demişti. Bu de büyüklere saygı, anne- babalara sevgi, özellikle halkın hakkın üstün görmek, öz toprağın sevmek, birbirine hakiki yardımı esirgememek ve her zaman misafirperver olmak yerli halkın medeni ruhundaki büyük amblemdi.

Yılın her hangi bir mevsiminde, yaylada mı veya kışlada mı? Kurmancan'ın bozüy'ünün kenarında kazan dolu et kaynayıp, misafirlerinin izi kesilmiyordu. Belirtmelere dayanarak belirtecek olursak hazırlanan yemekler,

⁶⁰⁸ K.K.Abaza, **Zavoyevaniye Türkistana**, Sankpetersburg, 1902, s. 219

yolda geçen yolculara ve ihtiyacı olanlara veriliyordu. O devirlerde yemek satmaya iyi bakılmazdı, her bozüy'ün sahibi yolcuları “ak içmesine”⁶⁰⁹ çağırırlardı.⁶¹⁰

Belirtilecek önemli konulardan biri de Kurmancan'ın ruhani liyakati, onun koşokçu⁶¹¹ olduğudur. O geleneksel sözel eserlere, şiirlere şarkılara büyük önem vermişti. Komuz güleriyle Kırgız tarihin şarkılarıyla söyleyen ustaların şiirlerin hiç kaçırmadan dinleyerek, onlara yapabildiği maddi manevi destekleri hiç kesmemişti. Zamanın halk şairi Toktogul'la Kurmancan Datka'nın görüşmeleri hakkındaki bilgiler halk ortamında bu günlerde de söylenmektedir.

Türkistan'da (Orta Asya'da) geniş gezilerde bulunan A.P.Fedçenko Kurman Datka hakkında kendi fikrinde böyle belirtmektedir. “Alay bölgesinde üst yönetici olarak Kurmancan tanılıyor. Asya bölgelerindeki kadınların gelemediği yönetime Kurmancanın geçmesi oldukça dikkat çekicidir. Onun kocası Alımbek Hokand Hanlığındaki üst seviyedeki yöneticilerden biriydi. Alımbek vefat ettiğinde, onun yönetimi akıllı, gayretli karısı Kurmancan'a geçer. Asya'da kadınların alt seviyede tutulduğuna bakmadan, o yönetimi kendi eline geçirmiş ve net şekilde korumuştur, başkaları da kendisine saygı göstermelerine mecbur etmişti.”⁶¹²

Alımbek Datka XIX – 50'çü yıllarında Oş şehrinde sadece kendi gücüyle medrese yaptırmıştı. O Ak-Bura deryasının sağ kenarında, günümüzde pazara girilecek büyük köprünün önündeki genel malzemeler satılan pazarın yerinde olmuş olduğunu görenler belirtmektedir.⁶¹³

O medresede üç darskana⁶¹⁴, hanaka ve 28 keliy vardı. Üç öğretmen seksenden üze kadar öğrencilere ders veriyorlardı, dersler aslında bedavaydı. Ama bu medreseler 1955' yılı ateizmler tarafından bozularak kerpiçleri götürülmüştü.

⁶⁰⁹ Ak içmak- ayran, süt, kıyma içmek anlamını belirtmektedir

⁶¹⁰ T.Ömürzakova, a.g.e., s.101

⁶¹¹ Koşokçu-bu iki anlamı vermektedir, birincisi şiirci demektir yani çok şiir söyleyen uzman. İkinci anlamı ise birisi vefat ettiğinde, bir kadın gelerek çadır içine ölenin yanına oturarak o hakkında üzüntülü şiir söylemek..

⁶¹² A.P.Fedçenko, **Putışestviye v Turkistane**, Moskova, 1950, s. 37

⁶¹³ T.Ömürzakova, a.g.e.,104 (*Aftordun özünün arhivi. 1915-c Alay rayonunda tuulgan urpagı İ.Kadırbekovdon cazılıp alingan*)

⁶¹⁴ Dasrhana- ders okutulan odası, hanaka- yatakana, keliy- namaz okutulan odası.

1875'yılın haberlerine dayanırsak, medresenin kenarında alış veriş yapılan 161 dükkân mevcuttu, bu dükkânların gelirleri han hazinesine değil medresenin hesabına yatırılıyordu. Gelir kuralı- gelir kuralına bakıldığında, vergilerden muaf hakkında Han'ın kurallarına göre- "ticaretin gelirleri medresenin bozulduğu yerlerin düzeltmeye, geri kalan kısmı on parçaya ayrılması zorunludur; 1- müteveli, 3- mudarise, 1-imama, 1- güvenliklere ve saç taraça ve 4- öğrencilere aitti"⁶¹⁵

1891-1892'yılı müteveliye her sene 160 som maş ödenmişti. Üst sınıfın öğrencileri 20 som, orta sınıftakiler 10 somdon ve küçük sınıftaki çocuklar 5 som burs alıyorlardı. 1896'yılın haberlerine göre Oş şehrindeki medresenin mütevellisi Asanbek 80 dükkâna sahipti. 1901'yılın genel hesaplarına göre 1350 som gelire sahipti ve bu paralar genel olarak medresenin giderlerine ve öğrencilerin burslarına kullanılırdı.⁶¹⁶ Sovyet yönetimi yerleştikten sonra medresenin işleri durdurulmuş ve kapatılmıştı.

Net şekilde belirtecek olursak Alay kraliçesi Kurmancan Datka Türkistan dünyasında kocasından yönetimi miras şeklinde alarak, yerli halkına resmi düzeyde tanılan yöneticiliğe kadar yükselmişti. O kendi devrinde yerli halkı istediği sistemindeki yönetim hakkına sahipken bile, aksakallar komitesin yanından hiç ayırmamıştı.⁶¹⁷

3. Kurmancan Datkanın Türkistan'daki Siyasi Başarıları

Dünya tarihinde boy göstermiş hiçbir milletin sosyal gelişim süreci, medeniyet seviyesi, geçirmiş oldukları siyasi refomlar ve uygarlık tarihindeki yeri birbiriyle aynı olamaz. Zira her milletin tarihi serüveni, gelenek ve görenekleri, uygarlık tarihinde bırakmış oldukları iz, birbirinden farklılık arz etmektedir.

Hayatları at üzerinde geçmiş, konar-göçer Kırgız halkı da uygarlık tarihinin çeşitli evrelerinde oldukça buhranlı dönemler geçirmiş, bazen toplu, bazen de dağınık olarak eski medeniyetlerini günümüze kadar yaşatmayı bilmiştir.

⁶¹⁵ T.Ömürzakova. a.g.e., s. 105. Ekb; Özb. CMA. F.İ-19,1- op., 39-iş dokumanı, s. 116

⁶¹⁶ T.Ömürzakova. a.g.e., s. 106. Ekb; Özb. CMA. F.İ-19,1- op., 64-iş dokumanı, s. 8

⁶¹⁷ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 106

Tarihi veriler, Kırgız etnonimin eski asırlardan günümüze kadar kesintisiz olarak korunduğunu göstermektedir.

Kırgız tarihinin en buhranlı dönemlerinden bir de hiç şüphesiz Kurmancan Datka tahta oturmadan önceki zaman dilimidir. “Danışman Kraliçe” olarak adlandırılan Kurmancan 1862-1876 yılları arasında, yani Hokand Hanlığı’nın yıkılarak Rus Çarlığı’na tabi olmasına kadar olan 14 yıllık süre zarfında Alay Kırgızlarını açık bir şekilde kendi kontrolüne alarak yönetmiştir.

Günümüzde birçok bilim adamı, Kurmancan’ı yaşadığı devrin şartlarını çok iyi özümsemiş, halkın birliği ve dirliği için mücadele eden üstün bir siyasetçi olarak kabul etmektedir.

1864 yılında Türkistan siyasetinde önemli bir role sahip olan Buhara amiri Muzaffar-Said, İslam geleneğine uygun düşüp düşmediğine bakmaksızın, Kurmancan’a “DATKA” unvanını ve beraberinde de değerli hediyeleri münasip görmüştür.⁶¹⁸

Burada yeri gelmişken Datka kelimesi ve yabancılar tarafından nasıl algılandığı üzerinde durmak istiyoruz. Bu konuda bilgi veren Rus ordusu orgenerali M. A. Terenteyev “İstoriya zavoyevaniye Sredney Azii” adlı üç ciltlik eserinde; “Datka bizim orgeneral statüsüne denk gelen bir unvandır” diye belirtmektedir. Bununla birlikte Fars dilinde Datka olarak geçen kelimenin manası “adaleti arayandır”⁶¹⁹. Kazak bilim adamı Ç. Valihanov ise “Datka: krallık sarayındaki üst rütbelerden biridir. Yöneticilerin Kuşbeği, Parvanaçı ve Datka denilen unvanları vardır”⁶²⁰ açıklamasında bulunmaktadır.

Kurmancan’ın yükselerek Datka unvanını elde etmesini ve onun içinde yaşadığı devrin siyasi hayatına katkılarını daha iyi kavrayabilmek için XIX. yüzyılın 60’lı yıllarında Hokand Hanlığı’nın içinde bulunduğu tarihi ve siyasi vaziyeti iyi tetkik etmek gerekmektedir.

⁶¹⁸ İ.P. Yuvaçev, “Kurban-Dcan-datha, kara-kirgiskaya sarisa Alaya,” **İstoričeskiy vestnik**, 1907, № 12. s.965

⁶¹⁹ A.M.Terenteyev, **İstoriya zavoyevaniye Sredney Azii**. Sobr.soç. v troh tomah, Sankpetersburg,, 1906 Cilt-I, s. 248; Cilt-II, s. 412

⁶²⁰ Şokan Uelihanov, **Köp Tomdık Şıgarmalar Cinagi**, Cilt-III, Almatı, 2010, s. 329

Malla Han öldürüldükten sonra Hanlıktaki bürokratlar hanlık makamına Sarımsak'ın oğlu ve Şirali Han'ın torunu olan Şahmurat'ı getirdiler. Ancak bu olay hanlık içerisindeki siyasi çekişmelerin sona ermesine yetmedi. Hanlık için Hüdayar ile onun kardeşi olan Şahmurat arasındaki mücadele kesintisiz olarak devam etti ve bu süreç hanlığın gücünün büyük oranda azalmasına neden oldu. İşini şansa bırakmak istemeyen Hüdayar Buhara amiri Muzaffar'a başvurarak kendisinden yardım istedi. Muzaffar da onun bu isteğini karşılıksız bırakmayarak 1863 yılı Mayıs ayında Hokand'a gelerek Hüdayar'ı hanlık makamına yeniden oturttu.

Hokand Hanlığı'ndaki yönetim zafiyeti her geçen gün artmakla birlikte yönetimin de sürekli el değiştirmesi, istikrardan yoksun bir ortam hazırlamıştı. Muzaffar'ın yardımı ile han olan Hüdayar da dağınık vaziyetten ülkesini kurtaracak bir idarecilik sergileyememişti. Hokand Hanlığı'nda tam bir kaos ortamı hakimdi. Yaşanan kanlı mücadeleden yılmış haldeki halk ise neredeyse başsız kalmış gibiydi. İşte bu ortamda dağınık haldeki halkı kendi kontrolüne alma niyetindeki Buhara emiri said-Muzaffar Edin 1864 yılında adamlarıyla birlikte Oş'a gelerek Madı kalesi'ni kuşatma altına aldı.⁶²¹

Türkistan'daki Müslüman halkın derin saygı ve sevgisine mazhar olan ve İslam dininin lideri olarak adledilen Muzaffar'ın Oş'a geldiği haberini alan Kurmancan Datka, Kırgızların âdeti üzere kılıcını çekip onun üzerine yürüyeceği yerde, akıllıca bir siyaset izleyerek zamanın koşullarını da göz önünde bulundurup saygı-sevgiyle Muzaffar'ı karşılaması üstün bir siyasetçi olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Şüphesiz ki Kurmancan'ın bu siyasetinde Türkistan'ın içinde bulunduğu siyasi ve sosyal durumunu çok iyi kavramış olması ve sahip olduğu üstün diplomasi kabiliyeti etkili olmuştur. Onun Buhara amiri bizi katletmeye geliyor şeklindeki bir algıyla paniğe kapılarak kan akmasına sebebiyet verecek davranışlarda bulunmak yerine, soğukkanlı ve metanetle duruma müdahale etmesi ve Muzaffar ile sulh yolunu tercih etmesi belki de halkın yok olmaktan kurtulmasını sağlamış, akacak kardeş kanının önüne geçmiştir.

⁶²¹ V.Galiskiy, a.g.e., s. 53

Muzaffar cephesinde ise bu ilk karşılaşma pek hoş karşılanmamıştır. Hatta onu suçlayarak: “Siz bir Müslüman kadını olarak, nasıl yüzünüzü paranca ile kapatmadan, bir erkeğin önüne onu karşılamak üzere çıktınız, şeriata göre bir kadın yüzünü hiçbir surette başka bir erkeğe göstermemeli. Bunun böyle olduğunu bilmiyor muydunuz?” diye sormuştur.⁶²²

O zaman Kurmancan da: “Sayın Amir! Ben Müslüman bir insanım! Sizin okuduğunuz kutsal Kuran’ın sûrelerinden benim de haberim var. Ama Kuran’da Allahû Teâlâ’nın “kadınlar yüzünü kapatsın” dediği ayetleri mollaların hiç biri bana gösteremedi. Yine soruyorum, size göre bayanların yüzü utanılacak bir şey mi? Düşünün sizi de bir bayan doğurdu. Annenizin yüzünü görmek bir utanç mı?” diye soruya soruyla cevap vermiştir. Şunu belirtmemiz gerekir ki bu bölgenin idarecisi konumundaki Kurmancan’ın kendisine bu şekilde soru ile karşılık vermesini beklemeyen Hokand Amiri, onun bölgede ne denli önemli bir rol üstlendiğini o anda fark etmiş ve bu durumu kabullenmiştir.⁶²³

Ekim isyanına kadar olan Rus baskısına karşı İslam dininin bayraktarlığını ve liderliğini üstlenmiş olan Buhara Amiri Said-Muzaffar, karşısında dik bir duruş sergileyen Kurmancan’a Müslüman geleneğini bozma pahasına da olsa DATKA unvanı ve bunu resmi olarak belgeleyen bir takım belgelerle birlikte çeşitli hediyeler vermiştir.”⁶²⁴ Yaşanan bu hadise eşine çok az rastlanan ve Müslüman dünyasında oldukça nadiren ortaya çıkan bir durum olarak karşımızda durmaktadır.

Burada şunu belirtmek gerekir ki söz konusu hadise bize, Orta Asya kadınının ancak komünist rejim ile birlikte temel hak ve hürriyetlerine kavuşarak layık oldukları değere kavuşturulduğu tarzındaki düşüncelerin geçerli bir yaklaşım tarzı olmadığını göstermiştir. Bu dar görüş açısına göre Müslüman bir kadın ancak kocası izin verdiği oranda özgürdür. Sosyal hayatta dair hiçbir temel hakka ve kendisiyle ilgili durumlarda insiyatif alma özgürlüğüne sahip değildir. Söz konusu olay Orta Asya kadınının yeri geldiğinde bir topluma liderlik yapabileceğini ve

⁶²² T.Ömürzakova, a.g.e., s. 112

⁶²³ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 113

⁶²⁴ İ.P.Yuvaçev, a.g.m., s. 966

daha önemlisi kendini özgürce ifade etme yetisine sahip olduğunun en güzel örneğidir.

Müslüman kadınların tarihin akışı içinde siyasi ve sosyal olaylardaki rolünü ortaya koymak için bazı isimleri burada zikretmemiz sanırız yeterli olacaktır. Bunlar arasında, tahta geçerek hükümdarlık yapan Delhi sultanı Raziya hanımı (1235-1240) ve Mısır'da hükümdar olan ve Memluklar zamanında baharat ticaretinin kurucusu olarak bilinen Şad-carat ad-Durr hanımı (1250) zikredebiliriz.⁶²⁵

Ortaçağ'ın üniversiteleri olarak kabul edebileceğimiz medreseler de Orta Asya'lı kadınların etkinlik alanlarından biriydi. Türkistan'ın eğitimli bayanları bu eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmaktadılar. Orta Asya'da eskiden beri kadınlar müzisyenlik, vezirlik ve bazı kurumlarda yöneticilik görevlerini başarıyla ifa etmekteydiler. Tarihi verilerle de net bir şekilde ispatlanan Orta Asya kadınının tarihsel rolüne bir halka da Datka unvanını alarak devrin siyasi olaylarına birinci derecede etki eden Kurmancan eklemiştir.

Alımbek Datka vefat ettikten sonra geleneğe göre yerine erkek kardeşlerinden birinin veya büyük oğlu Abduldabek'in geçmesi gerekmektedir. Ancak Alay bölgesinin halkı yönetimi Kurmancan'a verdi. Çünkü Alımbek'in sağlığında dahi (*onun savaşta veya kendi işleriyle meşgul olduğu ve uzak bölgelerde bulunduğu zaman*) Kurmancan bu bölgedeki halkın işlerini yoluna koymuş ve aksatmadan yürütmüştü. O bu vazifeye cömertliğiyle, fedakârlığıyla ve üstün zeKadıla ulaşmış, arkasına halkın desteğini alarak gelmişti.

O uzun bir süre halkı idare ederek en tecrübeli idareci olma konumuna yükselmişti. Üstelik bu iş için kendisine rakip olabilecek kimse de yoktu. Yerli halk, Alımbek vefat ettikten sonra, "halkı kim yönetecek?" sorusuna tereddüdsüz olarak "Kurmancan" cevabını verdi. Zira bu iş için ondan başkası düşünülemezdi.

Kurmancan'ın halkın desteğini alarak yönetime gelmesi, Kırgızlar arasında eskiden beri esen demokrasi rüzgârının da bir göstergesi ve ispatıydı. Bundan dolayı Hüdayar Han da Kurmancan'ı resmi olarak kabul etti. Kendisine

⁶²⁵ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 114

verilen Datka unvanını resmileştirerek Alay bölgesindeki Kırgızların yöneticiliğini kesin bir şekilde tanıdı. Ayrıca ona değerli hediyeler sundu.

Kurmancan'ın Hüdayar Han'ın annesi Carkınayım ve onun ablası Zıynat ile ilişkileri oldukça artmış ve sağlamlaşmıştı. Tarihi verilere göre o sıralarda Carkınayım'ın sadece saraydaki kadınlar arasında değil, yönetimdeki bürokratlar üzerinde de tesiri oldukça fazlaydı. Hatta bazen devlet işlerine dahi müdahale etmekteydi. Bu duruma bir misal olarak R. N. Nabiyev şunları söylemektedir: “Carkınayım, Oş bölgesinden gelme Kırgız asıllı Kasım'ın binbaşı olmasında büyük rol oynamıştı. Sonraki vakitlerde Han ordusundaki bozguncular Kasım'ı Hüdayar Han'ın düşmanı olarak göstermişlerdi. Han da onların sözüne inanarak Kasım'ı ölüm cezasına çarptırdığında Carkınayım Kasım'ın ölüm cezasından kurtulmasını sağlamıştı.”⁶²⁶

Bu döneme ait belgelerin belirttiğine göre Carkınayım, hayatının sonuna kadar Ordu içindeki Bozüy'de yaşamıştı. Hüdayar Han hemen hemen bütün işlerinde annesinin fikrine başvuruyordu. Hatta Carkınayım devlet idaresindeki rolü o denli fazlaydı ki onun vefatından (1868) sonra hanlıkta bir dizi karışıklık ortaya çıkmış, kısa süreli bir kaos ortamı yaşanmıştı.⁶²⁷

4. Kurmancan Datka ve Rusya İmparatorluğunun Siyasi Yöneticileri

Rus araştırmacıları Çarlığın sömürgeci siyasetinin bir gereği olarak çeşitli bölgelerde “haber toplama” ve “araştırma” faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Kuzey bölgelere seyahat eden Rus seyyahlar da Kurmancan'a konuk olmuşlar, gördükleri ve duydukları bir takım bilgileri kaydetmişlerdir. Bunlardan biri olan B. L. Tageev “Pamir Gezisi” isimli eserinde şunları söylemektedir: “Buhara Amiri Muzaffar, Kaşkar Han'ı Yakub Beg, ve Hokand Han'ı Hüdayar, Kurmancan Datka'ya saygı göstererek ona karşı iyi davranışlar sergiliyorlardı. Hatta her sene kendi elçilerini ona değerli hediyelerle vermek üzere gönderiyorlardı. Kurmancan'ın oğulları yönetim işlerinde onun en güvenli yardımcıları idi. Alay idarecisinin evlatları Abdullabek, Mamıtbek, Bâtırbek,

⁶²⁶ R.N.Nabiyeu, a.g.e., s. 87

⁶²⁷ R.N.Nabiyeu, a.g.e., s. 87

Asanbek ve Kamçibek ve de torunu Mırzapayaz bölgenin önemli temsilcilerindendi”.⁶²⁸

Kurmancan Datka başta olmak üzere onun oğulları Rusya’nın sömürgecilik faaliyetlerine karşı yekvücut olarak karşı durmuşlardı. Bu dağlık bölgelerde oğullarından Abdullabek liderliğindeki halk Ruslara karşı bir yıl savaşmıştı.⁶²⁹

Eskiden beri “dili başka, dini başka, geleneği başka” bir halka boyun eğmeyi ve halkını belirsizliğe sürüklemeyi kendisi için bir zul addeden Alimbek Datka’nın siyaseti, oğulları Abdıldabek, Baatırbek, Mamıtbek, Asanbek ve karısı Kurmancan Datka tarafından kesintisiz olarak devam ettirilmişti.

Kurmancan Datka’nın yaşadığı bölge Rus baskısına karşı yürütülen direnişin merkezi haline gelmişti. Dolayısıyla da Alay dağları kurtuluş hareketinin en ön ceplesi durumuna gelmişti.

Hokand Hanlığı Rus kontrolüne girdikten sonra Pamir-Alay Kırgızları bağımsızlıkların korumaya gayret etmişlerdi. Genel olarak Pamir ve Alaylılar Hokand’daki siyasi çekişmeleri kullanarak, Hanlığın kontrolünden çıkıyorlardı. Bağımsızlığı amaçlayan Abdıldabek ve annesi Kurmancan Datka Ruslara karşılığını gösterdiler.⁶³⁰

Kurmancan Datka sadece danışman kraliçe olmayıp, aynı zamanda değerli bir eş, gayretli bir ana ve oğullarını iyi bir eğitimden geçiren değerli bir eğitmen olarak göze çarpmaktadır. Onun beş oğlundan her biri, halkın yükünü taşıyan değerli bahadırlar idi. Zamanın Rus bürokratları, Alimbek Datka ile Kurmancan Datka’nın oğulları hakkında oldukça fazla bilgi ve belge bırakmışlardır.

Bunlardan biri olan General Skobelev Kurmancan Datka ile ilk görüşmesinde: “Siz anne olarak çocuklarınızla gurur duyabilirsiniz. Abdıldabek

⁶²⁸ T.Ömürzakova,a.g.e., s. 147. Ekb;B.L.Tageev, **Pamirskiy Pohodı. 1882-1895 gg**, Varşava, 1902, s.111-138

⁶²⁹ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 121

⁶³⁰ B.Camgırçiyev, **Oçergi političeskoy istorii Kirgizii XIX Veka**, Frunze, 1966, s. 396

kendisi için kutsal olan görevi yerine getirdi. O geriye çekildi, ama boyun eğmedi. Ruslar düşmanlarının yiğitliğine değer verirler”⁶³¹ diyerek tarihe not düşmüştür.

Kurmancan Datka ile birçok defa görüşerek, fikir alışverişinde bulunan Rus ordusu komutanı B. L. Tageev de şunları söylemektedir: “Datka’nın oğulları annelerinin yönetiminde ve siyasette en güvenilir yardımcıları idi ve onların her biri Alay’ın önemli bölgelerini yönetiyorlardı. Bizimle olan savaşlarında oğulları Abdıldabek, Mamıtbek, Kamçibek, Asanbek ve torunu Mırzapayaz Alay Kraliçesi’nin güvencesi olmakla beraber yerli halkın da en değerli yiğitleri idi. Onların erlikleri yiğitlikleri Alay bölgesi dışına taşmış, geniş bir alana yayılmıştı „⁶³²

Kurmancan’ın Orta Asya siyasetteki en etkin dönemi Rus Çarlığı’nın Türkistan Hanlıklarına saldırmaya başladığı döneme tesadüf etmektedir. Bir tarafta yıkılma sürecine giren Hokand Hanlığı, diğer tarafta ise sel gibi akarak gelen Rus ordusu arasında sıkışan halk “Ne yapmak lazım?”, “Hangi bölgeye gitmek lazım?” soruları ile boğuşurken onun sergildiği dengeli politika bölgede bunalan halk için adeta bir can simidi olmuştur. Dönemin önemli şahsiyetlerinden olan A.Taybe konuyla ilgili şunları söylemektedir:“Bu kadının yönetiminde olan Kara-Kırgızlar uzun zamandan beri sakin ve sağlam haldeler. Hiç bir yıkım yaşamadılar. Ne zaman Hokand Hanlığı elinde bulunan malzeme yetersizliğine bakmadan, kendi bağımsızlığının derdine düşüp Ruslara karşı tüfek kaldırarak savaş açacak olsa, Kurmancan da kendi güçsüzlüğüne bakmadan onlara katılıp, general M. D. Skobelev başında bulunduğu Rus ordusuyla savaşmaktan geri durmadı.”⁶³³

Ruslara karşı çıkanların büyük kısmını zenginler, bürokratlar ve asker-başçıları oluşturmaktaydı. Bunların çoğu Alay bölgesine kaçmaya muvaffak oldular. Gelenler arasında dikkat çekenlerden biri de Andican vilayetinin eski valisiydi ve Abdıldabek önemli adamlardan biri konumundaydı. İsyan hareketinin

⁶³¹ B.L.Tageev (Rustam Bek), **Pamirskiy pohod. 1882-1895 gg.** Desyaletiyе Prisoidineniya Pamira k Rossii, Varşava, 1902, s. 132

⁶³² B.L.Tageev (Rustam Bek),a.g.e., s. 132

⁶³³ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 123. Ekb; Taube. A, Alayskaya Sarisa. Zakaspiyskie Obozreniye, 1902 № 124

merkezi Alay'dı. Alay'ın dağlık köylerinden dayanıklı ve güçlü yiğitler kitleleri halinde gelerek isyana katıldılar. Rus kontrolüne geçen Fergana'dan kaçan Kırgızlar ve Özbeklerin güçleri de sel gibi akarak Abdıldabek'e gelip sığındılar.⁶³⁴

Kurmancan Datka'nın oğulları ile beraber halkın tamamı, kendi yurtları olan Alay'ı Rus askerlerinin baskınından korumayı tercih ettiler. Onlar komşularını toplayarak önemli geçitleri ve dağlık bölgeleri kendi kontrolleri altına aldılar ve Rus ordusundan hiç çekinmeden vatanperver bir tutum sergilediler.

General M. D. Skobelev, boyun eğmeyen Kırgızları parçalamak için özel olarak "Alay ilmi-savaş gezisi" adı altında bir birlik oluşturmuştu. Türkistan general-valisi Fon Kaufman 1876 yılı Mart ayında M. D. Skobelev'i silahlı askerleriyle Alay'a gönderirken, kendisinden konargöçer Kırgızları Rus yönetimine boyun eğdirmesini, üç gün içinde isyanı durdurmasını ve her evden alınacak vergilerin bir parçasının çabucak toplanmasını talep etmişti. Çünkü yerli halk başka yere göç ederse vergi alınmasının imkânsız hale geleceğini düşünmekteydi.⁶³⁵

Burada şunu belirtmek gerekir ki Rusların yerli halk üzerine yüklediği ağır vergi yükümlülüğü isyanın günden güne tırmanmasını sağlayan başlıca etmenlerden biri olmuştur.

General G. A. Kolpakovskiy 1876 yılının 17 Mart'ında Fon Kaufman'a gönderdiği raporunda şunları dile getirmiştir: "Hanlığın siyasetinde geçmişten beri rol oynayan Kara-Kırgız kabilesi sukunetin tesisi önündeki en önemli tehdidi teşkil ediyor. Onlar bu güne kadar boyun eğdiklerini kabul etmediler. Skobelev onlardan kabile başkanlarını göndermelerini mektupla talep ettiyse de, onlar temsilcilerini hiçbir surette göndermiyor. Gülçö'nün yanında toplanan Kara-Kırgızlar direnişi devam ettirmek istiyorlar".⁶³⁶

General Kalpakovskiy Hocent'den Türkistan general-valisine gönderdiği telgrafta şunları bildirmektedir: "Oş'un kenarlarında yaşayan Kara-Kırgızlar Abdıldabek'in yönetiminde Gülçö'de toplanıyorlar. Onlar herkesi boyun eğmemeğe davet ediyorlar. Ben General Binbaşı Skobelev'i Kara-Kırgızları güç

⁶³⁴ B.Camgırçiyev.a.g.e., s. 393

⁶³⁵ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 126. Ekb; SGVIA F.VUA. 6878-iş dosyası, s. 30

⁶³⁶ Özb. CMA.F-İ-715.op.1,67-iş dosyası, s. 264

ile yönetime almak için O  bölgesine gönderiyorum. O  garnizonunu güçlendirmek için atlı tüfek b l  n , Yedi-Su'daki yüzlük askeri birliği ve Hokand'da iki ata yüklenen tüfekleri O  şehrine gönderdim. 18 Mart'ta general binba ı O  şehrine gitti".⁶³⁷

Ancak Rusların aldığı bütün önlemlere karşı boyun e dirme programının kısa vadede sonuç verdiğini söylemek zordur. Zira güçlerin eşit olmadığı bu mücadelede Alay dağları, bağımsızlık ve hürriyet için mücadele eden Kır ız halkının saf tuttuğu bir merkez haline gelmiştir. Bu zorlu savaş yaklaşık olarak bir yıl kadar sürdü. Yaşanan olaylar hakkında arşiv belgelerinde Rus ordusu orgenerali  u ifadelere yer vermiştir; "Bu vakitlerde G l  'de kışlayan Kara-Kır ızların içinde daha da tehlikeli olan bir grup var ki o da Bargı urusu. Hiç yenilmiyorlar".⁶³⁸

Yaşanan olayları bizlere yansıtan arşiv belgelerinden bir kısmını Alay ilmi-asker araştırmalarının- üst düzey yöneticisi olan General Skobelev'in bölgeden kesintisiz olarak gönderdiği postalar ve raporlar teşkil etmektedir. Burada yer alan bilgilere göre: "G l  'n  bulunduğu bölge yılın hangi mevsimi olursa olsun Ka kar'a giden en önemli ve yeg ne yoldur. G l  'n  yenilerek kontrol altına alınması, vergilerin doğrudan toplanmasında kolaylık sa lar. O 'tan bir ağır tüfek rotası, Türkistanlı 4 savaş taburu ve Orenburg'daki Kazakların 4 askeri b l    geldi. G l  'de yeterli sayıda kur unları mevcut. Yine Hokand'dan alınan 2 makineli tüfek mevcuttur. Onu Andican şehrine getirdik. 1000 adama yakın atlı isyancı ve liderlerinin G l  'n  diğer tarafındaki Terek-Davan'da toplandıklarını belirten haberler aldık".⁶³⁹

Yukarıda dile getirilen bilgiler bizlere Rus ordusunun isyancıların gücünü kırmak amacıyla sürekli takviye edilerek kendisini yeniledi ini göstermektedir. Rus ordusunda mütemadiyen devam eden bir mühimmat akışı söz konusudur. Bu arada Abd ldabek'in komutasındaki isyancıların sayısının da her geçen gün arttığına dair gelen haberler düzenli olarak General Skobelev'e iletilmektedir. Halkın kaderine do ruda etki edecek bu kanlı mücadelelerde

⁶³⁷  zb. CMA.F- -715.op.1,67-i  dosyası, s. 266

⁶³⁸  zb. CMA.F- -715.op.1,67-i  dosyası, s. 265

⁶³⁹  zb. CMA.F- -715.op.1,67-i  dosyası, s. 266

Kurmancan Dakta da olayların merkezinde yer almakta ve yapılan her savaşta oğullarının başlıca danışmanı ve manevi destekçisi olmaktadır. Bu dönemde Datka'nın yaşadığı bölge isyancıların karargâhına dönüşmüştür.

Olaylar sırasında Kurmancan'a ulaşan bilgiler ise oldukça vahimdir. Haberlere göre "isyân çıkan bölgelerdeki erkeklerin hemen hepsi katledilerek yok edilmişti, hatta Ruslar tarafından esir alınan adamlar da cezalandırılmıştı. Bütün köyler ateşe verilmiş, tüm mal varlıkları yağmalanarak, suçsuz adamlara varıncaya kadar herkes yok edilmişti".⁶⁴⁰

Bu elim hadiseler esnasında isyancılar Abdıldabek'in bayrağı altında birleşerek mümkün olduğunca işgale karşı beraberliklerini muhafaza etmeye çalıştılar. Çatışmaların devam ettiği bir sırada Rusların Fergana bölgesi kumandanı Kolpakovskiy, General Kaufman'a gönderdiği mektupta şunları belirtmektedir: "Abdıldabek'in liderliğinde Kara-Kırgızlar, Gülçö dorultusunda Kaşkar ile olan kervanların bağlantısını kestiler. Abdıldabek'i yakalamak üzere gönderilen Bekcan ile Sarımsak'ı ve beraberindeki 50 yiğidin 30'unu öldürmüşler. Kalanları da esir aldılar. Bizleri kendilerinin meskûn bulundukları bölgelere geçirmemek maksadıyla Gülçö'ye 25 kilometre uzakta olan Canı-Arık bölgesini ve Gülçö'nün dağ geçidindeki çok önemli bir noktayı kontrollerinde tutuyorlar"⁶⁴¹. Bu olaylar General Skobelev'in 1876 yılı Mart ayında kendi ordusuyla birlikte Gülçö bölgesine hareket etmesine sebep olmuştur. Fon Kaufman da emrindeki orduyla 1876 yılının Nisan ayında Alay bölgesine bir baskın düzenlemek ve kısa süre içinde bölgeyi Rus Çarlığı kontrolüne almayı hedeflemiştir.

Gün geçtikçe alevlenen isyanın daha da büyümesinden endişelenen General Skobelev, 21 Mart'ta Oş şehrine geldi geldi. İsyancıları bastırmak için kurnazca yöntemlere başvurmaktan çekinmeyen Skobelev kendi safına çektiği Bekcan ve Sarımsak Acı yönetiminde bir Kırgız birliği teşkil ederek onları isyancıların üzerine yolladı. Ancak Rus tarafına geçen bu Kırgız birliği isyancılar tarafından yenildi. Abdıldabek, Valihan ve Sulayman idaresindeki 1500 isyancı

⁶⁴⁰ N.T.Yakovlev, **Narodı Sredney Azii v seredine XIX v. Zavayevaniye Sredney Azii**, Moskova 1940, s. 21

⁶⁴¹ Sentralnyı Gasudarstvennyı Voennyı İstoriçeskiy Arhiv Rossiyskiy Federassi (SGVİA.Ras. F).F.VUA, 6884-iş dosyası, s. 7

Gülçö'dön 25 km uzaklıktaki Canırık boğazında yeralan geçidi basarak Kaşkar'a giden kervan yolunu tamamen kontrolleri altına aldılar.

Fergana vilayetinin doğu sınırlarını koruya bilmek için Daroot-Korgon kalesine doğru Kaptan İspolat yönetiminde gönderilen istihkâm taburu, İsfayram geçidinde Abdıldabek'in yönetimindeki isyancılar tarafından yaylım ateşiyle karşılandılar. Birkaç askerini yitiren Rus taburu yaralılarını alarak Margalan'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁴²

Kırgızların pozisyonu çok sağlam idi. Onlar kayalıklara ve yüksek dağlara saklanarak, Rusların ağır kayıplar vermesine sebep oluyorlardı. Bundan dolayı Skobelev Kırgızlara karşıdan saldırmanın mümkün olamayacağını anlayarak, çevreden dolaşmanın yollarını aramaya başladı.⁶⁴³

Ruslar, aniden taarruza geçip, yağmur gibi kurşun yağdırarak yukarı tırmanmaya başladılar. Onlar yolunun yarısından çoğunu geçtikten sonra yukardan üzerlerine yeniden taşlar atılmaya başladı. Yerli halk kanının son damlasına değin savaştı. Bu kanlı savaştaki yerli halkın gösterdiği yiğitlik Fon Kaufman tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Düşman muazzam savaştı ve onlar bölgenin uygunluğundan da faydalanıp, büyük bir dayanıklılık gösterdiler”⁶⁴⁴.

Skobelev geçidi saldırıyla almanın mümkün olmadığını anladıktan sonra bir başka yöntem olan çevreden dolaşma konusunu gündeme getirdi. Bu amaç doğrultusunda bölgeyi çok iyi bilen ve adeta dağlardaki tavşanların kokusundan izini sürece kadar iyi bir rehber olan İmankul'dan da yardım almayı ihmal etmedi. İmankul Ruslara kaleye dağ geçidine açılan gizli yolu gösterdi. Bu iç ihanet Rus ordusuna büyük avantaj sağladı. Ruslar beklenmedik bir yerden kaledakilere saldırdılar. Abdıldabek'in yönetimindeki direnişçiler hiç beklemedikleri bu ani saldırı karşısında yaralılarını kurtarmak için geri çekilmek zorunda kaldılar. Askeri tehcizat yönünden hayli üstün olan Rus kuvvetleri burada 150 adamı öldürdü.

⁶⁴² B.L.Tageev (Rustam Bek), **Pamirskiy pohod 1882-1895 gg**, Desyaletiyе Prisoidineniya Pamira k Rossii, Varşava, 1902, s. 132

⁶⁴³ B.L.Tageev.a.g.e.,s. 132

⁶⁴⁴ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 130. Ekb; Özb. CMA..F-İ-715.op.1,67-iş dosyası, s. 16

8 Haziran'da Oş bölgesinin yöneticisi M. E. İonov'a gönderilen raporlarda bu bilgilere yer verilmişti; "Oş bölgesinde isyancılar çoğaldı. Bunlardan 50 adam, kardeş olan Abdıldabek, Mamıtbek ve Asanbek yönetiminde Tursunkul'un evine saldırdılar. Tursunkul'un belirttiğine göre, 100'e yakın adam bu saldırganları Yusalı su kenarına kadar kovaladılar, 20 Kırgız öldürüldü ve ikisi ele geçirildi"⁶⁴⁵

1876 yılı Haziran ayında kaptan Kuropatkin Oş'tan Gülçö'ye giderken yolda pusu kuran Kara-Kırgızların saldırısına uğradı ve yaralandı.⁶⁴⁶

Yaşanan bu tip hadiseler üzerine Türkistan general-valisi Fon Kaufman Alay'lı Kırgızları Rus yönetimine tamamen bağlamak üzere yaz mevsiminde bölgeye hareket edecek bir askeri sefer heyeti oluşturmayı kabul etmiştir. Konu ile alakalı arşiv kayıtlarında şu ifadeler yer almaktadır; "Göçmenleri bizim yönetimimize tamamen bağlamak ve belli olmayan dağlık bölgeleri araştırmak için ben General Skobelev'e Alay bölgesine sefer oluşturma izin verdim. Heyetin iki amacı vardır; birincisi cezalandırma işlerini yürütür, ikincisi dağlık bölgeler ilmi yöntemlerle araştırılır"⁶⁴⁷. 1876 yılı Haziran ayının ortalarında "Alay hareketi" olarak adlandırılan heyet, askeri güçlerden ve bilim adamlarından müteşekkildi. Ama bu heyetin birinci amacı, savaş yolu ile Alay Kırgızlarını tamamen itaat altına almaktı. Heyette 500 asker bulunmakta ve bunların içinde de ağır topçular ile birlikte dağ tüfekleri taşıyan piyadeler yer almaktaydı.⁶⁴⁸

1876 yılı 15 Temmuz itibariyle Fon Kaufman Fergana vilayeti askerlerine Alay'a gitmeleri talimatını verdi. Rus ordusu oraya üç bölgeden, Üç-Korgon, Oş ve Gülçö'den hareket etti.

Fon Kaufman 26 Temmuz 1876 tarihinde Türkistan bölgesi hakkında bir ferman çıkardı. Fermanın içeriği arşiv kaynaklarında şu şekilde yer almaktadır: "Eskiden Hokand Hanlığı'na bağlı olarak Alay'da konar-göçerlik yapan ve bizim yönetimimizi tanımayan Kara-Kırgızlar büyük-küçüğüne bakmadan toplanmaya

⁶⁴⁵ T.Ömürzakova. a.g.e., s. 131. Ekb; Özb. CMA. 69 iş dosyası, s 489

⁶⁴⁶ A.N.Aristov, **Usuni i Kırgızı ili Kara-Kırgızı**, Bışkek, 2001, s. 511

⁶⁴⁷ Özb. CMA..F.İ-715,op 1,69-iş dosyası, s. 489

⁶⁴⁸ Sentralny Gosudarstvenny Voenno-İstoriceskiy Arhiv Rossiyskoy Federasii (SGVİA RF).F.VUA. 6884-iş dosyası, s. 140-196

başladılar. Ben General Binbaşı Skobelev'e küçük bir askeri bölüğü dağlara göndermesini, dağlardan merkeze gelen yollardaki geçitleri kontrol altına almasını emrettim. Hem de Abudulkerim Bey ile Margalan'ı öldürerek kendisini Han ilan eden Polat Han'ın yoldaşları olan Abdıldabek, Omorbek, Sulayman ve daha başka isyancıların toplandıkları dağın doğu tarafına Rus ordusunu sevk etmesini emrettim. Onlara dağının bu kısmındaki göçmenler de katıldı. General-Binbaşı Skobelev bu emri yerine getirmek amacıyla Andican, Oş ve Gülçö'deki bölgelerden süratle hareket eden bir ordu kurdu. Onlar Terek ve Şot suları kenarındaki insan için gidilmesi zor olan bölgelerde toplanan Kara-Kırgızlara karşı yola koyuldular".⁶⁴⁹

General-Binbaşı Skobelev ise yerli halkı korku ile bastırmak için 21 Haziran 1876 yılında Kırgızlara gönderdiği fermanın 27. Nüshasında şunları dile getirmekteydi: "Her kim kralın yenilmez askerleriyle çekinmeden savaşmayı göze alıyorsa bilsin ki güçlü yarı Kral'ın (Fon Kaufman) yönetimine karşı çıkanlar en ağır şekilde cezalandırılacak ve ölüme mahkum edilecektir. Tüm bürokratlara ve adı geçen Kara-Kırgız kabilelerine (Bargı, Börü, Coru, Capalak, Cooş, Tölöykön, Acıbek, Kökçö, Cılkeldi, Kök Catak, Kuşçu, Tooke, Bakal, Savay, Olcoke, Sart, Karabargı, Sarıbargı, Tazbargı) tekrar ederek bunu ilan ediyorum; Ben Ak Padişah'ın bahadır askerleri ile Alay Kırgızlarını itaat altına almaya, onlardan Ak Padişah'a bağlı olduklarına dair and almaya gidiyorum. Ak Padişah'ın yenilmez gücü tüm dünyada bilinir. Çulan-Ata, Zera-Bulak, Hive, Mahram ve Namangan'ın nasıl yenildiğini hatırlayın. İsyan çıkaran Andican'ın ağır cezalandırıldığını hatırlayın. Kendilerinizi de bu gibi cezalandırmalardan koruyun. Eğer ters davranışlar içine girerseniz, benim tarafımdan en kısa sürede cezalandırılırsınız".⁶⁵⁰

Skobelev sözlerini: "İsyancıların lideri Abdıldabek, Omarbek, Abudulkerim Bey'i yakalayarak ölü veya diri bir şekilde benim elime teslim eden kimse Fon Kaufman'ın merhametine sahip olur"⁶⁵¹ diyerek sonlandırmıştır.

⁶⁴⁹ Özb. CMA.F-715,op.1,68-iş dosyası, s. 198

⁶⁵⁰ Özb. CMA. F-715,op.1,680-iş dosyası, s. 193

⁶⁵¹ Özb. CMA. F-715,op.1,680-iş dosyası, s. 194

Ruslar Türkistan’da ilk kez bu denli sert ve uzun soluklu bir direnişle yüzyüze kalmıştı. Bu tarz bir mukavemetle karşılaşmanın verdiği şaşkınlık bir Rus generalin ağzından dökülen şu sözlerde açık bir şekilde kendisini hissettirmektedir: “Biz bu denli dayanıklı askerlerle ilk defa yüzleşiyoruz. Kendini müdafaa eden halkla savaşmanın yerli hanlarla savaşmaktan zor ve yorucu olduğunu artık öğrendik”⁶⁵².

Direnışçiler işgal güçlerine karşı kendilerini siper ederek inanılmaz bir direniş göstermiştir. Bu sebeple kendilerine biçilen ceza da hayli ağır olmuştur. İşgalciler kimseye acımadılar. Çocuklar, kadınlar ve yaşlılar ayırım gözetmeksizin katledildi. Kurmancan Datka da yapılan zulme karşı inatçı bir şekilde direnerek kendini şehadete hazırlamıştır. Ama halkının güçlü düşmanın elinde yok olup gitmesine gönlü razı gelmez. Hakikaten de güneşin doğusu ve batısındaki halkı kontrolüne alan Ruslar bu bir havuç insana hiç acımazlar. En iyisi halk kâmilten katledilmeden düşmanla anlaşmak diyerek oğullarından Asanbek’i Abdıldabek’e gönderir. Ama amacından hiç vazgeçmeyen oğlu Abdıldabek annesinin bu çağrısını kabul etmez.

Yolun sonuna geldiğini anlayan Abdıldabek Allah’ın rızasını kazanmak için Mekke’ye gitmeyi amaçlar. Ancak ağır yaralandığı için bu isteğini gerçekleştiremez ve şehadet mertebesine ulaşır. Abdıldabek, can yoldaşlarından cenazesini doğduğu yer olan Alay’a götürerek orada defnetmelerini rica eder. Ancak bu isteği aradan bir yılı aşkın bir süre geçtikten ve annesi Kurmancan Datka Ruslarla anlaşmaya vardıktan sonra gerçekleşecektir. Yiğitleri Abdıldabek’in kereezini⁶⁵³ yerine getirerek, onun naşını Alay’a getirirler. Acılı anneye bu haberi vermek ise halk için oldukça zor bir görev olmuştur.

Türkistan Hanlığı tarihinde oldukça önemli şahsiyetlerden bir olan Abdıldabek’in yaşam hayatı hakkında üzümlere belirtmek gerekirken detaylı bir ilmi çalışma henüz yapılmış değildir. Çünkü gerek tarihsel misyonu gerekse de mensup olduğu aile dolayısıyla yaşadığı dönemin siyasi olaylarına doğrudan etki eden bu şahsın hayatı Türkistan tarihi açısından çok büyük önem arz etmektedir. Onun daha gençliğinden başlayarak Hokand Hanlığı ile olan siyasi ilişkilerine kadar

⁶⁵² Özb. CMA. F.715, op.1,67-iş dosyası, s. 262

⁶⁵³ Kereez- vasiyet,rica ve istek anlamın vermektedir; Kereezin yapmak-vasiyetin yapmak.

uzanan döneme ait önemli miktarda tarihi vesika mevcuttur. Abdıldabek hakkında detaylı bilgiler veren bu kaynaklarda onun Oş, Andican vilayetinin hâkimi olduğu, 1873-1876 yılları arasında Ruslara karşı yürütülen istiklal hareketinin liderlerinden biri olduğu, Polat Han'ın en kıymetli asker-başçısı olması yanında bir dönem Hokand Hanlığı'nın stratejik açıdan önemli bölgelerini kontrolünde tuttuğu belirtilmektedir.⁶⁵⁴

Abdıldabek gibi er yürek yiğitleri yetiştiren ve kendi halkı üzerinde sözü geçen Kurmancan Datka ile anlaşarak yerli halkı sakinleştirmenin mümkün olduğunu anlayan General Skobelev bu iş için İonov'u görevlendirerek müzakere yolunu tercih etmiştir. Kurmancan bu davet üzerine uzun uzadıya düşündükten sonra Kaptan İonov'un şahsını rencide edici davranışlardan uzak durması şartı ile bu davete icabet edeceğini bildirmiştir. Kaptan İonov'a: "Eğer general, şöhretimi aşağılamadan düzgün bir seviyede kendisiyle görüşürse gideceğini"⁶⁵⁵ belirtmiştir. Sonuçta da iki taraf anlaşarak görüşmeyi kabul etmişlerdir.

Bu görüşmenin katılımcısı B. L.Tageev'in kaydettiğine göre; Rus Generali M. D. Skobelev ile Kurmancan Datka'nın görüşmeleri Oş ile Gülçö yolundaki Liangar köyünde gerçekleşir. Bu bölgede Skobelev'in isteğiyle ile kervan yolunun kenarında Ruslar için inşa edilen kerpiç bir ev bulunmaktaydı. İki taraf arasında söz konusu evde gerçekleşen görüşme resmi düzeyde cereyan etmiştir. Rus generali yerlilerin geleneğine uyarak Kurmancan Datka'yı yemek ve tatlı hazırlatarak karşılamış, kendisine özel hediyeler hazırlatarak çapan giydirmiş, saygılı bir şekilde ağırlamıştır. Kurmancan'la birlikte küçük oğlu Kamçibek ve torunu Mirzapayaz da anlaşma odasına girmiştir. Görüşme esnasında tercümanlığı ise Baytakov ismindeki teğmen yapmıştır.⁶⁵⁶ Görüşmede Kurmancan Datka ile General Skobelev arasında geçen konuşma B. L. Tageev'in aktardığı bilgilere göre şu şekilde cereyan etmiştir: Skobelev: "Ben Alay Kraliçesini sağlıklı gördüğüme çok memnunum. Sizin Alay'daki halk üzerinde oldukça tesirli olacağınıza ve barış için Rusya'nın isteklerini kabul edeceğinize inanıyorum. Ben sizin komşu ülkelerin Hanlarına olan büyük tesirinizi ve ne denli akıllı bir yönetici olduğunuzu

⁶⁵⁴ B.Camgırçiyev, a.g.e., s. 385. Ekb; T.Ömürzakova, a.g.e., s. 138-139

⁶⁵⁵ T.Ömürzakova,a.g.e., s 139-140. Ekb; B.L.Tageev, a.g.m.,s. 132

⁶⁵⁶ T.Ömürzakova, a.g.e., s. 140

biliyorum. Bundan dolayı Ruslara karşı düşmanca muamele etmenin faydasız olduğunu anladığınıza inanıyorum. Datka söyler misiniz? Siz bir anne olarak oğullarınızın yiğitliğiyle gurur duyabilirsiniz. Ancak Abdıldabek sonucu önceden belli olan faydasız bir mücadele uğruna yitip gitti. Ruslar kendi düşmanlarının bahadırılığına değer verirler” dedi. Danışman Kraliçe de durumun farkında ve vakur bir ifadeyle generale; “Ben hayattayken Alay’da sakinlik ve barış devam eder”⁶⁵⁷ diye cevap vermiştir.

Olaylar esnasında halkın durumu ise oldukça vahimdir. Askeri teçhizat yönünden hayli zayıf olan halk güçlü Rus ordusu karşısında varlık gösteremez. Halk işgalciler tarafından acımadan talan edilir. Karşılık verenler büyük-küçük ayırım gözetmeksizin katledilir. Kurmancan Datka ise halkın yok olmasının önüne geçmek için olayların durulmasını ve halkın sakinleşmesini gerekli görmektedir. Bundan dolayı da General Skobelev’in barış anlaşması davetine olumlu karşılık vermiştir. Kurmancan Datka generale aşağıdaki şartnameyi teklif etmiştir;

Sartname:

1. Rus ordusuna karşı isyan eden halk cezalandırılmayacak;
2. Esir alınan askerler serbest bırakılacak;
3. Onların doğdukları yerlere dönmelerine izin verilecek;
4. Mal varlıklarına dokunulmayacak;
5. Savaşta zarar gören halka vergi indirimi getirilecek;
6. Yerli halkın haklarına dokunulmayacak;
7. Dini inançlarına sınırlama getirilmeyecek;
8. Bölgedeki mescit ve medreseler tahrip edilmeyecek;
9. Yerli halkın geleneklerine ve göreneklerine müdahale edilmeyecek.⁶⁵⁸

Kurmancan Datka’nın bu taleplerini duyan Rus Çarlığı’nın Türkistan sorumlusu General M. D. Skobelev, onun halkı için nasıl canla başla didindiğine şahit olarak, kendisini “Alaydan çıkan hakiki Kraliçe” olarak kabul edecektir. Rus generalinin Kurmancan Datka’yı “Alay Kraliçesi” olarak tanıması, onu adeta tahta

⁶⁵⁷T.Ömürzakova, a.g.e., s.140

⁶⁵⁸ X.N.Bababekov, *Narodniye dviceniye Kokandskom hanstve i ih sosialniye-ekonomičeskoye i političeskoye predposilki* (XVIII-XIX vv), Taşkent, 1990, s. 108

oturarak ta giyen Kraliçeler gibi addetmesi kendisine gösterilen liyakatin ve saygının en açık delilidir.

Burada açıkça belirtmek gerekirk i yaşanan olaylar esnasında Alay Kraliçesi iki seçenek arasında tıklıp kalmıştı:

- 1- Birincisi; savaş malzemesi ve askerler sayısı bakımından kendisine oranla muazzam bir üstünlüğe sahip düşmanla kanının son damlasına kadar savaşmak.
- 2- İkincisi; bu kanlı mücadelede kendi nesli tamamen kırılmadan evvel düşman ile bir anlaşma zemini aramak.

Kırgız Kraliçesi ikinci yolu tercih etmişti ve bu seçiminin doğruluğu geçmişten günümüze kadar gelen zaman zarfında açık bir şekilde görüldü. Zamanında generalin karşısına geçerek halkı için taleplerde bulundu ve üzerine düşeni yaptı. İstiklal hareketi sonuç vermedi ancak ama oğlu Abdıldabek gibi yiğitler asla boyun eğmediler.

SONUÇ

Emir Timur ve Timuriler zamanındaki tıp biliminin, sosyal bilimlerin merkezi ve İpek Yolunun transit bölgesi olarak önemli bir yeri olan Türkistan İmparatorluğu XIV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünya tarihindeki siyasi gücünü kaybetmeye başlamıştı. Neticede XV. yüzyılda, Türkistan İmparatorluğu'nun parçalanma belirtileri göstermesi ile, Türk etnik grupları tarafından oluşturulan Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı ve Doğu Türkistan'daki Kaşkar Hanlığı tarih sahnesinde boy göstermeye başladı.

En eski Türk gruplarından biri olan Kırgızlar, menşeinin milattan önceki devirlere dayanması bakımından uzun bir geçmişe sahiptir. Bundan dolayı da Kırgızların Türkistan'ın siyasi ve sosyal hayatının dışında kalması hiç de mümkün değildir. Bunun önemli bir kanıtını da Türkistan Hanlıklarının (*çoğunlukla Hokand, Kaşkar Hanlıkları ve Sibir'de Kırgızların kendi oluşturdukları küçük hanlıklar*) oluşumundan yıkılışına kadarki olaylarda geniş biçimde görmekteyiz.

XVI. asrın başlarında Ala-Dağ bölgesindeki Kırgızları Muhammed Kırgız ismindeki Kırgız lider yönetmişti. Kırgız kaynaklarında ve Fars dilinde yazılan bazı eserlerde onun hakkında bilgiler bulunmaktadır. Muhammed Kırgız, Isık-Göl bölgesinin sol tarafına Büyük Ordu (Çong Ordo) isminde bir yönetim sistemi kurmuş ve Kemin ile Çüy'de, Kürmön'tu ile Bârskôn'do, Atbaşı bölgesindeki Koşoy-Korgon ile Toğuz-Toro'do temsilciliklerini oluşturmuştu. Tam olarak 1514'te Sultan Said Han Kaşkar'ı ele geçirip, Mirza Ebû Bekir'in yönetimini yıkmıştı; bu savaşta Kırgızların lideri, Muhammed Kırgız, Sultan Said Han'a büyük ölçüde hizmette bulunmuştu. Ama yine de bu tarihlerde Kırgızlar, Moğollara fazla yakınlık göstermemişlerdi. Daha çok etnik kimliği bir olan Kazaklarla iyi ilişkide olmuşlardı. Örneğin, Kırgızlar 1523-1524 yıllarında Kazaklar ile birleşip, Moğollara karşı Kırgız-Kazak birliğin oluşturmuşlardı. Sultan Said'in 1524-1525 yıllarındaki seferleri, oğlu Raşid'in yönetimini güçlendirmek için yaptığı çabalar olumlu sonuçlanmamıştı. Moğol Han'ı Kırgızlardan gider gitmez Kazak Sultanı Tahir yardıma geldiğinde Kırgızların çoğunluğu ona katılıp, Raşid'i Koçkor'don Atbaşı'ya kovalamışlardı. 1526 yılındaki savaşta Kırgızlar "Raşid'i ve tüm Moğolları Kaşkar'a çekilmelerine zorlamışlardı.

XVII. yüzyıllarda da Kaşkar bölgelerinde Kırgızların faaliyetleri oldukça canlıydı. Örneğin, Abdallah Han oğlu Nur ad-din öldükten sonra Kaşkar'ın yönetimine Koysarı Biy ismindeki Kırgız'ı getirir. Zaman geçtikçe yönetimdeki önemli mansapların çoğu Kırgızlara geçmişti. Açık bir şekilde belirtirsek, Ak-Suu'nun yöneticisi olarak Olcotay Biy, Üç-Turpan'da ise Altı Kurkta Biy oturmuştu.

1864 yılından itibaren ortaya çıkan Çin baskınlarına karşı kitlesel hareketlerde Doğu Türkistan'daki diğer halkların yanında Kırgızların katkı payı da yüksektir. Kaşkar Hanlığı kurulmuş ve bu devletin idaresini Kırgız lider Sıdıkbeg ele geçirmişti. Bu bölgesel devletin bağımsızlığını kazanmasında bölgedeki Kırgızlar oldukça etkili olmuştur.

Hatta Doğu Türkistan'dan uzak olan Yenisey bölgesinde de Kırgızlar beyliklerini korumuşlardı. XVII. yüzyılda Yenisey Kırgızları bir bayrak altında bir hanlık kuramamışlardı, yine de birbirinden ayrı Kırgızların hanlıkları mevcuttu. Onların birincisi, Iızır-Suh nehrinin kenarında (günümüzdeki Krasnoyarsk-Kızıl-Car şehrinin alanı) Abakan nehrinin yatağına kadarki topraklara sahip olan Isar Hanlığı; ikincisi, Ak-Su, Kara-Üüs, Çulam deryalarının, Tanrı-Göl'ün arazisindeki Altısar Hanlığı; Üçüncüsü, Temirçi Ala-Too dağ kenarındaki bölgede (*güneyinde- Ak Üüs, kuzeyinde- Batış Sayan dağ kenarı, batısında- Temirçi Ala-Too, Abakan nehrinin başlangıç tarafı, doğusu-Huba nehri*) yerleşen Altır Hanlığı; Dördüncüsü ise; Yenisey'in sağ kenarındaki Sıda, Tuba, Oya nehri yataklarının çevrelerine sahip olan Tuba Hanlığıydı. Bu küçük hanlıkların yönetimi tamamen Sibirli Kırgızlarının elindeydi.

Zaman geçtikçe güçlenen Ruslar XVII. asrın başlarından itibaren Yenisey'deki Kırgızların Isar Hanlığı'nın güneyini kontrollerine geçirir. Rus güçleri Yenisey bölgelerine, 1604'te Tomsk Kalesi'ni, 1618'de Kuznes Kalesini, 1628'de de Krasnoyarsk isimli sömürgeci bürokratlarının ve askerinin bulunduğu kaleleri inşa etmişlerdi. Bu şehirler sömürgeci siyasetin postası olan büyük şehirlere dönüşmüştü. 1630 yıllarında Rus sömürgecileri Saha (Yakut) yurtlarına kadarki bölgeleri kontrollerine geçirmişti. Bu tarihlerden sonra Türk toplulukların ata yurdu olan Yenisey tamamen Rusların kontrolüne geçmişti. Yine de buradaki Kırgız Türkleri Ruslara kolay şekilde boyun eğmemişlerdi.

Ayrıca, Kırgızların Türkistan'daki (Orta Asya) Hokand Hanlığı'nın oluşumundan yıkılışına kadarki tarihlerde de siyasi mücadelelere iştirak ettikleri tarihi bir gerçektir. Örneğin bu tarihlerde yani Hoka Hanlığı'nın kuruluş tarihlerinde, Hocent bölgesindeki Kırgızları Akboto Biy yönetiyordu. Akboto da Kırgızların Sol Kanadına giren Saruu boyuna mensup başarılı bir komutan ve başarılı bir siyasetçiydi. XVIII. asrın başlarında Şahruh'un yönetimine Namangan bölgesi katılır. Başarılarını genişletmekte olan Şahruh da Akboto ile bağlantılarını güçlendirmek için, kendisini tek kızıyla evlendirir. Akboto, Şahruh'un kızıyla evlendikten sonra, onun oğlu Abdurrahim'i (Rahim Han'ı) yanına davet ederek önemli işleri ona vermişti. Akboto'nun yardımıyla Abdurrahim'in itibarı yükselmiş ve halk tarafından büyük ölçüde tanınmıştı. Bunun devamında Abdurrahim gücünü daha da genişletme çabasına girişmişti.

Fergana'daki Kırgızların Hokand Hanlığın hâkimiyet mücadelesine katılmaları hanlığın kuruluşundan sona ermesine kadar devam etmişti. Özellikle Fergana'daki Kırgızların Hokand Hanlığı'ndaki hâkimiyet mücadeleleri Şirali Han ve Hüdayar Han zamanlarında da devam etmişti. Bu tarihlerde Fergana'daki Kırgızların liderliğini yürüten Alımbek Datka, Kurmancan Datka, Nuzup Atalık ve Polat Hanlar (Molla Isak) oldukça başarılı olup Fergana'daki hâkimiyet mücadelesine büyük ölçüde katılmışlardı. Bu tarihlerde de Kırgızların diğer grupları, Hokand Hanlığı ordusunda ve siyasi alanında etkin biçimde hizmet etmişlerdi.

Rus Çarlığı'nın Türkistan Hanlıklarına karşı yürüttüğü saldırılar ve savaşlarda da Türkistan Hanlıkları bünyesinde yer alan Kırgızlar, bu sömürgeci güce karşı son gücüne kadar mücadele etmişlerdi. Bu tarihlerde sömürgeci güçlere karşı direnmede Türkistan halkına liderlik yapan Kırgız asıllı Polat Han'ın (Molla Isak) çabası oldukça kayda değerdir. Polat Han, Ruslar tarafından kurnazca yakalanarak idam edildikten sonra bile yerlilerin direnci kesilmemişti. Bu tarihlerde Kırgızların içinden Kurmancan Datka'nın evlatları Abdullabek, Mamıtbek, Bâtırbek, Asanbek ve Kamçıbek ve de torunu Mırzapayaz bölgenin önemli temsilcilerindendi.

İstiklal yolunda kendisini feda eden ve halkın önünde yürüyerek bu kutsal mücadelesini sonuna kadar sürdüren Abdıldabek ne yazık ki amacına

ulaşamamıştır. İstiklal mücadelesinin sonuç vermemesinin en önemli sebebi şüphesiz ki iki taraf arasındaki asker sayısı ve teçhizat bakımından büyük bir dengesizlik bulunmasıydı. Yetersiz imkanlara rağmen direnişçiler zaman zaman dağ geçitlerinde, zaman zaman da alt bölgelerde vakur bir direniş sergileyerek işgalcilere zor anlar yaşatmışlardır. Bu nedenle işgalcilerin kimi zaman politik oyunlara da başvurdukları görülmektedir. Sonuçta da Abdıldabek gibi er yürek yiğitleri yetiştiren ve kendi halkı üzerinde sözü geçen Kurmancan Datka ile anlaşarak yerli halkı sakinleştirmenin mümkün olduğunu anlayan Rus Ordusu Generali Skobelev bu iş için İonov'u görevlendirerek müzakere yolunu tercih etmiştir. Kurmancan bu davet üzerine uzun uzantıya düşündükten sonra Kaptan İonov'un şahsını rencide edici davranışlardan uzak durması şartı ile bu davete icabet edeceğini bildirmiştir. Kaptan İonov'a: "Eğer general şöhretimi aşağılamadan, düzgün bir seviyede kendisiyle görüşürse gideceğini" belirtmiştir. Sonuçta da iki taraf anlaşarak görüşmeyi kabul etmişlerdir. Bu tercihinin sonucunda Rus Generali M. D. Skobelev ile Kurmancan Datka'nın anlaşmasıyla isyan durdurulmuştur.

Ama Türkistan Hanlıkları Rus Çarlığı'na tamamen yenildikten sonra, sömürgeci güçlere karşı yerlilerin büyük isyanı 4 Temmuz 1916'da Hocent'de başladı. Bu isyanın asıl çıkış sebebi oldukça derindir. Kısaca aktaracak olursak baskıncıların yerlileri dolandırmaları, her konuda sınırlandırmaları, kayıtsız katliamları ve tarıma uygun verimli yerlerden yerlileri koalamaları bunun sebepleri olarak gösterilebilir. Bunun sonucunda Türkistan'da Rus Çarlığı'na karşı büyük bir isyan cereyan edip, yerlilerin hepsi beraber hareket etmişlerdi. Ama maalesef üstün savaş teknolojileri sayesinde çarlık Rusyası Türkistandaki kitlesel isyanı bastırmaktan başka halkı da acımadan katletmişti. Hayatta kalan ahalinin çoğu Çin'e, Pakistan'a ve Afganistan'a kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdi. Özellikle Kırgızların bu tarihlerdeki isyanı oldukça sert olmuş ve çok kayıplara uğramışlardı. Türkistan Hanlıklarındaki genel isyan hareketinin Rus Çarlığı'nın yıkılmasına da tesiri olmuştu. İsyandan hemen sonra Rusya'da çarlık devrilmiş ve Komünist rejim kurulmuştu. Rusya'daki bu değişiklik Türkistan'ı da etkilemişti. Tamamı Sovyetler birliğine bağlı Kırgızistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kazakistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbekistan

Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkmenistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu Komünist sisteminin 1990 tarihinde yıkılmasıyla Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştular ve böylece bağımsız olan Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri en buhranlı zamanlarında bile terk etmedikleri eski dini, milli ve kültürel kimlikleriyle beraber faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Net olarak söyleyebiliriz ki, dışarıdan gelen söndürme politikaları Türkistan’da tam olarak başarılı olamamıştır. Her şeye rağmen, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler dini, milli ve kültürel kimliklerini yaşatmayı ve muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Son olarak Kırgızların Türkistan Hanlıkları tarihi açısından önemini özetlemeye çalışırsak; Kırgız Türkleri bir etnik kimlik olarak tarih sahnesinde görünmeye başlamalarından günümüze kadarki süreçte bu topraklarda hayatını sürdürme gelmişler ve kimliklerin de tarih boyunca kaybetmemişlerdir. XV-XVIII. yüzyıllarda, yani Türkistan Hanlıkları devrinde bu topraklardaki Kırgızlar ayrı bir hanlık kurmamış iseler de bu hanlıkların sosyal ve siyasi işlerinde geniş şekilde faaliyet göstermişlerdi.

ÖZET

En eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızlar, milattan önceki devirlere dayanan menşei ile uzun bir geçmişe sahiptir. Bundan dolayı da Kırgızların Türkistan'ın siyasi ve sosyal hayatının dışında kalması hiç de mümkün değildir. Bunun kanıtını da Türkistan Hanlıklarının (*çoğunlukla Hokand, Kaşkar Hanlıkları ve Sibir'de kendi oluşturdukları küçük hanlıklar*) oluşumundan yıkılışına kadarki olaylarda geniş biçimde görmekteyiz.

Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın oluştuğu devirde Kırgızlar, pek çok savaşta ve siyasi olayda boy göstermişlerdir. XVI. asrın başlarında Ala-Dağ bölgesindeki Kırgızları Muhammed Kırgız ismindeki Kırgız lider yönetmiştir. Bu tarihlerde Kırgızlar, günümüzdeki Kırgızistan'ın bütün bölgelerine hakim olup, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'ın bazı sınır bölgelerinde yaşıyorlardı. Özellikle de Yenisey'de bulunup, önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

XVIII. asırda tarih sahnesindeki Tanrı-Dağı Kırgızları oldukça yoğun siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle tarih sahnesine çıkan Jungar hanlığıyla aralarında oldukça kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Jungar Hanlığı'nın başarılı lideri Galdan-Boşoktu'nun liderliği zamanında Tanrı-Dağ Kırgızlarına karşı Oyrotların saldırıları 1683-1685 yıllarında yoğunluk kazanmıştı.

Jungar (Kalmak) Hanlığı'nın ağır saldırıları ve uyguladıkları mezalim Çüy, Isık Göl, Narın ve Talas'da yaşayan Kırgız kabilelerinin çoğunluğunun Fergana bölgesine göç etmelerine sebep olmuştur. Bu da, Kırgızların Fergana bölgesindeki sayılarının çoğalmasını, dolayısıyla da tesirlerinin artmasını beraberinde getirmiştir. Kırgızlar bu bölgede komşularıyla sosyal ve siyasi bağlantılarını güçlendirmişlerdir. Örneğin Kırgız lider Akbotobeg'in (Akbotobeg) bu bölgelerdeki sosyal-siyasi faaliyetleri kayda değerdir.

1864 tarihlerinde Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı yerli Müslümanların isyanı son derece genişlemiş durumdaydı. Bu olaylarda Sıdıkbeg'in yönetimindeki Kırgızların da faaliyetleri oldukça geniş bir yer kaplamıştı. Sıdıkbeg'in ordusuna Tanrı-Dağlarından gelen Kırgızların ve yerli Müslümanların da katılımı, onun gücünü oldukça artırmıştır. Bu gücü onu daha sonra Kaşkar

Hanlığı mevkiine kadar çıkarmıştı. Camiü't-tevarih'de Kırgız Sıdıkbeg'in han olarak seçilmesi hakkındaki bilgiler net şekilde belirtilmektedir.

Uzun süren savaşların ardından savaş gereçlerinde üstünlük gösteren Rus arlığı, 1875-76 tarihlerinde Türkistan Hanlıkları olan Buhara, Hokand ve Hive Hanlıklarının kontrollerini eline geçirdiğini dünya siyasetine resmi şekilde ilan etmişse de yerli halka olan kontrolünü tam olarak oturtamamıştı. Çünkü arlık Rusyasının Türkistan Hanlıkları'nı zaptının son aşaması artık hanlarla alakalı değil, önüne geçmenin hiç kolay olmadığı halk isyanıyla ilgili olduğunu tarihi olaylar net şekilde ispatlamıştır. Nitekim, isyan eden halka önderlik eden Kırgız asıllı Polot Han'ın (Molla İşhak Asan oğlu) faaliyetleri Türkistan Hanlıklarının tarihi için silinmez bir numune olmuştur.

ABSTRACT

Kyrgyz, who are one of the oldest Turkic tribes, have a long history dating back to BC ages. And because of this, it was impossible for Kyrgyz to be out of Turkistan's social and political life. We can see the evidence of this through comprehensive events in foundation and collapse of Turkistan's Khanates (mainly Khokhand, Kashghar Khanates and small khanates founded by them in Siberia).

During the period of establishment of Uzbek Khanate in Turkistan, we can see Kyrgyz in many battles and political events. At the beginning of 16. century, the leader of Ala – Dağ region Kyrgyz was a Kyrgyz named Muhammed Kırğız. In this period Kyrgyz dominated all of modern Kyrgyzstan and were living in some border regions of Uzbekistan, Tajikistan and East Turkistan. Also, they lived in Yenisey region and were very active.

In 18. century, the Kyrgyz of Tengri –Dağ mountains were very active in political matters. Especially they had very violent clashes with newly emerging Dzungar Khanate. In the time of Galdan – Boshoktu, who was Dzungar Khanate's successful leader, Oirat attacks against Tengri –Dağ Kyrgyz intensified between 1683-1685.

The atrocities and repressive attacks carried out by Dzungar (Kalmuk) Khanate resulted in migration of majority of Kyrgyz tribes living in Chuy, Issyk – Göl, Naryn and Talas regions to Ferghana region. This brought about increase in number of Kyrgyz in Ferghana region and thus increase in their influence. Kyrgyz in this territories strengthened their social and political ties with their neighbours. For example, Kyrgyz leader Akbotobeg's (Akbotu Beğ) activities in this regions are very significant.

In 1864, in East Turkestan, local Muslims' revolt against Chinese regime was extremely widened. The activities of Kyrgyz under the leadership of Sydykbeg had a very important place in these events. As Kyrgyz who came from Tengri – Dağ and local Muslims joined Sydykbeg's army, his army became very potent. Later, this power led him up to the throne of Kashghar Khanate. In Jamiu't-tevarih, we can find very clear information about Sydykbeg's election as a Khan.

Even though, after enduring battles, Russian Empire, which had a superiority in war machines, officially declared to the world politics that it gained control of Turkistan's Khanates, namely those of Buhara, Khokhand and Khiva Khanates in 1875 – 76, it still had problems controlling local population. Because, as historical events proved true, the last stage of Russian Empire's suppression of Turkistan Khanates was not about Khans anymore, but was about popular revolts, which were very hard to prevent. Thus, the activities of Polot Han (Molla Īshak Asan Oĭlu), who was of Kyrgyz descend and who led the popular revolt, were memorable for history of Turkistan Khanates.

KAYNAKÇA

- Atıf, Mehmet., **Kaşgar Tarihi** (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi), 1.baskı, Kırıkkale, Mihran Matbaası, 1999
- Ahmedov, Ayneddin., **Kazan Tarihi**, (*Hazırlayan Fatih Ünal*), 1.baskı, Ankara, Karadeniz Dergisi Yayınları No:05, 2009
- Aristov, A.N., **Usuni i Kırgızı ili Kara-Kırgızı**, Bişkek, İlim Yayını, 2001
- Abdırahmanov Şabdanbay., **Tarihtagi Ak Taktar**, 1.baskı, Bişkek, Ayat Yayınları, 2007
- Abu Mansur., **Rafik at-Talibin** (Hakikatı arayanların dostu)
- Abdıldabekov. T., P.Ş.Kazıbayev, **1916-Cılkı Kırgızistandagi Kötörülüş**, Bişkek, 1996
- Abramzon, S.M., **Kırgız cana Kırgızistandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek, 1999
- Abramzon. S., “Voprosi Etnogeneza Kirgizov po Dannım Etnografii” **Trudi Arheologo- etnografičeskiy Ekspeditsii**, III, Bişkek, 1959
- Ahmedov, B., **Özbek Ulusu Tarihi**, Taşkent, 1992
- Abaza, K.K., **Zavoyevaniye Türkistana**, S.Petersburg, 1902
- Aristov, A. N., **Opıt vıyasnenie etničeskogo sostava Kirgiz-Kazakov bolşoy ordı i Kara Kirgizov**, Sankpetersburg, 1985
- Akademik Nauk Uzbekskoy SSR İnstitut İstorii., **İstoriya Horezma s Drevneyşey Vremen Do Naşey Dney**, Taşkent, Fan Us SSR, 1976
- Akmataliyev, K.Bokeyev, A.Salimbekov., **Acıbek Batır**, 1.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2003
- Altay, H., **Anayurttan Anadolu’ya**, Ankara, 1981
- Amancolov. K.R., **Turkı Halıktarının Tarihi**, Almatı, Bılım Yayınları, 2002

- Aytmatova, Roza., “Şeceremiz”, **Kardeş Kalemler Dergisi**, 2008, Ankara, C 2, Sayı 19, s.35-38
- Abu Mansur., **Rafik at-Talibin**
- Aytımbet, Orozbek, **Kara Kırgız I**, 2.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007
- Aytımbet, Orozbek, **Kara Kırgız II**, 2.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007
- Kara Kırgız III**, 2.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007
- Kara Kırgız IV**, 2.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007
- Kara Kırgız V**, 2.baskı, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007
- Aka İsmail., **Timur ve Devleti**, İstanbul, 1993
- Bababekov, A. H.N., **Narodniye dviceniye v Kokandskom hanstve i ih sosialno- ekonomıçeskiye predposılki (XVIII-XIX vv)**, Taşkent, 1990
- Barthold, V.V., **Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)**, Frunze (Bişkek), Kirgizgosizdat Yayınları, 1927
- Barthold, V.V., **Rabotı po İstorii Vostokovedeniya**, Moskova, İzdatelstvo Nauka Yayınları, 1977
- Barthold, V.V., **Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek, Aybek Yayınları, 1997
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Dersler (Yayına hazırlayan; Hüseyin Dağ)**, 1.baskı, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004
- Bulduk, Üçler., **Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi**, 1.baskı, Ankara, Berikan Yayınları, 2006
- Bulduk, Üçler., “Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış-Oğuz Meselesi”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Kasım. 1997, C.1, sayı 3

- Bugra, M.E., **Dogu Türkistan** (*Tarihi, Cografyası ve Simdiki Durumu*), İstanbul, 1952
- Beysembiyev, T.K., **Tarih-i Şahruhi- Kak İstoriçeskiy İstoçnik**, Almatı, 1987
- Cukovskiy. S.V., **Snoşeniya Rossii v Buharoy i Hivoy Za Poslednie Trohsotleti**, Petrograd, Trudi Obşestva, 1915
- Camgırçiyev, B., **Oçergi politiçeskoy istorii Kirgizii XIX Veka**, Frunze (Bişkek), 1966
- Camgırçiyev, B., **Prisoedinenie Kirgizii k Rossii**, Moskova, 1959
- Çorobayev, A., **Taylak Batır**, Frunze (Bişkek), 1959
- Çorotegin. T.K., K.C.Moldokasımov, **Kırgızdardın cana Kırgızıstandın Kıskaçı Tarihi**, Bişkek, 2000
- Dresvyanskaya, G. Ya., “K istorii iyudaizma v Sredney Azii”, **Evreyi v Sredney Azii**, Taşkent, İzdatelstvo Fan Akademii Nauk, 2004
- Dymshits, Valery., “The Eastern Jewish Communities of the Former USSR”, Facing West: **Oriental Jews of Central Asia and Caucasus**, Amsterdam, Joods Historisch Museum, 1997
- Daniyarov. K., **İstoriya Kazahskogo Gosudarstva**, XV-XX, Almatı, 2000
- Devlet, Nadir., **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi** (1905-1917), Ankara, TTK, 1999
- Ebulgazi Bahadır Han., **Şecere-i terakime** (Türklerin Soy Kütüğü), 1001 Temel Eser (Telsizler)
- Ebulgazi Bahadır Han., **Şecere-i Türk**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2007
- Fournieau, Vincent., **Özbek Fethi**, X. Cilt.III, Ankara, TTK, 1991
- Fedçenko, A.P., **Putişestviye v Turkistane**, Moskova, 1950
- Galiskiy, V.Y., V.M.Poliskih., **Starinnıy Oş**, Frunze (Bişkek), 1987

- Galiskiy, V., **Ploskih v Fortifikatsionnoye Sooruceniye na Teritorii Kirgizii Pervoy Poloviny XIX v //** Pamiyatnik Kirgızıstana, Vıp. 2, Frunze (Bişkek), 1974
- Gaziyev, A., **Kurmancan Datka-** nekoronovannaya Sarisa Alaya, Bişkek, 1991
- Gündoğdu, A., **Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibaniler Devri: - 1512-1740)**, Ankara, Tutibay Yayınları, 2007
- Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi**, 4.baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2011
- Gureviç, L., “Bitovoye i Sakral’noye Prostranstvo Mahallayi Yahudien Buharai i Samarkanda”, **Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications, (Transactions on Jewish Studies)**, S. Petersburg, 1995
- Hayıt, Baymırza., **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Ankara, Otağ Yayınları, 1975
- Hadci Muhammad Hâkim Han., **Muntahab At-Tavarih**
- Hasanov, A.H., **Bzaimotnoşeniye kirgizov s Kokandskim hanstvom i rossiey v 50- 70gg. XIX veka**, Frunze (Bişkek), Prjevalskaya Tipografya, 1961
- Hasanov, A.H., **Narodniye Dvichenie v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva**, Moskova, 1977
- Hirsch, Graetz, **History of The Jewish**, Cilt: 3, Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1893
- Hanikov, N., **Opisaniye Buharskogo Hanstva**, Sankpeterburg, Vı Tipografi İmperatorskoy Akademi Nauk, 1843
- Hostler, C.W., **Turkish And The Soviets**, London, 1957
- İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler., (hz; İsmet Parmaksızoğlu) Ankara, 1998

- İzdaniya Kirgızsko-Tureskogo universiteta Manas., **Materiyalı Po İstorii Kirgızov ı Kirgızistana**, Bişkek, Tipografiya KTMU, 2002
- İnstitut İstorii i Etnologi İM.Ç.Valihanova., **Uçebnoye Pasobiya po İstorii Kazakistana s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney**, Almatı, Akademi Nauk Respubliki Kazakistan, 1992
- Kirgız SSR İlimder Akademiyası., **Kirgız Sovet Ansiklopedisi, Cilt-I**, Frunze (Bişkek), Kirgızpoligrafkombinat, 1977
- Kirgız SSR İlimder Akademiyası., **Kirgız Sovet Ansiklopedisi, Cilt-III**, Frunze (Bişkek), Kirgızpoligrafkombinat, 1978
- Kg.SSR.İA., **Kirgız Sovet Ansiklopedisi, Cilt-IV**, Frunze (Bişkek), Kirgızpoligrafkombinat, 1979
- Kg.SSR.İA., **Kirgız Sovet Ansiklopedisi, Cilt-V**, Frunze (Bişkek), Kirgızpoligrafkombinat, 1979
- Kg.SSR.İA., **Kirgız Sovet Ansiklopedisi, Cilt-VI**, Frunze (Bişkek), Kirgızpoligrafkombinat, 1980
- Kirgızistan Mamleketi Borborduk Arhiv Agenstvosu.**, iş № 46, Türkistan Bölgesine Kanun., № 170
- Kg.MBAA.**, 1916'cı Cıldakı Kötörülüş Fondu, iş № A 84/138
- Kg.MBAA.**, Başkı Ştabdın fondu, Asyalık Bölük, iş № 98623
- Kg.MBAA.**, 1916- Cıldakı Kötörülüş Fondu, № 48
- Kazakistan Tarihi., **I -cilt**, "Atamura" Yayınevi, Almatı 1998
- Kazakistan Tarihi., **II- cilt**, "Atamura" Yayınevi, Almatı 1998
- Klyaştorıny, S.G, Sultanov.T.İ., **Kazahstan Letopisi Tryoh Tisyacı Leti**, Almatı, 1992
- Kirgız Respublikasının Gumanitardık Bilim Berünü Özgörtüü PROGRAMASI, **Kirgızstandın En Bayırkı Mezgilden XIX. Kılımdın sonuna çeyinki Tarihi**, Bişkek, Kirgızpoligrafkombinatı, 1998
- Konukçu, E., "Hokan Hanlığı", DİA, C.18, İstanbul, 1998

- Kırgızistan Rossiya: **istoriya Vzaimotnoseniy (XVIII-XIX vv.)**, Sbornik Dokumentov i Materialov, Bişkek, 1998
- Kuznesov, V. S., **İmperiya Tsin i Musulmanskiy Mir**, Moskva, 1973
- Kuropatkin, A.N., **Kaşkariya**, Sankpetersburg, 1879
- Kazakbayev. K., “Kurmancan datka Capalak kızıbı?”, **Kırgız Tuusu**: Bişkek, 1991, haziran 22
- Kurat Akdes, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kúzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, baskı-3, Ankara, Murat Kitapevi Yayınları, 2002
- Kasimbekov, T., **Kurmancan Datka Tarıhıy Bayanı**, Bişkek, 1991
- Kunin, A., “Rod Kurmancan Datka: drevo s moşnımı, po slovannımı vestiyami” Dergi- **Slovo Kirghızıstana**, Bişkek, 1991, haziran-20
- Liyalina, M.A., **Putışestviye po Türkistanu N.A.Seversova i P.A.Fedçenko**, Sankpetersburg, 1894
- Logofet.D.N., **Buharskoye Hanstvo**, Cilt I, Sankpetersburg , Komisyoner Voenno-Uçebnıh Zavedeniy, 1911
- Levşina, Aleksı., **Opisanie Kirgiz-Kaysakskih ili Kirgiz-Kazaçih Ordı i Stepey**, Çast-2, Sanpetersburg, Tipografya Karla Krayl, 1832
- Moldo, Niyaz., **Sanat Digarastar**, Bişkek, 1993
- Masakov ,K., “Ken capalak közümdön uçtu”, **Lenin colu** Dergisi, 1991, may -31
- Materiyali po İstorii Kırgızov i Kırgızıstana (MİKK)**, Moskova, İzdatelstvo “Nauk” Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, 1973
- Moldokasımıv, K., “Kırgız ayaldarı Kokon handıgın başkarganbı?” **Kırgız madaniyatı**. 23- may, № 21. Bişkek, 1991
- Maksudov, Baktıbek., **Ulu Kötörölüş**, 1.baskı, Bişkek, Turar Yayınları, 2009

- Mahmutbekova, Mistegül., **Kırgızistandaki Uluttuk Boştonduk- Kötörülüş, 1916**, Bişkek, Erkin-Too Basmakanası,1996
- McCagg O-Silver B.D., **Soviyet Asian Ethnic Erontiers**, Newyork, 1979
- Mirzo Uluğbek., **Turt Ulus Tarihi**,(*Farsçadan Özbekçeye tercüme edenler; Buriboy Ahmedov, Naim Norkulov ve Mahmud Hasaniy*), Taşkent,Çolpon Naşriyotı, 1994
- Moğolların Gizli Tarihi.**, (Ahmet Temir Neşri), Ankara, TTK. Yayını, 1986
- Mirza Haydar Duğlat., **Tarih-i Reşidî** (*Türkçeye çeviren; Osman Karatay*), İstanbul,Selenge Yayınları, 2006
- Macd ad-Din Muhammad al-Hasani.,**Macdinin Zinat al-Macalisi**
- Mirza Kalender Muşrif İsfaragin., **Şah-Name (Tarih-i Omor-hani)**
- Molla Sayf ad-Din Aksıkendi., **Majmu at-Tavarih**
- MANAS –Dastanı., **Sagınbay Orozbak oğlunun versiyonu** (*Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu*), 2.baskı, Frunze (Bişkek), “Kırgızistan” basması, 1980
- Magzuni (Ziyabidin Maksım)., **Fargana Handarının Tarihi** (*Tercüme; Moldo Sabır ve O. Sooron-sopu*), Bişkek,Turar Basması, 2007
- Muhammad Yusuf Bayoniy., **Şacarayi Horazmşohiy**, Taşkent,Gafur Gulom Naşriyatı 1994
- Mevlana Pirui Buharai., **Calis-i Muştakini**
- Nabiyev, R.N., **İz İstoriya Kokandskogo Hanstva**,1.tirac Taşkent,İzdatelstvo “Fan” Uzbekskoy SSR, 1973
- Nebijan Mukametkanuli., **Tarihi Zertteuler**, (çev, Kojobekov Ahat). Almatı, 1994
- Nikitenko,G.N.& R. N. Şigabdinov., “Arhivı Uzbekistana kak istoçnik po istorii evreyskoy obşını”, **Evreyi v Sredney Azii**, Taşkent, İzdatelstvo Fan Akademii Nauk, 2004
- Omorov Timurlan., **Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008

- Omorov Timurlan., “Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu” **Kırgız Şecerelerinin Genel Türk Tarihindeki Yeri.** 315-333.Ordu, 2011
- Omorov Timurlan., “Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler” **Ankara Savaşı ve Türk Dünyasına Yansımaları** 1(1); 107-127. Ankara, 2011
- Ostroumov, N., Kratkiye Svedeniya o Lisah, İmeyuşih Otnoşeniye ko Vremeni Kaşharskogo Vladeniya, Bek Kulubeka, Taşkent, 1917
- Öserov, N.İ., **Problemi Kazakskogo Obıçnogo Prava** “Jetı Jargı Jaylı”, Almatı, 1989
- Ömürzakova, Tursunay., **Kurmancan Datka Door İnsan İşmerdülük,** Bişkek, 2002
- Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Arşiv;** Fond., İ- 715, op.1,25 iş dosyası
- Özb. CMA., **F-715,op.1,68-iş dosyası**
- Özb. CMA., **F.İ-715,op 1,69-iş dosyası**
- Özb. CMA., **F-İ-715.op.1,67-iş dosyası**
- Ploskih, V.M., **Kirgizi i Kokanskiye hanstvo,** Frunze (Bişkek), 1977
- Robert, Shaw., **Oçerki Verhney Tatarii, Yarkanda i Kasgara,** Sankpetersburg, 1872
- Reşideddin., **Cami’üt-Tevarih**
- Rtveladze, E. .,** **Evreyi-iudaistı v doislamskoy Sredney Azii, Evreyi v Sredney Azii voprosı istorii i kulturi,**Taşkent, İzdatel’sstvo Fan Akademii Nauk, 2004
- Rossiyskiy Gosudarstvenniye Arhivı.,** **SGVİA.RF.** F.1396, op.2.96-iş dosyası
- Rus.GA., **SGVİA.RF.** F.1396, op.2,97-iş dosyası
- Rus.GA., **SGVİA.RF.** F.VUA. 6884-iş dosyası
- Rus.GA., **SGVİA.RF.** F.VUA. 6878-iş dosyası

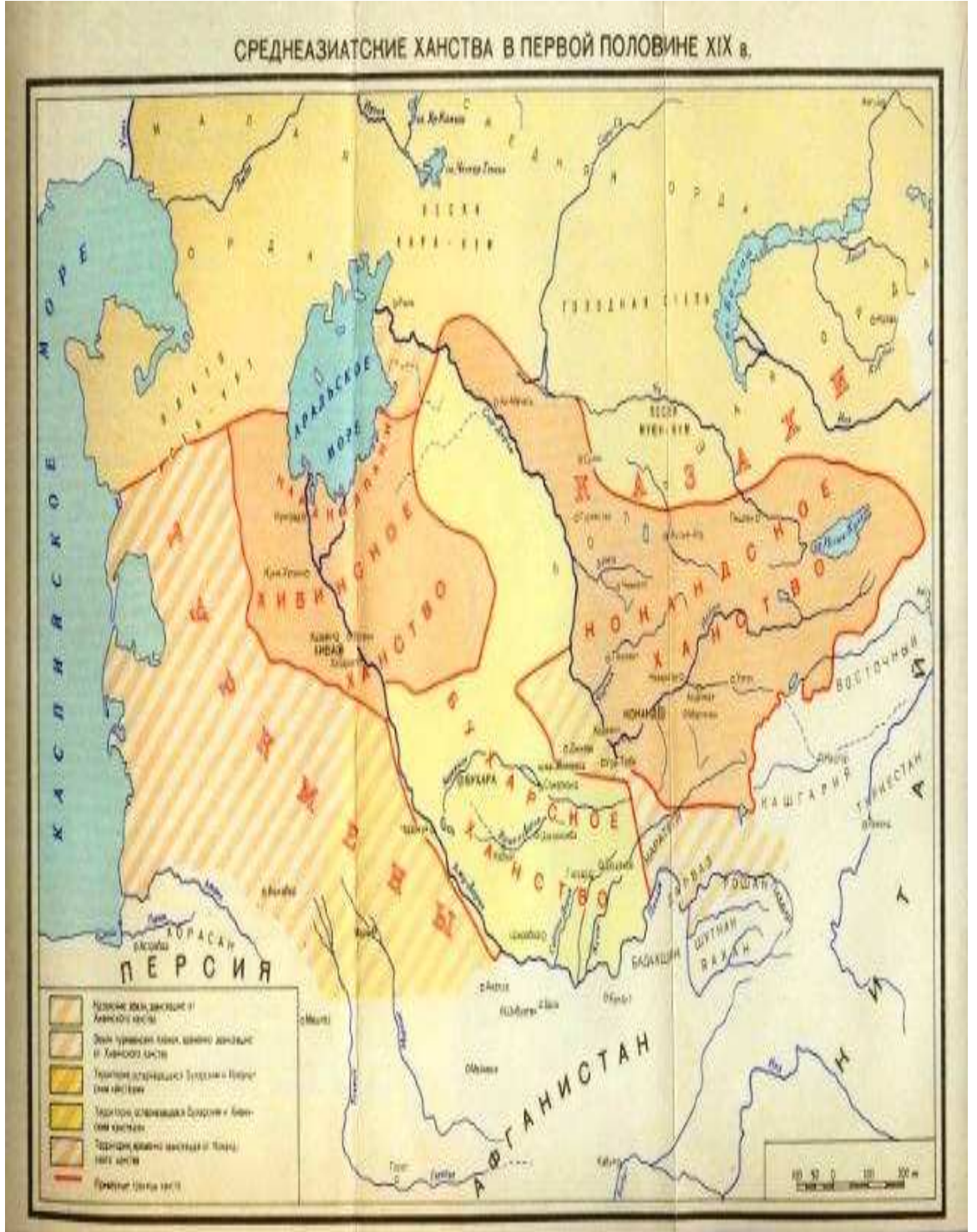
- Rus.GA., **Arh.Gl.št.Mosk.** otd. Dep.gen.št. Sv.35. 1842 g. №42
- Rus.GA., **Arhiv. Upravleniya. Orenburg.** Voen. Naç. Missiya kap. Nikiforova yıl-1841.№ 95
- Rus.GA., **Türkistan.Okr. Arh.** Yıl 1866., № 12. Şt.Orenburg.Okr (Турк. окр. арх. 1866 г., № 12; Шт. Оренб. окр. Военный губернатор Турк. обл. командующему войск. Оренб. окр.; 19 февраля 1866 г. № 72).
- Rahimov. C., **Özbekistan Tarihın Üyrönüüdö Arhiv Materyaldarından Paydalanû,** Taşkent, Uzbekiston Basması, 1997
- Sadıkov. H, R.Şamsutdinov, P.Ravşanov, K.Usmonov., **Türkistan Çor Rossiyası Mustamlakaçılığı Davrida,** Taşkent, Uzbekiston Respublikası Prezidenti Huzuridagi Davlat va Camiyat Kuruluşu Akademisi, 2000
- Saray, M., **Özbek Türkleri Tarihi,** İstanbul, 1993
- Semenov , A.A., **K voprosu o prosishojdenii i sostave Uzbekov Şeybani-Hana,** Taşkent, Raboçaya Hronika Instituta Vostokovedeniye, II, 1944
- Sümer, Faruk., **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,** Ankara, 1992
- Sultanayev, T.İ., **Koçevie Plemenı Priarale XV-XVII Veka,** Moskova, 1982
- Soltonoyev, Belek., **Kızıl Kırgız Tarihi. I,** Bişkek, Uçkun Basmakanası, 1993
- Soltonoyev, Belek., **Kızıl Kırgız Tarihi. II,** Bişkek, Uçkun Basmakanası, 1993
- Smirnov, T., **Sultan Kenesarı i Sadıka,** Taşkent, 1889
- Saparaliev, D. B., **Etnopolitiçeskaya istoriya Osa i Ego Okrestnostey s XVIII do XIX Vekah,** Bişkek,İlim Basmakanası, 1999

- Stankoviç, B.V., **Po Pamire**, Ruskiy vestik, Moskova, 1904
- Sıdkov, O., **Tarih Kırgız Şadmanya**, Bişkek, 1990
- Sıdkova, Kalen., **Kırgız Tarihi**, 2.baskı, Bişkek, “Biyiktik” Basmakanası, 2003
- Tageev. B.L (Rustam Bek)., **Pamirskiy Pohod. 1882-1895 gg.** Desyaletiyeye Prisoidineniya Pamira k Rossii, Varşava, 1902
- Terenteyev, A.M., **İstoriya zavoyevaniye Sredney Azii.** Sobr.soç. v troh tomah, Cilt I, Sankpetersburg, 1906
- Toktonaliyev, Caparkul., **Ormon Han İlimiy Emgekterde cana Arhivdik Materialdarda**, Bişkek, 2002
- Toktonaliyev, Caparkul., **Han Ormon**, Bişkek, 2000
- Tihonov, D., **Vostanie 1864 g. V Vostoçnom Turkestane**, Moskva- Leningrad, İzd. AN. SSSR, 1948
- Tınışbayev, M., **İstoriya Kazahskogo Naroda**, Almata, 1993
- Tınışbayev,M., **Materiyalı k İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda**, Taşkent, 1912
- Tokul, Ali., Nurhat Şakuzadaulı, **KUTUP JILDIZI**, Almatı, OTIRAR Kitapevi, 2000
- Toğan.Z.V., **Türk İli-Türkistan ve Yakın Tarihi, Cilt I**, İstanbul,Enderun Yayınları, 1981
- Yazarın ismi belirsiz., **Tarih-i Kaşkar**
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri**, BOA, Hatt-ı Hümayûn, 32100-D
- Tr.CBDA., **BOA, Hatt-ı Hümayûn, 32100-A**
- Tr.CBDA., **BOA, A. MKT.MHM, 463/67**
- Tr.CBDA., **BOA,İrâde Dahiliye, 46753**
- Törökân uulu, Esenkul., **Kırgızdardın Kıskaça Sancırası**, Bişkek, 1995
- Uzbekiston Tarihi va Madaniyatı., **Maıruzalar Tuplamı**, Taşkent, “Ukituvçu” Naşriyatı 1992
- Uelihanov, Şokan (Valihanov Çohan)., **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom:I** (Baskı-2), Almatı, Tolagay Grup, 2010

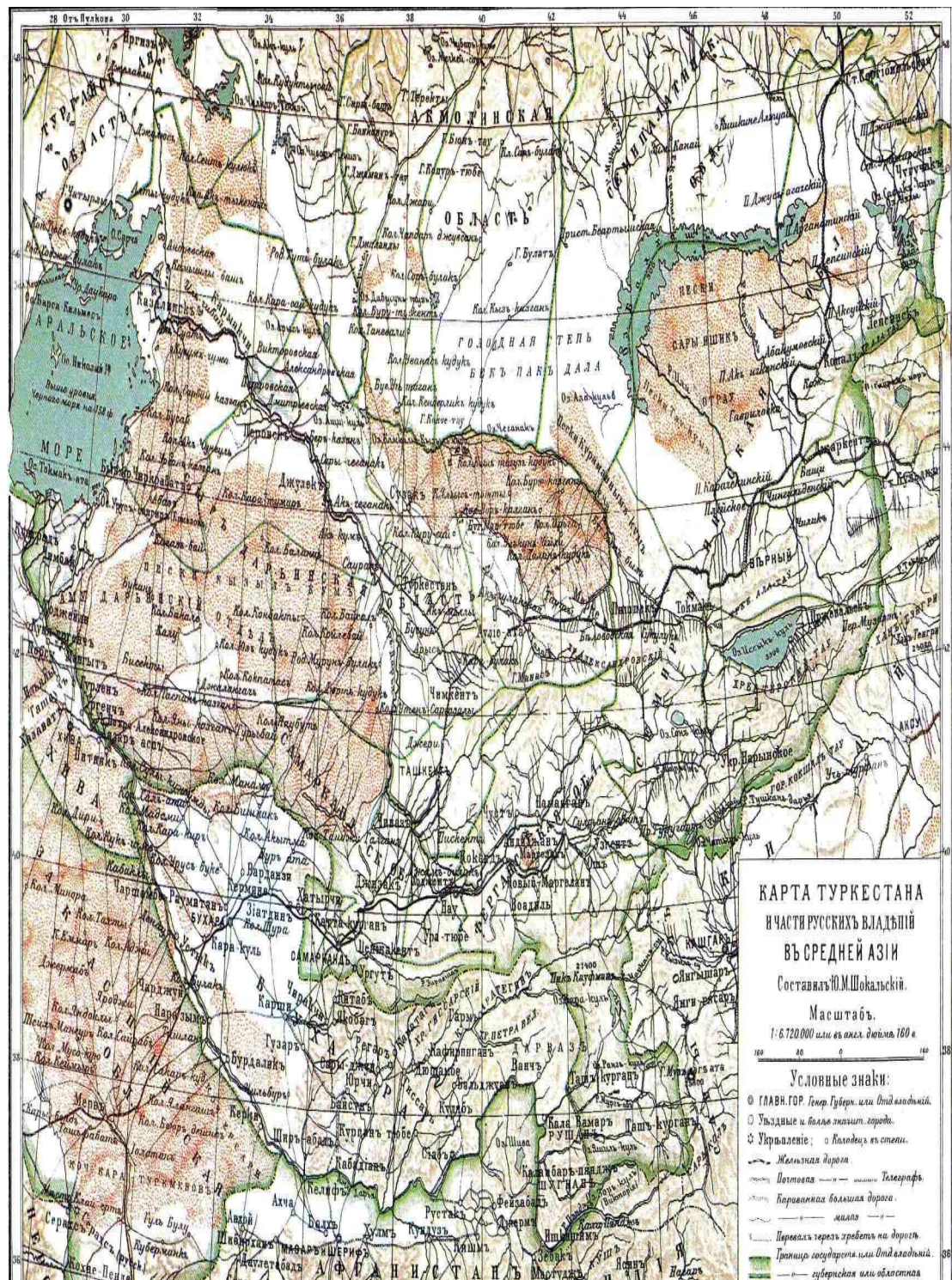
- Uelihanov, Şokan., **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom:II** (Baskı-2), Almatı,Tolagay Grup, 2010
- Uelihanov, Şokan., **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom:III** (Baskı-2),Almatı, Tolagay Grup,2010
- Uelihanov, Şokan, (Valihanov Çohan), **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom:IV** (Baskı-2),Almatı, Tolagay Grup, 2010
- Uelihanov, Şokan., **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom :V** (Baskı-2),Almatı, Tolagay Grup, 2010
- Uelihanov, Şokan, **Köp Tomdık Şıgarmalar Cınağı, Tom:VI** (Baskı-2),Almatı, Tolagay Grup,2010
- Ünal, Fatih., **Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı**, İstanbul, 2010
- Yazarın ismi belirsiz., **Ziya al-Kulûb** (Kalplerin nurlanması)
- Zorin, A.İ., **Kırgızıstandağı Kötörülüştün 25-cıldığı**, Frunze (Bişkek), 1945
- Ziyaev Hamid., **Turkistonda Rossiya Tacovuzu va Hukmronligiga Karşı Kuraş**, Taşkent, 1998

HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR

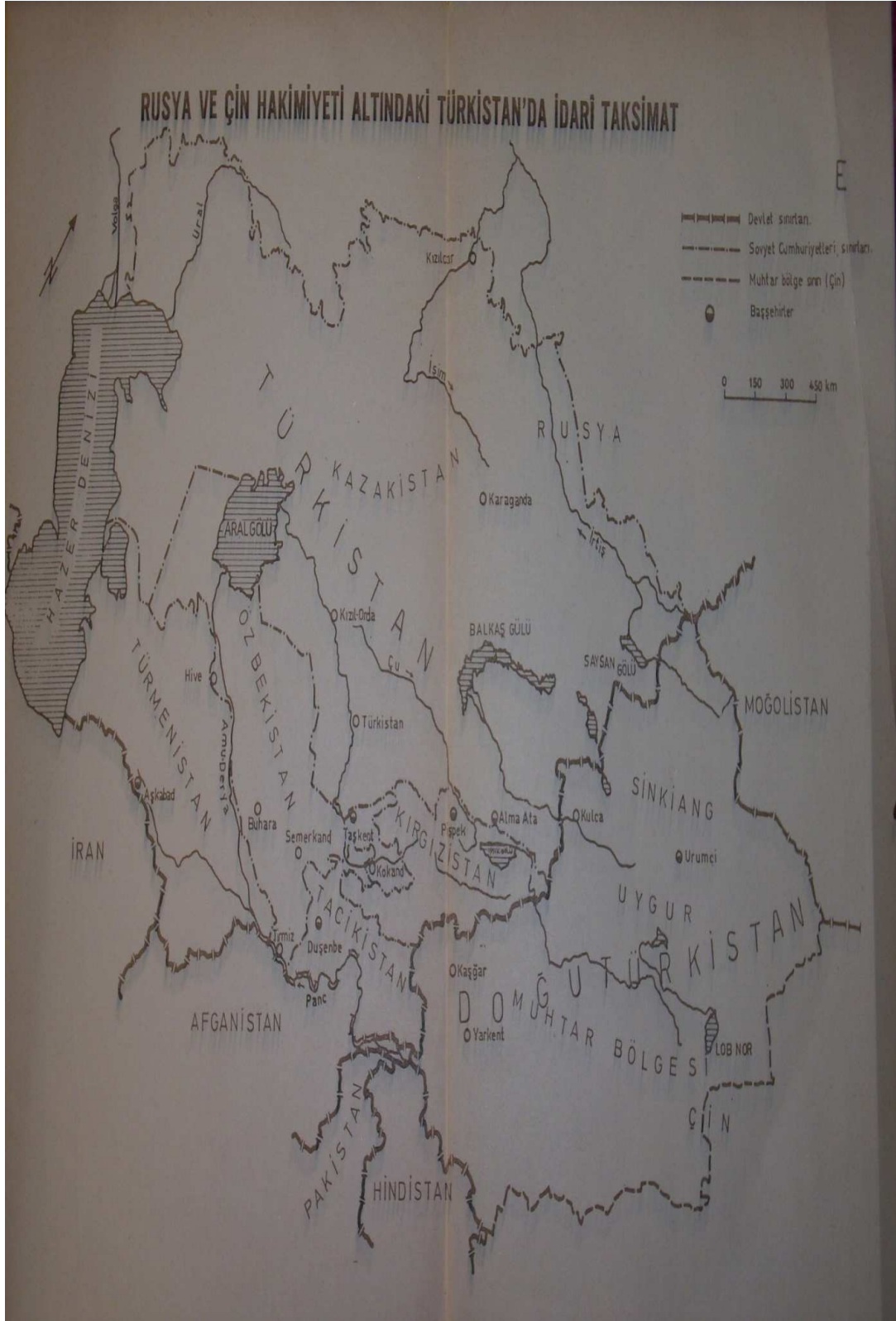
Türkistan Hanlıkları, XIX. Yüzyıl (N.Hanokov'un "Opisaniye Buharskogo Hanstvo" isimli eserinden alındı)

Rus Çarlığı Kontrolündeki Türkistan Hanlıkları Haritası (P.I.Demezov ve İ.V.Bitkoviç,
 “Zapiski o Buharskom Hanste” isimindeki eserinden alındı).

Bu Harita Baymırza Hayıt'ın “Türkistan Rusya ile Çin Arasında” İsmindeki Eserinden Alındı

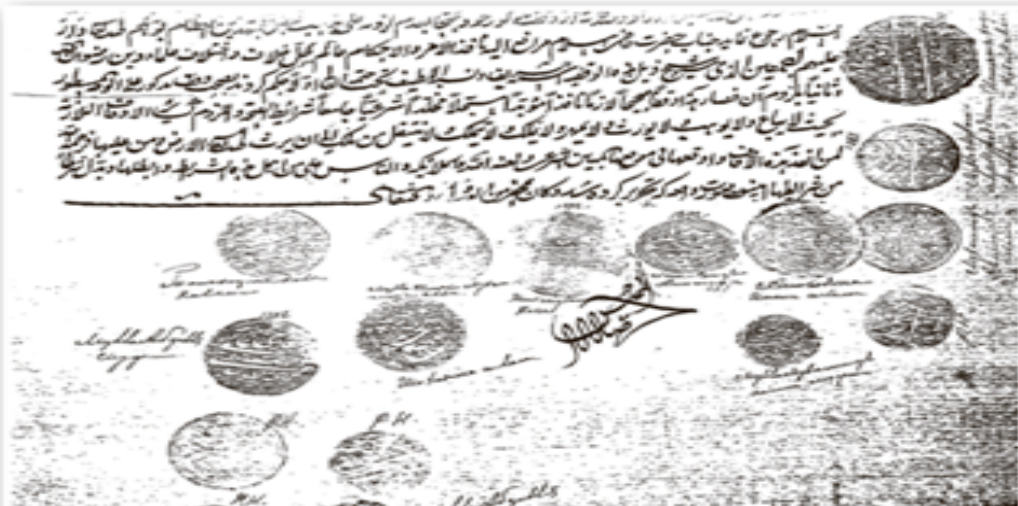
Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Oş Bölgesindeki Alimbek Datka'nın Heykeli (Bu Foto, Tursunbay Ömürzakova'nın “Kurmancan Datka Door İnsan İşmerdülük”İsmindeki Eserinden Alındı)

Kurmancan Datka'nın Fotosu ve Mektuplardaki Mühürleri (Bu Foto,Tursunay Ömürzakova'nın “Kurmancan Datka Door İnsan İşmerdülük” İsmindeki Eserinden Alındı)

Ушул карапайым кыргыз аялынан орус генералдары, Кокон, Бухара хандары да сестенип турушкан.

Сүрөттө Курманжандын меерү басылган өтүнүч каты. Ташкенттин тарыхый архивдеринен табылган.

Барон Карл Маннергейм саякаттап жүрүп Курманжан датканы сүрөткө тартып алган.

31
 تخلص جامدی ایلر کا جہد بونی شک باری اودن آتقہ شک اوی ایدی شوقد رانقہ اودن بالغ اولی آلمان
 بولدی و هر کده جان قابیغوس بولوب بیت اکر منجه جاملعب بئرشرب کندی بزلار بادشاہ قاراعاشه من
 سور بربولسون و دب قراغی یاقین قاراب اول خدی آغیجی براجین بربادشاہ قاراعاشه یورق
 حاکم طاشق قکلیب باشق آلا عمر منجهیب شرط یاتقہ یگان ایلر کاشق چا بئرشرب بیت یاقینا
 نکاسی حجب جان صاملدی و دب کشته بریب ایدیم بریستق عمر قلدور منجه دقلعب قراغی یاقین
 طام طاشق و ان اوی آتقہ شک جان صاملانسانا بوی کتیدی و دب تون بونیه برط او
 قاراداغی ایل اجیت کریب کلسک آلا قیجیک کلسا یاتقہ و دب اول باشی ایل بوزیم طاراداب
 دیکان اکر شک قویم منجه باب اکر منجه شوق ایل بوزیم اجنده حویال صاری بشق بوز ایل
 اکر منجه شوق ایل بوزیم چا دیکان لاطار تو طارت دیکان کن برط طارت ایدیم ایل
 قویم منجه باب اکر منجه بوزیم اجنده صاری دیکان رونک ایل افاشی قول بولک منجه توب
 دیکان کیرق شوق منجه باب اکر منجه طاراداغی حوجا کارا بوطا نکان بوز ایل صغر منجه باب
 منجه شوق بوزیم برابرا لک منجه برخاتق منجه بلان قلیج لاب اولتوردی منجه برخاتق جان
 دب یاتقہ منجه برخاتق منجه بوزیم اولکون کرکین بلما منجه اوشی شوق قوی شوق منجه برخاتق
 یالور اور منجه شک اولکون جسر لاری ایل لاری بران مرن اولده بریستق عقلی بزلار
 عم یورق منجه برخاتق و کالدو قار بزلار شک اولکون تر کمن تر کاب تاراج منجه برخاتق
 بزلار اجمن دین ایدیکس و کاشق کور قزل بولک جماعتی باشی ایل قمل حوجا قمل بوزیم
 کون تون آتقہ شک کور ایل یاتقہ ایل قمل باطلار اولور منجه باب ایل دب قوی
 یاتقہ راور اکر بزلار بادشاہ قلی بولعاشه راست بول تورعاشه بولک ایلان
 آتقہ شک اکر منجه برخاتق حوجا حاناب لایطان قاریجیک صغر منجه برخاتق
 اوشو شک اکر منجه برخاتق حوجا حاناب لایطان قاریجیک صغر منجه برخاتق

کن بفرزند شک و تردید می نشانی آن من هو مال مساکین و قتل بودی آدی او را در حق تو پیغمبر
بالا من و کجاست که تو را و ب الوه بر و ب اید که